॥ श्रीहरिः ॥

2246

श्रीमद्भगवद्गीता

पदच्छेद, अन्वय

साधारण भाषाटीकासहित (नेपाली)

जयदयाल गोयन्दका

॥ श्रीहरिः ॥

2246

श्रीमद्भगवद्गीता

पदच्छेद, अन्वय

साधारण भाषाटीकासहित

(नेपाली)

जयदयाल गोयन्दका

2246 Gita Padched (Nepali)_Section_1_Front

पुस्तकहरू यहाँ पनि उपलब्ध छन्।

गीताप्रेस पुस्तक बिक्री केन्द्र
पसल नं० 6,7,8 माधवराज सुमार्गी स्मृति भवन, वनकाली,
पशुपति क्षेत्र, काठमाडौं, नेपाल।
e-mail : gitapress.nepal@gmail.com

सं० २०७६ प्रथम संस्करण २,०००

❖ मूल्य—₹६५
(पैंसठ रुपये)

प्रकाशक एवं मुद्रक—
गीताप्रेस, गोरखपुर—२७३००५
(गोबिन्दभवन-कार्यालय, कोलकाता का संस्थान)
फोन : (०५५१) २३३४७२१, २३३१२५०, २३३१२५१
web : gitapress.org e-mail : booksales@gitapress.org
गीताप्रेस प्रकाशन gitapressbookshop.in से online खरीदें।

2246 Gita Padched (Nepali)_Section_1_Back

ॐ

श्रीपरमात्मने नमः

शास्त्रहरूको अवलोकन र महापुरुषहरूको वचनहरूको श्रवण गरेर म यस निर्णयमा पुगें कि संसारमा श्रीमद्भगवद्गीताको समान कल्याणको लागि कुनै पनि उपयोगी ग्रन्थ छैन। गीतामा ज्ञानयोग, ध्यानयोग, कर्मयोग, भक्तियोग आदि जति पनि साधन बताइएका छन्, तिनीहरूमध्ये कुनै पनि साधन आफ्नो श्रद्धा, रुचि र योग्यताअनुसार गर्नाले मनुष्यको चाँडै कल्याण हुन सक्दछ।

अतएव उपर्युक्त साधनहरूको तथा परमात्माको तत्त्व रहस्य जान्नको लागि महापुरुषहरू र तिनका अभावमा उच्च कोटिका साधकहरूसित श्रद्धा-प्रेमपूर्वक संगत गर्नलाई विशेष चेष्टा राख्दै गीताको अर्थ र भावसहित मनन गर्नु तथा त्यसअनुसार आफ्नो जीवन बनाउनको लागि प्राणपर्यन्त प्रयत्न गर्नुपर्दछ।

निवेदक

कार्तिक शुक्ला १२ सं० १९८६ | जयदयाल गोयन्दका

मु० बाँकुड़ा |

ॐ

श्रीपरमात्मने नमः

श्रीगीताजीको महिमा

वास्तवमा श्रीमद्भगवद्गीताको माहात्म्य वाणीद्वारा वर्णन गर्ने सामर्थ्य कसैको पनि छैन, किनकि यो एउटा परम रहस्यमय ग्रन्थ हो। यसमा सम्पूर्ण वेदहरूको सार–सार सङ्ग्रह गरिएको छ। यसको संस्कृत यति सुन्दर र सरल छ कि अलिकति अभ्यास गर्दा पनि मानिसले यसलाई सजिलै सम्झिन सक्दछन्, तर यसको अर्थ भने यति गम्भीर छ कि आजीवन निरन्तर अभ्यास गरिरहँदा पनि त्यसको अन्त्य आउँदैन। प्रतिदिन नयाँ नयाँ भावहरू उत्पन्न भइरहन्छन्, जसका कारण यो सदैव नवीन बनिरहन्छ। एकाग्रचित्त भएर श्रद्धा–भक्तिसहित विचार गरेपछि यसका शब्दशब्दमा परम रहस्य भरिएको प्रत्यक्ष प्रतीत हुन्छ। भगवान्‌का गुण, प्रभाव र मर्मको वर्णन जसरी यस गीताशास्त्रमा गरिएको छ, त्यसरी अन्य ग्रन्थहरूमा भेटिन गाह्रो छ, किनकि प्रायः ग्रन्थहरूमा केही न केही सांसारिक विषय भेटिइरहन्छ। भगवान्‌ले 'श्रीमद्भगवद्गीता' रूपी एउटा यस्तो अनुपमेय शास्त्र बताउनुभएको छ कि जसमा एउटा पनि शब्द सदुपदेशले खाली छैन। श्रीवेदव्यासजीले महाभारतमा गीताजीको वर्णन गरिसकेपछि भन्नुभएको छ—

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता॥

'गीता सुगीता गर्नयोग्य छ, अर्थात् श्रीगीताजीलाई राम्रोसित पढेर अर्थ र भावसहित अन्तःकरणमा धारण गर्नु मुख्य कर्तव्य

हो, जो कि स्वयं पद्मनाभ भगवान् श्रीविष्णुको मुखारविन्दबाट निस्किएको छ भने अन्य शास्त्रहरूको विस्तारसित के प्रयोजन ?' स्वयं श्रीभगवान्ले पनि यसको माहात्म्यको वर्णन गर्नुभएको छ (अ० १८ श्लोक ६८ देखि ७१ सम्म)।

यस गीताशास्त्रमा मनुष्यमात्रको अधिकार छ, चाहे ऊ कुनै पनि वर्ण, आश्रममा स्थित होस्, परन्तु भगवान्मा श्रद्धालु र भक्तियुक्त अवश्य हुनुपर्दछ, किनकि भगवान्ले आफ्ना भक्तमा नै यसको प्रचार गर्नका लागि आज्ञा दिनुभएको छ तथा यो पनि भन्नुभएको छ कि स्त्री, वैश्य, शूद्र र पापयोनिले पनि मेरो परायण भएर परमगतिलाई प्राप्त गर्दछन् (अ० ९ श्लोक ३२); आ-आफ्ना स्वाभाविक कर्महरूद्वारा मेरो पूजा गरेर मनुष्यले परमसिद्धि प्राप्त गर्दछ (अ० १८ श्लोक ४६)—यी सबै विचार गर्दा परमात्माको प्राप्तिमा सबैको अधिकार छ भन्ने कुरा ज्ञात हुन्छ।

तर, उक्त विषयको मर्मलाई नसम्झनाले धेरै मानिस, जसले श्रीगीताजीको केवल नाम मात्र सुनेका छन्, गीता त केवल संन्यासीहरूका लागि मात्रै हो भनेर भन्ने गर्दछन्, तिनले आफ्ना छोराहरूलाई पनि गीताजीको अभ्यास गराउँदैनन्, कतै गीताको ज्ञानका कारण कदाचित् उसले घर छोडेर सन्न्यासी नहोस्। तर, उनीहरूले मोहका कारण क्षात्रधर्मबाट विमुख भएर भिक्षाको अन्नले निर्वाह गर्नका लागि तयार भएका अर्जुनले जुन परम रहस्यमय गीताको उपदेशबाट आजीवन गृहस्थमा रहेर आफ्नो कर्तव्यपालन गरे, गीताशास्त्रको यस्तो उल्टो परिणाम कसरी हुन सक्छ ? भन्ने कुरा विचार गर्नुपर्दछ।

अतएव, कल्याणको इच्छा भएका मनुष्यहरूका लागि के उचित छ भने उनीहरूले मोहलाई त्यागेर अतिशय श्रद्धा-भक्तिपूर्वक

आफ्ना बालकहरूलाई अर्थ र भावसहित श्रीगीताजीको अध्ययन गराऊन् एवं स्वयंले पनि यसको पठन र मनन गर्दै भगवान्‌को आज्ञानुसार साधना गर्न तत्पर होऊन्, किनकि अति दुर्लभ मनुष्य-शरीर पाएर पनि आफ्नो अमूल्य समयको एक क्षण पनि दुःखमूलक क्षणभङ्गुर भोगहरूलाई भोग्नका लागि नष्ट गर्नु उचित होइन।

श्रीगीताको प्रधान विषय

श्रीगीताजीमा भगवान्‌ले आफ्नो प्राप्तिका लागि मुख्य दुई मार्ग बताउनुभएको छ—एउटा साङ्ख्ययोग, अर्को कर्मयोग। तिनमा—

(१) सम्पूर्ण पदार्थ मृगतृष्णाको पानीजस्तै अथवा सपनाको सृष्टिसमान मायामय हुनाले मायाको कार्यरूप सम्पूर्ण गुणै गुणमा विचरण गर्दछन् भन्ने सम्झिएर मन, इन्द्रिय र शरीरद्वारा हुने सम्पूर्ण कर्महरूमा कर्तापनको अभिमानले रहित हुनु (अ० ५ श्लोक ८-९) तथा सर्वव्यापी सच्चिदानन्दघन परमात्माको स्वरूपमा एकभावले नित्य स्थित रहँदै एक सच्चिदानन्दघन वासुदेवसिवाय अन्य कसैको पनि हुनेपनको भाव नरहनु साङ्ख्ययोगको साधना हो।

(२) सबै कुरा भगवान्‌कै ठानेर सिद्धि-असिद्धिमा समत्वभाव राख्दै आसक्ति र फलको इच्छा त्यागेर भगवदाज्ञानुसार केवल भगवान्‌कै लागि सबै कर्मको आचरण गर्नु (अ० २ श्लोक ४८, अ० ५ श्लोक १०) तथा श्रद्धाभक्तिपूर्वक मन, वाणी र शरीरले सम्पूर्णतः भगवान्‌कै शरण परेर नाम, गुण र प्रभावसहित उहाँको स्वरूपको निरन्तर चिन्तन गर्नु (अ० ६ श्लोक ४७), यो कर्मयोगको साधना हो।

उक्त दुवै साधनाको परिणाम एउटै हुनाले ती वास्तवमा अभिन्न मानिएका छन् (अ० ५ श्लोक ४-५), तर साधनकालमा अधिकारी-भेदले दुवैको भेद हुनाले दुवै मार्ग भिन्न-भिन्न

बताइएका छन् (अ० ३ श्लोक ३) । यसर्थ, एउटा पुरुष दुवै मार्गमा एकै पटक हिँड्न सक्दैन, जसरी गङ्गाजी भएको ठाउँमा जाने दुई बाटाहरू भए पनि एउटा मानिस एउटै समयमा दुबै बाटोबाट हिँड्न सक्दैन। ती साधनामध्ये कर्मयोगको साधना संन्यास-आश्रममा उचित हुँदैन, किनकि संन्यास-आश्रममा कर्महरूको स्वरूपदेखि नै त्याग गर्ने कुरा बताइएको छ, तर साङ्ख्ययोगको साधना सबै आश्रमहरूमा उचित हुन सक्छ।

यदि भनिन्छ कि साङ्ख्ययोगलाई भगवान्ले संन्यासको नामले बताउनुभएको छ, यसर्थ त्यसको अधिकार संन्यास आश्रममै छ, गृहस्थमा होइन भनेर भन्ने हो भने यो ठीक होइन, किनकि अर्को अध्यायमा श्लोक ११ देखि ३० सम्म जुन साङ्ख्यनिष्ठाको उपदेश गरिएको छ, त्यसअनुसार पनि भगवान्ले ठाउँ-ठाउँमा अर्जुनलाई युद्ध गर्ने योग्यता देखाउनुभएको छ। यदि गृहस्थमा साङ्ख्ययोगको अधिकार नै हुँदैनथ्यो भने भगवान्ले यसरी किन भन्न सक्नुहुन्थ्यो ? हो, यत्ति विशेषता अवश्य छ कि साङ्ख्यमार्गको अधिकारी देहाभिमानदेखि रहित हुनपर्‍यो, किनभने जबसम्म शरीरमा अहम् भाव रहन्छ, तबसम्म साङ्ख्ययोगको साधनालाई राम्ररी बुझ्न सकिँदैन। यसर्थ, भगवान्ले साङ्ख्ययोगलाई कठिन बताउनुभएको छ (अ० ५ श्लोक ६) भने (कर्मयोग) साधना सुगम हुने भएकाले अर्जुनप्रति ठाउँ-ठाउँमा तिमीले मेरो चिन्तन गर्दै कर्मयोगको आचरण गर भनेर भन्नुभएको छ।

अथ ध्यानम्

शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् ।

लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥

अर्थ—जसको आकृति अतिशय शान्त छ, जो शेषनागको शय्यामाथि शयन गरिरहनुभएको छ, जसको नाभिमा कमल छ, जो देवताहरूका पनि ईश्वर र सम्पूर्ण जगत्का आधार हुनुहुन्छ, जो आकाशसदृश सर्वत्र व्याप्त हुनुहुन्छ, नीलो मेघसमान जसको वर्ण छ, अतिशय सुन्दर जसका सम्पूर्ण अङ्ग छन्, जो योगीहरूद्वारा ध्यान गरेर प्राप्त गरिनुहुन्छ, जो सम्पूर्ण लोकका स्वामी हुनुहुन्छ, जो जन्म-मरणरूपी भयलाई नाश गर्नेवाला हुनुहुन्छ, यस्ता लक्ष्मीपति, कमलनेत्र भगवान् श्रीविष्णुलाई म शिरले प्रणाम गर्दछु।

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै-
र्वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥

अर्थ—ब्रह्मा, वरुण, इन्द्र, रुद्र र मरुद्गणले दिव्य स्तोत्रहरूद्वारा जसको स्तुति गर्दछन्, सामवेदका गाउने अङ्ग, पद, क्रम र उपनिषद्सहित वेदहरूद्वारा जसको गान गरिन्छ, योगीजन ध्यानमा स्थित तद्गत भएको मनले जसको दर्शन गर्दछन्, देवता र असुरगण (जोसुकै)ले जसको अन्त जान्दैनन्, ती (परमपुरुष नारायण) देवलाई मेरो नमस्कार छ।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्॥

अथ श्रीमद्भगवद्गीता

[तत्त्वविवेचना अनुसार]

भाषाटीकासहित

अथ प्रथमोऽध्यायः

प्रधान-विषय—*१ देखि ११ सम्म दुबै सेनाहरूको प्रधान-प्रधान शूर-वीरहरूको गणना र सामर्थ्यको वर्णन, (१२—१९) दुबै सेनाहरूको शंखध्वनिको वर्णन, (२०—२७) अर्जुनद्वारा सेनानिरीक्षणको प्रसंग, (२८—४७) मोहले व्याप्त भएका अर्जुनको कायरता, स्नेह र शोकयुक्त वचन।*

[धृतराष्ट्रको युद्ध-विवरण-विषयक प्रश्न।]

धृतराष्ट्र उवाच

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय॥ १॥

पदच्छेदः—

धर्मक्षेत्रे, कुरुक्षेत्रे, समवेताः, युयुत्सवः,
मामकाः, पाण्डवाः, च, एव, किम्, अकुर्वत, सञ्जय॥ १॥

अन्वयः		शब्दार्थः	अन्वयः		शब्दार्थः
		धृतराष्ट्र भन्दछन्—			
सञ्जय	=	हे संजय!	**युयुत्सवः**	=	युद्धको चाहना गर्ने
धर्मक्षेत्रे	=	धर्मभूमि			
कुरुक्षेत्रे	=	कुरुक्षेत्रमा	**मामकाः**	=	मेरा
समवेताः	=	एकत्रित भएका	**च**	=	र

एव	= *	**किम्**	= के
पाण्डवाः	= पाण्डुका पुत्रहरूले	**अकुर्वत**	= गरे ?

[द्रोणाचार्यका नजिकमा गएर दुर्योधनले कुराकानी सुरू गरेको वर्णन ।]

सञ्जय उवाच

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

दृष्ट्वा, तु, पाण्डवानीकम्, व्यूढम्, दुर्योधनः, तदा,
आचार्यम्, उपसङ्गम्य, राजा, वचनम्, अब्रवीत् ॥ २ ॥

यसपछि संजय भन्दछन्—

तदा	= त्यसबेला	**दृष्ट्वा**	= देखे
राजा	= राजा	**तु**	= अनि
दुर्योधनः	= दुर्योधनले	**आचार्यम्**	= द्रोणाचार्यका
व्यूढम्	= व्यूहरचनाले युक्त	**उपसङ्गम्य**	= नजिकमा गएर (यो)
पाण्डवानीकम्	= { पाण्डवहरूको सेनालाई	**वचनम्**	= वचन
		अब्रवीत्	= भने ।

[विशाल पाण्डवसेना हेर्नको लागि द्रोणाचार्यसँग दुर्योधनको प्रार्थना ।]

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

पश्य, एताम्, पाण्डुपुत्राणाम्, आचार्य, महतीम्, चमूम्,
व्यूढाम्, द्रुपदपुत्रेण, तव, शिष्येण, धीमता ॥ ३ ॥

आचार्य	= हे आचार्य !	**द्रुपदपुत्रेण**	= { द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्नद्वारा
तव	= हजुरका		
धीमता	= बुद्धिमान्	**व्यूढाम्**	= { व्यूहाकाररूपमा खडा गरिएको
शिष्येण	= शिष्य		

* यहाँ 'एव' शब्द समुच्चयार्थक नै हो ।

पाण्डुपुत्राणाम्	= पाण्डु-पुत्रहरूको	चमूम्	= सेनालाई
एताम्	= यो		
महतीम्	= विशाल	पश्य	= हेर्नुहोस्।

[पाण्डवसेनाका प्रमुख योद्धाहरूको नाम।]

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान्।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

अत्र, शूराः, महेष्वासाः, भीमार्जुनसमाः, युधि,
युयुधानः, विराटः, च, द्रुपदः, च, महारथः ॥ ४ ॥
धृष्टकेतुः, चेकितानः, काशिराजः, च, वीर्यवान्,
पुरुजित्, कुन्तिभोजः, च, शैब्यः, च, नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥
युधामन्युः, च, विक्रान्तः, उत्तमौजाः, च, वीर्यवान्,
सौभद्रः, द्रौपदेयाः, च, सर्वे, एव, महारथाः ॥ ६ ॥

अत्र	= यो सेनामा	च	= र
महेष्वासाः	= ठूलाठूला धनुष धारण गरेका	विराटः	= विराट
		च	= तथा
च	= तथा	महारथः	= महारथी
युधि	= युद्धमा	द्रुपदः	= राजा द्रुपद,
भीमार्जुनसमाः	= भीम र अर्जुनकै समान	धृष्टकेतुः	= धृष्टकेतु
		च	= र
शूराः	= शूर-वीर	चेकितानः	= चेकितान
युयुधानः	= सात्यकि	च	= तथा

वीर्यवान्	=	बलवान्
काशिराजः	=	काशिराज,
पुरुजित्	=	पुरुजित्,
कुन्तिभोजः	=	कुन्तिभोज
च	=	र
नरपुङ्गवः	=	मनुष्यहरूमा श्रेष्ठ
शैब्यः	=	शैब्य,
विक्रान्तः	=	पराक्रमी
युधामन्युः	=	युधामन्यु
च	=	तथा
वीर्यवान्	=	बलवान्
उत्तमौजाः	=	उत्तमौजा,
सौभद्रः	=	सुभद्रापुत्र अभिमन्यु
च	=	एवं
द्रौपदेयाः	=	द्रौपदीका पाँचै पुत्र—(यी)
सर्वे, एव	=	सबै
महारथाः	=	महारथी
(सन्ति)	=	हुन्।

[आफ्नो सेनाका प्रधान सेना-नायकहरूलाई राम्ररी जान्नको लागि द्रोणाचार्यसँग दुर्योधनको प्रार्थना।]

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम।
नायका मम सैन्यस्य सञ्ज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते॥ ७॥

अस्माकम्, तु, विशिष्टाः, ये, तान्, निबोध, द्विजोत्तम,
नायकाः, मम, सैन्यस्य, सञ्ज्ञार्थम्, तान्, ब्रवीमि, ते॥ ७॥

द्विजोत्तम	=	हे ब्राह्मणश्रेष्ठ!
अस्माकम्	=	हाम्रो पक्षमा
तु	=	पनि
ये	=	जो
विशिष्टाः	=	प्रमुख
(सन्ति)	=	छन्,
तान्	=	तिनलाई (हजुर)
निबोध	=	सम्झनुहोस्।
ते	=	हजुरको
सञ्ज्ञार्थम्	=	जानकारीका लागि
मम	=	मेरो
सैन्यस्य	=	सेनाका (जो-जो)
नायकाः	=	सेनापति (छन्),
तान्	=	तिनलाई
ब्रवीमि	=	बताउँछु।

[तिनीहरूमध्ये केही को नाम र सबै वीरहरूको पराक्रम तथा युद्ध-कौशलको वर्णन।]

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

भवान्, भीष्मः, च, कर्णः, च, कृपः, च, समितिञ्जयः,
अश्वत्थामा, विकर्णः, च, सौमदत्तिः, तथा, एव, च ॥ ८ ॥

एक त स्वयम्—

भवान्	= तपाईं–द्रोणाचार्य	**च**	= तथा
च	= र	**तथा**	= त्यस्तै
भीष्मः	= पितामह भीष्म	**एव**	= नै
च	= तथा	**अश्वत्थामा**	= अश्वत्थामा,
कर्णः	= कर्ण	**विकर्णः**	= विकर्ण
च	= र	**च**	= र
समितिञ्जयः	= संग्रामविजयी	**सौमदत्तिः**	= सोमदत्तका पुत्र भूरिश्रवा
कृपः	= कृपाचार्य		

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

अन्ये, च, बहवः, शूराः, मदर्थे, त्यक्तजीविताः,
नानाशस्त्रप्रहरणाः, सर्वे, युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

तथा—

अन्ये	= अरू	**शूराः**	= शूरवीर
च	= पनि	**नानाशस्त्रप्रहरणाः**	= अनेक प्रकारका शस्त्रास्त्रहरूले सुसज्जित (र)
मदर्थे	= मेरा लागि		
त्यक्तजीविताः	= जीवनकै आशा त्यागिदिने	**सर्वे**	= एक-से -एक
		युद्धविशारदाः	= युद्धकलामा चतुर
बहवः	= धेरै	**(सन्ति)**	= छन्।

[दुर्योधनले पाण्डव-सेनाको अगाडि आफ्नो सेनालाई अजेय बताउनु।]

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम्॥ १०॥

अपर्याप्तम्, तत्, अस्माकम्, बलम्, भीष्माभिरक्षितम्,
पर्याप्तम्, तु, इदम्, एतेषाम्, बलम्, भीमाभिरक्षितम्॥ १०॥

र—

भीष्माभिरक्षितम्	= भीष्मपितामह-द्वारा रक्षित	**तु**	= र
		भीमाभिरक्षितम्	= भीमद्वारा रक्षित
अस्माकम्	= हाम्रो	**एतेषाम्**	= यिनीहरूको
तत्	= यो	**इदम्**	= यो
बलम्	= सेना	**बलम्**	= सेना
अपर्याप्तम्	= सबै प्रकारले अजेय छ	**पर्याप्तम्**	= जित्नका लागि सुगम छ।

[सबै वीरहरूलाई भीष्मको रक्षा गर्नका लागि दुर्योधनको अनुरोध।]

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि॥ ११॥

अयनेषु, च, सर्वेषु, यथाभागम्, अवस्थिताः,
भीष्मम्, एव, अभिरक्षन्तु, भवन्तः, सर्वे, एव, हि॥ ११॥

च	= तसर्थ	**सर्वे, एव**	= सबैले
सर्वेषु	= सबै	**हि**	= निःसन्देह
अयनेषु	= मोर्चाहरूमा	**भीष्मम्**	= भीष्मपितामहको
यथाभागम्	= आ-आफ्ना ठाउँमा	**एव**	= नै
अवस्थिताः	= स्थित रहेर		
भवन्तः	= तपाईहरू	**अभिरक्षन्तु**	= सबैतिरबाट रक्षा गर्नुहोस्।

[दुर्योधनको प्रसन्नताको लागि भीष्मले गर्जिएर शंख बजाएका र कौरव-सेनामा शंख-नगारा आदि विभिन्न बाजाहरू एक साथ बजेको वर्णन।]

तस्य सञ्जनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान्॥ १२॥

तस्य, सञ्जनयन्, हर्षम्, कुरुवृद्धः, पितामहः,
सिंहनादम्, विनद्य, उच्चैः, शङ्खम्, दध्मौ, प्रतापवान्॥ १२॥

यस प्रकार द्रोणाचार्यसँग दुर्योधनले भनेका कुराहरूलाई सुनेर—

कुरुवृद्धः	=	कौरवहरूमा वृद्ध	**उच्चैः**	=	उच्च स्वरले
प्रतापवान्	=	निकै प्रतापी	**सिंहनादम्**	=	सिंहकै गर्जना-को समान
पितामहः	=	पितामह भीष्मले			
तस्य	=	त्यस (दुर्योधन)-को (हृदयमा)	**विनद्य**	=	गर्जिएर
			शङ्खम्	=	शंख
हर्षम्	=	हर्ष			
सञ्जनयन्	=	पैदा गर्दै	**दध्मौ**	=	बजाए।

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत्॥ १३॥

ततः, शङ्खाः, च, भेर्यः, च, पणवानकगोमुखाः,
सहसा, एव, अभ्यहन्यन्त, सः, शब्दः, तुमुलः, अभवत्॥ १३॥

ततः	=	त्यसपछि	**सहसा**	=	एक साथ
शङ्खाः	=	शंख	**एव**	=	नै
च	=	र	**अभ्यहन्यन्त**	=	बजे। (तिनका)
भेर्यः	=	नगारा			
च	=	तथा	**सः**	=	त्यो
पणवानक-गोमुखाः	=	ढोल, मृदंग र नरसिंह आदि बाजा	**शब्दः**	=	शब्द
			तुमुलः	=	अत्यन्त भयंकर
			अभवत्	=	भयो।

[क्रमशः श्रीकृष्ण, अर्जुन, भीमसेन, युधिष्ठिर, नकुल, सहदेव र पाण्डव-सेनाका अन्य समस्त विशिष्ट योद्धाहरूले आ-आफ्ना शंखहरूलाई बजाए।]

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

ततः, श्वेतैः, हयैः, युक्ते, महति, स्यन्दने, स्थितौ,
माधवः, पाण्डवः, च, एव, दिव्यौ, शङ्खौ, प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

ततः	= त्यसपछि	**माधवः**	= श्रीकृष्ण महाराज
श्वेतैः	= सेता	**च**	= र
हयैः	= घोडाहरूले	**पाण्डवः**	= अर्जुनले
युक्ते	= युक्त	**एव**	= पनि
महति	= उत्तम	**दिव्यौ**	= अलौकिक
स्यन्दने	= रथमा	**शङ्खौ**	= शंख
स्थितौ	= बिराजमान	**प्रदध्मतुः**	= बजाउनुभयो।

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

पाञ्चजन्यम्, हृषीकेशः, देवदत्तम्, धनञ्जयः,
पौण्ड्रम्, दध्मौ, महाशङ्खम्, भीमकर्मा, वृकोदरः ॥ १५ ॥

तिनमा—

हृषीकेशः	= { श्रीकृष्ण महाराजले	**भीमकर्मा**	= { भयानक कर्म गर्ने
पाञ्चजन्यम्	= { पांचजन्य-नामक,	**वृकोदरः**	= भीमसेनले
धनञ्जयः	= अर्जुनले	**पौण्ड्रम्**	= पौण्ड्र नामक
देवदत्तम्	= { देवदत्त नामक (र)	**महाशङ्खम्**	= महाशंख
		दध्मौ	= बजाए।

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

अनन्तविजयम्, राजा, कुन्तीपुत्रः, युधिष्ठिरः,
नकुलः, सहदेवः, च, सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

कुन्तीपुत्रः	= कुन्तीपुत्र	**च**	= तथा
राजा	= राजा	**सहदेवः**	= सहदेवले
युधिष्ठिरः	= युधिष्ठिरले	**सुघोष-मणिपुष्पकौ**	= सुघोष र मणिपुष्पक नामक शंख (बजाए) ।
अनन्तविजयम्	= अनन्तविजय नामक (र)		
नकुलः	= नकुल		

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥

काश्यः, च, परमेष्वासः, शिखण्डी, च, महारथः,
धृष्टद्युम्नः, विराटः, च, सात्यकिः, च, अपराजितः ॥ १७ ॥
द्रुपदः, द्रौपदेयाः, च, सर्वशः, पृथिवीपते,
सौभद्रः, च, महाबाहुः, शङ्खान्, दध्मुः, पृथक्, पृथक् ॥ १८ ॥

परमेष्वासः	= श्रेष्ठ धनुर्धर	**च**	= तथा
काश्यः	= काशिराज	**विराटः**	= राजा विराट
च	= र	**च**	= र
महारथः	= महारथी	**अपराजितः**	= अजेय
शिखण्डी	= शिखण्डी	**सात्यकिः**	= सात्यकि,
च	= एवं	**द्रुपदः**	= राजा द्रुपद
धृष्टद्युम्नः	= धृष्टद्युम्न	**च**	= एवं

द्रौपदेयाः	= द्रौपदीका पाँचै पुत्र	पृथिवीपते	= हे राजन्!
च	= र	सर्वशः	= सबैतिरबाट
महाबाहुः	= महाबाहु	पृथक्-पृथक्	= अलग-अलग
सौभद्रः	= सुभद्रापुत्र अभिमन्यु—(यी सबैले)	शङ्खान्	= शंख
		दध्मुः	= बजाए।

[पाण्डव-सेनाको भयंकर शंख-ध्वनिले आकाश र पृथ्वीलाई गुञ्जाउँदै दुर्योधनादि व्यथित भएको वर्णन।]

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन्॥ १९॥

सः, घोषः, धार्तराष्ट्राणाम्, हृदयानि, व्यदारयत्,
नभः, च, पृथिवीम्, च, एव, तुमुलः, व्यनुनादयन्॥ १९॥

च	= र	एव	= पनि
सः	= त्यस	व्यनुनादयन्	= गुञ्जाउँदै
तुमुलः	= भयानक	धार्तराष्ट्राणाम्	= धृतराष्ट्रका यानि तिनका पक्षको
घोषः	= शब्दले		
नभः	= आकाश		
च	= र	हृदयानि	= हृदय
पृथिवीम्	= पृथ्वीलाई	व्यदारयत्	= विदीर्ण गरिदियो।

[धृतराष्ट्रपुत्रहरूलाई युद्धको लागि तैयार देखेर अर्जुनले श्रीकृष्णसित आफ्नो रथ दुबै सेनाहरूको बीचमा लैजानको लागि अनुरोध।]

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः॥ २०॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते।

अर्जुन उवाच

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत॥ २१॥

अथ, व्यवस्थितान्, दृष्ट्वा, धार्तराष्ट्रान्, कपिध्वजः,
प्रवृत्ते, शस्त्रसम्पाते, धनुः, उद्यम्य, पाण्डवः॥ २०॥
हृषीकेशम्, तदा, वाक्यम्, इदम्, आह, महीपते,
सेनयोः, उभयोः, मध्ये, रथम्, स्थापय, मे, अच्युत॥ २१॥

महीपते	= हे राजन्!	**उद्यम्य**	= उठाई
अथ	= यसपछि	**हृषीकेशम्**	= हृषीकेश श्रीकृष्ण महाराजसित
कपिध्वजः	= कपिध्वज	**इदम्**	= यो
पाण्डवः	= अर्जुनले	**वाक्यम्**	= वचन
व्यवस्थितान्	= मोर्चा बाँधेर खडा भएका	**आह**	= भने—
धार्तराष्ट्रान्	= धृतराष्ट्रका- सम्बन्धीहरूलाई	**अच्युत**	= हे अच्युत!
दृष्ट्वा	= देखेर,	**मे**	= मेरो
तदा	= त्यो	**रथम्**	= रथलाई
शस्त्रसम्पाते	= शस्त्र चल्ने तयारीका	**उभयोः**	= दुबै
प्रवृत्ते	= समय	**सेनयोः**	= सेनाहरूको
धनुः	= धनुष	**मध्ये**	= बीचमा
		स्थापय	= उभ्याउनुहोस्।

[रथलाई त्यहीं उभ्याई राख्न संकेत गर्दै सबैलाई हेर्ने इच्छा प्रकट गर्नु।]

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान्।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे॥ २२॥

यावत्, एतान्, निरीक्षे, अहम्, योद्धुकामान्, अवस्थितान्,
कैः, मया, सह, योद्धव्यम्, अस्मिन्, रणसमुद्यमे॥ २२॥

र—

यावत्	= जबसम्म (कि)	**अस्मिन्**	= यो
अहम्	= म	**रणसमुद्यमे**	= युद्धरूपी व्यापारमा
अवस्थितान्	= { युद्ध-क्षेत्रमा खडा भएका	**मया**	= मैले
		कैः	= कुन-कुनका
योद्धुकामान्	= { युद्धका अभिलाषी	**सह**	= साथ
एतान्	= { यी विपक्षी योद्धाहरूलाई	**योद्धव्यम्**	= { युद्ध गर्न योग्य छ (तबसम्म यसलाई खडा राख्नुहोस्)।
निरीक्षे	= { राम्ररी देख्ने छु (कि)		

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः॥ २३॥

योत्स्यमानान्, अवेक्षे, अहम्, ये, एते, अत्र, समागताः,
धार्तराष्ट्रस्य, दुर्बुद्धेः, युद्धे, प्रियचिकीर्षवः॥ २३॥

र—

दुर्बुद्धेः	= बुद्धिहिन	**समागताः**	= आएका छन् (ती)
धार्तराष्ट्रस्य	= दुर्योधनको		
युद्धे	= युद्धमा		
प्रियचिकीर्षवः	= भलाइ चाहने	**योत्स्यमानान्**	= { युद्ध गर्नेहरूलाई
ये	= जो-जो		
एते	= यी राजाहरू	**अहम्**	= म
अत्र	= यस सेनामा	**अवेक्षे**	= हेर्न चाहन्छु।

[रथलाई दुबै सेनाहरूको बीचमा उभ्याउँदै श्रीकृष्णले युद्धको लागि एकत्रित सबै वीरहरूलाई हेर्नका लागि अर्जुनलाई भन्नु।]

सञ्जय उवाच

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम्॥ २४॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम्।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति॥ २५॥

एवम्, उक्तः, हृषीकेशः, गुडाकेशेन, भारत,
सेनयोः, उभयोः, मध्ये, स्थापयित्वा, रथोत्तमम्॥ २४॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः, सर्वेषाम्, च, महीक्षिताम्,
उवाच, पार्थ, पश्य, एतान्, समवेतान्, कुरून्, इति॥ २५॥

संजय भन्दछन्—

भारत	=	हे धृतराष्ट्र!
गुडाकेशेन	=	अर्जुनद्वारा
एवम्	=	यस प्रकार
उक्तः	=	भनिसकेपछि
हृषीकेशः	=	महाराज श्रीकृष्णचन्द्रले
उभयोः	=	दुबै
सेनयोः	=	सेनाहरूको
मध्ये	=	बीचमा
भीष्मद्रोणप्रमुखतः	=	भीष्म र द्रोणाचार्यका सामुन्ने

च	=	र
सर्वेषाम्	=	सम्पूर्ण
महीक्षिताम्	=	राजाहरूको सामुन्ने
रथोत्तमम्	=	उत्तम रथलाई
स्थापयित्वा	=	उभ्याएर
इति	=	यस प्रकार
उवाच	=	भन्नुभयो (कि)
पार्थ	=	हे पार्थ! (युद्धको लागि)
समवेतान्	=	जुटेका
एतान्	=	यी
कुरून्	=	कौरवहरूलाई
पश्य	=	हेर।

[स्वजन-समुदायलाई देखेर अर्जुन व्याकुल हुनु र अर्जुनद्वारा आफ्नू शोकाकुल स्थितिको वर्णन।]

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान्।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा॥ २६॥
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि।

तत्र, अपश्यत्, स्थितान्, पार्थः, पितॄन्, अथ, पितामहान्,
आचार्यान्, मातुलान्, भ्रातॄन्, पुत्रान्, पौत्रान्, सखीन् ॥ २६ ॥
तथा श्वशुरान्, सुहृदः, च, एव, सेनयोः, उभयोः, अपि,

अथ	= त्यसपछि	**भ्रातॄन्**	= भाइहरूलाई,
पार्थः	= पृथापुत्र अर्जुनले	**पुत्रान्**	= छोराहरूलाई,
तत्र	= ती	**पौत्रान्**	= नातिहरूलाई,
उभयोः	= दुवै		
एव	= नै	**तथा**	= तथा
सेनयोः	= सेनाहरूमा	**सखीन्**	= मित्रहरूलाई,
स्थितान्	= रहेका	**श्वशुरान्**	= ससुराहरूलाई,
पितॄन्	= ठूलाबा-काकाहरू	**च**	= र
पितामहान्	= हजुरबा-बूढाहजुरबाहरू	**सुहृदः**	= इष्टमित्रहरू
आचार्यान्	= गुरुहरूलाई,	**अपि**	= पनि
मातुलान्	= मामाहरूलाई,	**अपश्यत्**	= देखे।

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥
कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत्।

तान्, समीक्ष्य, सः, कौन्तेयः, सर्वान्, बन्धून् अवस्थितान्, ॥ २७ ॥
कृपया, परया, आविष्टः, विषीदन्, इदम्, अब्रवीत्,

यस प्रकार—

तान्	= ती	**परया**	= अत्यन्त
अवस्थितान्	= उपस्थित	**कृपया**	= करुणाले
सर्वान्	= सम्पूर्ण	**आविष्टः**	= युक्त भई
बन्धून्	= बन्धुबान्धवहरूलाई		
समीक्ष्य	= देखेर	**विषीदन्**	= शोक गर्दै
सः	= ती	**इदम्**	= यो (वचन)
कौन्तेयः	= कुन्तीपुत्र अर्जुन	**अब्रवीत्**	= भने।

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम्॥ २८॥
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते॥ २९॥

दृष्ट्वा, इमम्, स्वजनम्, कृष्ण, युयुत्सुम्, समुपस्थितम्॥ २८॥
सीदन्ति, मम, गात्राणि, मुखम्, च, परिशुष्यति,
वेपथुः, च, शरीरे, मे, रोमहर्षः, च, जायते॥ २९॥

अर्जुनले भने—

कृष्ण	= { हे कृष्ण!, (युद्ध-क्षेत्रमा)	**सीदन्ति**	= { शिथिल हुँदै गइरहेका छन्
		च	= र
समुपस्थितम्	=डटेका(खडा भएका)	**मुखम्**	= मुख
युयुत्सुम्	= { युद्धका अभिलाषी	**परिशुष्यति**	= सुक्दै छ
		च	= तथा
इमम्	= यी	**मे**	= मेरो
स्वजनम्	= { स्वजन-समुदायलाई	**शरीरे**	= शरीरमा
		वेपथुः	= कम्प
दृष्ट्वा	= देखेर	**च**	= एवं
मम	= मेरा	**रोमहर्षः**	= रोमाञ्च
गात्राणि	= अंग	**जायते**	= भैरहेको छ।

गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः॥ ३०॥

गाण्डीवम्, स्रंसते, हस्तात्, त्वक्, च, एव, परिदह्यते,
न, च, शक्नोमि, अवस्थातुम्, भ्रमति, इव, च, मे, मनः॥ ३०॥

तथा—

हस्तात्	= हातबाट	**मे**	= मेरो
गाण्डीवम्	= गाण्डीव धनुष	**मनः**	= मन
स्रंसते	= खस्न लागेको छ	**भ्रमति, इव**	= श्रमित-जस्तो भइरहेको छ,
च	= र		
त्वक्	= शरीरको छाला	**(अतः)**	= तसर्थ (म)
एव	= पनि	**अवस्थातुम्**	= उभिन
परिदह्यते	= पोलिरहेको छ	**च**	= पनि
च	= तथा	**न शक्नोमि**	= सकेको छैन।

[युद्धका विपरीत परिणामको वर्णन।]

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे॥ ३१॥

निमित्तानि, च, पश्यामि, विपरीतानि, केशव,
न, च, श्रेयः, अनुपश्यामि, हत्वा, स्वजनम्, आहवे॥ ३१॥

र—

केशव	= हे केशव! (मैले)	**स्वजनम्**	= स्वजन-समुदायलाई
निमित्तानि	= लक्षणहरू		
च	= पनि	**हत्वा**	= मारेर
विपरीतानि	= विपरीत नै	**श्रेयः**	= कल्याण
पश्यामि	= देखिरहेको छु (तथा)	**च**	= पनि
आहवे	= युद्धमा	**न अनुपश्यामि**	= देख्दिन।

[अर्जुनले विजय र राज्य-सुख नचाहनुको युक्तिपूर्ण विचार।]

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा॥ ३२॥

न, काङ्क्षे, विजयम्, कृष्ण, न, च, राज्यम्, सुखानि, च,
किम्, नः, राज्येन, गोविन्द, किम्, भोगैः, जीवितेन, वा॥ ३२॥

र—

कृष्ण	= हे कृष्ण! (म)	**गोविन्द**	= हे गोविन्द!
न	= न (त)	**नः**	= हामीलाई (यस्तो)
विजयम्	= विजय	**राज्येन**	= राज्यले
काङ्क्षे	= चाहन्छु	**किम्**	= के हुन्छ,
च	= र	**वा**	= अथवा (यस्तो)
न	= न	**भोगैः**	= भोगहरूले (र)
राज्यम्	= राज्य	**जीवितेन**	= जीवनद्वारा (पनि)
च	= तथा	**किम्**	= के (लाभ) छ र?
सुखानि	= सुखलाई (नै)।		

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च॥ ३३॥

येषाम्, अर्थे, काङ्क्षितम्, नः, राज्यम्, भोगाः, सुखानि, च,
ते, इमे, अवस्थिताः, युद्धे, प्राणान्, त्यक्त्वा, धनानि, च॥ ३३॥

किन कि—

नः	= हामीलाई	**इमे**	= यी सबै
येषाम्	= जसको	**धनानि**	= धन
अर्थे	= लागि	**च**	= र
राज्यम्	= राज्य,	**प्राणान्**	= जीवन (को आशा)-लाई
भोगाः	= भोग		
च	= र		
सुखानि	= सुखादि	**त्यक्त्वा**	= त्यागेर
काङ्क्षितम्	= चाहिएको छ,	**युद्धे**	= युद्धमा
ते	= तिनी (नै)	**अवस्थिताः**	= उभिएका छन्।

[अर्जुनद्वारा आचार्यादि स्वजनहरूको वर्णन र तिनलाई नमार्ने इच्छा प्रकट गर्नु।]

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

आचार्याः, पितरः, पुत्राः, तथा, एव, च, पितामहाः,
मातुलाः, श्वशुराः, पौत्राः, श्यालाः, सम्बन्धिनः, तथा ॥ ३४ ॥

जहाँ—

आचार्याः	= गुरुजन	**श्वशुराः**	= ससुराहरू,
पितरः	= ठूलाबा-काका,	**पौत्राः**	= नातिहरू,
पुत्राः	= छोराहरू	**श्यालाः**	= सालाहरू
च	= र	**तथा**	= तथा (अन्य कयौँ)
तथा, एव	= त्यसै गरी		
पितामहाः	= हजुरबाहरू,	**सम्बन्धिनः**	= { आफन्तहरू (छन्)।
मातुलाः	= मामाहरू,		

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

एतान्, न, हन्तुम्, इच्छामि, घ्नतः, अपि, मधुसूदन,
अपि, त्रैलोक्यराज्यस्य, हेतोः, किम्, नु, महीकृते ॥ ३५ ॥

त्यसैले—

मधुसूदन	= { हे मधुसूदन! (मलाई)	**अपि**	= पनि (म)
		एतान्	= यी सबैलाई
घ्नतः	= मार्न आइलागे	**हन्तुम्**	= मार्न
अपि	= भनेपनि (अथवा)		
त्रैलोक्यराज्यस्य	= { तीनै लोकको राज्यको	**न इच्छामि**	= चाहन्न; (अनि)
		महीकृते	= पृथ्वीको लागि (त)
हेतोः	= लागि	**नु किम्**	= भन्नु नै के छ र?

[आततायी भएता पनि दुर्योधनादि स्वजनहरूलाई मारेमा पापको प्राप्ति र सुख तथा प्रसन्नताको अभाव बताउनु।]

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

निहत्य, धार्तराष्ट्रान्, नः, का, प्रीतिः, स्यात्, जनार्दन,
पापम्, एव, आश्रयेत्, अस्मान्, हत्वा, एतान्, आततायिनः ॥ ३६ ॥

जनार्दन	= हे जनार्दन!	**एतान्**	= यी
धार्तराष्ट्रान्	= धृतराष्ट्रका पुत्रहरूलाई	**आततायिनः**	= आततायीलाई
		हत्वा	= मारेर (त)
निहत्य	= मारेर	**अस्मान्**	= हामीलाई
नः	= हामीलाई	**पापम्**	= पाप
का	= के	**एव**	= नै
प्रीतिः	= खुसी	**आश्रयेत्**	= लाग्नेछ।
स्यात्	= होला?		

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान्।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

तस्मात्, न, अर्हाः, वयम्, हन्तुम्, धार्तराष्ट्रान्, स्वबान्धवान्,
स्वजनम्, हि, कथम्, हत्वा, सुखिनः, स्याम, माधव ॥ ३७ ॥

तस्मात्	= त्यसकारण	**न, अर्हाः**	= योग्य छैनौं;
माधव	= हे माधव!	**हि**	= किनकी
स्वबान्धवान्	= आफ्नै बान्धव	**स्वजनम्**	= आफ्नै कुटुम्बलाई
धार्तराष्ट्रान्	= धृतराष्ट्रका पुत्रहरूलाई	**हत्वा**	= मारेर (हामी)
		कथम्	= कसरी
हन्तुम्	= मार्नको लागि	**सुखिनः**	= सुखी
वयम्	= हामी	**स्याम**	= हुनेछौं?

[अर्जुनद्वारा कुलको नाश र मित्रद्रोहले हुने पापबाट बच्नको लागि युद्ध नगर्न उचित बताउनु।]

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम्॥ ३८॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम्।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन॥ ३९॥

यद्यपि, एते, न, पश्यन्ति, लोभोपहतचेतसः,
कुलक्षयकृतम्, दोषम्, मित्रद्रोहे, च, पातकम्॥ ३८॥
कथम्, न, ज्ञेयम्, अस्माभिः, पापात्, अस्मात्, निवर्तितुम्,
कुलक्षयकृतम्, दोषम्, प्रपश्यद्भिः, जनार्दन॥ ३९॥

यद्यपि	= हुन त	**जनार्दन**	= हे जनार्दन!
लोभोपहतचेतसः	= लोभले चित्तभ्रष्ट भएका	**कुलक्षयकृतम्**	= कुलको नाशले उत्पन्न
एते	= यी कौरवबन्धुहरू	**दोषम्**	= दोषलाई
कुलक्षयकृतम्	= कुलको नाशले उत्पन्न हुने	**प्रपश्यद्भिः**	= जान्ने भएका
दोषम्	= दोषलाई	**अस्माभिः**	= हामीहरूले
च	= र	**अस्मात्**	= यस
मित्रद्रोहे	= मित्रहरूसँग वैरभाव गर्नाले	**पापात्**	= पापबाट
पातकम्	= (हुने) पापलाई	**निवर्तितुम्**	= मुक्तिका लागि
न पश्यन्ति	= देख्दैनन्(ता पनि)	**कथम्**	= किन
		नज्ञेयम्	= विचार नगर्नें

[कुल-नाशबाट उत्पन्न हुने दोषहरूको विस्तारपूर्वक वर्णन।]

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत॥ ४०॥

कुलक्षये, प्रणश्यन्ति, कुलधर्माः, सनातनाः,
धर्मे, नष्टे, कुलम्, कृत्स्नम्, अधर्मः, अभिभवति, उत ॥ ४० ॥

किनकि—

कुलक्षये	=	कुलको नाशबाट	**कृत्स्नम्**	=	सम्पूर्ण
सनातनाः	=	सनातन	**कुलम्**	=	कुलमा
कुलधर्माः	=	कुलधर्म	**अधर्मः**	=	पाप
प्रणश्यन्ति	=	नष्ट भै जान्छ,	**उत**	=	पनि
धर्मे	=	धर्मको	**अभिभवति**	=	प्रशस्त फैलन्छ।
नष्टे	=	नाश भै जानाले			

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥ ४१ ॥

अधर्माभिभवात्, कृष्ण, प्रदुष्यन्ति, कुलस्त्रियः,
स्त्रीषु, दुष्टासु, वार्ष्णेय, जायते, वर्णसङ्करः ॥ ४१ ॥

तथा—

कृष्ण	=	हे कृष्ण!	**वार्ष्णेय**	=	हे वार्ष्णेय!
अधर्माभिभवात्	=	पाप धेरै बढ्नाले	**स्त्रीषु**	=	स्त्रीहरू
कुलस्त्रियः	=	कुलका स्त्रीहरू	**दुष्टासु**	=	दूषित हुँदा
प्रदुष्यन्ति	=	अत्यन्त दूषित हुन जान्छन् (र)	**वर्णसङ्करः**	=	वर्णसंकर
			जायते	=	उत्पन्न हुन्छ—

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

सङ्करः, नरकाय, एव, कुलघ्नानाम्, कुलस्य, च,
पतन्ति, पितरः, हि, एषाम्, लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

र ती—

सङ्करः	= वर्णसंकर	क्रियाः	= क्रिया अर्थात् श्राद्ध र तर्पणबाट वंचित
कुलघ्नानाम्	= कुलघातीहरूलाई		
च	= र		
कुलस्य	= कुललाई		
नरकाय	= नरकमा लाने	एषाम्	= तिनका
एव	= नै (कारण हो)	पितरः	= पितृजन
लुप्तपिण्डोदक-	= लोप भएका पिण्ड र जलको	हि	= अवश्य नै
		पतन्ति	= अधोगतिलाई प्राप्त गर्दछन्।

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

दोषैः, एतैः, कुलघ्नानाम्, वर्णसङ्करकारकैः, उत्साद्यन्ते, जातिधर्माः, कुलधर्माः, च, शाश्वताः ॥ ४३ ॥

र—

एतैः	= यी	कुलधर्माः	= कुल-धर्म
वर्णसङ्करकारकैः	= वर्णसंकरकारक	च	= र
दोषैः	= दोषहरूले		
कुलघ्नानाम्	= कुलघातीहरूका	जातिधर्माः	= जाति-धर्म
शाश्वताः	= सनातन	उत्साद्यन्ते	= नष्ट हुन जान्छन्।

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन।
नरकेऽनियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणाम्, मनुष्याणाम्, जनार्दन, नरके, अनियतम्, वासः, भवति, इति, अनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

तथा—

जनार्दन	= हे जनार्दन !	अनियतम्	= अनन्त समयसम्म
उत्सन्नकुल-धर्माणाम्	= जसको कुल-धर्म नष्ट भएको छ, (त्यस्ता)	नरके	= नरकमा
		वासः	= वास
		भवति	= हुन्छ,
		इति	= यस्तो (हामीले)
मनुष्याणाम्	= मानिसहरूको	अनुशुश्रुम	= सुन्दै आएका छौं।

[राज्य र सुखादि लोभले स्वजनहरूलाई मार्नको लागि गरिएको युद्धको तैयारीलाई महान् पापको आरम्भ बताउनु एवं अर्जुनले दुर्योधनादिद्वारा आफू मारिनुलाई श्रेष्ठ बताउनु।]

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

अहो, बत, महत्, पापम्, कर्तुम्, व्यवसिताः, वयम्,
यत्, राज्यसुखलोभेन, हन्तुम्, स्वजनम्, उद्यताः ॥ ४५ ॥

अहो	= अहो !	व्यवसिताः	= तयार भएका छौं,
बत	= अपसोचको कुरा !	यत्	= जो
वयम्	= हामीहरू (बुद्धिमान् भएर पनि)	राज्यसुखलोभेन	= राज्य र सुखको लोभले
महत्	= महान्	स्वजनम्	= आफन्तलाई
पापम्	= पाप	हन्तुम्	= मार्नका लागि
कर्तुम्	= गर्नका लागि	उद्यताः	= उद्यत भएका छौं।

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

यदि, माम्, अप्रतीकारम्, अशस्त्रम्, शस्त्रपाणयः,
धार्तराष्ट्राः, रणे, हन्युः, तत्, मे, क्षेमतरम्, भवेत् ॥ ४६ ॥

यदि	= यदि	**रणे**	= रणमा
माम्	= म	**हन्युः**	= मारून् (त)
अशस्त्रम्	= शस्त्ररहित (एवं)	**तत्**	= त्यसरी (मारे भने)
अप्रतीकारम्	= { सामना नगर्नेलाई	**मे**	= मेरा लागि
शस्त्रपाणयः	= { शस्त्र हातमा लिएका	**क्षेमतरम्**	= { अत्यन्त कल्याण-कारक
धार्तराष्ट्राः	= धृतराष्ट्रका पुत्र	**भवेत्**	= हुनेछ।

[युद्ध नगर्ने निश्चय गर्दै शोकनिमग्न अर्जुन शस्त्रत्यागपूर्वक रथमा बसेका कुरा बताउँदै संजयद्वारा अध्याय समाप्ति।]

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वार्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत्।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

एवम्, उक्त्वा, अर्जुनः, सङ्ख्ये, रथोपस्थे, उपाविशत्,
विसृज्य, सशरम्, चापम्, शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

संजय भन्दछन् कि—

सङ्ख्ये	= रणभूमिमा	**सशरम्**	= बाणसहित
शोकसंविग्न-मानसः	= { शोकले व्याकुल मन भएका	**चापम्**	= धनुषलाई
		विसृज्य	= त्यागेर
अर्जुनः	= अर्जुन	**रथोपस्थे**	= { रथको पछिल्लो भागमा
एवम्	= यस प्रकार		
उक्त्वा	= भनेर	**उपाविशत्**	= बसे।

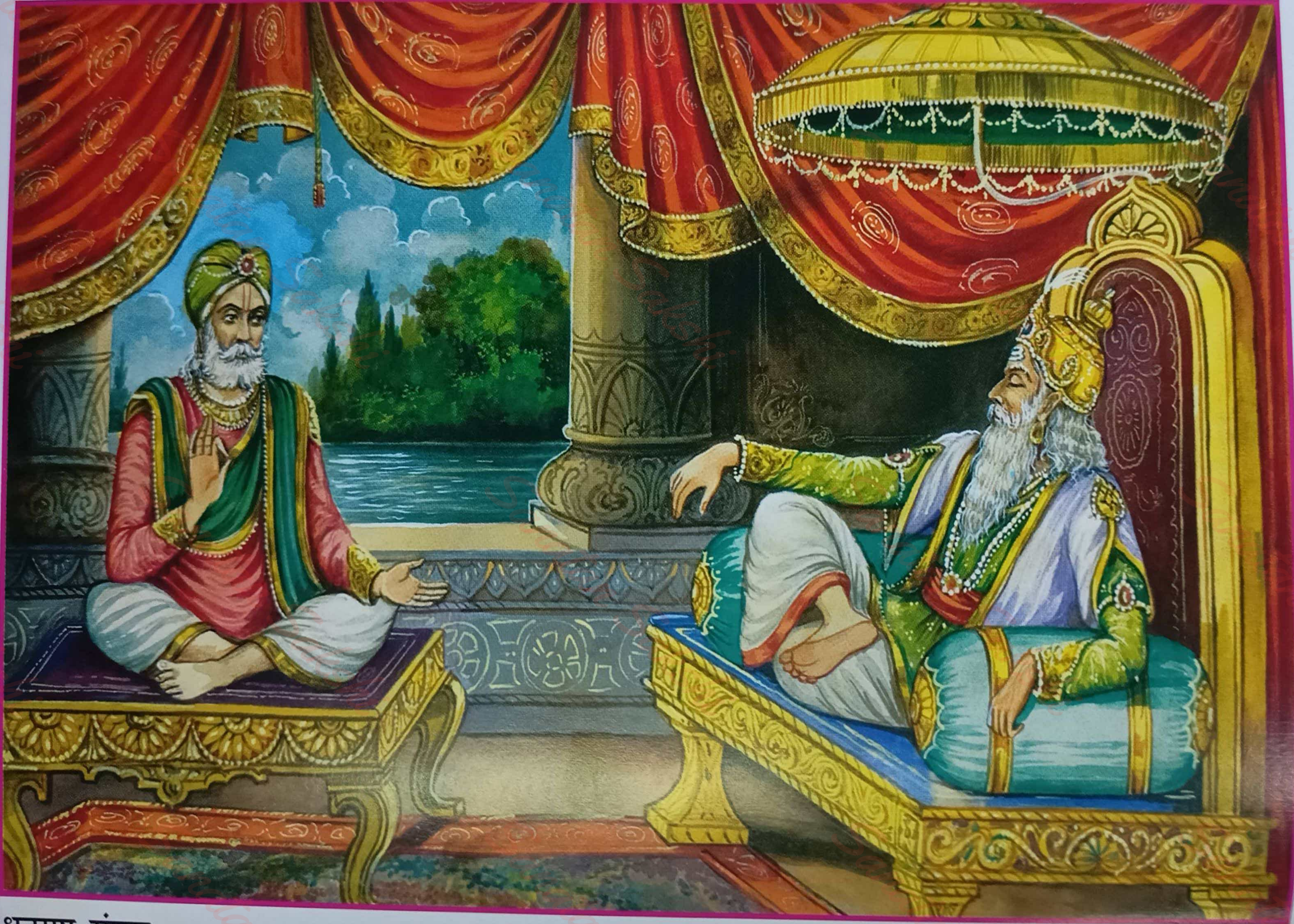
ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत्

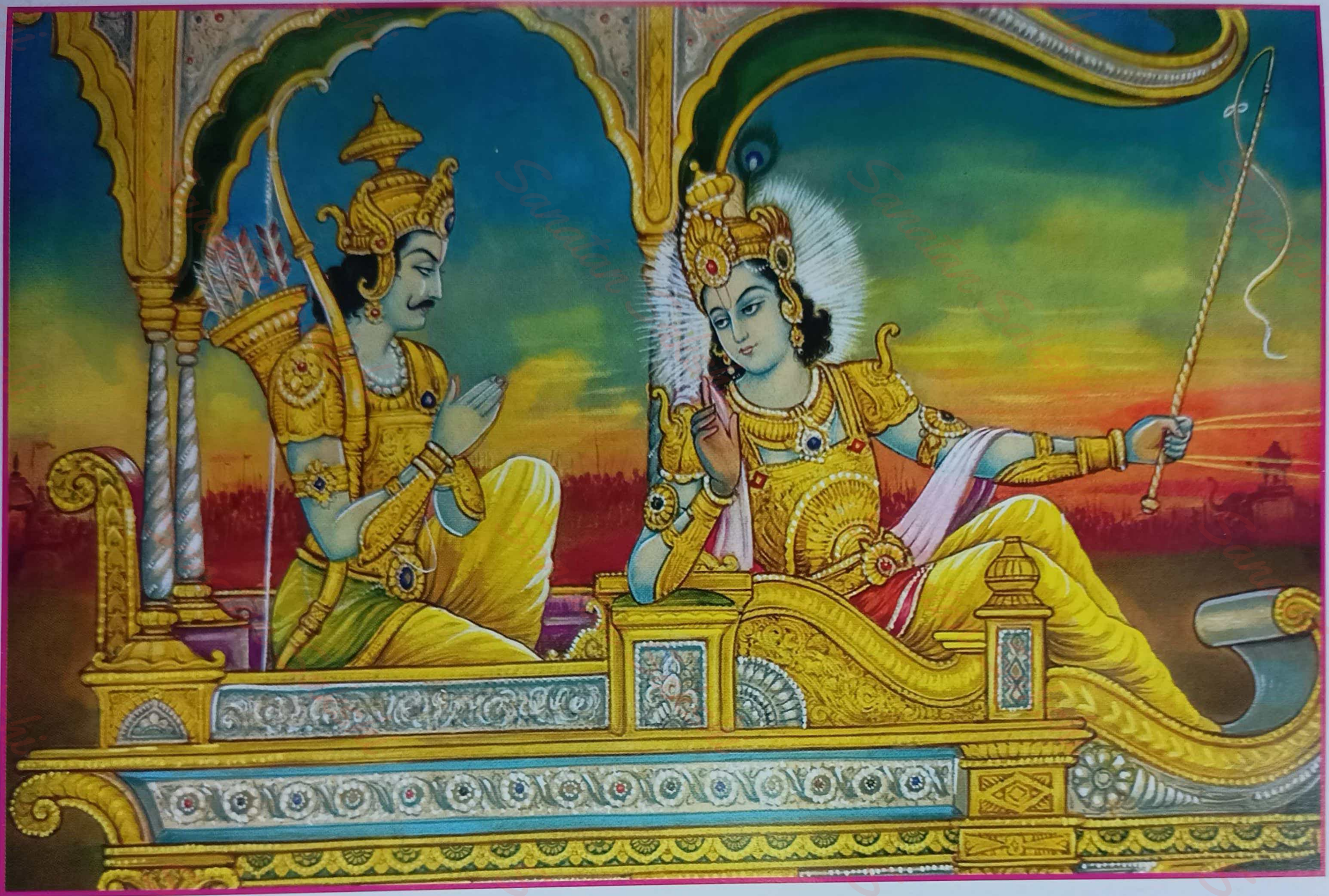

कृपासिन्धु भगवान् श्रीकृष्ण (Lord Kṛṣṇa, the ocean of mercy)

धृतराष्ट्र-संजय

(Dhṛtarāṣṭra-Sañjaya)

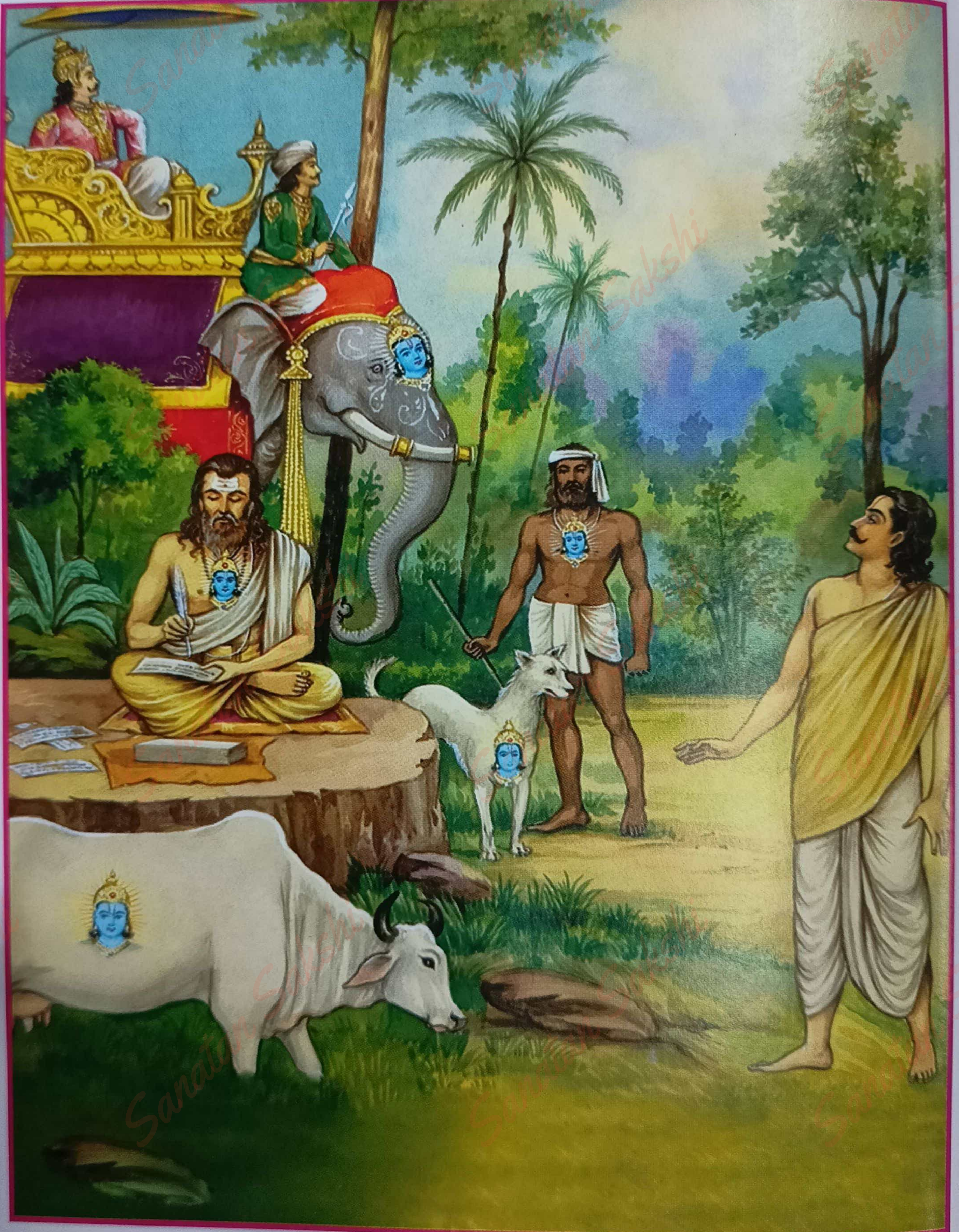
अर्जुनको उपदेश (Prescript to Arjuna)

प्रजापतिकी शिक्षा (Teachings of Prajāpati)

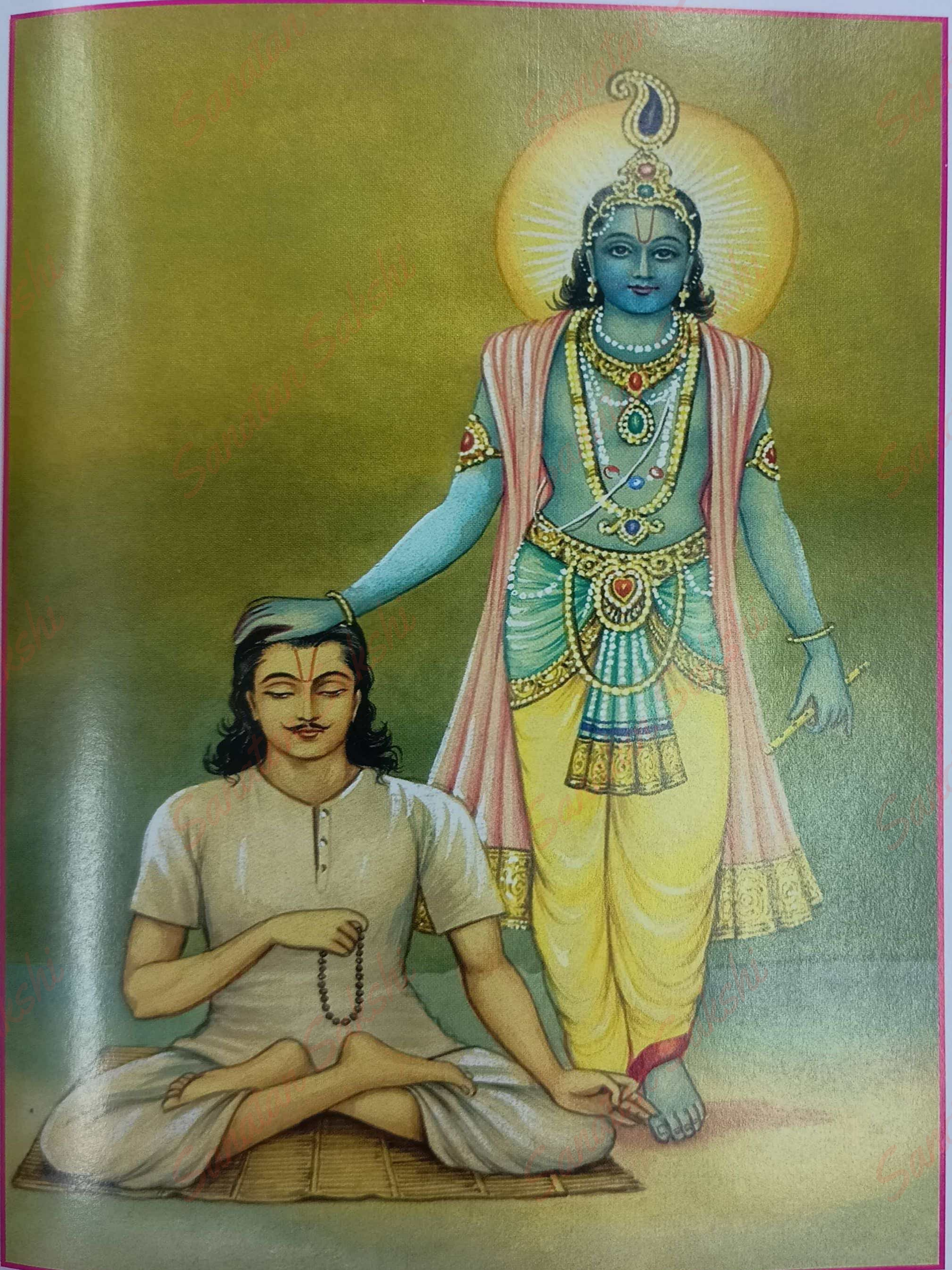

सूर्यको उपदेश (Precept to Sun)

समदर्शिता

(Impartiality)

अनन्यचिन्तनका फल (Undivided devotion fructified)

ध्रुवपर अनुग्रह (Shower of grace on Dhruva)

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ द्वितीयोऽध्यायः

प्रधान-विषय—१ देखि १० सम्म अर्जुनको कायरताको विषयमा श्रीकृष्णार्जुनको संवाद, (११—३०) सांख्ययोगको विषय, (३१—३८) क्षात्रधर्म अनुसार युद्ध गर्नु आवश्यकताको निरूपण, (३९—५३) निष्काम कर्मयोगको विषय, (५४—७२) स्थिरबुद्धि पुरुषको लक्षण र त्यसको महिमा।

[संजयद्वारा अर्जुनको विषादको वर्णन।]

सञ्जय उवाच

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

तम्, तथा, कृपया, आविष्टम्, अश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्, विषीदन्तम्, इदम्, वाक्यम्, उवाच, मधुसूदनः ॥ १ ॥

संजय भन्दछन् कि—

तथा	= यस प्रकार	**तम्**	= ती अर्जुन प्रति
कृपया	= करुणाले	**मधुसूदनः**	= भगवान् मधुसूदनले
आविष्टम्	= व्याप्त (र)	**इदम्**	= यो (यस्तो)
अश्रुपूर्णा-कुलेक्षणम्	= आँसुले पूर्ण तथा व्याकुल नेत्र भएका	**वाक्यम्**	= वचन
विषीदन्तम्	= शोकयुक्त	**उवाच**	= भन्नुभयो।

[श्रीकृष्णद्वारा अर्जुनको मोह र कायरतायुक्त विषादको निन्दा एवं उनलाई युद्धको लागि उत्साहित गर्नु।]

श्रीभगवानुवाच

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

कुतः, त्वा, कश्मलम्, इदम्, विषमे, समुपस्थितम्,
अनार्यजुष्टम्, अस्वर्ग्यम्, अकीर्तिकरम्, अर्जुन ॥ २ ॥

श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ—

अर्जुन	= हे अर्जुन!	**(यतः)**	= किनभने
त्वा	= तिमीलाई (यस)	**अनार्यजुष्टम्**	= न त यो श्रेष्ठ पुरुषद्वारा आचरण गरिन्छ,
विषमे	= असमयमा	**अस्वर्ग्यम्**	= न स्वर्गलाई प्रदान गर्छ र
इदम्	= यो	**अकीर्तिकरम्**	= न कीर्ति गर्नेवाला नै छ।
कश्मलम्	= मोह		
कुतः	= के कारणले		
समुपस्थितम्	= प्राप्त भयो ?		

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप॥ ३ ॥

क्लैब्यम्, मा, स्म, गमः, पार्थ, न, एतत्, त्वयि, उपपद्यते,
क्षुद्रम्, हृदयदौर्बल्यम्, त्यक्त्वा, उत्तिष्ठ, परन्तप ॥ ३ ॥

तसर्थ—

पार्थ	= हे अर्जुन!	**परन्तप**	= हे परंतप!
क्लैब्यम्	= नपुंसकतालाई		
मा, स्म, गमः	= न अँगाल,	**क्षुद्रम्, हृदयदौर्बल्यम्**	= हृदयको तुच्छ दुर्बलतालाई
त्वयि	= तिमीमा		
एतत्	= यो	**त्यक्त्वा**	= त्यागेर
न, उपपद्यते	= उपयुक्त हुँदैन ।	**उत्तिष्ठ**	= युद्धको लागि खडा होऊ(उठ)।

[अर्जुनले भीष्म-द्रोण आदि पूज्य गुरुजनहरूलाई मार्नुभन्दा भिक्षान्नद्वारा निर्वाह श्रेष्ठ बताउनु।]

अर्जुन उवाच

कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन।
इषुभिः प्रति योत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन॥ ४॥

कथम्, भीष्मम्, अहम्, सङ्ख्ये, द्रोणम्, च, मधुसूदन,
इषुभिः, प्रति, योत्स्यामि, पूजार्हौ, अरिसूदन॥ ४॥

तब अर्जुन भन्दछन् कि—

मधुसूदन = हे मधुसूदन!
अहम् = म
सङ्ख्ये = रणभूमिमा
कथम् = कसरी
इषुभिः = बाणले
भीष्मम् = भीष्मपितामह
च = र
द्रोणम् = द्रोणाचार्यका
प्रति योत्स्यामि = विरुद्ध लड़ूँला?
(यतः) = किनभने
अरिसूदन = हे अरिसूदन!
(तौ) = उहाँहरू दुवै
पूजार्हौ = पूजनीय छन्।

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान्॥ ५॥

गुरून्, अहत्वा, हि, महानुभावान्, श्रेयः, भोक्तुम्,
भैक्ष्यम्, अपि, इह, लोके, हत्वा, अर्थकामान्, तु,
गुरून्, इह, एव, भुञ्जीय, भोगान्, रुधिरप्रदिग्धान्॥ ५॥

यसैले यी—

महानुभावान् = महानुभाव
गुरून् = गुरुजनहरूलाई
अहत्वा = नमारेर (म)
इह = यस
लोके = लोकमा
भैक्ष्यम् = भिक्षाको अन्न

अपि	= नै	(अपि)	= पनि
भोक्तुम्	= खानु	इह	= यस लोकमा
श्रेयः	= कल्याणकारक (सम्झन्छु)।	रुधिरप्रदिग्धान्	= रगतले मुछिएको
		अर्थकामान्	= अर्थ र कामरूप
हि	= किनकि	भोगान्, एव	= भोगहरूलाई नै
गुरून्	= गुरुजनहरूलाई	तु	= त
हत्वा	= मारेर	भुञ्जीय	= भोग्ने छु।

[युद्ध गर्ने वा नगर्ने विषयमा अर्जुनको संशय।]

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो-
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

न, च, एतत्, विद्मः, कतरत्, नः, गरीयः, यत्, वा, जयेम, यदि, वा, नः, जयेयुः, यान्, एव, हत्वा, न, जिजीविषामः, ते, अवस्थिताः, प्रमुखे, धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

र हामी—

एतत्	= यो	जयेम	= तिनलाई हामीले जित्छौं
च	= पनि		
न विद्मः	= जान्दैनौं (कि)	यदि, वा	= या
नः	= हाम्रो लागि (युद्ध गर्नु र नगर्नु —यी दुबैमा)	नः	= हामीलाई (तिनले)
		जयेयुः	= जित्लान्। (र)
		यान्	= जसलाई
कतरत्	= कुन कुरा	हत्वा	= मारेर (हामी)
गरीयः	= श्रेष्ठ छ	न, जिजीविषामः	= बाँच्नै चाहँदैनौं,
यत्, वा	= अथवा (यो पनि थाहा छैन कि)	ते	= ती

एव	= नै (हाम्रा आत्मीय)	प्रमुखे	= हाम्रो सामन्ने लड्नमा
धार्तराष्ट्राः	= धृतराष्ट्रका पुत्र	अवस्थिताः	= खडा छन्।

[मोह र कायरतारूप दोषहरूको वर्णन गर्दै भगवान्‌को शरण भई उनीसित कल्याणप्रद उपदेशका लागि अर्जुनद्वारा प्रार्थना।]

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्॥ ७॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः, पृच्छामि, त्वाम्, धर्मसम्मूढचेताः, यत्, श्रेयः, स्यात्, निश्चितम्, ब्रूहि, तत्, मे, शिष्यः, ते, अहम्, शाधि, माम्, त्वाम्, प्रपन्नम्॥ ७॥

तसर्थ—

कार्पण्य-दोषोपहत-स्वभावः	= कायरतारूप दोषले युक्त स्वभाव भएको (र)	स्यात्	= छ,
		तत्	= त्यही
		मे	= मेरो लागि
		ब्रूहि	= आज्ञा होस्; (किनकि)
धर्मसम्मूढचेताः	= धर्मको विषयमा मोहितचित्त भएको (म)	अहम्	= म
		ते	= हजुरको
त्वाम्	= हजुरसँग	शिष्यः	= शिष्य हूँ (त्यसैले)
पृच्छामि	= सोद्धछु (कि)	त्वाम्	= हजुरको
यत्	= जो (साधन)	प्रपन्नम्	= शरणागत
निश्चितम्	= निश्चित	माम्	= मलाई
श्रेयः	= कल्याणकारक	शाधि	= शिक्षा दिनुहोस्।

[अर्जुनले त्रिलोकको निष्कण्टक राज्यलाई पनि शोकनिवृत्तिमा कारण नमानी वैराग्यको भाव प्रदर्शित गर्नु।]

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं-
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

न, हि, प्रपश्यामि, मम, अपनुद्यात्, यत्, शोकम्, उच्छोषणम्, इन्द्रियाणाम्, अवाप्य, भूमौ, असपत्नम्, ऋद्धम्, राज्यम्, सुराणाम्, अपि, च, आधिपत्यम् ॥ ८ ॥

हि	= किनकि	**(तत्)**	= त्यो(उपाय)-लाई
भूमौ	= भूमिमा		
असपत्नम्	= अकण्टक,	**न प्रपश्यामि**	= देख्दिन,
ऋद्धम्	= धनधान्य-सम्पन्न	**यत्**	= जो
राज्यम्	= राज्यलाई	**मम**	= मेरो
च	= र		
सुराणाम्	= देवताहरूको	**इन्द्रियाणाम्**	= इन्द्रियहरूलाई
आधिपत्यम्	= स्वामित्व	**उच्छोषणम्**	= सुकाउने
अवाप्य	= पाएर	**शोकम्**	= शोकलाई
अपि	= पनि (म)	**अपनुद्यात्**	= हटाउन सकोस्।

[(संजयद्वारा वर्णित) अर्जुन युद्ध नगर्नको लागि भन्दै चुप हुनु र भगवान् मुस्कुराउदै बोल्नु।]

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तप।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

एवम्, उक्त्वा, हृषीकेशम्, गुडाकेशः, परन्तप, न, योत्स्ये, इति, गोविन्दम्, उक्त्वा, तूष्णीम्, बभूव, ह ॥ ९ ॥

संजय भन्दछन्—

परन्तप	= हे राजन्!	**गोविन्दम्**	= श्रीगोविन्द, भगवान्सँग
गुडाकेशः	= निद्रालाई जितेका अर्जुन	**न, योत्स्ये**	= 'युद्ध गर्दिन'
हृषीकेशम्	= अन्तर्यामी श्रीकृष्ण महाराजसमक्ष	**इति**	= यस्तो
		ह	= स्पष्ट
		उक्त्वा	= भन्दै
एवम्	= यस प्रकार	**तूष्णीम्**	= चुप
उक्त्वा	= भन्दै (अनि)	**बभूव**	= लागे।

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

तम्, उवाच, हृषीकेशः, प्रहसन्, इव, भारत,
सेनयोः, उभयोः, मध्ये, विषीदन्तम्, इदम्, वचः ॥ १० ॥

तत्पश्चात्—

भारत	= हे भरतवंशी धृतराष्ट्र!	**मध्ये**	= बीचमा
		विषीदन्तम्	= शोकमग्न भएका
हृषीकेशः	= अन्तर्यामी श्रीकृष्ण महाराज	**तम्**	= ती अर्जुनलाई
		प्रहसन्, इव	= मुस्कुराएझैं गरी
		इदम्	= यो
उभयोः	= दुबै	**वचः**	= वचन
सेनयोः	= सेनाहरूको	**उवाच**	= भन्नुभयो।

[अर्जुनप्रति भगवान्को उपदेश प्रारम्भ।]

श्रीभगवानुवाच

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

अशोच्यान्, अन्वशोचः, त्वम्, प्रज्ञावादान्, च भाषसे,
गतासून्, अगतासून्, च, न, अनुशोचन्ति, पण्डिताः ॥ ११ ॥

श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ—हे अर्जुन!—

त्वम्	= तिमी	**गतासून्**	= जसको प्राण गइसकेको छ, तिनका लागि
अशोच्यान्	= शोक गर्न योग्य नभएका मनुष्यको लागि	**च**	= र
अन्वशोचः	= शोक गर्दै छौ	**अगतासून्**	= जसको प्राण गएको छैन, तिनका लागि (पनि)
च	= र	**पण्डिताः**	= पण्डितजन
प्रज्ञावादान्	= पण्डित झैँ गरी वचनहरूलाई	**न, अनुशोचन्ति**	= शोक गर्दैनन्।
भाषसे	= भन्दै छौ; (तर)		

[आत्माको नित्यता र निर्विकारताको निरूपण।]

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम्॥ १२॥

न, तु, एव, अहम्, जातु, न, आसम्, न, त्वम्, न, इमे, जनाधिपाः,
न, च, एव, न, भविष्यामः, सर्वे, वयम्, अतः, परम्॥ १२॥

न	= न	**न (आसीः)**	= थिएनौ (अथवा)
तु	= त	**इमे**	= यी
(एवम्)	= यस्तो	**जनाधिपाः**	= राजाहरू
एव	= नै (हो कि)	**न (आसन्)**	= थिएनन्
अहम्	= म	**च**	= र
जातु	= कुनै समयमा	**न**	= न
न आसम्	= थिइन (अथवा)	**(एवम्)**	= यस्तो
त्वम्	= तिमी	**एव**	नै (हो कि)
		अतः	= यसभन्दा
		परम्	= अगाडि

वयम्	= हामी	**न भविष्यामः**	= रहँदैनौँ।
सर्वे	= सबै		

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥ १३॥

देहिनः, अस्मिन्, यथा, देहे, कौमारम्, यौवनम्, जरा,
तथा, देहान्तरप्राप्तिः, धीरः, तत्र, न, मुह्यति॥ १३॥

तर—

यथा	= जसरी	**तथा**	= त्यसरी नै
देहिनः	= जीवात्माको	**देहान्तरप्राप्तिः**	= अन्य शरीरको प्राप्ति हुन्छ;
अस्मिन्	= यो	**तत्र**	= त्यस विषयमा
देहे	= शरीरमा	**धीरः**	= धीर पुरुष
कौमारम्	= बालकपन,		
यौवनम्	= जवानी (र)		
जरा	= वृद्धावस्था (हुन्छ)	**न, मुह्यति**	= मोहित हुँदैनन्।

[समस्त भोगलाई अनित्य बताउँदै सुख-दुःखादि द्वन्द्वलाई सहन गर्नको लागि आज्ञा।]

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत॥ १४॥

मात्रास्पर्शाः, तु, कौन्तेय, शीतोष्णसुखदुःखदाः,
आगमापायिनः, अनित्याः, तान्, तितिक्षस्व, भारत॥ १४॥

कौन्तेय	= हे कुन्तीपुत्र!	**तु**	= त
शीतोष्ण-सुखदुःखदाः	= चिसो-तातो र सुख-दुःखलाई प्रदान गर्ने	**आगमापायिनः**	= उत्पत्ति-विनाशशील (र)
मात्रास्पर्शाः	= इन्द्रिय र विषयहरूको संयोग	**अनित्याः**	= अनित्य छ, (तसर्थ)

भारत	= हे भरतवंशी !	**तितिक्षस्व**	= सहन गर।
तान्	= यिनलाई (तिमी)		

[उक्त सहनशीलतालाई मोक्षप्राप्तिमा हेतु बताउनु।]

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते॥ १५॥

यम्, हि, न, व्यथयन्ति, एते, पुरुषम्, पुरुषर्षभ,
समदुःखसुखम्, धीरम्, सः, अमृतत्वाय, कल्पते॥ १५॥

हि	= किनकि	**एते**	= यी (इन्द्रिय र विषयहरूको संयोगले)
पुरुषर्षभ	= हे पुरुषश्रेष्ठ !	**न व्यथयन्ति**	= व्याकुल पार्न सक्तैनन्,
समदुःखसुखम्	= दुःख-सुखलाई समान ठान्ने		
यम्	= जुन	**सः**	= त्यो
धीरम्	= धीर	**अमृतत्वाय**	= मोक्षको
पुरुषम्	= पुरुषलाई	**कल्पते**	= योग्य हुन्छ।

[सत् र असत्‌को लक्षण।]

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः॥ १६॥

न, असतः, विद्यते, भावः, न, अभावः, विद्यते, सतः,
उभयोः, अपि, दृष्टः, अन्तः, तु, अनयोः, तत्त्वदर्शिभिः॥ १६॥

र हे अर्जुन!—

असतः	= असत् (वस्तु) को (त)	**न विद्यते**	= छैन
		तु	= र
भावः	= सत्ता (अस्तित्व)	**सतः**	= सत्‌को
		अभावः	= अभाव

न विद्यते = छैन। (यस प्रकार)
अनयोः = यी
उभयोः = दुबैको
अपि = नै
अन्तः = तत्त्व
तत्त्वदर्शिभिः = तत्त्वज्ञानी पुरुषहरूद्वारा
दृष्टः = देखिएको हुन्छ–

[सत् र असत् वस्तुको स्वरूपको निरूपण एवं अर्जुनलाई युद्ध गर्न आज्ञा।]

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति॥ १७॥

अविनाशि, तु, तत्, विद्धि, येन, सर्वम्, इदम्, ततम्,
विनाशम्, अव्ययस्य, अस्य, न, कश्चित्, कर्तुम्, अर्हति॥ १७॥

यस न्याय अनुसार—

अविनाशि = नमासिने
तु = त (तिमी)
तत् = त्यसलाई
विद्धि = जान,
येन = जसद्वारा
इदम् = यो
सर्वम् = सम्पूर्ण जगत् (दृश्यवर्ग)
ततम् = व्याप्त छ।
अस्य = यस
अव्ययस्य = अविनाशीको
विनाशम् = विनाश
कर्तुम् = गर्नमा
कश्चित् = कोही पनि
न, अर्हति = समर्थ छैन।

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत॥ १८॥

अन्तवन्तः, इमे, देहाः, नित्यस्य, उक्ताः, शरीरिणः,
अनाशिनः, अप्रमेयस्य, तस्मात्, युध्यस्व, भारत॥ १८॥

र यस—

अनाशिनः = नाशरहित,
अप्रमेयस्य = अप्रमेय,
नित्यस्य = नित्यस्वरूप
शरीरिणः = जीवात्माको

इमे	= यी सबै	तस्मात्	= तसर्थ
देहाः	= शरीर	भारत	= हे भरतवंशी अर्जुन! (तिमी)
अन्तवन्तः	= नाशवान्		
उक्ताः	= भनिएको छ।	युध्यस्व	= युद्ध गर।

[आत्मालाई मर्ने वा मार्नेवाला सम्झनेलाई अज्ञानी बताउनु।]

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते॥ १९ ॥

यः, एनम्, वेत्ति, हन्तारम्, यः, च, एनम्, मन्यते, हतम्,
उभौ तौ, न, विजानीतः, न, अयम्, हन्ति, न, हन्यते ॥ १९ ॥

र—

यः	= जो	उभौ	= दुबै नै
एनम्	= यस आत्मालाई		
हन्तारम्	= मार्नेवाला	न विजानीतः	= जान्दैनन्; (किनकि)
वेत्ति	= ठान्दछ		
च	= र	अयम्	= यो आत्मा (वास्तवमा)
यः	= जो		
एनम्	= यसलाई	न	= न (त कसैलाई)
हतम्	= मरेको	हन्ति	= मार्दछ(र)
मन्यते	= मान्दछन्,	न	= न (कसैद्वारा)
तौ	= ती	हन्यते	= मारिन्छ।

[जन्मादि छ विकारहरूले रहित आत्मस्वरूपको निरूपण।]

न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो-
न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥ २० ॥

न, जायते, म्रियते, वा, कदाचित्, न, अयम्,
भूत्वा, भविता, वा, न, भूयः, अजः, नित्यः,
शाश्वतः, अयम्, पुराणः, न, हन्यते, हन्यमाने, शरीरे ॥ २० ॥

अयम् = यो आत्मा
कदाचित् = कहिल्यै पनि
न = न (त)
जायते = जन्मन्छ
वा = र
न = न
म्रियते = मर्ने (नै) छ
वा = तथा
न = न (यो)
भूत्वा = उत्पन्न भएर
भूयः = फेरि
भविता = हुनेवाला (नै) छ। (किनकि)
अयम् = यो
अजः = अजन्मा,
नित्यः = नित्य,
शाश्वतः = सनातन (र)
पुराणः = पुरातन (छ);
शरीरे = शरीर
हन्यमाने = मरिगए पनि (यो)
न = न
हन्यते = मारिएको हुन्छ।

[आत्मतत्त्ववित् कसैलाई पनि मार्ने वा मर्नेवाला होइन—यो वर्णन।]

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम्॥ २१ ॥

वेद, अविनाशिनम्, नित्यम्, यः, एनम्, अजम्, अव्ययम्,
कथम् सः, पुरुषः, पार्थ, कम्, घातयति, हन्ति, कम् ॥ २१ ॥

पार्थ = हे पृथापुत्र अर्जुन!
यः = जो
पुरुषः = पुरुष
एनम् = यस आत्मालाई
अविनाशिनम् = नाशरहित,
नित्यम् = नित्य,
अजम् = अजन्मा (र)
अव्ययम् = अव्यय
वेद = जान्दछ,
सः = त्यो (पुरुष)
कथम् = कसरी
कम् = कसलाई

घातयति	= मार्न लगाउँछ (र)	कम्	= कसलाई
(कथम्)	= कसले	हन्ति	= मार्दछ ?

[मानिसको कपडा बदल्नुको उदाहरण दिंदै शरीरको अन्त-प्राप्तिको तत्त्व सम्झाउनु।]

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

वासांसि, जीर्णानि, यथा, विहाय, नवानि, गृह्णाति, नरः, अपराणि, तथा, शरीराणि, विहाय, जीर्णानि, अन्यानि, संयाति, नवानि, देही ॥ २२ ॥

र यदि तिमी भन्दछौ कि म त शरीर वियोगको शोक गर्दछु भने यो पनि उचित छैन; किनकि—

यथा	= जसरी	तथा	= त्यसरी नै
नरः	= मनुष्य	देही	= जीवात्मा
जीर्णानि	= पुराना	जीर्णानि	= पुरानो
वासांसि	= कपडालाई	शरीराणि	= शरीरहरूलाई
विहाय	= त्यागेर	विहाय	= त्यागेर
अपराणि	= अर्को	अन्यानि	= अर्को
नवानि	= नयाँ (वस्त्रलाई)	नवानि	= नयाँ (शरीरलाई)
गृह्णाति	= ग्रहण गर्दछ,	संयाति	= ग्रहण गर्दछ।

[आत्मतत्त्वलाई अच्छेद्य, अदाह्य, अक्लेद्य र अशोष्य तथा नित्य, सर्वगत, स्थाणु, अचल, सनातन, अव्यक्त, अचिन्त्य एवं निर्विकार बताउँदै त्यसका लागि शोक गर्नु अनुचित बताउनु।]

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

न, एनम्, छिन्दन्ति, शस्त्राणि, न, एनम्, दहति, पावकः,
न, च, एनम्, क्लेदयन्ति, आपः, न, शोषयति, मारुतः ॥ २३ ॥

र हे अर्जुन!—

एनम्	= यस आत्मालाई	**एनम्**	= यसलाई
शस्त्राणि	= शस्त्र	**आपः**	= पानी
न	= न	**न**	= न
छिन्दन्ति	= काट्न सक्दछ,	**न क्लेदयन्ति**	= गलाउन सक्दछ
एनम्	= यसलाई	**च**	= र
पावकः	= आगो	**मारुतः**	= वायु
न	= न	**न**	= न
दहति	= जलाउन सक्दछ,	**शोषयति**	= सुकाउन सक्दछ।

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

अच्छेद्यः, अयम्, अदाह्यः, अयम्, अक्लेद्यः, अशोष्यः, एव,च,
नित्यः, सर्वगतः, स्थाणुः, अचलः, अयम्, सनातनः ॥ २४ ॥

किनकि—

अयम्	= यो आत्मा		(तथा)
अच्छेद्यः	= काट्न नसकिने	**अयम्**	= यो आत्मा
अयम्	= यो आत्मा	**नित्यः**	= नित्य
अदाह्यः	= जलाउन नसकिने	**सर्वगतः**	= सर्वव्यापी,
अक्लेद्यः	= गलाउन नसकिने	**अचलः**	= अचल,
च	= र	**स्थाणुः**	= { स्थिर रहनेवाला, (र)
एव	= निःसंदेह		
अशोष्यः	= सुकाउन नसकिने	**सनातनः**	= सनातन छ।

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अव्यक्तः, अयम्, अचिन्त्यः, अयम्, अविकार्यः, अयम्, उच्यते,
तस्मात्, एवम्, विदित्वा, एनम्, न, अनुशोचितुम्, अर्हसि ॥ २५ ॥

र—

अयम्	=	यो आत्मा	एनम्	=	यस आत्मालाई
अव्यक्तः	=	अव्यक्त छ,	एवम्	=	उपर्युक्त प्रकारले
अयम्	=	यो आत्मा	विदित्वा	=	जानेर (तिमी)
अचिन्त्यः	=	अचिन्त्य छ, (र)	अनुशोचितुम्	=	शोक गर्न
अयम्	=	यो आत्मा	न, अर्हसि	=	योग्य छैनौ, अर्थात् तिमीले, शोक गर्नु उचित छैन।
अविकार्यः	=	विकाररहित			
उच्यते	=	बताइएको छ।			
तस्मात्	=	तसर्थ (हे अर्जुन!)			

[आत्मालाई जन्मने-मर्नेवाला मान्नाले पनि शरीरको अनित्यतालाई ठानी शोक गर्नु निषेध।]

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्।
तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि॥ २६ ॥

अथ, च, एनम्, नित्यजातम्, नित्यम्, वा, मन्यसे, मृतम्,
तथापि, त्वम्, महाबाहो, न, एवम्, शोचितुम्, अर्हसि॥ २६ ॥

अथ	=	किंतु	मृतम्	=	मर्नेवाला
च	=	यदि	मन्यसे	=	मान्छौ,
त्वम्	=	तिमी	तथापि	=	भने पनि
एनम्	=	यस आत्मालाई	महाबाहो	=	हे महाबाहो! (तिमी)
नित्यजातम्	=	सदा जन्मनेवाला	एवम्	=	यस प्रकार
वा	=	र	शोचितुम्	=	शोक गर्नलाई
नित्यम्	=	सदा	न, अर्हसि	=	योग्य छैनौ।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि॥ २७॥

जातस्य, हि, ध्रुवः, मृत्युः, ध्रुवम्, जन्म, मृतस्य, च, तस्मात्,
अपरिहार्ये, अर्थे, न, त्वम्, शोचितुम्, अर्हसि॥ २७॥

हि	= किनकि (यस मान्यता अनुसार)	जन्म	= जन्म
		ध्रुवम्	= निश्चित छ।
		तस्मात्	= त्यसैलै (पनि यी)
जातस्य	= जन्मिएकाको	अपरिहार्ये	= नभई नछाड्ने
मृत्युः	= मृत्यु	अर्थे	= विषयमा
ध्रुवः	= निश्चित छ	त्वम्	= तिमी
च	= र	शोचितुम्	= शोक गर्नलाई
मृतस्य	= मरेकाको	न, अर्हसि	= योग्य छैनौ।

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना॥ २८॥

अव्यक्तादीनि, भूतानि, व्यक्तमध्यानि, भारत,
अव्यक्तनिधनानि, एव, तत्र, का, परिदेवना॥ २८॥

र यी भीष्मआदिको शरीर मायामय हुनाले अनित्य छ, त्यसैले शरीरको लागि पनि शोक गर्नु उचित छैन; किनकि—

भारत	= हे अर्जुन!	व्यक्तमध्यानि	= बीचमा देखिएका मात्र हुन्; (फेरि)
भूतानि	= सम्पूर्ण प्राणी		
अव्यक्तादीनि	= जन्मनुपूर्व अप्रकट थिए (र)	तत्र	= यस्तो अवस्थामा
अव्यक्त-निधनानि, एव	= मरेपछि पनि अप्रकट नै रहन्छन् (केवल)	का	= केको
		परिदेवना	= शोक गर्नु छ ?

[आत्मतत्त्वको द्रष्टा, वक्ता र श्रोताको दुर्लभताको प्रतिपादन।]

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्॥ २९॥

आश्चर्यवत्, पश्यति, कश्चित्, एनम्, आश्चर्यवत्, वदति,
तथा, एव, च, अन्यः, आश्चर्यवत्, च, एनम्, अन्यः,
शृणोति, श्रुत्वा, अपि, एनम्, वेद, न, च, एव, कश्चित्॥ २९॥

र हे अर्जुन! यो आत्मतत्त्व बडो गहन छ, तसर्थ—

कश्चित् = कुनै एउटा महापुरुषले
एनम् = यस आत्मालाई
आश्चर्यवत् = आश्चर्यजनक
पश्यति = देख्दछ
च = र
तथा = त्यसरी
एव = नै
अन्यः = अर्को कुनै महापुरुषले (यसको तत्त्वलाई)
आश्चर्यवत् = आश्चर्यमय
वदति = वर्णन गर्दछ
च = र
अन्यः = अर्को कुनै, (अधिकारी पुरुषले)
एनम् = यसलाई
आश्चर्यवत् = आश्चर्यसाथ
शृणोति = सुन्दछ
च = र
कश्चित् = कसैकसैले (त)
श्रुत्वा = सुनेर
अपि = पनि
एनम् = यसलाई
एव = निश्चय नै
न वेद = जान्दैनन्।

[आत्मतत्त्व सर्वथा अवध्य हुनाको कारण कुनै पनि प्राणीको लागि शोक नगर्नु।]

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि॥ ३०॥

देही, नित्यम्, अवध्यः, अयम्, देहे, सर्वस्य, भारत,
तस्मात्, सर्वाणि, भूतानि, न, त्वम्, शोचितुम्, अर्हसि॥ ३०॥

भारत	= हे अर्जुन!	तस्मात्	= यस कारण
अयम्	= यो	सर्वाणि	= सम्पूर्ण
देही	= आत्मा	भूतानि	= प्राणीहरूका लागि
सर्वस्य	= सबैको		
देहे	= शरीरमा	त्वम्	= तिमी
नित्यम्	= सदा नै	शोचितुम्	= शोक गर्नलाई
अवध्यः	= अवध्य छ *	न, अर्हसि	= योग्य छैनौ।

क्षात्रधर्मको दृष्टिले युद्धलाई अर्जुनको स्वधर्म बताई त्यसको त्यागलाई सबै प्रकारले अनुचित सिद्ध गर्नु।

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते॥ ३१॥

स्वधर्मम्, अपि, च, अवेक्ष्य, न, विकम्पितुम्, अर्हसि
धर्म्यात्, हि, युद्धात्, श्रेयः, अन्यत्, क्षत्रियस्य, न, विद्यते॥ ३१॥

च	= तथा	हि	= किनकि
स्वधर्मम्	= आफ्नो धर्मलाई	क्षत्रियस्य	= क्षत्रियको लागि
अवेक्ष्य	= देखेर	धर्म्यात्	= धर्मयुक्त
अपि	= पनि (तिमी)	युद्धात्	= युद्धभन्दा(ठुलो)
विकम्पितुम्	= डराउन-	अन्यत्	= अर्को (कुनै)
न, अर्हसि	= योग्य छैनौ, अर्थात् तिमी, डराउनुपर्दैन,	श्रेयः	= कल्याणकारी कर्तव्य
		न, विद्यते	= छैन।

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम्॥ ३२॥

*जसको वध गर्न सकिँदैन।

यदृच्छया, च, उपपन्नम्, स्वर्गद्वारम्, अपावृतम्,
सुखिनः, क्षत्रियाः, पार्थ, लभन्ते, युद्धम्, ईदृशम् ॥ ३२ ॥

र—

पार्थ	= हे पार्थ!	**ईदृशम्**	= यस प्रकारको
यदृच्छया	= आफसे-आफ	**युद्धम्**	= युद्धलाई
उपपन्नम्	= प्राप्त भएका	**सुखिनः**	= भाग्यवान्
च	= र	**क्षत्रियाः**	= क्षत्रियहरू, (नै)
अपावृतम्	= खुला भएका		
स्वर्गद्वारम्	= स्वर्गका ढोकारूपी	**लभन्ते**	= प्राप्त गर्दछन्।

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अथ, चेत्, त्वम्, इमम्, धर्म्यम्, सङ्ग्रामम्, न, करिष्यसि,
ततः, स्वधर्मम्, कीर्तिम्, च, हित्वा, पापम्, अवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अथ	= तर	**ततः**	= त
चेत्	= यदि	**स्वधर्मम्**	= स्वधर्म
त्वम्	= तिमी	**च**	= र
इमम्	= यो	**कीर्तिम्**	= कीर्तिलाई
धर्म्यम्	= धर्मयुक्त	**हित्वा**	= गुमाउँदै
सङ्ग्रामम्	= युद्धलाई	**पापम्**	= पापलाई
न करिष्यसि	= गर्दैनौ भने	**अवाप्स्यसि**	= प्राप्त गर्ने छौ।

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

अकीर्तिम्, च, अपि, भूतानि, कथयिष्यन्ति, ते, अव्ययाम्,
सम्भावितस्य, च, अकीर्तिः, मरणात्, अतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

च	= तथा	**अव्ययाम्**	= धेरै वर्षसम्म रहनेवाला
भूतानि	= सबै जना		
ते	= तिम्रो	**अकीर्तिम्**	= अपकीर्तिको

अपि	= नै	अकीर्तिः	= अपकीर्ति
कथयिष्यन्ति	= चर्चा गर्ने छन्		
च	= र	मरणात्	= मृत्युभन्दा (पनि)
सम्भावितस्य	= मानननीय पुरुष-को लागि	अतिरिच्यते	= बढी (डरलाग्दो) हुन्छ।

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम्॥ ३५॥

भयात्, रणात्, उपरतम्, मंस्यन्ते, त्वाम्, महारथाः,
येषाम्, च, त्वम्, बहुमतः, भूत्वा, यास्यसि, लाघवम्॥ ३५॥

च	= र	महारथाः	= महारथीहरूले
येषाम्	= जसको (दृष्टिमा)		
त्वम्	= तिमी (पहिले)	त्वाम्	= तिमीलाई
बहुमतः	= निकै सम्मानित	भयात्	= डरको कारण
भूत्वा	= भएर (अब)	रणात्	= युद्धबाट
लाघवम्	= तुच्छतालाई	उपरतम्	= भागेको
यास्यसि	= प्राप्त गर्नेछौ, (ती)	मंस्यन्ते	= ठान्ने छन्।

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम्॥ ३६॥

अवाच्यवादान्, च, बहून्, वदिष्यन्ति, तव, अहिताः,
निन्दन्तः, तव, सामर्थ्यम्, ततः, दुःखतरम्, नु, किम्॥ ३६॥

तव	= तिम्रा	बहून्	= धेरैभन्दा धेरै
अहिताः	= वैरीहरू	अवाच्यवादान्	= भन्न नहुने वचन
तव	= तिम्रो		
सामर्थ्यम्	= सामर्थ्यको		
निन्दन्तः	= निन्दा गर्दै (तिमीलाई)	च	= पनि
		वदिष्यन्ति	= भन्ने छन्;

ततः	= त्योभन्दा	नु	= अरू
दुःखतरम्	= अधिक दुःख	किम्	= के हुन्छ ?

[यस लोक र परलोक—दुबैमा लाभप्रद बताउदै अर्जुनलाई युद्धको लागि तयार हुन आज्ञा दिनु।]

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

हतः, वा, प्राप्स्यसि, स्वर्गम्, जित्वा, वा, भोक्ष्यसे, महीम्,
तस्मात्, उत्तिष्ठ, कौन्तेय, युद्धाय, कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

वा	= यदि (तिमी युद्धमा)	भोक्ष्यसे	= भोग गर्ने छौ।
हतः	= मारियौ भने	तस्मात्	= यस कारण
स्वर्गम्	= स्वर्गलाई	कौन्तेय	= हेअर्जुन! (तिमी)
प्राप्स्यसि	= प्राप्त गर्ने छौ	युद्धाय	= युद्धको लागि
वा	= अथवा (संग्राममा)	कृतनिश्चयः	= निश्चय गरी
जित्वा	= जितेर		
महीम्	= पृथ्वीको राज्य	उत्तिष्ठ	= खडा होऊ।

[युद्धादि समस्त शास्त्रविहित कर्महरूको राम्ररी आचरण गरेर पनि पापले निर्लिप्त रहनुको उपाय—समत्व।]

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि॥ ३८ ॥

सुखदुःखे, समे, कृत्वा, लाभालाभौ, जयाजयौ,
ततः, युद्धाय, युज्यस्व, न, एवम्, पापम्, अवाप्स्यसि॥ ३८ ॥

यदि तुझे स्वर्ग तथा राज्यकी इच्छा न हो तो भी—

जयाजयौ	= जय-पराजय	कृत्वा	= सम्झिएर,
लाभालाभौ	= लाभ-हानि (र)	ततः	= त्यसपछि
		युद्धाय	= युद्धको लागि
सुखदुःखे	= सुख-दुःखलाई		
समे	= समान	युज्यस्व	= तयार होऊ,

एवम्	= यसप्रकार (युद्ध गर्नाले तिमी)	पापम्	= पापलाई
		न	= न
		अवाप्स्यसि	= प्राप्त हुन्छ।

[कर्मबन्धनहरूलाई काट्नमा कारण, कर्मयोगविषयक बुद्धिको वर्णन गर्न प्रस्तावना।]

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि॥ ३९॥

एषा, ते, अभिहिता, साङ्ख्ये, बुद्धिः, योगे, तु, इमाम्, शृणु,
बुद्ध्या, युक्तः, यया, पार्थ, कर्मबन्धम्, प्रहास्यसि॥ ३९॥

पार्थ	= हे पार्थ!	योगे	= कर्मयोगको विषयमा
एषा	= यो	शृणु	= सुन—
बुद्धिः	= बुद्धि (ज्ञान)	यया	= जुन
ते	= तिम्रा लागि	बुद्ध्या	= बुद्धिले
साङ्ख्ये	= ज्ञानयोगको, विषयमा *	युक्तः	= युक्त भई (तिमी)
		कर्मबन्धम्	= कर्मको बन्धनलाई
अभिहिता	= बताइयो	प्रहास्यसि	= राम्ररी त्याग गर्नेछौ अर्थात् सर्वथा नष्ट गरिदिने छौ।
तु	= र (अब तिमी)		
इमाम्	= यसलाई		

[कर्मयोगको महिमाको वर्णन।]

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्॥ ४०॥

न, इह, अभिक्रमनाशः, अस्ति, प्रत्यवायः, न, विद्यते,
स्वल्पम्, अपि, अस्य, धर्मस्य, त्रायते, महतः, भयात्॥ ४०॥

र—

इह	= यस कर्मयोगमा	न	= न
अभिक्रमनाशः	= आरम्भको अर्थात् बीजको नाश	अस्ति	= हुन्छ (र)

* अध्याय ३ श्लोक ३ को टिप्पणीमा यसको व्याख्या हेर्नुहोस्।

प्रत्यवायः = विपरीत फलरूप दोष (पनि)
न = न
विद्यते = हुन्छ (जबकि)
अस्य = यस कर्मयोगरूप
धर्मस्य = धर्मको
स्वल्पम् = अलिकति
अपि = पनि (साधनले
महतः = महान् जन्म-मरणरूप)
भयात् = भयबाट
त्रायते = रक्षा गर्दछ।

[निश्चयात्मिका बुद्धिको र अव्यवसायी सकाम पुरुषको बुद्धिहरूको भेदनिरूपण।]

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्॥ ४१॥

व्यवसायात्मिका, बुद्धिः, एका, इह, कुरुनन्दन,
बहुशाखाः, हि, अनन्ताः, च, बुद्धयः, अव्यवसायिनाम्॥ ४१॥

र—

कुरुनन्दन = हे अर्जुन!
इह = यस कर्मयोगमा
व्यवसायात्मिका = निश्चयात्मिका
बुद्धिः = बुद्धि
एका = एउटै
(भवति) = हुन्छ; (किंतु)
अव्यवसायिनाम् = अस्थिर विचारवाला विवेकहीन सकाम मनुष्यको
बुद्धयः = बुद्धिहरू
हि = निश्चय नै
बहुशाखाः = धेरै शाखा भएका
च = र
अनन्ताः = अनन्त (हुन्छन्)।

[स्वर्गपरायण सकाम मनुष्यको स्वभावको वर्णन।]

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः॥ ४२॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति॥ ४३॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम्।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते॥ ४४॥

याम्, इमाम्, पुष्पिताम्, वाचम्, प्रवदन्ति, अविपश्चितः,
वेदवादरताः, पार्थ, न, अन्यत्, अस्ति, इति, वादिनः ॥ ४२ ॥
कामात्मानः, स्वर्गपराः, जन्मकर्मफलप्रदाम्,
क्रियाविशेषबहुलाम्, भोगैश्वर्यगतिम्, प्रति ॥ ४३ ॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम्, तया, अपहृतचेतसाम्,
व्यवसायात्मिका, बुद्धिः, समाधौ, न, विधीयते ॥ ४४ ॥

र—

पार्थ = हे अर्जुन!

कामात्मानः = जो भोगमा लिप्त हुन्छन्,

वेदवादरताः = जो कर्मफलको प्रशंसक वेद-वाक्यमा नै प्रीति राख्दछन्,

स्वर्गपराः = जसको बुद्धिमा स्वर्ग नै परम प्राप्य वस्तु छ (र जो स्वर्ग-भन्दा ठूलो)

अन्यत् = अर्को (कुनै वस्तु नै)

न = न

अस्ति = छ—

इति = यस्तो

वादिनः = भन्दछन्—

अविपश्चितः = ती अविवेकीजन

इमाम् = यसप्रकारको

याम् = जुन

पुष्पिताम् = फलेफूलेको वृक्षझैं देखिने शोभायुक्त

वाचम् = वचनलाई

प्रवदन्ति = बोल्दछन् (जो कि)

जन्मकर्मफल-प्रदाम् = जन्मरूप कर्म-फल दिनेवाला (एवं)

भोगैश्वर्यगतिं प्रति = भोग तथा ऐश्वर्य प्राप्तिको लागि

क्रियाविशेष-बहुलाम् = विभिन्न प्रकारका धेरै-यस्ता क्रियाहरूको वर्णन गर्नेवाला छ,

तया = त्यस वचनद्वारा

अपहृतचेतसाम् = जसको चित्त हरण भएको छ,

भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम् = जो भोग र ऐश्वर्यमा अत्यन्त आसक्त छ, ती पुरुषको
समाधौ = परमात्मामा
व्यवसायात्मिका = निश्चयात्मिक
बुद्धिः = बुद्धि
न = न
विधीयते = हुन्छ

[अर्जुनलाई निष्कामी र आत्मसंयमी हुनको लागि आज्ञा।]

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्॥ ४५॥

त्रैगुण्यविषयाः, वेदाः, निस्त्रैगुण्यः, भव, अर्जुन,
निर्द्वन्द्वः, नित्यसत्त्वस्थः, निर्योगक्षेमः, आत्मवान्॥ ४५॥

र—

अर्जुन = हे अर्जुन!
वेदाः = वेद (उपर्युक्त प्रकारले)
त्रैगुण्यविषयाः = तीनै गुणहरूको कार्यरूप समस्त भोग एवं तिनका साधनको प्रतिपादन गर्नेवाला छ; (तसर्थ तिमी)
निस्त्रैगुण्यः = ती भोग एवं तिनको साधनमा आसक्तिहीन,
निर्द्वन्द्वः = हर्ष-शोकादि द्वन्द्वले रहित
नित्यसत्त्वस्थः = नित्यवस्तु परमात्मामा स्थित,
निर्योगक्षेमः = योग[1] क्षेमलाई[2] न चाहनेवाला र
आत्मवान् = स्वाधीन अन्तःकरणवाला
भव = होऊ।

[ब्रह्मज्ञ ब्राह्मणको लागि वेदोक्त कर्मफलरूप सुखभोगको अप्रयोजनीयताको वर्णन।]

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः॥ ४६॥

१-अप्राप्तको प्राप्तिको नाम ''योग'' हो। २-प्राप्त वस्तुको रक्षाको नाम ''क्षेम'' हो।

यावान्, अर्थः, उदपाने, सर्वतः, सम्प्लुतोदके,
तावान्, सर्वेषु, वेदेषु, ब्राह्मणस्य, विजानतः ॥ ४६ ॥

किनकि—

सर्वतः	= सबैतिरबाट	(अस्ति)	= रहन्छ,
सम्प्लुतोदके	= परिपूर्ण जलाशयको	विजानतः	= (ब्रह्मलाई) तत्त्वबाट जान्नेवाला
(प्राप्ते सति)	= प्राप्त भएपछि	ब्राह्मणस्य	= ब्राह्मणको
उदपाने	= सानो जलाशयमा (मनुष्यलाई)	सर्वेषु	= समस्त
		वेदेषु	= वेदमा
यावान्	= जति	तावान्	= त्यति (नै प्रयोजन रहन्छ)।
अर्थः	= प्रयोजन		

[सूत्ररूपले कर्मयोगको स्वरूपको वर्णन।]

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

कर्मणि, एव, अधिकारः, ते, मा, फलेषु, कदाचन,
मा, कर्मफलहेतुः, भूः, मा, ते, सङ्गः, अस्तु, अकर्मणि ॥ ४७ ॥

यसैले—

ते	= तिम्रो	कर्मफलहेतुः	= कर्मको फलको कारण
कर्मणि	= कर्म गर्नुमा	मा, भूः	= न होऊ (तथा)
एव	= नै	ते	= तिम्रो
अधिकारः	= अधिकार छ (त्यसको)	अकर्मणि	= कर्म नगर्नुमा (पनि)
फलेषु	= फलमा	सङ्गः	= आसक्ति
कदाचन	= कहिल्यै	मा	= न
मा	= छैन। (तसर्थ तिमी)	अस्तु	= होस्।

[योगको परिभाषारूपमा समत्वको वर्णन।]

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

योगस्थः, कुरु, कर्माणि, सङ्गम्, त्यक्त्वा, धनञ्जय,
सिद्ध्यसिद्ध्योः, समः, भूत्वा, समत्वम्, योगः, उच्यते ॥ ४८ ॥

धनञ्जय	= हे धनंजय!	**योगस्थः**	= योगमा स्थित भएका
सङ्गम्	= तिमी आसक्तिलाई	**कर्माणि**	= कर्तव्यकर्महरू
त्यक्त्वा	= त्यागेर (तथा)	**कुरु**	= गर,
सिद्ध्यसिद्ध्योः	= सिद्धि र असिद्धिमा	**समत्वम्**	= समत्व* (नै)
समः	= समान बुद्धिवाला	**योगः**	= योग
भूत्वा	= भएर	**उच्यते**	= भनिन्छ।

[समत्व बुद्धिको अपेक्षा सकाम कर्मलाई अत्यन्त तुच्छ र फल चाहनेवालालाई अत्यन्त दीन बताउनु।]

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

दूरेण, हि, अवरम्, कर्म, बुद्धियोगात्, धनंजय,
बुद्धौ, शरणम्, अन्विच्छ, कृपणाः, फलहेतवः ॥ ४९ ॥

यस समत्वरूप—

बुद्धियोगात्	= बुद्धियोगभन्दा	**शरणम्**	= रक्षाको उपाय
कर्म	= सकाम कर्म	**अन्विच्छ**	= खोज अर्थात् बुद्धियोगको नै आश्रय ग्रहण गर;
दूरेण	= अत्यन्त (नै)		
अवरम्	= निम्न श्रेणीको छ।		
(अतः)	= तसर्थ		
धनंजय	= हे धनंजय! (तिमी)		
बुद्धौ	= समबुद्धिमा (नै)	**हि**	= किनकि

* जुनसुकै कर्म गरे पनि, त्यो पूरा हुनु वा नहुनुमा र त्यसको फलमा समभाव रहनुको नाम 'समत्व' हो।

फलहेतवः	= फलको कारण बन्नेवाला	**कृपणाः**	= अत्यन्त दुःखी हुन्।

[समत्व बुद्धियुक्त पुरुषको प्रशंसा गरी अर्जुनलाई कर्मयोग अनुष्ठानको आज्ञा दिनु र समभावको फल अनामय-पदको प्राप्ति बताउनु।]

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्॥ ५०॥

बुद्धियुक्तः, जहाति, इह, उभे, सुकृतदुष्कृते,
तस्मात् योगाय, युज्यस्व, योगः, कर्मसु, कौशलम्॥ ५०॥

र—

बुद्धियुक्तः	= समबुद्धियुक्त (पुरुष)	**योगाय**	= समत्वरूप योगमा
सुकृतदुष्कृते	= पुण्य र पाप	**युज्यस्व**	= लाग, (यही)
उभे	= दुबैलाई	**योगः**	= समत्वरूप योग (नै)
इह	= यसै लोकमा	**कर्मसु**	= कर्महरूमा
जहाति	= त्यागिदिन्छ, अर्थात् तिनबाट मुक्त हुन्छ।	**कौशलम्**	= कुशलता हो अर्थात् कर्मबन्धनबाट मुक्त हुने उपाय हो।
तस्मात्	= यसैले (तिमी)		

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्॥ ५१॥

कर्मजम्, बुद्धियुक्ताः, हि, फलम्, त्यक्त्वा, मनीषिणः,
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः, पदम्, गच्छन्ति, अनामयम्॥ ५१॥

हि	= किनकि	**फलम्**	= फललाई
बुद्धियुक्ताः	= समबुद्धिले युक्त	**त्यक्त्वा**	= त्यागेर
मनीषिणः	= ज्ञानीजन	**जन्मबन्ध-विनिर्मुक्ताः**	= जन्मरूप-बन्धनबाट मुक्त भई
कर्मजम्	= कर्मबाट प्राप्त हुने		

अनामयम्	= निर्विकार	**पदम्**	= परमपदलाई
		गच्छन्ति	= प्राप्त गर्दछन्।

[वैराग्यद्वारा बुद्धि शुद्ध, स्वच्छ र निश्चल हुनाले परमात्मप्राप्तिको वर्णन।]

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च॥ ५२॥

यदा, ते, मोहकलिलम्, बुद्धिः, व्यतितरिष्यति,
तदा, गन्तासि, निर्वेदम्, श्रोतव्यस्य, श्रुतस्य, च ॥ ५२ ॥

र हे अर्जुन!—

यदा	= जुन समयमा	**श्रुतस्य**	= सुनेका
ते	= तिम्रो	**च**	= र
बुद्धिः	= बुद्धि	**श्रोतव्यस्य**	= सुन्न लायक (यस लोक र परलोकसम्बन्धी सबै भोगबाट)
मोहकलिलम्	= मोहरूप दलदललाई		
व्यतितरिष्यति	= राम्ररी पार गर्दछ,	**निर्वेदम्**	= वैराग्यलाई
तदा	= त्यसबेला (तिमी)	**गन्तासि**	= प्राप्त गर्ने छौ।

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि॥ ५३॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना, ते, यदा, स्थास्यति, निश्चला,
समाधौ, अचला, बुद्धिः, तदा, योगम्, अवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

र—

श्रुतिविप्रतिपन्ना	= फरक-फरकका वचनहरू सुन्नाले विचलित भएको	**यदा**	= जब
		समाधौ	= परमात्मामा
		निश्चला	= अचल (र)
ते	= तिम्रो	**अचला**	= स्थिर
बुद्धिः	= बुद्धि	**स्थास्यति**	= रहने छ,

तदा	= तब (तिमी)	अवाप्स्यसि	= प्राप्त गर्ने छौ अर्थात् तिम्रो परमात्मासित नित्य संयोग हुने छ।
योगम्	= योगलाई		

[स्थिरबुद्धि पुरुषको विषयमा अर्जुनको चार प्रश्न।]

अर्जुन उवाच

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम्॥ ५४॥

स्थितप्रज्ञस्य, का, भाषा, समाधिस्थस्य, केशव,
स्थितधीः, किम्, प्रभाषेत, किम्, आसीत, व्रजेत, किम्॥ ५४॥

यसप्रकार भगवान्का वचनलाई सुनेर अर्जुनले सोधे—

केशव	= हे केशव!	**स्थितधीः**	= स्थिरबुद्धि पुरुष
समाधिस्थस्य	= समाधिमा स्थित	**किम्**	= कसरी
स्थितप्रज्ञस्य	= परमात्मालाई प्राप्त गरेका स्थिरबुद्धि पुरुषको	**प्रभाषेत**	= बोल्दछ,
		किम्	= कसरी
		आसीत	= बस्दछ (र)
का	= कस्तो	**किम्**	= कसरी
भाषा	= लक्षण हुन्छ? (त्यो)	**व्रजेत**	= हिँड्दछ?

[पहिलो प्रश्नको उत्तर दिंदै स्थिरबुद्धि पुरुषलाई समस्त कामनाहरूबाट रहित र आत्मामा नै संतुष्ट बताउनु।]

श्रीभगवानुवाच

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान्।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते॥ ५५॥

प्रजहाति, यदा, कामान्, सर्वान्, पार्थ, मनोगतान्,
आत्मनि, एव, आत्मना, तुष्टः, स्थितप्रज्ञः, तदा, उच्यते॥ ५५॥

तत् पश्चात् श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ—

पार्थ	= हे अर्जुन!	**यदा**	= जुन समयमा (यो पुरुष)

मनोगतान्	= मनमा स्थित	**एव**	= नै
सर्वान्	= सम्पूर्ण	**तुष्टः**	= संतुष्ट रहन्छ,
कामान्	= कामनाहरूलाई		
प्रजहाति	= राम्ररी त्याग गरिदिन्छ (र)	**तदा**	= त्यस समयमा (त्यो)
आत्मना	= आत्माबाट	**स्थितप्रज्ञः**	= स्थितप्रज्ञ
आत्मनि	= आत्मामा	**उच्यते**	= भनिन्छ।

[स्थिरबुद्धि पुरुषलाई दुःखमा अनुद्विग्न, सुखमा निःस्पृह र शुभाशुभको प्राप्तिमा हर्ष-शोकादि द्वन्द्वबाट रहित बताउँदै अर्को प्रश्नको उत्तर दिनु।]

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

दुःखेषु, अनुद्विग्नमनाः, सुखेषु, विगतस्पृहः,
वीतरागभयक्रोधः, स्थितधीः, मुनिः, उच्यते ॥ ५६ ॥

तथा—

दुःखेषु	= दुःखको प्राप्ति हुँदा	**वीतराग-भयक्रोधः**	= जसको राग, भय र क्रोध नष्ट भएको छ, (त्यस्ता)
अनुद्विग्नमनाः	= जसको मनमा विचलन हुँदैन,		
सुखेषु	= सुखको प्राप्तिमा	**मुनिः**	= मुनि(लाई)
विगतस्पृहः	= जो सर्वथा निःस्पृह (तृष्णा रहित) छ(र)	**स्थितधीः**	= स्थिरबुद्धि
		उच्यते	= भनिन्छ।

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

यः, सर्वत्र, अनभिस्नेहः, तत्, तत्, प्राप्य, शुभाशुभम्,
न, अभिनन्दति, न, द्वेष्टि, तस्य, प्रज्ञा, प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

र—

यः	= जो पुरुष
सर्वत्र	= सर्वत्र
अनभिस्नेहः	= स्नेहरहित हुँदै
तत्, तत्	= त्यो-त्यो
शुभाशुभम्	= { शुभ या अशुभ (वस्तु)-लाई
प्राप्य	= प्राप्त गर्दा
न	= न
अभिनन्दति	= { प्रसन्न हुन्छ (र)
न	= न
द्वेष्टि	= द्वेष गर्दछ,
तस्य	= त्यसको
प्रज्ञा	= बुद्धि
प्रतिष्ठिता	= स्थिर हुन्छ।

[तेस्रो प्रश्नको उत्तरमा कछुवाको उदाहरण दिंदै इन्द्रिय-निग्रहको कुरा भन्नु।]

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ ५८॥

यदा, संहरते, च, अयम्, कूर्मः, अङ्गानि, इव, सर्वशः,
इन्द्रियाणि, इन्द्रियार्थेभ्यः, तस्य, प्रज्ञा, प्रतिष्ठिता॥ ५८॥

च	= र
कूर्मः	= कछुवा
सर्वशः	= { सबैतिरबाट (आफ्नो)
अंगानि	= अंगहरूलाई
इव	= { जसरी (संकुचित पार्दछ, त्यसरी नै)
यदा	= जब
अयम्	= यो पुरुष
इन्द्रियार्थेभ्यः	= { इन्द्रियको विषयबाट
इन्द्रियाणि	= इन्द्रियलाई
संहरते	= { सबै प्रकारले हटाउँछ, (तब)
तस्य	= त्यसको
प्रज्ञा	= बुद्धि
प्रतिष्ठिता	= { स्थिर हुन्छ (यस्तो सम्झनुपर्छ)।

[इन्द्रियद्वारा हठपूर्वक विषयको ग्रहण नगर्नाले विषयको निवृत्ति हुँदा पनि रागको निवृत्ति नहुनु र परमात्मदर्शनबाट हुनुको वर्णन।]

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते॥ ५९॥

2246 Gita Padched (Nepali)_Section_4_Front

विषयाः, विनिवर्तन्ते, निराहारस्य, देहिनः, रसवर्जम्, रसः, अपि, अस्य, परम्, दृष्ट्वा, निवर्तते ॥ ५९ ॥

यद्यपि—

- **निराहारस्य** = (इन्द्रियद्वारा) विषयलाई ग्रहण नगर्ने
- **देहिनः** = पुरुषको (पनि केवल)
- **विषयाः** = विषय (त)
- **विनिवर्तन्ते** = हट्न सक्तछन्, (तर तिनमा रहनेवाला)
- **रसवर्जम्** = आसक्ति हट्न सक्तैन।
- **अस्य** = यस स्थितप्रज्ञ पुरुषको (त)
- **रसः** = आसक्ति
- **अपि** = पनि
- **परम्** = परमात्माको
- **दृष्ट्वा** = साक्षात्कार गरेर
- **निवर्तते** = निवृत्त हुन्छ (हट्छ)।

[इन्द्रियहरूको प्रबलताको निरूपण।]

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

यततः, हि, अपि, कौन्तेय, पुरुषस्य, विपश्चितः, इन्द्रियाणि, प्रमाथीनि, हरन्ति, प्रसभम्, मनः ॥ ६० ॥

र—

- **कौन्तेय** = हे अर्जुन!
- **हि** = आसक्तिको नाश न हुनाको कारण
- **प्रमाथीनि** = यी प्रमथन-स्वभाववाला
- **इन्द्रियाणि** = इन्द्रियहरू
- **यततः** = प्रयत्न गर्दै
- **विपश्चितः** = बुद्धिमान्
- **पुरुषस्य** = पुरुषको
- **मनः** = मनलाई
- **अपि** = पनि
- **प्रसभम्** = बलपूर्वक
- **हरन्ति** = हरण गर्दछन्।

2246 Gita Padched (Nepali)_Section_4_Back

[मन र इन्द्रियहरूलाई संयमपूर्वक भगवत्परायण गर्न प्रेरणा र इन्द्रियविजयी पुरुषको प्रशंसा।]

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ ६१ ॥

तानि, सर्वाणि, संयम्य, युक्तः, आसीत, मत्परः,
वशे, हि, यस्य, इन्द्रियाणि, तस्य, प्रज्ञा, प्रतिष्ठिता॥ ६१ ॥

तसर्थ साधकलाई चाहिन्छ कि त्यो—

तानि	= ती	**हि**	= किनकि
सर्वाणि	= सम्पूर्ण इन्द्रियहरूलाई	**यस्य**	= जुन पुरुषको
		इन्द्रियाणि	= इन्द्रियहरू
संयम्य	= वशमा गर्दै	**वशे**	= वशमा (हुन्छन्),
युक्तः	= समाहित चित्त हुँदै	**तस्य**	= त्यसको
		प्रज्ञा	= बुद्धि
मत्परः	= मैरै परायण भएर	**प्रतिष्ठिता**	= स्थिर हुन जान्छ।
आसीत	= ध्यानमा बसोस्;		

[विषयको चिन्तनबाट आसक्ति आदि अवगुणको उत्पत्ति र अधःपतनको वर्णन।]

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते।
सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते॥ ६२ ॥

ध्यायतः, विषयान्, पुंसः, सङ्गः, तेषु, उपजायते,
सङ्गात्, सञ्जायते, कामः, कामात्, क्रोधः, अभिजायते॥ ६२ ॥

र हे अर्जुन! मनसहित इन्द्रियलाई वशमा गर्दै मैरै परायण नहुनाले मनद्वारा विषयहरूको चिन्तन हुन्छ र—

विषयान्	= विषयको	**उपजायते**	= हुन जान्छ,
ध्यायतः	= चिन्तन गर्ने	**सङ्गात्**	= आसक्तिबाट
पुंसः	= पुरुषको		
तेषु	= ती विषयमा	**कामः**	= (ती विषयको) कामना
सङ्गः	= आसक्ति		

संजायते = उत्पन्न हुन्छ (र)
कामात् = कामना(मा विघ्न पर्दा)-ले
क्रोधः = क्रोध
अभिजायते = उत्पन्न हुन्छ।

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥ ६३॥

क्रोधात्, भवति, सम्मोहः, सम्मोहात्, स्मृतिविभ्रमः,
स्मृतिभ्रंशात्, बुद्धिनाशः, बुद्धिनाशात्, प्रणश्यति॥ ६३॥

र—

क्रोधात् = क्रोधबाट
सम्मोहः = अत्यन्त मूर्खताभाव
भवति = उत्पन्न हुन जान्छ,
सम्मोहात् = मूर्खताभावले
स्मृतिविभ्रमः = स्मृतिमा भ्रम हुन जान्छ,
स्मृतिभ्रंशात् = स्मृतिमा भ्रम हुन जानाले
बुद्धिनाशः = बुद्धि अर्थात् ज्ञान-शक्तिको नाश हुन जान्छ (र)
बुद्धिनाशात् = बुद्धिको नाश हुन जानाले(त्यो पुरुष आफ्नो स्थितिबाट)
प्रणश्यति = झर्दछ।

[राग-द्वेषले रहित भई कर्म गर्नेलाई प्रसादको प्राप्ति, त्यसबाट समस्त दुःखको नाश र चाँडै नै त्यसको बुद्धि स्थिर हुनुको कथन गर्दै चौथो प्रश्नको उत्तर दिनु।]

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति॥ ६४॥

रागद्वेषवियुक्तैः, तु, विषयान्, इन्द्रियैः, चरन्,
आत्मवश्यैः, विधेयात्मा, प्रसादम्, अधिगच्छति॥ ६४॥

तु = तर
विधेयात्मा = आफ्नो अधीन गरिएका अन्तः-करणवाला साधक
आत्मवश्यैः = आफ्नो वशमा रहेका
रागद्वेषवियुक्तैः = राग-द्वेषले रहित
इन्द्रियैः = इन्द्रियहरूद्वारा

विषयान्	= विषयमा	प्रसादम्	= प्रसन्नतालाई
चरन्	= विचरण गर्दै (अन्तः-करणको)	अधिगच्छति	= प्राप्त गर्दछ।

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते॥ ६५॥

प्रसादे, सर्वदुःखानाम्, हानिः, अस्य, उपजायते,
प्रसन्नचेतसः, हि, आशु, बुद्धिः, पर्यवतिष्ठते॥ ६५॥

र—

प्रसादे	= (अन्तःकरण) प्रसन्न भएपछि	बुद्धिः	= बुद्धि
अस्य	= त्यसको	आशु	= चाँडै
सर्वदुःखानाम्	= सम्पूर्ण दुःखको	हि	= नै(सबैतिरबाट हटेर एक परमात्मामा नै)
हानिः	= निवारण		
उपजायते	= हुन जान्छ (र त्यो)		
प्रसन्नचेतसः	= प्रसन्न चित्त भएको कर्मयोगीको	पर्यवतिष्ठते	= राम्ररी स्थिर हुन जान्छ।

[अयुक्त पुरुषको लागि श्रेष्ठ बुद्धि, भगवच्चिन्तन, शान्ति र सुखको अभावको वर्णन।]

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम्॥ ६६॥

न, अस्ति, बुद्धिः, अयुक्तस्य, न, च, अयुक्तस्य, भावना,
न, च, अभावयतः, शान्तिः, अशान्तस्य, कुतः, सुखम्॥ ६६॥

र हे अर्जुन—

अयुक्तस्य	= नजितिएको मन र इन्द्रियवाला पुरुषमा	बुद्धिः	= (निश्चयात्मिका) बुद्धि
		न अस्ति	= हुँदैन

च	= र (त्यस)	**शान्तिः**	= शान्ति
अयुक्तस्य	= { अयुक्त मनुष्यको (अन्तःकरणमा)	**न**	= { मिल्दैन (र)
भावना	= भावना (पनि)	**अशान्तस्य**	= { शान्तिरहित मनुष्यलाई
न	= हुँदैन		
च	= र	**सुखम्**	= सुख
अभावयतः	= { भावनाहीन मनुष्यलाई	**कुतः**	= { कसरी (मिल्न सक्छ) ?

[वायु र नौकाको दृष्टान्तद्वारा मनको संयोगले इन्द्रियलाई बुद्धिको हरण गर्नेवाला बताउनु।]

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनु विधीयते।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि॥ ६७॥

इन्द्रियाणाम्, हि, चरताम्, यत्, मनः, अनु, विधीयते,
तत्, अस्य, हरति, प्रज्ञाम्, वायुः, नावम्, इव, अम्भसि॥ ६७॥

हि	= किनकि	**मनः**	= मन
इव	= जसरी	**यत्**	= जुन (इन्द्रियको)
अम्भसि	= { जलमा (चलाइने)	**अनु**	= साथ
		विधीयते	= रहन्छ,
नावम्	= डुँगालाई	**तत्**	= { त्यो (एउटै इन्द्रिय)
वायुः	= हावाले		
हरति	= { हल्लाइदिन्छ, (त्यसैगरी)	**अस्य**	= { त्यस (अयुक्त पुरुष)-को
चरताम्	= { विषयमा विचरण गर्ने	**प्रज्ञाम्**	= { बुद्धिलाई (हरण गर्दछ)।
इन्द्रियाणाम्	= इन्द्रियहरूमध्ये		

[स्थिरबुद्धि पुरुषको लक्षणमा इन्द्रियनिग्रहको प्रधानता।]

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ ६८॥

तस्मात्, यस्य, महाबाहो, निगृहीतानि, सर्वशः, इन्द्रियाणि, इन्द्रियार्थेभ्यः, तस्य, प्रज्ञा, प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

तस्मात् = तसर्थ
महाबाहो = हे महाबाहो!
यस्य = जुन पुरुषको
इन्द्रियाणि = इन्द्रियहरू
इन्द्रियार्थेभ्यः = इन्द्रियको विषयबाट
सर्वशः = सबै प्रकार
निगृहीतानि = नियन्त्रण गरिएका हुन्छन्,
तस्य = त्यसैको
प्रज्ञा = बुद्धि
प्रतिष्ठिता = स्थिर हुन्छ।

[साधारण मनुष्यको लागि ब्रह्मानन्दलाई र तत्त्ववेत्ता पुरुषको लागि विषयसुखलाई रात्रि समान बताउनु।]

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

या, निशा, सर्वभूतानाम्, तस्याम्, जागर्ति, संयमी, यस्याम्, जाग्रति, भूतानि, सा, निशा, पश्यतः, मुनेः ॥ ६९ ॥

र हे अर्जुन!—

सर्वभूतानाम् = सम्पूर्ण प्राणीहरूको लागि
या = जो
निशा = रात्रिको (समान छ),
तस्याम् = त्यस नित्य ज्ञानस्वरूप परमानन्दको प्राप्तिमा
संयमी = स्थितप्रज्ञ योगी
जागर्ति = जागा रहन्छ (र)
यस्याम् = जुन नाशवान् सांसारिक सुखको प्राप्तिमा
भूतानि = सबै प्राणी
जाग्रति = जागा रहन्छन्,
पश्यतः = (परमात्माको तत्त्वलाई) जान्नेवाला
मुनेः = मुनिको लागि
सा = त्यो
निशा = रात्रिको (समान छ)।

[समुद्रको दृष्टान्तबाट ज्ञानी महापुरुषको महिमाको वर्णन।]

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं-
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

आपूर्यमाणम्, अचलप्रतिष्ठम्, समुद्रम्, आपः, प्रविशन्ति, यद्वत्, तद्वत्, कामाः, यम्, प्रविशन्ति, सर्वे, सः, शान्तिम्, आप्नोति, न, कामकामी ॥ ७० ॥

र—

यद्वत् = जसरी (विभिन्न नदीहरूको)	**कामाः** = भोग
आपः = जल (जब)	**यम्** = जुन स्थितप्रज्ञ पुरुषमा (कुनै प्रकारको विकार उत्पन्न नगरेर नै)
आपूर्यमाणम् = सबैतिरबाट परिपूर्ण,	**प्रविशन्ति** = समाविष्ट हुन्छ,
अचलप्रतिष्ठम् = अचल प्रतिष्ठावाला	**सः** = त्यही पुरुषले
समुद्रम् = समुद्रमा (त्यसलाई विचलित नगरेर नै)	**शान्तिम्** = परम शान्तिलाई
	आप्नोति = प्राप्त गर्दछ,
प्रविशन्ति = समाविष्ट हुन्छ,	**कामकामी** = भोगहरूलाई चाहनेवालाले
तद्वत् = त्यसरी नै	
सर्वे = सबै	**न** = होइन।

[कामना, स्पृहा, ममता र अहंकार आदिले रहित भई विचरण गर्ने पुरुषलाई परम शान्तिको प्राप्ति।]

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

विहाय, कामान्, यः, सर्वान्, पुमान्, चरति, निःस्पृहः, निर्ममः, निरहङ्कारः, सः, शान्तिम्, अधिगच्छति ॥ ७१ ॥

किनकि—

यः	= जो	**निःस्पृहः**	= आकाङ्क्षारहित भई
पुमान्	= पुरुष	**चरति**	= विचरण गर्दछ,
सर्वान्	= सम्पूर्ण	**सः**	= त्यहि (पुरुष)
कामान्	= कामनाहरूलाई	**शान्तिम्**	= शान्तिलाई
विहाय	= त्यागेर	**अधिगच्छति**	= प्राप्त गर्दछ अर्थात् उही शान्तिलाई प्राप्त छ।
निर्ममः	= ममतारहित,		
निरहङ्कारः	= अहंकाररहित (र)		

[ब्राह्मी स्थितिको माहात्म्यको वर्णन गर्दै अध्यायको उपसंहार।]

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति॥ ७२॥

एषा, ब्राह्मी, स्थितिः, पार्थ, न, एनाम्, प्राप्य, विमुह्यति,
स्थित्वा, अस्याम्, अन्तकाले, अपि, ब्रह्मनिर्वाणम्, ऋच्छति॥ ७२॥

पार्थ	= हे अर्जुन!	**न, विमुह्यति**	= मोहित हुँदैन (र)
एषा	= यो	**अन्तकाले**	= अन्त समयमा
ब्राह्मी	= ब्रह्मलाई प्राप्त पुरुषको	**अपि**	= पनि
		अस्याम्	= त्यस ब्राह्मी स्थितिमा
स्थितिः	= स्थिति हो;	**स्थित्वा**	= स्थित भएर
एनाम्	= त्यसलाई	**ब्रह्मनिर्वाणम्**	= ब्रह्मानन्दलाई
प्राप्य	= प्राप्त गरेर (योगी कहिल्यै)	**ऋच्छति**	= प्राप्त गर्दछ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

हरिः ॐ तत्सत्   हरिः ॐ तत्सत्   हरिः ॐ तत्सत्

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ तृतीयोऽध्यायः

प्रधान-विषय— १ देखि ८ सम्म ज्ञानयोग र निष्काम कर्मयोग अनुसार अनासक्तभावले नियत कर्म गर्नु श्रेष्ठताको निरूपण, (९—१६) यज्ञादि कर्म गर्नु आवश्यकताको निरूपण, (१७—२४) ज्ञानवान् र भगवान्‌को लागि पनि लोकसंग्रहार्थ कर्म गर्न आवश्यकता, (२५—३५) अज्ञानी र ज्ञानवान्‌को लक्षण तथा राग-द्वेषले रहित भई कर्म गर्नको लागि प्रेरणा, (३६—४३) कामको निरोधको विषय।

[ज्ञान र कर्मको श्रेष्ठताको विषयमा अर्जुनको सन्देह र भगवान्‌सित आफ्नो ऐकान्तिक श्रेयःसाधन बताउनको लागि प्रार्थना।]

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव॥ १॥

ज्यायसी, चेत्, कर्मणः, ते, मता, बुद्धिः, जनार्दन,
तत्, किम्, कर्मणि, घोरे, माम्, नियोजयसि, केशव॥ १॥

यसमाथि अर्जुनले प्रश्न गरे कि—

जनार्दन	= हे जनार्दन!	**तत्**	= त फेरि
चेत्	= यदि	**केशव**	= हे केशव!
ते	= हजुरलाई	**माम्**	= मलाई
कर्मणः	= कर्मको अपेक्षा	**घोरे**	= भयंकर
बुद्धिः	= ज्ञान	**कर्मणि**	= कर्ममा
ज्यायसी	= श्रेष्ठ	**किम्**	= किन
मता	= मान्य छ	**नियोजयसि**	= लगाउनुहुन्छ ?

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्॥ २॥

व्यामिश्रेण, इव, वाक्येन, बुद्धिम्, मोहयसि, इव, मे
तत्, एकम्, वद, निश्चित्य, येन, श्रेयः, अहम्, आप्नुयाम्॥ २॥

र तपाईं—

व्यामिश्रेण, इव	= दोधारे-झैं	**तत्**	= त्यो
वाक्येन	= वचनले	**एकम्**	= एउटा कुरालाई
मे	= मेरो	**निश्चित्य**	= निश्चित गरेर
बुद्धिम्	= बुद्धिलाई	**वद**	= भन्नुहोस्,
		येन	= जसबाट
मोहयसि, इव	= मानौँ मोहित पारिरहनुभएको छ (तसर्थ)	**अहम्**	= म
		श्रेयः	= कल्याणलाई
		आप्नुयाम्	= प्राप्त गरूँ ।

[अधिकारी-रहस्यबाट दुई निष्ठाको वर्णन।]

श्रीभगवानुवाच

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्॥ ३॥

लोके, अस्मिन्, द्विविधा, निष्ठा, पुरा, प्रोक्ता, मया, अनघ,
ज्ञानयोगेन, साङ्ख्यानाम्, कर्मयोगेन, योगिनाम्॥ ३॥

यसप्रकार अर्जुनले सोधेपछि भगवान् श्रीकृष्ण महाराज भन्नुहुन्छ—

अनघ	= हे निष्पाप !	**द्विविधा**	= दुई प्रकारको
अस्मिन्	= यस	**निष्ठा**	= निष्ठा*
लोके	= लोकमा	**मया**	= मद्द्वारा

* साधनको परिपक्व अवस्था अर्थात् पराकाष्ठाको नाम 'निष्ठा' हो।

पुरा	= पहिले	**ज्ञानयोगेन**	= ज्ञानयोगले[1] (र)
प्रोक्ता	= भनियो। (तीमध्ये)	**योगिनाम्**	= योगीहरूको (निष्ठा)
साङ्ख्यानाम्	= साङ्ख्ययोगीहरू-को (निष्ठा त)	**कर्मयोगेन**	= कर्मयोगले[2] (हुन्छ)।

[कुनै पनि निष्ठाको सिद्धि-हेतु कर्मको स्वरूपद्वारा त्याग गर्न निषेध।]

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते।
न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति॥ ४॥

न, कर्मणाम्, अनारम्भात्, नैष्कर्म्यम्, पुरुषः, अश्नुते,
न, च, सन्न्यसनात्, एव, सिद्धिम्, समधिगच्छति॥ ४॥

तर कुनै पनि मार्गको अनुसार कर्मलाई स्वरूपद्वारा त्याग गर्नु आवश्यकता छैन; किनकि—

पुरुषः	= मनुष्य		अर्थात् योग-निष्ठालाई
न	= न (त)	**अश्नुते**	= प्राप्त गर्दछ
कर्मणाम्	= कर्मको	**च**	= र
अनारम्भात्	= आरम्भ नगरीकन	**न**	= न
नैष्कर्म्यम्	= निष्कर्मतालाई[3]		

१- मायाबाट उत्पन्न भएका सम्पूर्ण गुणहरू नै गुणहरूमा व्यवहृत हुन्छन्, यस्तो सम्झिएर तथा मन, इन्द्रिय र शरीरद्वारा हुने सम्पूर्ण क्रियाहरूमा कर्तापनको अभिमानले रहित भएर सर्वव्यापी सच्चिदानन्दघन परमात्मामा एकाकीभावले स्थित रहनुको नाम 'ज्ञानयोग' हो, यसैलाई 'सन्न्यास', 'साङ्ख्ययोग' आदि नामले सम्बोधन गरिएको छ।

२- फल र आसक्तिलाई त्यागेर भगवदाज्ञानुसार केवल भगवदर्थ समत्व बुद्धिले कर्म गर्नुको नाम 'निष्काम कर्मयोग' हो, यसैलाई 'समत्वयोग', 'बुद्धियोग', 'कर्मयोग', 'तदर्थकर्म', 'मदर्थकर्म', 'मत्कर्म' आदि नामहरूले सम्बोधन गरिएको छ।

३- जुन अवस्थालाई प्राप्त गरेको पुरुषका कर्म अकर्म हुन जान्छन्, अर्थात् फल उत्पन्न गर्न सक्दैनन्, त्यस अवस्थाको नाम 'निष्कर्मता' हो।

सन्न्यसनात्, एव	= (कर्मको केवल) त्यागमात्रले		सांख्यनिष्ठालाई (नै)
सिद्धिम्	= सिद्धि अर्थात्	**समधिगच्छति**	= प्राप्त गर्दछ।

[क्षणमात्रको लागि पनि कर्मको सर्वथा त्याग असम्भव बताउनु।]

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

न, हि, कश्चित्, क्षणम्, अपि, जातु, तिष्ठति, अकर्मकृत्,
कार्यते, हि, अवशः, कर्म, सर्वः, प्रकृतिजैः, गुणैः ॥ ५ ॥

तथा सर्वथा कर्मको स्वरूपले त्याग हुनै सक्दैन—

हि	= निःसन्देह	**सर्वः**	= सारा मनुष्य-समुदाय
कश्चित्	= कुनै पनि (मनुष्य)		
जातु	= कुनै पनि समयमा		
क्षणम्	= क्षणमात्र	**प्रकृतिजैः**	= प्रकृतिजनित
अपि	= पनि	**गुणैः**	= गुणहरूद्वारा
अकर्मकृत्	= कुनै कर्म नगरी	**अवशः**	= विवश भई
		कर्म	= कर्म गर्नका लागि
न तिष्ठति	= रहन सक्दैन;	**कार्यते**	= बाध्य गराउँदछ।
हि	= किनकि		

[केवल माथिबाट इन्द्रियको क्रिया नगर्ने विषय-चिन्तक मनुष्यलाई मिथ्याचारी बताउनु।]

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

कर्मेन्द्रियाणि, संयम्य, यः, आस्ते, मनसा, स्मरन्,
इन्द्रियार्थान्, विमूढात्मा, मिथ्याचारः, सः, उच्यते ॥ ६ ॥

तसर्थ—

यः	= जो	**इन्द्रियार्थान्**	= इन्द्रियका विषयको
विमूढात्मा	= मूढबुद्धि मनुष्य	**स्मरन्**	= चिन्तन गर्दै
कर्मेन्द्रियाणि	= समस्त इन्द्रियहरू-लाई (हठपूर्वक माथिबाट)	**आस्ते**	= रहन्छ,
		सः	= त्यो
संयम्य	= रोकेर	**मिथ्याचारः**	= मिथ्याचारी अर्थात् दम्भी
मनसा	= मनले (ती)	**उच्यते**	= भनिन्छ।

[मनले इन्द्रियको संयम गर्दै अनासक्तभावबाट कर्म गर्नेवालाको प्रशंसा।]

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते॥ ७॥

यः, तु, इन्द्रियाणि, मनसा, नियम्य, आरभते, अर्जुन,
कर्मेन्द्रियैः, कर्मयोगम्, असक्तः, सः, विशिष्यते॥ ७॥

तु	= तर	**असक्तः**	= अनासक्त भई
अर्जुन	= हे अर्जुन!	**कर्मेन्द्रियैः**	= समस्त इन्द्रियद्वारा
यः	= जो (पुरुष)	**कर्मयोगम्**	= कर्मयोगको
मनसा	= मनले	**आरभते**	= आचरण गर्दछ,
इन्द्रियाणि	= इन्द्रियहरूलाई	**सः**	= त्यही
नियम्य	= वशमा गरी	**विशिष्यते**	= श्रेष्ठ हो।

[कर्म नगर्नुको अपेक्षा कर्मलाई गर्नु श्रेष्ठ तथा कर्मबिना शरीरनिर्वाह असम्भव बताउँदै निःस्वार्थ र अनासक्तभावले विहित कर्म गर्न आज्ञा।]

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः॥ ८॥

नियतम्, कुरु, कर्म, त्वम्, कर्म, ज्यायः, हि, अकर्मणः,
शरीरयात्रा, अपि, च, ते, न, प्रसिद्ध्येत्, अकर्मणः॥ ८॥

तसर्थ—

त्वम्	= तिमी	ज्यायः	= श्रेष्ठ छ
नियतम्	= शास्त्रविहित	च	= तथा
कर्म	= कर्तव्यकर्म	अकर्मणः	= कर्म नगर्नाले
कुरु	= गर;	ते	= तिम्रो
हि	= किनकि	शरीरयात्रा	= शरीर-निर्वाह
अकर्मणः	= कर्म नगर्नुको अपेक्षा (भन्दा)	अपि	= पनि
		न	= न
कर्म	= कर्म गर्नु	प्रसिद्ध्येत्	= सिद्ध हुन्छ।

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर॥ ९॥

यज्ञार्थात्, कर्मणः, अन्यत्र, लोकः, अयम्, कर्मबन्धनः,
तदर्थम्, कर्म, कौन्तेय, मुक्तसङ्गः, समाचर॥ ९॥

र हे अर्जुन! बन्धनको डरले पनि कर्मलाई त्याग गर्नु योग्य छैन; किनकि—

यज्ञार्थात्	= यज्ञको निमित्त गरिने		(तसर्थ)
		कौन्तेय	= हे अर्जुन! (तिमी)
कर्मणः	= कर्मभन्दा अतिरिक्त	मुक्तसङ्गः	= आसक्तिले रहित भएर
अन्यत्र	= अन्य कर्महरूमा (लागेर नै)	तदर्थम्	= त्यस यज्ञका निमित्त (नै राम्ररी)
अयम्	= यो		
लोकः	= मनुष्य-समुदाय	कर्म	= कर्तव्यकर्म
कर्मबन्धनः	= कर्महरूले बाँधिन्छ।	समाचर	= गर।

[प्रजापतिको आज्ञा हुनाको कारण कर्मको अवश्यकर्तव्यताको वर्णन।]

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक्॥ १०॥

सहयज्ञाः, प्रजाः, सृष्ट्वा, पुरा, उवाच, प्रजापतिः,
अनेन, प्रसविष्यध्वम्, एषः, वः, अस्तु, इष्टकामधुक् ॥ १० ॥

तथा कर्म नगर्नाले तिमी पापलाई नै प्राप्त गर्नें छौ; किनकि—

प्रजापतिः	= प्रजापति ब्रह्माले	**प्रसविष्यध्वम्**	= समृद्धिलाई प्राप्त गर (र)
पुरा	= कल्पको आदिमा		
सहयज्ञाः	= यज्ञसहित	**एषः**	= यो यज्ञ
प्रजाः	= प्रजाहरूलाई	**वः**	= तिमीहरूलाई
सृष्ट्वा	= रचेर (तिनीसित)		
उवाच	= भन्नुभयो (कि)	**इष्टकामधुक्**	= इच्छित भोग प्रदान गर्नेवाला
(यूयम्)	= तिमीहरू		
अनेन	= यस यज्ञद्वारा	**अस्तु**	= होस्।

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

देवान्, भावयत, अनेन, ते, देवाः, भावयन्तु, वः,
परस्परम्, भावयन्तः, श्रेयः, परम्, अवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

तथा तिमीहरू—

अनेन	= यस यज्ञद्वारा	**(एवम्)**	= यसप्रकार (निःस्वार्थ भावले)
देवान्	= देवताहरूलाई		
भावयत	= पोषण गर (र)	**परस्परम्**	= एक-अर्काको
ते	= ती	**भावयन्तः**	= पोषण गर्दै
देवाः	= देवता	**(यूयम्)**	= तिमीहरू
वः	= तिमीहरूलाई	**परम्**	= परम
		श्रेयः	= कल्याणलाई
भावयन्तु	= पोषण गरून्।	**अवाप्स्यथ**	= प्राप्त गर्नें छौ।

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

इष्टान्, भोगान्, हि, वः, देवाः, दास्यन्ते, यज्ञभाविताः,
तैः, दत्तान्, अप्रदाय, एभ्यः, यः, भुङ्क्ते, स्तेनः, एव, सः ॥ १२ ॥

तथा—

यज्ञभाविताः	= यज्ञद्वारा सम्मानित भएका	**तैः**	= ती देवताहरू-द्वारा
देवाः	= देवता	**दत्तान्**	= दिइएका भोगलाई
वः	= तिमीहरूलाई (बिना माग नै)	**यः**	= जो पुरुष
		एभ्यः	= तिनलाई
इष्टान्	= इच्छित	**अप्रदाय**	= समर्पण नगरी (स्वयम्)
भोगान्	= भोग		
हि	= निश्चय नै	**भुङ्क्ते**	= भोग गर्दछ,
		सः	= त्यो
दास्यन्ते	= दिने छन् । (यसप्रकार)	**स्तेनः**	= चोर
		एव	= नै हो ।

[यज्ञशिष्ट-अन्नले सबै पापको नाश र यज्ञ नगर्नेलाई पापी बताउनु ।]

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

यज्ञशिष्टाशिनः, सन्तः, मुच्यन्ते, सर्वकिल्बिषैः,
भुञ्जते, ते, तु, अघम्, पापाः, ये, पचन्ति, आत्मकारणात् ॥ १३ ॥

कारण कि—

यज्ञशिष्टाशिनः	= यज्ञबाट बचेको अन्नलाई खानेवाला	**सर्वकिल्बिषैः**	= सबै पापबाट
सन्तः	= श्रेष्ठ पुरुष	**मुच्यन्ते**	= मुक्त हुन जान्छ (र)

ये	= जो	पचन्ति	= (अन्न) पकाउँछन्,
पापाः	= पापीहरू	ते	= ती
आत्मकारणात्	= आफ्नो शरीर पोषण गर्नको लागि मात्र	तु	= त
		अघम्	= पापलाई (नै)
		भुंजते	= खान्छन्।

[सृष्टिचक्रको वर्णन गरी सर्वव्यापी परमेश्वरलाई यज्ञरूप साधनमा नित्य प्रतिष्ठित बताउनु।]

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः॥ १४॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्॥ १५॥

अन्नात्, भवन्ति, भूतानि, पर्जन्यात्, अन्नसम्भवः,
यज्ञात्, भवति, पर्जन्यः, यज्ञः, कर्मसमुद्भवः॥ १४॥
कर्म, ब्रह्मोद्भवम्, विद्धि, ब्रह्म, अक्षरसमुद्भवम्,
तस्मात्, सर्वगतम्, ब्रह्म, नित्यम्, यज्ञे, प्रतिष्ठितम्॥ १५॥

किनकि—

भूतानि	= सम्पूर्ण प्राणी	कर्मसमुद्भवः	= गरिएको कर्मबाट उत्पन्न हुनेवाला हो।
अन्नात्	= अन्नबाट	कर्म	= कर्मसमुदायलाई (तिमी)
भवन्ति	= उत्पन्न हुन्छन्,	ब्रह्मोद्भवम्	= वेदबाट उत्पन्न (र)
अन्नसम्भवः	= अन्नको उत्पत्ति	ब्रह्म	= वेदलाई
पर्जन्यात्	= वर्षाबाट (हुन्छ)	अक्षरसमुद्भवम्	= अविनाशी परमात्माबाट
पर्जन्यः	= वर्षा		
यज्ञात्	= यज्ञबाट		
भवति	= हुन्छ (र)		
यज्ञः	= यज्ञ		

	उत्पन्न भएको	ब्रह्म	= परम अक्षर परमात्मा
विद्धि	= जान।		
तस्मात्	= यसबाट (सिद्ध हुन्छ कि)	नित्यम्	= सदा नै
		यज्ञे	= यज्ञमा
सर्वगतम्	= सर्वव्यापी	प्रतिष्ठितम्	= प्रतिष्ठित छ।

[सृष्टिचक्रअनुसार अनुसरण नगर्नेको निन्दा।]

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति॥ १६॥

एवम्, प्रवर्तितम्, चक्रम्, न, अनुवर्तयति, इह, यः,
अघायुः, इन्द्रियारामः, मोघम्, पार्थ, सः, जीवति॥ १६॥

पार्थ	= हे पार्थ!		आफ्नो कर्तव्यको पालन गर्दैन,
यः	= जो पुरुष		
इह	= यस लोकमा	सः	= त्यो
एवम्	= यसप्रकार (परम्परादेखि	इन्द्रियारामः	= इन्द्रियहरूद्वारा भोगमा रमण गर्नेवाला
प्रवर्तितम्	= प्रचलित		
चक्रम्	= सृष्टिचक्रको	अघायुः	= पापाचारी (पुरुष)
न, अनुवर्तयति	= अनुकूल अनुसरण गर्दैन अर्थात्	मोघम्	= व्यर्थ (नै)
		जीवति	= बाँच्दछ।

[आत्मज्ञानीको लागि कर्तव्यको अभावको वर्णन।]

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते॥ १७॥

यः, तु, आत्मरतिः, एव, स्यात्, आत्मतृप्तः, च, मानवः,
आत्मनि, एव, च, सन्तुष्टः, तस्य, कार्यम्, न, विद्यते॥ १७॥

तु	= तर	मानवः	= मनुष्य
यः	= जो	आत्मरतिः, एव	= आत्मामा नै रमण गर्नेवाला

च	= र	**स्यात्**	= छ,
आत्मतृप्तः	= आत्मामा नै तृप्त	**तस्य**	= उसको लागि
च	= तथा	**कार्यम्**	= कुनै कर्तव्य
आत्मनि एव	= आत्मामा नै	**न**	= न
सन्तुष्टः	= संतुष्ट	**विद्यते**	= हुन्छ।

[कर्म गर्नु र नगर्नुमा ज्ञानीको प्रयोजनको अभाव।]

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः॥ १८॥

न, एव, तस्य, कृतेन, अर्थः, न, अकृतेन, इह, कश्चन,
न, च, अस्य, सर्वभूतेषु, कश्चित्, अर्थव्यपाश्रयः॥ १८॥

किनकि—

तस्य	= त्यस (महापुरुषको)	**एव**	= नै (कुनै प्रयोजन रहन्छ)
इह	= यस विश्वमा	**च**	= तथा
न	= न (त)	**सर्वभूतेषु**	= सम्पूर्ण प्राणीहरूमा (पनि)
कृतेन	= कर्म गर्नुबाट	**अस्य**	= यसको
कश्चन	= कुनै	**कश्चित्**	= थोरै मात्र पनि
अर्थः	= प्रयोजन (रहन्छ) (र)	**अर्थव्यपाश्रयः**	= स्वार्थको सम्बन्ध
न	= न	**न**	= न (रहन्छ)।
अकृतेन	= कर्मलाई नगर्नाले		

[निष्काम कर्मको फल परमात्माको प्राप्ति बताउँदै अर्जुनलाई अनासक्त भावले कर्म गर्न आज्ञा।]

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः॥ १९॥

तस्मात्, असक्तः, सततम्, कार्यम्, कर्म, समाचर,
असक्तः, हि, आचरन्, कर्म, परम्, आप्नोति, पूरुषः॥ १९॥

तस्मात्	= त्यसैले (तिमी)	असक्तः	= आसक्तिले रहित भई
सततम्	= निरन्तर		
असक्तः	= आसक्तिले रहित भई (सदा)	कर्म	= कर्म
कार्यम्, कर्म	= कर्तव्यकर्मलाई	आचरन्	= गर्दा गर्दै
समाचर	= राम्ररी गर्दै रहु।	पूरुषः	= मनुष्य
		परम्	= परमात्मालाई
हि	= किनकि	आप्नोति	= प्राप्त हुन जान्छ।

[जनकादिको दृष्टान्तबाट कर्म गर्नको लागि प्रेरणा।]

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।
लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि॥ २० ॥

कर्मणा, एव, हि, संसिद्धिम्, आस्थिताः, जनकादयः,
लोकसङ्ग्रहम्, एव, अपि, सम्पश्यन्, कर्तुम्, अर्हसि॥ २०॥

यसप्रकार—

जनकादयः	= जनकादि ज्ञानीजन पनि	लोकसङ्ग्रहम्	= लोकसंग्रहलाई
		सम्पश्यन्	= देखेर
कर्मणा	= (आसक्ति रहित) कर्मद्वारा	अपि	= पनि (तिमी)
		कर्तुम्	= कर्म गर्नलाई
एव	= नै	एव	= नै
संसिद्धिम्	= परमसिद्धिलाई	अर्हसि	= योग्य छौ अर्थात् तिमीले कर्म गर्नु नै उचित हुन्छ।
आस्थिताः	= प्राप्त गरेका थिए।		
हि	= त्यसैले (तथा)		

[श्रेष्ठ पुरुषको आचरण प्रमाणस्वरूप मानिएको वर्णन।]

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते॥ २१ ॥

यत्, यत्, आचरति, श्रेष्ठः, तत्, तत्, एव, इतरः,जनः,
सः, यत्, प्रमाणम्, कुरुते, लोकः, तत्, अनुवर्तते॥ २१॥

किनकि—

श्रेष्ठः = श्रेष्ठ पुरुष
यत्, यत् = जो-जो
आचरति = आचरण गर्दछ,
इतरः = अन्य
जनः = पुरुष (पनि)
तत्, तत् = त्यस्तै-त्यस्तै
एव = नै (आचरण गर्दछन्)।
सः = त्यो

यत् = जे जस्तो
प्रमाणम् = प्रमाण
कुरुते = स्थापित गर्दछ,
लोकः = समस्त मनुष्य-समुदाय
तत् = त्यसै
अनुवर्तते = अनुसार अनुसरण गर्दछ।

[स्वयं आफ्नो दृष्टान्त दिंदै कर्म गर्नाले लाभ र कर्म नगर्नाले हानिको वर्णन।]

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि॥ २२॥

न, मे, पार्थ, अस्ति, कर्तव्यम्, त्रिषु, लोकेषु, किंचन,
न, अनवाप्तम्, अवाप्तव्यम्, वर्ते, एव, च, कर्मणि॥ २२॥

तसर्थ—

पार्थ = हे अर्जुन!
मे = मलाई (यी)
त्रिषु = तीनै
लोकेषु = लोकमा
न = न त
किंचन = कुनै
कर्तव्यम् = कर्तव्य
अस्ति = छ
च = र

न = न (कुनै पनि)
अवाप्तव्यम् = प्राप्त गर्नयोग्य (वस्तु)
अनवाप्तम् = अप्राप्त छ, (तर पनि म)
कर्मणि = कर्ममा
एव = नै
वर्ते = लागिरहेको छु।

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः॥ २३॥

यदि, हि, अहम्, न, वर्तेयम्, जातु, कर्मणि, अतन्द्रितः,
मम, वर्त्म, अनुवर्तन्ते, मनुष्याः, पार्थ, सर्वशः॥ २३॥

हि	= किनकि	**न वर्तेयम्**	= नलागूँ (त ठूलो हानि हुन जान्छ; किनकि)
पार्थ	= हे पार्थ!	**मनुष्याः**	= मनुष्य
यदि	= यदि	**सर्वशः**	= सबै प्रकारबाट
जातु	= कदाचित्	**मम**	= मेरो (नै)
अहम्	= म	**वर्त्म**	= मार्गको
अतन्द्रितः	= सावधान भएर	**अनुवर्तन्ते**	= अनुसरण गर्ने छन्।
कर्मणि	= कर्तव्यकर्ममा		

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः॥ २४॥

उत्सीदेयुः, इमे, लोकाः, न, कुर्याम्, कर्म, चेत्, अहम्,
संकरस्य, च, कर्ता, स्याम्, उपहन्याम्, इमाः, प्रजाः॥ २४॥

त्यसैले—

चेत्	= यदि	**च**	= र (म)
अहम्	= म	**संकरस्य**	= वर्णसङ्करको
कर्म	= कर्म	**कर्ता**	= कारक
न	= न	**स्याम्**	= हुने छु (तथा)
कुर्याम्	= गरूँ (त)	**इमाः**	= यस
इमे	= यी	**प्रजाः**	= समस्त प्रजालाई
लोकाः	= सबै मनुष्य	**उपहन्याम्**	= नष्ट गर्नेवाला बन्ने छु।
उत्सीदेयुः	= नष्ट-भ्रष्ट हुने छन्		

[ज्ञानीको लागि पनि लोक-संग्रहार्थ स्वयं कर्म गर्न र अर्काद्वारा गराउने विधान।]

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥ २५ ॥

सक्ताः, कर्मणि, अविद्वांसः, यथा, कुर्वन्ति, भारत,
कुर्यात्, विद्वान्, तथा, असक्तः, चिकीर्षुः, लोकसङ्ग्रहम् ॥ २५ ॥

त्यसैले—

भारत = हे भारत!
कर्मणि = कर्ममा
सक्ताः = आसक्त भएका
अविद्वांसः = अज्ञानीजन
यथा = जुन विधिले (कर्म)
कुर्वन्ति = गर्दछन्,
असक्तः = आसक्तिरहित
विद्वान् = विद्वान् (पनि)
लोकसङ्ग्रहम् = लोक-संग्रह
चिकीर्षुः = गर्न चाहना भएका
तथा = त्यसै प्रकार (कर्म)
कुर्यात् = गरून्।

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

न, बुद्धिभेदम्, जनयेत्, अज्ञानाम्, कर्मसङ्गिनाम्,
जोषयेत्, सर्वकर्माणि, विद्वान्, युक्तः, समाचरन् ॥ २६ ॥

तथा—

युक्तः = परमात्माको स्वरूपमा अटल स्थित भएका
विद्वान् = ज्ञानी पुरुषलाई (चाहिन्छ कि त्यो)
कर्मसङ्गिनाम् = शास्त्रविहितकर्ममा आसक्त भएका
अज्ञानाम् = अज्ञानीहरूको
बुद्धिभेदम् = बुद्धिमा भ्रम अर्थात् कर्ममा अश्रद्धा

न, जनयेत्	= उत्पन्न नगरोस्। (किंतु स्वयम्)	समाचरन्	=	राम्ररी गर्दै (अरूलाई पनि त्यस्तै नै)
सर्वकर्माणि	= शास्त्रविहित समस्त कर्म	जोषयेत्	=	गराओस्।

[मूर्ख पुरुषको लक्षण।]

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते॥ २७॥

प्रकृतेः, क्रियमाणानि, गुणैः, कर्माणि, सर्वशः,
अहङ्कारविमूढात्मा, कर्ता, अहम्, इति, मन्यते ॥ २७ ॥

र हे अर्जुन! वास्तवमा—

कर्माणि	= सम्पूर्ण कर्म	अहङ्कार-विमूढात्मा	=	जसको अन्तः-करण अहंकारले मोहित भइरहेको छ, त्यस्ता अज्ञानी
सर्वशः	= सबै प्रकारले			
प्रकृतेः	= प्रकृतिको			
गुणैः	= गुणहरूद्वारा	अहम्, कर्ता	=	'म कर्ता हुँ'
क्रियमाणानि	= गरिन्छन् (तापनि)	इति	=	यस्तो
		मन्यते	=	मान्दछ।

[कर्मासक्त जनसमुदायको अपेक्षा सांख्ययोगीको विलक्षणताको प्रतिपादन]

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते॥ २८॥

तत्त्ववित्, तु, महाबाहो, गुणकर्मविभागयोः,
गुणाः, गुणेषु, वर्तन्ते, इति, मत्वा, न, सज्जते ॥ २८ ॥

तु	= तर	गुणकर्म-विभागयोः	=	गुणविभाग र कर्मविभागको*
महाबाहो	= हे महाबाहो!			

* त्रिगुणात्मक मायाका कार्यरूप पाँच महाभुत र मन, बुद्धि, अहंकार तथा पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय एवं पाँच विषय—यी सबै समुदायको नाम 'गुणविभाग' हो र यिनका परस्परका चेष्टाहरूको नाम 'कर्मविभाग' हो।

तत्त्ववित्	= तत्त्वोलाई* जान्नेवाला ज्ञानयोगी	**वर्तन्ते**	=	लाग्दछन्
		इति	=	यस्तो
		मत्वा	=	सम्झेर (तिनमा)
गुणाः	= सम्पूर्ण गुण (नै)	**न, सज्जते**	=	आसक्त हुँदैनन्।
गुणेषु	= गुणहरूमा			

[ज्ञानीको लागि साधारण मनुष्यलाई कर्मबाट विचलित गर्न निषेध।]

प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु।
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत्॥ २९॥

प्रकृतेः, गुणसम्मूढाः, सज्जन्ते, गुणकर्मसु,
तान्, अकृत्स्नविदः, मन्दान्, कृत्स्नवित्, न, विचालयेत्॥ २९॥

र—

प्रकृतेः	= प्रकृतिको	**अकृत्स्नविदः**	=	पूर्णतया नबुझ्ने
गुणसम्मूढाः	= गुणहरूले अत्यन्त मोहित भएका मनुष्य	**मन्दान्**	=	मन्दबुद्धि अज्ञानीहरूलाई
गुणकर्मसु	= गुणहरूमा र कर्महरूमा	**कृत्स्नवित्**	=	पूर्णतया बुझ्ने ज्ञानी
सज्जन्ते	= आसक्त रहन्छन्,			
तान्	= ती	**न, विचालयेत्**	=	विचलित नगरून्।

[अर्जुनलाई आशा, ममतादिको सर्वथा त्याग गरी भगवदर्पण बुद्धिले युद्ध गर्न आज्ञा।]

मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः॥ ३०॥

मयि, सर्वाणि, कर्माणि, सन्न्यस्य, अध्यात्मचेतसा,
निराशीः, निर्ममः, भूत्वा, युध्यस्व, विगतज्वरः॥ ३०॥

---

* उपर्युक्त 'गुणविभाग' र 'कर्मविभाग'बाट आत्मालाई पृथक् अर्थात् निर्लेप जान्नु नै यिनका तत्त्वलाई जान्नु हो।

त्यसैले हे अर्जुन! तिमी—

अध्यात्मचेतसा	=	म अन्तर्यामी परमात्मामा लागिएका चित्तद्वारा
सर्वाणि	=	सम्पूर्ण
कर्माणि	=	कर्महरूलाई
मयि	=	ममा
सन्न्यस्य	=	अर्पण गरेर
निराशीः	=	आशारहित,
निर्ममः	=	ममतारहित (र)
विगतज्वरः	=	संतापरहित
भूत्वा	=	भई
युध्यस्व	=	युद्ध गर।

[भगवत्-सिद्धान्तको अनुकूल हिड्नाले मुक्ति।]

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये, मे, मतम्, इदम्, नित्यम्, अनुतिष्ठन्ति, मानवाः,
श्रद्धावन्तः, अनसूयन्तः, मुच्यन्ते, ते, अपि, कर्मभिः ॥ ३१ ॥

र हे अर्जुन!—

ये	=	जो कुनै
मानवाः	=	मनुष्य
अनसूयन्तः	=	दोषदृष्टिबाट रहित (र)
श्रद्धावन्तः	=	श्रद्धायुक्त भई
मे	=	मेरो
इदम्	=	यो
मतम्	=	उपदेशको
नित्यम्	=	सदा
अनुतिष्ठन्ति	=	अनुसरण गर्दछन्,
ते	=	ती
अपि	=	पनि
कर्मभिः	=	सम्पूर्ण कर्महरूबाट
मुच्यन्ते	=	छुट्दछन्।

[भगवत्-सिद्धान्त अनुसार नहिड्नाले पतन।]

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

ये, तु, एतत्, अभ्यसूयन्तः, न, अनुतिष्ठन्ति, मे, मतम्,
सर्वज्ञानविमूढान्, तान्, विद्धि, नष्टान्, अचेतसः ॥ ३२ ॥

तु	= तर	न, अनुतिष्ठन्ति	= अनुसार चल्दैनन्,
ये	= जो मनुष्य (ममा)	तान्	= ती
अभ्यसूयन्तः	= दोषारोपण गर्दै	अचेतसः	= मूर्खलाई (तिमी)
मे	= मेरो	सर्वज्ञानविमूढान्	= सम्पूर्ण ज्ञानमा मोहित (र)
एतत्	= यस	नष्टान्	= नष्ट भएका (नै)
मतम्	= उपदेश	विद्धि	= सम्झ (जान)।

[स्वाभाविक कर्मको चेष्टामा प्रकृतिको प्रबलताको कथन।]

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

सदृशम्, चेष्टते, स्वस्याः, प्रकृतेः, ज्ञानवान्, अपि,
प्रकृतिम्, यान्ति, भूतानि, निग्रहः, किम्, करिष्यति ॥ ३३ ॥

किनकि—

भूतानि	= सबै प्राणी	स्वस्याः	= आफ्नो
प्रकृतिम्	= प्रकृतिलाई	प्रकृतेः	= प्रकृतिको
		सदृशम्	= अनुसार
यान्ति	= प्राप्त हुन्छन् अर्थात् आफ्नो स्वभावको विवश भई कर्म गर्दछन्।	चेष्टते	= चेष्टा गर्दछ। (अनि यसमा कसैको)
		निग्रहः	= हठ(ले)
ज्ञानवान्	= ज्ञानवान्	किम्	= के
अपि	= पनि	करिष्यति	= गर्दछ ?

[राग-द्वेषको वशमा नहुन प्रेरणा।]

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

इन्द्रियस्य, इन्द्रियस्य, अर्थे, रागद्वेषौ, व्यवस्थितौ,
तयोः, न, वशम्, आगच्छेत्, तौ, हि, अस्य, परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

त्यसैले मनुष्यले गर्नु पर्दछ कि—

इन्द्रियस्य, इन्द्रियस्य	= इन्द्रिय-इन्द्रियको	**वशम्**	= वशमा
अर्थे	= अर्थमा अर्थात् प्रत्येक इन्द्रियको विषयमा	**न आगच्छेत्**	= पर्नु हुँदैन;
		हि	= किनकि
		तौ	= ती दुबै (नै)
रागद्वेषौ	= राग र द्वेष	**अस्य**	= यसको (कल्याणमार्गमा)
व्यवस्थितौ	= लुकेर रहेको हुन्छ। (मनुष्यले)	**परिपन्थिनौ**	= विघ्न गराउनेवाला महान् शत्रु हुन्।
तयोः	= ती दुबैको		

[स्वधर्मपालनबाट कल्याण र परधर्मबाट हानि।]

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

श्रेयान्, स्वधर्मः, विगुणः, परधर्मात्, स्वनुष्ठितात्
स्वधर्मे, निधनम्, श्रेयः, परधर्मः, भयावहः ॥ ३५ ॥

त्यसैले ती दुबैलाई जितेर सावधान भई स्वधर्मको आचरण गर्नु;
किनकि—

स्वनुष्ठितात्	= राम्रोसँग आचरण गरिएको	**स्वधर्मे**	= आफ्नो धर्ममा (त)
		निधनम्	= मर्नु (पनि)
परधर्मात्	= अर्काको धर्मभन्दा	**श्रेयः**	= कल्याणकारक छ (र)
विगुणः	= गुणरहित (भएपनि)	**परधर्मः**	= अर्काको धर्म
स्वधर्मः	= आफ्नो धर्म	**भयावहः**	= डरलाई प्रदान गर्ने हुन्छ।
श्रेयान्	= अति उत्तम छ।		

[बलपूर्वक मनुष्यलाई पापमा कसले प्रवृत्त गराउँदछ? यस विषयमा अर्जुनको प्रश्न।]

अर्जुन उवाच

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः॥ ३६॥

अथ, केन, प्रयुक्तः, अयम्, पापम्, चरति, पूरुषः,
अनिच्छन्, अपि, वार्ष्णेय, बलात्, इव, नियोजितः॥ ३६॥

यसमा अर्जुनले सोध्दछन् कि—

वार्ष्णेय	= हे कृष्ण! (त)	**नियोजितः**	= लगाइएजस्तै
अथ	= फेरि	**इव**	= गरी
अयम्	= यो	**केन**	= कसद्वारा
पूरुषः	= मनुष्य (स्वयम्)	**प्रयुक्तः**	= प्रेरित भई
अनिच्छन्	= नचाहँदा	**पापम्**	= पापको
अपि	= पनि	**चरति**	= आचरण गर्दछ?
बलात्	= बलपूर्वक		

[बलपूर्वक पाप गराउनुमा कामरूप कारणको वर्णन।]

श्रीभगवानुवाच

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्॥ ३७॥

कामः, एषः, क्रोधः, एषः, रजोगुणसमुद्भवः,
महाशनः, महापाप्मा, विद्धि, एनम्, इह, वैरिणम्॥ ३७॥

यसप्रकार अर्जुनले सोधेपछि श्रीकृष्ण महाराज भन्नुहुन्छ, हे अर्जुन!—

रजोगुणसमुद्भवः	= रजोगुणले उत्पन्न भएका	**क्रोधः**	= क्रोध हो,
एषः	= यी	**एषः**	= यो
कामः	= काम (नै)	**महाशनः**	= सारै खन्चुवा अर्थात् भोगहरूले

	= { कहिल्यै नअघाउने खालको (र)	**इह**	= यस विषयमा
महापाप्मा	= सारै पापी छ,	**वैरिणम्**	= शत्रु
एनम्	= यसैलाई (नै) तिमी	**विद्धि**	= जान।

[कामरूपी शत्रुले ज्ञान ढाकिएको छ, यस विषयको दृष्टान्तसहित वर्णन।]

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्॥ ३८॥

धूमेन, आव्रियते, वह्निः, यथा, आदर्शः, मलेन, च,
यथा, उल्बेन, आवृतः, गर्भः, तथा, तेन, इदम्, आवृतम्॥ ३८॥

यथा	= जसरी	**यथा**	= जसरी
धूमेन	= धुवाँले	**उल्बेन**	= सालनालले
वह्निः	= अग्नि	**गर्भः**	= गर्भ
च	= र	**आवृतः**	= ढाकिएको हुन्छ,
मलेन	= मैलोले	**तथा**	= त्यसरी नै
आदर्शः	= ऐना	**तेन**	= त्यो कामद्वारा
आव्रियते	= { ढाकिन्छ (तथा)	**इदम्**	= यो (ज्ञान)
		आवृतम्	= ढाकिएको हुन्छ।

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च॥ ३९॥

आवृतम्, ज्ञानम्, एतेन, ज्ञानिनः, नित्यवैरिणा,
कामरूपेण, कौन्तेय, दुष्पूरेण, अनलेन, च॥ ३९॥

च	= र	**अनलेन**	= { अग्निको (समान कहिल्यै)
कौन्तेय	= हे अर्जुन!		
एतेन	= यस	**दुष्पूरेण**	= पूर्ण नहुने

कामरूपेण = कामरूप		**ज्ञानम्**	=	ज्ञान
ज्ञानिनः = ज्ञानीहरूको				
नित्यवैरिणा = नित्य शत्रुद्वारा (मनुष्यको)		**आवृतम्**	=	ढाकिएको छ।

[कामको वासस्थानको वर्णन।]

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम्॥ ४०॥

इन्द्रियाणि, मनः, बुद्धिः, अस्य, अधिष्ठानम्, उच्यते,
एतैः, विमोहयति, एषः, ज्ञानम्, आवृत्य, देहिनम्॥ ४०॥

तथा—

इन्द्रियाणि	=	इन्द्रियहरू	**एतैः**	=	यी मन, बुद्धि र इन्द्रियद्वारा नै
मनः	=	मन (र)			
बुद्धिः	=	बुद्धि—(यी सबै)			
अस्य	=	यसको	**ज्ञानम्**	=	ज्ञानलाई
अधिष्ठानम्	=	वासस्थान	**आवृत्य**	=	ढाकेर
उच्यते	=	भनिएको छ।	**देहिनम्**	=	जीवात्मालाई
एषः	=	यो काम	**विमोहयति**	=	मोहित गर्दछ।

[इन्द्रियलाई वशमा गरी कामलाई मार्न आज्ञा।]

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम्॥ ४१॥

तस्मात्, त्वम्, इन्द्रियाणि, आदौ, नियम्य, भरतर्षभ,
पाप्मानम्, प्रजहि, हि, एनम्, ज्ञानविज्ञाननाशनम्॥ ४१॥

तस्मात्	=	तसर्थ	**आदौ**	=	पहिले
भरतर्षभ	=	हे अर्जुन!	**इन्द्रियाणि**	=	इन्द्रियहरूलाई
त्वम्	=	तिमी	**नियम्य**	=	वशमा गर्दै

एनम्	= यस	पाप्मानम्	= महान् पापी कामलाई
ज्ञानविज्ञान-नाशनम्	= ज्ञान र विज्ञानको नाश गर्नेवाला	हि	= अवश्य नै
		प्रजहि	= बलपूर्वक नष्ट गर।

[इन्द्रिय, मन र बुद्धिभन्दा पनि आत्माको अति श्रेष्ठताको वर्णन।]

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः॥ ४२॥

इन्द्रियाणि, पराणि, आहुः, इन्द्रियेभ्यः, परम्, मनः,
मनसः, तु, परा, बुद्धिः, यः, बुद्धेः, परतः, तु, सः॥ ४२॥

र यदि तिमी सम्झ कि इन्द्रियलाई रोकेर कामरूप वैरीलाई मार्न मेरो शक्ति छैन भन्छौ भने त तिम्रो यो भूल हो; किनकि—

इन्द्रियाणि	= इन्द्रियलाई (स्थूल शरीरभन्दा)	मनसः	= मनभन्दा
		तु	= पनि
पराणि	= पर अर्थात् श्रेष्ठ, बलवान् र सूक्ष्म	परा	= पर
		बुद्धिः	= बुद्धि छ
		तु	= र
आहुः	= बताउँछन्;	यः	= जो
इन्द्रियेभ्यः	= यी इन्द्रियभन्दा	बुद्धेः	= बुद्धिभन्दा (पनि)
परम्	= पर	परतः	= अत्यन्त पर छ,
मनः	= मन छ,	सः	= त्यो (आत्मा) हो।

[बुद्धिभन्दा पर आत्मालाई जानेर बुद्धिद्वारा मनको संयम गर्दै कामलाई मार्न आज्ञा दिंदै अध्यायको समाप्ति।]

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम्॥ ४३॥

एवम्, बुद्धेः, परम्, बुद्ध्वा, संस्तभ्य, आत्मानम्, आत्मना,
जहि, शत्रुम्, महाबाहो, कामरूपम्, दुरासदम् ॥ ४३ ॥

एवम्	= यसप्रकार	**आत्मानम्**	= मनलाई
बुद्धेः	= बुद्धिभन्दा	**संस्तभ्य**	= नियन्त्रण गर्दै
परम्	= पर अर्थात् सूक्ष्म बलवान् र अत्यन्त श्रेष्ठ आत्मालाई	**महाबाहो**	= हे महाबाहो! (तिमी यस)
		कामरूपम्	= कामरूप
		दुरासदम्	= दुर्जय
बुद्ध्वा	= जानेर (र)	**शत्रुम्**	= शत्रुलाई
आत्मना	= बुद्धिद्वारा	**जहि**	= मार।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

हरिः ॐ तत्सत् **हरिः ॐ तत्सत्** **हरिः ॐ तत्सत्**

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ चतुर्थोऽध्यायः

प्रधान-विषय—१ देखि १८ सम्म सगुण भगवान्‌को प्रभाव र निष्काम कर्मयोगको विषय, (१९—२३) योगी महात्मा पुरुषको आचरण र उनको महिमा, (२४—३२) फलसहित पृथक्-पृथक् यज्ञहरूका कथन, (३३—४२) ज्ञानको महिमा।

[कर्मयोगको परम्परा र लामो समयदेखि यो लुप्तप्राय हुनुको वर्णन।]

श्रीभगवानुवाच

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्॥ १ ॥

इमम्, विवस्वते, योगम्, प्रोक्तवान्, अहम्, अव्ययम्,
विवस्वान्, मनवे, प्राह, मनुः, इक्ष्वाकवे, अब्रवीत्॥ १ ॥

यसपश्चात् श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ, हे अर्जुन!—

अहम् = मैले		**विवस्वान्** =	सूर्यले (आफ्ना पुत्र वैवस्वत)
इमम् = यस			
अव्ययम् = अविनाशी		**मनवे** =	मनुलाई
		प्राह =	भने (र)
योगम् = योगलाई		**मनुः** =	मनुले (आफ्ना पुत्र)
विवस्वते = सूर्यलाई		**इक्ष्वाकवे** =	राजा इक्ष्वाकुलाई
प्रोक्तवान् = बताएको थिएँ,		**अब्रवीत्** =	भने।

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप॥ २ ॥

एवम्, परम्पराप्राप्तम्, इमम्, राजर्षयः, विदुः,
सः, कालेन, इह, महता, योगः, नष्टः, परन्तप ॥ २ ॥

परन्तप	= हे परन्तप अर्जुन!	**सः**	= यो
एवम्	= यसप्रकार	**योगः**	= योग
परम्पराप्राप्तम्	= परम्पराबाट प्राप्त	**महता**	= लामो
इमम्	= यस योगलाई	**कालेन**	= समयसम्म
राजर्षयः	= राजर्षिहरूले		
विदुः	= जाने, (तर त्यसपछि)	**इह**	= यस पृथ्वीलोकमा
		नष्टः	= लुप्तप्रायः भयो।

[पुरातन योगको प्रशंसा।]

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

सः, एव, अयम्, मया, ते, अद्य, योगः, प्रोक्तः, पुरातनः,
भक्तः, असि, मे, सखा, च, इति, रहस्यम्, हि, एतत्, उत्तमम् ॥ ३ ॥

(त्वम्)	= तिमी	**अद्य**	= आज
मे	= मेरा	**मया**	= मैले
भक्तः	= भक्त	**ते**	= तिमीलाई
च	= र	**प्रोक्तः**	= बताएँ;
सखा	= प्रिय सखा	**हि**	= किनकि
असि	= हौ,	**एतत्**	= यो
इति	= तसर्थ	**उत्तमम्**	= अति नै उत्तम
सः, एव	= त्यही		
अयम्	= यो		
पुरातनः	= पुरातन	**रहस्यम्**	= रहस्यपूर्ण अर्थात् गुप्त राख्नयोग्य विषय छ।
योगः	= योग		

[श्रीकृष्णभगवान्‌को जन्म आधुनिक मानेर अर्जुनले प्रश्न गर्नु।]

अर्जुन उवाच

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति॥ ४॥

अपरम्, भवतः, जन्म, परम्, जन्म, विवस्वतः,
कथम्, एतत्, विजानीयाम्, त्वम्, आदौ, प्रोक्तवान् इति॥ ४॥

यसप्रकार भगवान्‌को वचन सुनेर अर्जुन भन्दछन्, हे भगवन्!

भवतः	= हजुरको	**इति**	= यस कुरालाई
जन्म	= जन्म (त)	**कथम्**	= कसरी
अपरम्	= अर्वाचीन—अहिलेको हो(र)	**विजानीयाम्**	= सम्झूँ (कि)
विवस्वतः	= सूर्यको	**त्वम्**	= तपाईंले नै
जन्म	= जन्म	**आदौ**	= कल्पको आदिमा (सूर्यसित)
परम्	= धेरै पुरानो हो अर्थात् कल्पको आदिमा भएको थियो; (तब म)	**एतत्**	= यो योग
		प्रोक्तवान्	= भन्नुभएको थियो?

[श्रीभगवान्‌द्वारा आफ्नो र अर्जुनको धेरै जन्म व्यतीत भएको वर्णन।]

श्रीभगवानुवाच

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप॥ ५॥

बहूनि, मे, व्यतीतानि, जन्मानि, तव, च, अर्जुन,
तानि, अहम्, वेद, सर्वाणि, न, त्वम्, वेत्थ, परन्तप॥ ५॥

यसमा श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ—

परन्तप	= हे परन्तप	**मे**	= मेरो
अर्जुन	= अर्जुन!	**च**	= र

तव	= तिम्रो	**सर्वाणि**	= सबैलाई
बहूनि	= अनेकौं	**त्वम्**	= तिमी
जन्मानि	= जन्म	**न वेत्थ**	= जान्दैनौं, (तर)
व्यतीतानि	= भइसके।	**अहम्**	= म
तानि	= ती	**वेद**	= जान्दछु।

[श्रीभगवान्‌को जन्मको अलौकिकता।]

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया॥ ६॥

अजः, अपि, सन्, अव्ययात्मा, भूतानाम्, ईश्वरः, अपि, सन्, प्रकृतिम्, स्वाम्, अधिष्ठाय, सम्भवामि, आत्ममायया॥ ६॥

तथा मेरो जन्म प्राकृत मनुष्यहरूको सदृश्य होइन—

(अहम्)	= म	**अपि**	= पनि
अजः	= अजन्मा (र)	**स्वाम्**	= आफ्नो
अव्ययात्मा	= अविनाशीस्वरूप	**प्रकृतिम्**	= प्रकृतिलाई
सन्	= भएर	**अधिष्ठाय**	= अधीनमा राखेर
अपि	= पनि (तथा)		
भूतानाम्	= समस्त प्राणीहरूको	**आत्ममायया**	= आफ्नै योगमायाद्वारा
ईश्वरः	= ईश्वर		
सन्	= भएर	**सम्भवामि**	= प्रकट हुन्छु।

[श्रीभगवान्‌ले अवतार लिनु भएको समयको वर्णन।]

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥ ७॥

यदा, यदा, हि, धर्मस्य, ग्लानिः, भवति, भारत, अभ्युत्थानम्, अधर्मस्य, तदा, आत्मानम्, सृजामि, अहम्॥ ७॥

भारत	=	हे भारत!	तदा	=	तब-तब
यदा, यदा	=	जब-जब	हि	=	नै
धर्मस्य	=	धर्मको	अहम्	=	म
ग्लानिः	=	हानि (र)	आत्मानम्	=	आफ्नो रूपलाई
अधर्मस्य	=	अधर्मको	सृजामि	=	रच्दछु अर्थात् साकाररूपले मानिसका अगाडि प्रकट हुन्छु।
अभ्युत्थानम्	=	वृद्धि			
भवति	=	हुन्छ,			

[श्रीभगवान्ले अवतार लिनुको कारणको वर्णन।]

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥ ८॥

परित्राणाय, साधूनाम्, विनाशाय, च, दुष्कृताम्,
धर्मसंस्थापनार्थाय, सम्भवामि, युगे, युगे॥ ८॥

किनकि—

साधूनाम्	=	साधु पुरुषहरूको	धर्मसंस्थापनार्थाय	=	धर्मको राम्ररी स्थापना गर्नको लागि (म)
परित्राणाय	=	उद्धार गर्नको लागि	युगे, युगे	=	युग-युगमा
दुष्कृताम्	=	पापकर्म गर्नेहरूको	सम्भवामि	=	प्रकट हुने गर्दछु।
विनाशाय	=	विनाश गर्नको लागि			
च	=	र			

[श्रीभगवान्को जन्म-कर्महरूलाई दिव्य जान्नुको फल।]

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन॥ ९॥

जन्म, कर्म, च, मे, दिव्यम्, एवम्, यः, वेत्ति, तत्त्वतः,
त्यक्त्वा, देहम्, पुनः, जन्म, न, एति, माम्, एति, सः, अर्जुन ॥ ९ ॥

तसर्थ—

अर्जुन	= हे अर्जुन!	**वेत्ति**	= जान्दछ,
मे	= मेरो	**सः**	= त्यो
जन्म	= जन्म	**देहम्**	= शरीरलाई
च	= र	**त्यक्त्वा**	= त्यागेर
कर्म	= कर्म	**पुनः**	= फेरि
दिव्यम्	= दिव्य अर्थात् निर्मल र अलौकिक छ—	**जन्म**	= जन्मलाई
एवम्	= यसप्रकार	**न, एति**	= प्राप्त गर्दैन, (किन्तु)
यः	= जो मनुष्य	**माम्**	= मलाई (नै)
तत्त्वतः	= तत्त्वपूर्वक*	**एति**	= प्राप्त गर्छ।

[श्रीभगवान्को आश्रित हुनुको फल भगवत्प्राप्ति।]

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

वीतरागभयक्रोधाः, मन्मयाः, माम्, उपाश्रिताः,
बहवः, ज्ञानतपसा, पूताः, मद्भावम्, आगताः ॥ १० ॥

* सर्वशक्तिमान् सच्चिदानन्दघन परमात्मा अज, अविनाशी र सर्वभूतहरूका परम गति तथा परम आश्रय हुनुहुन्छ; उहाँ केवल धर्मलाई स्थापना गर्न र संसारको उद्धार गर्नका लागि नै आफ्नो योगमायाको सहारामा सगुणरूप भएर प्रकट हुनुहुन्छ। यसर्थ, परमेश्वरसमान सुहृद्, प्रेमी र पतितपावन अर्को कोही छैन भन्ने जानेर जो पुरुषले परमेश्वरको अनन्य प्रेमसाथ निरन्तर चिन्तन गर्दै आसक्तिरहित भएर संसारमा रहन्छ, उसैले उहाँलाई तत्त्वसाथ जान्दछ।

र हे अर्जुन! पहिला पनि—

वीतराग-भयक्रोधाः	= जसको राग, भय र क्रोध सर्वथा नष्ट भएका थिए(र)	**माम्**	= ममा
		उपाश्रिताः	= आश्रित रहनेवाला
		बहवः	= धेरै भक्त (उपर्युक्त)
		ज्ञानतपसा	= ज्ञानरूप तपद्वारा
मन्मयाः	= जो ममा अनन्य प्रेमपूर्वक स्थित रहन्थे, (यस्ता)	**पूताः**	= पवित्र भई
		मद्भावम्	= मेरो स्वरूपलाई
		आगताः	= प्राप्त गरेका छन्।

[श्रीभगवान्ले आफ्नो भजन गर्नेलाई त्यसरी नै भज्नुको कथन।]

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः॥ ११॥

ये, यथा, माम्, प्रपद्यन्ते, तान्, तथा, एव, भजामि, अहम्,
मम्, वर्त्म, अनुवर्तन्ते, मनुष्याः, पार्थ, सर्वशः ॥ ११ ॥

किनकि—

पार्थ	= हे अर्जुन!	**भजामि**	= भज्दछु; (किनकि)
ये	= जो भक्त		
माम्	= मलाई	**मनुष्याः**	= सबै मनुष्य
यथा	= जसरी	**सर्वशः**	= सबै प्रकारले
प्रपद्यन्ते	= भज्दछन्,	**मम**	= मेरो (नै)
अहम्	= म (नि)	**वर्त्म**	= मार्गको
तान्	= तिनलाई	**अनुवर्तन्ते**	= अनुसरण गर्दछन्।
तथा, एव	= त्यसरी नै		

[देवताहरूको उपासनाको लौकिक फल शीघ्र प्राप्त हुनुको कथन।]

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा॥ १२॥

काङ्क्षन्तः, कर्मणाम्, सिद्धिम्, यजन्ते, इह, देवताः, क्षिप्रम्, हि, मानुषे, लोके, सिद्धिः, भवति, कर्मजा ॥ १२ ॥

जो मलाई तत्त्वबाट जान्दैनन्, ती—

इह	= यस	**यजन्ते**	= पूजा गर्दछन्;
मानुषे	= मनुष्य-	**हि**	= किनकि (तिनलाई)
लोके	= लोकमा	**कर्मजा**	= कर्मबाट उत्पन्न हुनेवाला
कर्मणाम्	= कर्मको	**सिद्धिः**	= सिद्धि
सिद्धिम्	= फललाई	**क्षिप्रम्**	= तुरून्तै
काङ्क्षन्तः	= चाहनेवाला (मानिस)	**भवति**	= प्राप्त हुन्छ।
देवताः	= देवताहरूको		

[चारै वर्णहरूको रचना गर्नुमा भगवान्‌को अकर्तापनको कथन।]

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

चातुर्वर्ण्यम्, मया, सृष्टम्, गुणकर्मविभागशः, तस्य, कर्तारम्, अपि, माम्, विद्धि, अकर्तारम्, अव्ययम् ॥ १३ ॥

तथा हे अर्जुन!—

चातुर्वर्ण्यम्	= ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्र यी चार वर्णहरू-को समूह,	**तस्य**	= यस (सृष्टिरचनादि-कर्म)-को
गुणकर्म-विभागशः	= गुण र कर्मलाई विभागपूर्वक	**कर्तारम्**	= कर्ता भएर
मया	= मद्द्वारा	**अपि**	= पनि
सृष्टम्	= रचना गरिएको छ। (यसप्रकार)	**माम्**	= म
		अव्ययम्	= अविनाशी परमेश्वरलाई (तिमी वास्तवमा)

अकर्तारम्	= अकर्ता (नै)	**विद्धि**	= जान।

[श्रीभगवान्‌को कर्मको दिव्यता र तिनलाई जान्नुको फल।]

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

न, माम्, कर्माणि, लिम्पन्ति, न, मे, कर्मफले, स्पृहा,
इति, माम्, यः, अभिजानाति, कर्मभिः, न, सः, बध्यते ॥ १४ ॥

किनकि—

कर्मफले	= कर्मको फलमा	**यः**	= जो
मे	= मेरो	**माम्**	= मलाई
स्पृहा	= लालसा	**अभिजानाति**	= तत्त्वपूर्वक जान्दछ,
न	= छैन, (तसर्थ)	**सः**	= त्यो (नै)
माम्	= मलाई	**कर्मभिः**	= कर्मद्वारा
कर्माणि	= कर्म	**न**	= न
न, लिम्पन्ति	= लिप्त गर्दैन—	**बध्यते**	= बाँधिन्छ।
इति	= यसप्रकार		

[पूर्वज मुमुक्षुहरूको जसरी निष्काम कर्म गर्नको लागि आज्ञा।]

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

एवम्, ज्ञात्वा, कृतम्, कर्म, पूर्वैः, अपि, मुमुक्षुभिः,
कुरु, कर्म, एव, तस्मात्, त्वम्, पूर्वैः, पूर्वतरम्, कृतम् ॥ १५ ॥

तथा—

पूर्वैः	= पूर्वकालका	**ज्ञात्वा**	= जानेर (नै)
मुमुक्षुभिः	= मुमुक्षुहरूले	**कर्म**	= कर्म
अपि	= पनि	**कृतम्**	= गरेका थिए।
एवम्	= यसप्रकार	**तस्मात्**	= तसर्थ

त्वम्	= तिमी (पनि)	कर्म	= कर्मलाई
पूर्वैः	= पूर्वजहरूद्वारा		
पूर्वतरम्, कृतम्	= परापूर्वकालदेखि गरिँदै आएको	एव	= नै
		कुरु	= गर

[कर्म र अकर्मलाई तत्त्वपूर्वक जान्नुको फल।]

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

किम्, कर्म, किम्, अकर्म, इति, कवयः, अपि, अत्र, मोहिताः,
तत्, ते, कर्म, प्रवक्ष्यामि, यत्, ज्ञात्वा, मोक्ष्यसे, अशुभात् ॥ १६ ॥

तर—

कर्म	= कर्म	तत्	= त्यो
किम्	= के हो ? (र)	कर्म	= कर्म-तत्त्व (म)
अकर्म	= अकर्म	ते	= तिमीलाई
किम्	= के हो ?—	प्रवक्ष्यामि	= राम्रोसित बुझाएर भन्छु,
इति	= यसप्रकार (यसको)		
अत्र	= निर्णय गर्नमा	यत्	= जसलाई
कवयः	= बुद्धिमान् पुरुष	ज्ञात्वा	= जानेर (तिमी)
अपि	= पनि	अशुभात्	= अशुभबाट अर्थात् कर्मबन्धनबाट
मोहिताः	= मुग्ध भएका छन्। (तसर्थ)	मोक्ष्यसे	= मुक्त हुने छौ।

[कर्म, अकर्म र विकर्मको स्वरूपलाई जान्नको लागि प्रेरणा।]

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

कर्मणः, हि, अपि, बोद्धव्यम्, बोद्धव्यम्, च, विकर्मणः,
अकर्मणः, च, बोद्धव्यम्, गहना, कर्मणः, गतिः ॥ १७ ॥

कर्मणः	= कर्मको (स्वरूप)	**विकर्मणः**	= विकर्मको (स्वरूप पनि)
अपि	= पनि	**बोद्धव्यम्**	= जान्नुपर्दछ;
बोद्धव्यम्	= जान्नुपर्दछ	**हि**	= किनकि
च	= र	**कर्मणः**	= कर्मको
अकर्मणः	= अकर्मको (स्वरूप पनि)	**गतिः**	= गति
बोद्धव्यम्	= जान्नुपर्दछ;	**गहना**	= गहन छ।
च	= तथा		

[कर्ममा अकर्म र अकर्ममा कर्मलाई तत्त्वपूर्वक जान्नुको फल।]

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्॥ १८॥

कर्मणि, अकर्म, यः, पश्येत्, अकर्मणि, च, कर्म, यः,
सः, बुद्धिमान्, मनुष्येषु, सः, युक्तः, कृत्स्नकर्मकृत्॥ १८॥

यः	= जो मनुष्य	**सः**	= त्यो
कर्मणि	= कर्ममा	**मनुष्येषु**	= मनुष्यहरूमा
अकर्म	= अकर्म	**बुद्धिमान्**	= बुद्धिमान् हो (र)
पश्येत्	= देख्दछ	**सः**	= त्यो
च	= र	**युक्तः**	= योगी
यः	= जो	**कृत्स्नकर्मकृत्**	= समस्त कर्महरू गर्नेवाला हो।
अकर्मणि	= अकर्ममा		
कर्म	= कर्म (देख्दछ),		

[कामना र संकल्परहित आचरणवाला ज्ञानीको प्रशंसा।]

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः॥ १९॥

यस्य, सर्वे, समारम्भाः, कामसङ्कल्पवर्जिताः,
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम्, तम्, आहुः, पण्डितम्, बुधाः ॥ १९ ॥

र हे अर्जुन!—

यस्य	= जसको	**ज्ञानाग्निदग्ध-कर्माणम्**	= जसको समस्त कर्म ज्ञानरूप अग्निद्वारा भस्म भएका छन्,
सर्वे	= सम्पूर्ण (शास्त्रसम्मत)	**तम्**	= त्यस महापुरुषलाई
समारम्भाः	= कर्म	**बुधाः**	= ज्ञानीजन (पनि)
कामसङ्कल्प-वर्जिताः	= बिना कामना र संकल्पका हुन्छन् (तथा)	**पण्डितम्**	= पण्डित
		आहुः	= भन्दछन्।

[फलासक्तिलाई त्यागेर कर्म गर्नेवालाको प्रशंसा।]

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

त्यक्त्वा, कर्मफलासङ्गम्, नित्यतृप्तः, निराश्रयः,
कर्मणि, अभिप्रवृत्तः, अपि, न, एव, किंचित्, करोति,सः ॥ २० ॥

र जो पुरुष—

कर्मफलासङ्गम्	= समस्त कर्महरूमा र तिनका फलमा आसक्ति-लाई (सर्वथा)	**नित्यतृप्तः**	= परमात्मामा नित्य तृप्त छन्,
		सः	= त्यो
		कर्मणि	= कर्महरूमा
त्यक्त्वा	= त्यागेर	**अभिप्रवृत्तः**	= राम्ररी प्रवृत्त भएर
निराश्रयः	= संसारिक आश्रयबाट रहित भएका छन् (र)	**अपि**	= पनि (वास्तवमा)

किंचित्	= केहि	**न**	= न
एव	= पनि	**करोति**	= गर्दछ।

[केवल शरीर-सम्बन्धी कर्म गर्दै संन्यासीलाई पाप नलाग्नुको वर्णन।]

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्॥ २१॥

निराशीः, यतचित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहः,
शारीरम्, केवलम्, कर्म, कुर्वन्, न, आप्नोति, किल्बिषम्॥ २१॥

र—

यतचित्तात्मा	= जसको अन्तः-करण र इन्द्रियहरूसहित शरीर जितिएको छ (र)	**निराशीः**	= आशारहित पुरुष
		केवलम्	= केवल
		शारीरम्	= शरीर-सम्बन्धी
		कर्म	= कर्म
त्यक्तसर्वपरिग्रहः	= जसले समस्त भोगका सामग्री परित्याग गरेको छ, (त्यस्ता)	**कुर्वन्**	= गरिरहँदा (पनि)
		किल्बिषम्	= पापलाई
		न	= न
		आप्नोति	= प्राप्त हुन्छ।

[निष्काम कर्मयोगका साधकको लक्षण र कमद्वारा नबाँधिनुको वर्णन।]

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते॥ २२॥

यदृच्छालाभसन्तुष्टः, द्वन्द्वातीतः, विमत्सरः,
समः, सिद्धौ, असिद्धौ, च, कृत्वा, अपि, न, निबध्यते॥ २२॥

र—

यदृच्छालाभ-सन्तुष्टः	= जो बिना इच्छा स्वतः प्राप्तभएका पदार्थमा सदा संतुष्ट रहन्छ,	**विमत्सरः**	= जसमा ईर्ष्याको सर्वथा रहित छ,

द्वन्द्वातीतः	= जो हर्ष-शोक आदि द्वन्द्वबाट सर्वथा मुक्त छ—(त्यस्ता)	**समः**	= सम रहनेवाला कर्मयोगी (कर्म)
सिद्धौ	= सिद्धि	**कृत्वा**	= कर्म गरेर
च	= र	**अपि**	= पनि (त्यसबाट)
असिद्धौ	= असिद्धिमा	**न**	= न
		निबध्यते	= बाँधिन्छ।

[यज्ञार्थ कर्म गर्नेवाला ज्ञानीको सम्पूर्ण कर्म नष्ट भइजानेको कथन।]

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते॥ २३॥

गतसङ्गस्य, मुक्तस्य, ज्ञानावस्थितचेतसः,
यज्ञाय, आचरतः, कर्म, समग्रम्, प्रविलीयते॥ २३॥

किनकि—

गतसङ्गस्य	= जसको आसक्ति सर्वथा नष्ट भएको छ,	**यज्ञाय**	= यज्ञसम्पादनका लागि (कर्म)
मुक्तस्य	= जो देहाभिमान र ममताबाट रहित भएको छ,	**आचरतः**	= गर्नेवाला मनुष्यको
ज्ञानावस्थित-चेतसः	= जसको चित्त निरन्तर परमात्मा-को ज्ञानमा स्थित रहन्छ—(यस्तो केवल)	**समग्रम्**	= सम्पूर्ण
		कर्म	= कर्म
		प्रविलीयते	= ठीक ढङ्गले विलीन भएर जान्छन्।

[ब्रह्म-यज्ञको वर्णन।]

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना॥ २४॥

ब्रह्म, अर्पणम्, ब्रह्म, हविः, ब्रह्माग्नौ, ब्रह्मणा, हुतम्,
ब्रह्म, एव, तेन, गन्तव्यम्, ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

ती यज्ञको लागि आचरण गर्नेवाला पुरुषहरूमध्ये कुनै त यस भावबाट यज्ञ गर्दछन् कि—

अर्पणम्	= (जुन यज्ञमा) अर्पण अर्थात् सुरो आदि (पनि)	**हुतम्**	= आहुति दिनुरूपी क्रिया (पनि ब्रह्म हो)-
		तेन	= त्यो
ब्रह्म	= ब्रह्म हो (र)	**ब्रह्मकर्म-समाधिना**	= ब्रह्मकर्ममा स्थित रहनेवाला योगीद्वारा
हविः	= हवन गर्न योग्य द्रव्य (पनि)		
ब्रह्म	= ब्रह्म हो (तथा)	**गन्तव्यम्**	= प्राप्त गर्न योग्य (फल पनि)
ब्रह्मणा	= ब्रह्मरूप कर्ता-द्वारा	**ब्रह्म**	= ब्रह्म
ब्रह्माग्नौ	= ब्रह्मरूप अग्निमा	**एव**	= नै हो।

[देव-यज्ञ र ज्ञान-यज्ञको वर्णन।]

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

दैवम्, एव, अपरे, यज्ञम्, योगिनः, पर्युपासते,
ब्रह्माग्नौ, अपरे, यज्ञम्, यज्ञेन, एव, उपजुह्वति ॥ २५ ॥

र—

अपरे	= अर्काथरी	**यज्ञम्**	= यज्ञको
योगिनः	= योगीजन	**एव**	= नै
दैवम्	= देवताहरूको पूजनरूप	**पर्युपासते**	= राम्ररी अनुष्ठान गर्ने गर्दछन्

र
अपरे = अन्य (योगीजन)
ब्रह्माग्नौ = परब्रह्म परमात्मारूप अग्निमा (अभेददर्शनरूप)
यज्ञेन = यज्ञद्वारा
एव = नै
यज्ञम् = आत्मरूप यज्ञको
उपजुह्वति = हवन* गर्ने गर्दछन्।

[इन्द्रियसंयमरूप यज्ञ र विषयहवनरूप यज्ञको वर्णन।]

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति।
शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति॥ २६॥

श्रोत्रादीनि, इन्द्रियाणि, अन्ये, संयमाग्निषु, जुह्वति,
शब्दादीन्, विषयान्, अन्ये, इन्द्रियाग्निषु, जुह्वति॥ २६॥

अन्ये = केही (योगीजन)
श्रोत्रादीनि = श्रोत्र आदि
इन्द्रियाणि = समस्त इन्द्रियलाई
संयमाग्निषु = संयमरूप अग्निमा
जुह्वति = हवन गर्ने गर्दछन् (र)
अन्ये = अर्को (योगीजन)
शब्दादीन् = शब्दादि
विषयान् = समस्त विषयलाई
इन्द्रियाग्निषु = इन्द्रियरूप अग्निमा
जुह्वति = हवन गर्ने गर्दछन्।

[अन्तःकरण-संयमरूप यज्ञ।]

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते॥ २७॥

सर्वाणि, इन्द्रियकर्माणि, प्राणकर्माणि, च, अपरे,
आत्मसंयमयोगाग्नौ, जुह्वति, ज्ञानदीपिते॥ २७॥

---

* परब्रह्म परमात्मामा ज्ञानद्वारा एकै भावले स्थित हुनु नै ब्रह्मरूप अग्निमा यज्ञद्वारा "यज्ञको हवन" गर्नु हो।

अपरे = अन्य (योगीजन)
सर्वाणि, इन्द्रियकर्माणि = इन्द्रियको सम्पूर्ण क्रियाहरूलाई
च = र
प्राणकर्माणि = प्राणको समस्त क्रियाहरूलाई
ज्ञानदीपिते = ज्ञानबाट प्रकाशित
आत्मसंयम-योगाग्नौ = आत्मसंयम-योगरूप अग्निमा
जुह्वति = हवन गर्ने गर्दछन्* ।

[द्रव्ययज्ञ, तपयज्ञ, योगयज्ञ र स्वाध्यायरूप ज्ञानयज्ञको वर्णन।]

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः, तथा, अपरे,
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः, च, यतयः, संशितव्रताः ॥ २८ ॥

अपरे = कति पुरुष
द्रव्ययज्ञाः = द्रव्य-सम्बन्धी यज्ञ गर्नेवाला छन्, (कतिपय)
तपोयज्ञाः = तपस्यारूप यज्ञ गर्नेवाला छन्
तथा = तथा (अन्य कतिपय)
योगयज्ञाः = योगरूप यज्ञ गर्नेवाला छन्
च = र (कतिपय)
संशितव्रताः = अहिंसादि तीक्ष्ण व्रतबाट युक्त
यतयः = यत्नशील पुरुष
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः = स्वाध्यायरूप ज्ञानयज्ञ गर्नेवाला छन् ।

[यज्ञरूपबाट चतुर्विध प्राणायामको वर्णन र सबै प्रकारको यज्ञ गर्नेहरूको प्रशंसा।]

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

* सच्चिदानन्दघन परमात्मा बाहेक अन्य कसैको पनि चिन्तन नगर्नु नै ती सबैको "हवन गर्नु" हो।

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

अपाने, जुह्वति, प्राणम्, प्राणे, अपानम्, तथा, अपरे,
प्राणापानगती, रुद्ध्वा, प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥
अपरे, नियताहाराः, प्राणान्, प्राणेषु, जुह्वति,
सर्वे, अपि, एते, यज्ञविदः, यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

र—

अपरे = { अन्य (कतिपय योगीजन)
अपाने = अपानवायुमा
प्राणम् = प्राणवायुलाई
जुह्वति = हवन गर्दछन्।
तथा = { त्यस्तै (अन्य योगीजन)
प्राणे = प्राणवायुमा
अपानम् = { अपानवायुलाई (हवन गर्दछन् र)
अपरे = { अन्य (कतिपय)
नियताहाराः = { संयमित भोजन* गर्ने
प्राणायामपरायणाः = { प्राणायामपरायण पुरुष
प्राणापानगती = { प्राण र अपानको गतिलाई
रुद्ध्वा = रोकेर
प्राणान् = प्राणलाई
प्राणेषु = प्राणमा (नै)
जुह्वति = { हवन गर्ने गर्दछन्।
एते = यी
सर्वे, अपि = सबै (साधक)
यज्ञक्षपित-कल्मषाः = { यज्ञद्वारा पापको नाश गर्ने (र)
यज्ञविदः = { यज्ञलाई जान्दछन्।

* गीता अध्याय ६ श्लोक १७ मा हेर्नुहोस्।

[यज्ञ गर्नेहरूलाई सनातन ब्रह्मको प्राप्तिको कथन र नगर्नेहरूको निन्दा।]

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम॥ ३१ ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजः, यान्ति, ब्रह्म, सनातनम्,
न, अयम्, लोकः, अस्ति, अयज्ञस्य, कुतः, अन्यः, कुरुसत्तम॥ ३१ ॥

र—

कुरुसत्तम	= हे कुरुश्रेष्ठ अर्जुन!	**अयज्ञस्य**	= यज्ञ नगर्नेवाला पुरुषको लागि (त)
यज्ञशिष्टामृतभुजः	= यज्ञबाट बचेका अमृतको अनुभव गर्नेवाला (योगीजन)	**अयम्**	= यो
सनातनम्	= सनातन	**लोकः**	= मनुष्यलोक पनि (सुखदायक)
ब्रह्म	= परब्रह्म परमात्मालाई	**न अस्ति**	= छैन, (फेरि)
		अन्यः	= परलोक
यान्ति	= प्राप्त गर्दछन् (र)	**कुतः**	= कसरी (सुखदायक हुन सक्छ)?

[सबै यज्ञ क्रियाद्वारा सम्पादित हुनयोग्य बताउनु।]

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे॥ ३२ ॥

एवम्, बहुविधाः, यज्ञाः, वितताः, ब्रह्मणः, मुखे,
कर्मजान्, विद्धि, तान्, सर्वान्, एवम्, ज्ञात्वा, विमोक्ष्यसे॥ ३२ ॥

एवम्	= यसप्रकार (अरू पनि)	**बहुविधाः**	= धेरैथरीका
		यज्ञाः	= यज्ञ

ब्रह्मणः = वेदको
मुखे = वाणीमा
वितताः = { विस्तारपूर्वक बताइएका छन्।
तान् = ती
सर्वान् = सबैलाई (तिमी)
कर्मजान् = { मन, इन्द्रिय र शरीरको क्रिया–द्वारा सम्पन्न हुनेवाला
विद्धि = जान,
एवम् = { यसप्रकार (तत्त्वपूर्वक)
ज्ञात्वा = { जानेर (तिनको अनुष्ठान –द्वारा तिमी कर्मबन्धनबाट सर्वथा)
विमोक्ष्यसे = मुक्त हुने छौ।

[द्रव्ययज्ञको अपेक्षा ज्ञानयज्ञको श्रेष्ठत्वको वर्णन।]

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

श्रेयान्, द्रव्यमयात्, यज्ञात्, ज्ञानयज्ञः, परन्तप,
सर्वम्, कर्म, अखिलम्, पार्थ, ज्ञाने, परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

र—

परन्तप, पार्थ = हे परंतप अर्जुन!
द्रव्यमयात् = द्रव्यमय
यज्ञात् = यज्ञभन्दा
ज्ञानयज्ञः = ज्ञानयज्ञ
श्रेयान् = { अत्यन्त श्रेष्ठ छ (तथा)
अखिलम् = भएका जति
सर्वम् = सम्पूर्ण
कर्म = कर्म
ज्ञाने = ज्ञानमा
परिसमाप्यते = { समाप्त हुन्छन्।

[तत्त्वज्ञान-हेतु ज्ञानवानहरूको शरणमा जानुको वर्णन।]

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तत्, विद्धि, प्रणिपातेन, परिप्रश्नेन, सेवया, उपदेक्ष्यन्ति, ते, ज्ञानम्, ज्ञानिनः, तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तत्	= त्यस ज्ञानलाई (तिमी तत्त्वदर्शी ज्ञानीहरूको साथमा गएर)
विद्धि	= बुझ, (तिनलाई)
प्रणिपातेन	= उचित दण्डवत्-प्रणाम गर्नाले, (तिनको)
सेवया	= सेवा गर्नाले र कपट त्यागेर
परिप्रश्नेन	= सरलतापूर्वक प्रश्न गर्नाले
ते	= ती
तत्त्वदर्शिनः	= परमात्मतत्त्वलाई राम्ररी जान्नेवाला
ज्ञानिनः	= ज्ञानी महात्मा (तिमीलाई त्यस)
ज्ञानम्	= तत्त्वज्ञानको
उपदेक्ष्यन्ति	= उपदेश गर्ने छन्-

[तत्त्वज्ञानको फल।]

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि॥ ३५ ॥

यत्, ज्ञात्वा, न, पुनः, मोहम्, एवम्, यास्यसि, पाण्डव, येन, भूतानि, अशेषेण, द्रक्ष्यसि, आत्मनि, अथो, मयि॥ ३५ ॥

कि—

यत्	= जसलाई
ज्ञात्वा	= जानेर
पुनः	= फेरि (तिमी)
एवम्	= यसप्रकार
मोहम्	= मोहलाई
न यास्यसि	= प्राप्त गर्ने छैनौ (र)
पाण्डव	= हे अर्जुन!
येन	= जुन ज्ञानद्वारा (तिमी)

भूतानि	= सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई
अशेषेण	= नि:शेष भावले (पहिले)
आत्मनि	= आफूमा[1] (र)
अथो	= पछि
मयि	= म सच्चिदानन्दघन परमात्मामा
द्रक्ष्यसि	= देख्ने छौ[2] ।

[ज्ञानरूप नौकाद्वारा अतिशय पापीको उद्धार।]

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अपि, चेत्, असि, पापेभ्यः, सर्वेभ्यः, पापकृत्तमः,
सर्वम्, ज्ञानप्लवेन, एव, वृजिनम्, सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

चेत्	= यदि (तिमी अन्य)
सर्वेभ्यः	= सबै
पापेभ्यः	= पापीहरूभन्दा
अपि	= पनि
पापकृत्तमः	= धेरै पाप गर्नेवाला
असि	= छौ, (ता पनि तिमी)
ज्ञानप्लवेन	= ज्ञानरूप नौकाद्वारा
एव	= नि:सन्देह
सर्वम्	= सम्पूर्ण
वृजिनम्	= पाप–समुद्रबाट
सन्तरिष्यसि	= राम्रोसँग पार हुने छौ।

[ज्ञानलाई अग्नि जस्तै कर्महरूलाई भस्म गर्नेवाला बताउनु।]

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

यथा, एधांसि, समिद्धः, अग्निः, भस्मसात्, कुरुते, अर्जुन,
ज्ञानाग्निः, सर्वकर्माणि, भस्मसात्, कुरुते, तथा ॥ ३७ ॥

१– गीता अध्याय ६ श्लोक २९ मा हेर्नुहोस्।
२– गीता अध्याय ६ श्लोक ३० मा हेर्नुहोस्।

किनकि—

अर्जुन	= हे अर्जुन!	कुरुते	= बनाइदिन्छ,
यथा	= जसरी	तथा	= त्यसैगरी
समिद्धः	= प्रज्वलित	ज्ञानाग्निः	= ज्ञानरूप अग्नि
अग्निः	= अग्नि	सर्वकर्माणि	= सम्पूर्ण कर्महरूलाई
एधांसि	= ईंधनहरूलाई	भस्मसात्	= भस्ममय
भस्मसात्	= भस्ममय	कुरुते	= बनाइदिन्छ।

[ज्ञानको अतिशय पवित्रता र शुद्धान्तःकरण कर्मयोगीलाई आफसे-आफ तत्त्वज्ञानको प्राप्ति।]

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति॥ ३८॥

न, हि, ज्ञानेन, सदृशम्, पवित्रम्, इह, विद्यते,
तत्, स्वयम्, योगसंसिद्धः, कालेन, आत्मनि, विन्दति॥ ३८॥

तसर्थ—

इह	= यस संसारमा	कालेन	= कयौं समयदेखि
ज्ञानेन	= ज्ञानको	योगसंसिद्धः	= कर्मयोगद्वारा शुद्धान्तःकरण भएका मनुष्य
सदृशम्	= समान		
पवित्रम्	= पवित्र गर्नेवाला		
हि	= निःसन्देह (केही पनि)	स्वयम्	= आफसे-आफ (नै)
न विद्यते	= छैन।	आत्मनि	= आत्मामा
तत्	= त्यस ज्ञानलाई	विन्दति	= पाउँदछ।

[ज्ञानको पात्रले र ज्ञानबाट परम-शान्तिको प्राप्तिको वर्णन।]

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति॥ ३९॥

श्रद्धावान्, लभते, ज्ञानम्, तत्परः, संयतेन्द्रियः,
ज्ञानम्, लब्ध्वा, पराम्, शान्तिम्, अचिरेण, अधिगच्छति ॥ ३९ ॥

र हे अर्जुन!—

संयतेन्द्रियः	= जितेन्द्रिय,	**लब्ध्वा**	= प्राप्त गरेर (त्यो)
तत्परः	= साधनपरायण (र)	**अचिरेण**	= बिना विलम्ब — तत्काल नै (भगवत्प्राप्तिरूप)
श्रद्धावान्	= श्रद्धावान् मनुष्य		
ज्ञानम्	= ज्ञानलाई		
लभते	= प्राप्त गर्दछ (तथा)	**पराम्**	= परम
		शान्तिम्	= शान्तिलाई
ज्ञानम्	= ज्ञानलाई	**अधिगच्छति**	= प्राप्त गर्दछ।

[अज्ञ र संशयात्मा अश्रद्धालु पुरुषको निन्दा।]

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

अज्ञः, च, अश्रद्दधानः, च, संशयात्मा, विनश्यति,
न, अयम्, लोकः, अस्ति, न, परः, न, सुखम्, संशयात्मनः ॥ ४० ॥

र हे अर्जुन!—

अज्ञः	= विवेकहीन	**न**	= न
च	= र	**अयम्**	= यो
अश्रद्दधानः	= श्रद्धारहित	**लोकः**	= लोक
संशयात्मा	= सन्देहालु मनुष्य	**अस्ति**	= छ,
विनश्यति	= परमार्थदेखि अवश्य भ्रष्ट भएर जान्छ (यस्तो)	**न**	= न
		परः	= परलोक छ
		च	= र
संशयात्मनः	= सन्देहालु मनुष्यको लागि	**न**	= न
		सुखम्	= सुख (नै छ)।

[संशयरहित निष्काम कर्मयोगीको कर्मबन्धनबाट मुक्ति।]

योगसन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानसञ्छिन्नसंशयम्।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय॥ ४१ ॥

योगसन्न्यस्तकर्माणम्, ज्ञानसञ्छिन्नसंशयम्,
आत्मवन्तम्, न, कर्माणि, निबध्नन्ति, धनञ्जय॥ ४१ ॥

र—

धनञ्जय	= हे धनंजय!	**आत्मवन्तम्**	= (यस्तो) वशमा गरिएको अन्तःकरणवाला पुरुषलाई
योग-सन्न्यस्त-कर्माणम्	= जसले कर्मयोगको विधिले समस्त कर्म परमात्मामा अर्पण गरेका छन् (र)	**कर्माणि**	= कर्म
ज्ञानसञ्छिन्न-संशयम्	= जसले विवेकद्वारा समस्त संशय नाश गरेका छन्,	**न**	= न
		निबध्नन्ति	= बाँध्दछ।

[निष्काम कर्मयोगमा स्थित भई युद्ध गर्नको लागि आज्ञा]

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत॥ ४२ ॥

तस्मात्, अज्ञानसम्भूतम्, हृत्स्थम्, ज्ञानासिना, आत्मनः,
छित्त्वा, एनम्, संशयम्, योगम्, आतिष्ठ, उत्तिष्ठ, भारत॥ ४२ ॥

तस्मात्	= त्यसैले	**अज्ञानसम्भूतम्**	= अज्ञानजनित
भारत	= हे भरतवंशी अर्जुन! (तिमी)	**आत्मनः**	= आफ्नो
		संशयम्	= संशयको
हृत्स्थम्	= हृदयमा स्थित	**ज्ञानासिना**	= विवेकज्ञानरूप तरवारद्वारा
एनम्	= यस		

छित्त्वा	=	छेदन गरेर	आतिष्ठ	= स्थित होऊ (र युद्धको लागि)
योगम्	=	समत्वरूप कर्मयोगमा	उत्तिष्ठ	= खडा होऊ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

हरिः ॐ तत्सत् **हरिः ॐ तत्सत्** **हरिः ॐ तत्सत्**

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ पञ्चमोऽध्यायः

प्रधान-विषय—१ देखि ६ सम्म सांख्ययोग र निष्काम कर्मयोगको निर्णय, (७—१२) सांख्ययोगी र निष्काम कर्मयोगीको लक्षण र तिनको महिमा, (१३—२६) ज्ञानयोगको विषय, (२७—२९) भक्तिसहित ध्यानयोगको वर्णन।

[सांख्ययोग र कर्मयोगको श्रेष्ठताको सम्बन्धमा अर्जुनको प्रश्न।]

अर्जुन उवाच

सन्न्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्॥ १॥

सन्न्यासम्, कर्मणाम्, कृष्ण, पुनः, योगम्, च, शंससि,
यत्, श्रेयः, एतयोः, एकम्, तत्, मे, ब्रूहि, सुनिश्चितम्॥ १॥

तत्पश्चात् अर्जुन भन्नुहुन्छ—

कृष्ण	= हे कृष्ण! (हजुर)	**यत्**	= जो
कर्मणाम्	= कर्मको	**एकम्**	= एक
सन्न्यासम्	= परित्यागको	**मे**	= मेरो लागि
च	= र		
पुनः	= फेरि	**सुनिश्चितम्**	= निश्चित रूपमा
योगम्	= कर्मयोगको	**श्रेयः**	= कल्याणकारक साधन (हो),
शंससि	= प्रशंसा गर्नुहुन्छ। (त्यसैले)	**तत्**	= त्यसलाई
एतयोः	= यी दुईमध्ये	**ब्रूहि**	= बताउनुहोस्।

[कर्मसंन्यासको अपेक्षा निष्काम-कर्मयोगको श्रेष्ठताको वर्णन।]

श्रीभगवानुवाच

सन्न्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ।
तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते॥ २॥

सन्न्यासः, कर्मयोगः, च, निःश्रेयसकरौ, उभौ,
तयोः, तु, कर्मसन्न्यासात्, कर्मयोगः, विशिष्यते॥ २॥

यसप्रकार अर्जुनले सोधेपछि श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ, हे अर्जुन!—

सन्न्यासः	=	कर्मसंन्यास[१]	**तु**	=	तर
च	=	र	**तयोः**	=	ती दुईमा (पनि)
कर्मयोगः	=	कर्मयोग[२] (यी)	**कर्मसन्न्यासात्**	=	कर्मसंन्यासभन्दा
उभौ	=	दुबै (नै)	**कर्मयोगः**	=	कर्मयोग (साधनमा सुगम हुनाले)
निःश्रेयसकरौ	=	परम कल्याण गर्नेवाला छन्,	**विशिष्यते**	=	श्रेष्ठ हो।

[कर्मयोगको महत्त्व।]

ज्ञेयः स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते॥ ३॥

ज्ञेयः, सः, नित्यसन्न्यासी, यः, न, द्वेष्टि, न, काङ्क्षति,
निर्द्वन्द्वः, हि, महाबाहो, सुखम्, बन्धात्, प्रमुच्यते॥ ३॥

यसकारण—

महाबाहो	=	हे अर्जुन!	**द्वेष्टि**	=	द्वेष गर्दछ (र)
यः	=	जो पुरुष			
न	=	न (कसैसित)	**न**	=	न (कसैको)

१-अर्थात् मन, इन्द्रियहरू र शरीरद्वारा हुनेवाला सम्पूर्ण कर्ममा कर्तापनको त्याग।
२-अर्थात् समत्वबुद्धिबाट भगवदर्थ कर्म गराउनु।

काङ्क्षति	= आकांक्षा गर्दछ,	**निर्द्वन्द्वः**	= राग-द्वेषादि द्वन्द्वले रहित (पुरुष)
सः	= त्यो कर्मयोगी	**सुखम्**	= सुखपूर्वक
नित्यसन्न्यासी	= सदा संन्यासी (नै)	**बन्धात्**	= संसारबन्धनबाट
ज्ञेयः	= सम्झनयोग्य छ;		
हि	= किनकि	**प्रमुच्यते**	= मुक्त हुन जान्छ।

[फलमा सांख्ययोग र निष्काम कर्मयोगको एकता।]

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्॥ ४॥

साङ्ख्ययोगौ, पृथक्, बालाः, प्रवदन्ति, न, पण्डिताः,
एकम्, अपि, आस्थितः, सम्यक्, उभयोः, विन्दते, फलम्॥ ४॥

र हे अर्जुन! उपर्युक्त—

साङ्ख्ययोगौ	= संन्यास र कर्मयोगलाई	**एकम्**	= एकमा
		अपि	= पनि
बालाः	= मूर्खजन	**सम्यक् आस्थितः**	= सम्यक् प्रकारले स्थित (पुरुष)
पृथक्	= बेग्ला-बेग्लै (फल दिनेवाला)		
प्रवदन्ति	= भन्दछन्	**उभयोः**	= दुबैको
न	= न (कि)	**फलम्**	= फलरूप (परमात्मालाई)
पण्डिताः	= पण्डितजन		
(हि)	= किनकि (दुईमध्ये)	**विन्दते**	= प्राप्त गर्दछ।

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते।
एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥ ५॥

यत्, साङ्ख्यैः, प्राप्यते, स्थानम्, तत्, योगैः, अपि, गम्यते,
एकम्, साङ्ख्यम्, च, योगम्, च, यः, पश्यति, सः, पश्यति॥ ५॥

तथा—

साङ्ख्यैः = ज्ञानयोगीहरूद्वारा		यः	= जो पुरुष
यत्	= जो	साङ्ख्यम्	= ज्ञानयोग
स्थानम्	= परमधाम	च	= र
प्राप्यते	= प्राप्त गरिन्छ,	योगम्	= कर्मयोगलाई (फलरूपमा)
योगैः	= कर्मयोगीहरूद्वारा		
अपि	= पनि	एकम्	= एकै
तत्	= त्यही	पश्यति	= देख्दछ;
गम्यते	= प्राप्त गरिन्छ। (तसर्थ)	सः, च	= त्यही (यथार्थ)
		पश्यति	= देख्दछ।

[कर्मयोग बिना सांख्ययोगको साधनमा कठिनताको वर्णन।]

सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति॥ ६॥

सन्न्यासः, तु, महाबाहो, दुःखम्, आप्तुम्, अयोगतः,
योगयुक्तः, मुनिः, ब्रह्म, नचिरेण, अधिगच्छति॥ ६॥

तु	= तर	आप्तुम्	= प्राप्त हुन
महाबाहो	= हे अर्जुन!	दुःखम्	= कठिन छ (र)
अयोगतः	= कर्मयोगबिना	मुनिः	= भगवत्स्वरूपलाई मनन गर्नेवाला
सन्न्यासः	= संन्यास अर्थात् मन, इन्द्रिय र शरीरद्वारा हुनेवाला सम्पूर्ण कर्ममा कर्तापनको त्याग	योगयुक्तः	= कर्मयोगी
		ब्रह्म	= परब्रह्म परमात्मालाई
		नचिरेण	= शीघ्र नै
		अधिगच्छति	= प्राप्त गर्दछ।

[कर्मयोगीको निर्लिप्तताको प्रतिपादन।]

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते॥ ७॥

योगयुक्तः, विशुद्धात्मा, विजितात्मा, जितेन्द्रियः, सर्वभूतात्मभूतात्मा, कुर्वन्, अपि, न, लिप्यते ॥ ७ ॥

तथा—

विजितात्मा	= जसको मन आफ्नो वशमा छ,	सर्वभूतात्म-भूतात्मा	= सम्पूर्ण प्राणीहरूको आत्मरूप परमात्मा नै जसको आत्मा छ (यस्ता)
जितेन्द्रियः	= जो जितेन्द्रिय (एवम्)	योगयुक्तः	= कर्मयोगी (कर्म)
विशुद्धात्मा	= विशुद्ध अन्तः-करणवाला छ (र)	कुर्वन्	= गरेर
		अपि	= पनि
		न, लिप्यते	= लिप्त हुँदैन।

[सांख्ययोगीको अकर्तापनको निर्देश।]

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्।
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८ ॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

न, एव, किञ्चित्, करोमि, इति, युक्तः, मन्येत, तत्त्ववित्, पश्यन्, शृण्वन्, स्पृशन्, जिघ्रन्, अश्नन्, गच्छन्, स्वपन्, श्वसन्, प्रलपन्, विसृजन्, गृह्णन्, उन्मिषन्, निमिषन्, अपि, इन्द्रियाणि, इन्द्रियार्थेषु, वर्तन्ते, इति, धारयन् ॥ ८-९ ॥

र हे अर्जुन!—

तत्त्ववित्	= तत्त्वलाई जान्नेवाला	शृण्वन्	= सुन्दा,
		स्पृशन्	= स्पर्श गर्दा,
युक्तः	= सांख्ययोगी (त)	जिघ्रन्	= सुँघ्दा,
पश्यन्	= हेर्दा,	अश्नन्	= भोजन गर्दा,

गच्छन्	= हिंड्दा,	इन्द्रियाणि	= सबै इन्द्रियहरू
स्वपन्	= सुत्दा,	इन्द्रियार्थेषु	= आ-आफ्ना अर्थमा
श्वसन्	= श्वास लिँदा,	वर्तन्ते	= लागिरहेका हुन्छन्—
प्रलपन्	= बोल्दा,	इति	= यसप्रकार
विसृजन्	= त्याग गर्दा,	धारयन्	= सम्झदै
गृह्णन्	= { ग्रहण गर्दा (तथा)	एव	= निःसन्देह
		इति	= यस्तो
उन्मिषन्	= { आँखा खोल्दा (र)	मन्येत	= ठानोस् (कि म)
		किंचित्	= केही पनि
निमिषन्	= चिम्लँदा	न	= न
अपि	= पनि,	करोमि	= गर्दछु।

[भगवदर्पण बुद्धिले कर्म गर्नेवालाको र कर्मप्रधान कर्मयोगीको प्रशंसा गर्दै कर्मयोगीको कर्महरूलाई आत्मशुद्धिमा हेतु बताउनु।]

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा॥ १०॥

ब्रह्मणि, आधाय, कर्माणि, सङ्गम्, त्यक्त्वा, करोति, यः,
लिप्यते, न, सः, पापेन, पद्मपत्रम्, इव, अम्भसा॥ १०॥

तर हे अर्जुन! देहाभिमानीद्वारा यो साधन हुन कठिन छ र निष्काम कर्मयोग सुगम छ; किनकि—

यः	= जो पुरुष	करोति	= गर्दछ,
कर्माणि	= सबै कर्महरूलाई	सः	= त्यो पुरुष
ब्रह्मणि	= परमात्मामा	अम्भसा	= जलबाट
आधाय	= { अर्पण गर्दै (र)	पद्मपत्रम्	= कमलको पात
		इव	= झैं
सङ्गम्	= आसक्तिलाई	पापेन	= पापबाट
त्यक्त्वा	= त्यागेर (कर्म)	न, लिप्यते	= लिप्त हुँदैन।

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये॥ ११॥

कायेन, मनसा, बुद्ध्या, केवलैः, इन्द्रियैः, अपि,
योगिनः, कर्म, कुर्वन्ति, सङ्गम्, त्यक्त्वा, आत्मशुद्धये॥ ११॥

त्यसैले—

योगिनः	= कर्मयोगी (ममत्वबुद्धिरहित)	**अपि**	= पनि
केवलैः	= केवल	**सङ्गम्**	= आसक्तिलाई
इन्द्रियैः	= इन्द्रिय,	**त्यक्त्वा**	= त्यागेर
मनसा	= मन,	**आत्मशुद्धये**	= अन्तःकरणको शुद्धिको लागि
बुद्ध्या	= बुद्धि (र)	**कर्म**	= कर्म
कायेन	= शरीरद्वारा	**कुर्वन्ति**	= गर्दछन्।

[कर्मफलको त्यागबाट शान्ति र कामनासित बन्धन।]

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते॥ १२॥

युक्तः, कर्मफलम्, त्यक्त्वा, शान्तिम्, आप्नोति, नैष्ठिकीम्,
अयुक्तः, कामकारेण, फले, सक्तः, निबध्यते॥ १२॥

यसैले—

युक्तः	= कर्मयोगी	**अयुक्तः**	= सकामपुरुष
कर्मफलम्	= कर्मकोफललाई	**कामकारेण**	= कामनाको प्रेरणाले
त्यक्त्वा	= त्याग गर्दै		
नैष्ठिकीम्	= भगवत्प्राप्तिरूप		
शान्तिम्	= शान्तिलाई	**फले**	= फलमा
आप्नोति	= प्राप्त गर्दछ (र)	**सक्तः**	= आसक्त भई
		निबध्यते	= बाँधिन्छ।

[सांख्ययोगीको स्थितिको कथन।]

सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन्॥ १३॥

सर्वकर्माणि, मनसा, सन्न्यस्य, आस्ते, सुखम्, वशी,
नवद्वारे, पुरे, देही, न, एव, कुर्वन्, न, कारयन्॥ १३॥

र हे अर्जुन!—

वशी = अन्तःकरण जसको वशमा छ, यस्तो सांख्य-योगको आचरण गर्नेवाला
देही = पुरुष
न = न
कुर्वन् = गर्दछ (र)
न = न
कारयन् = गराउँदछ
एव = नै

नवद्वारे = नौ द्वार भएको शरीररूपी
पुरे = घरमा
सर्वकर्माणि = सबै कर्मलाई
मनसा = मनदेखि
सन्न्यस्य = त्यागेर
सुखम् = आनन्दपूर्वक (सच्चिदानन्दघन परमात्माको स्वरूपमा)
आस्ते = स्थित रहन्छ।

[परमात्मामा कर्तापनको अभावको वर्णन।]

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते॥ १४॥

न, कर्तृत्वम्, न, कर्माणि, लोकस्य, सृजति, प्रभुः,
न, कर्मफलसंयोगम्, स्वभावः, तु, प्रवर्तते॥ १४॥

र—

प्रभुः = परमेश्वर
लोकस्य = मनुष्यहरूको

न = न (त)
कर्तृत्वम् = कर्तापनको,

न	= न	सृजति	= रचना गर्दछन्,
कर्माणि	= कर्महरूको (र)	तु	= तर
न	= न		
कर्मफलसंयोगम्	= कर्मफलको संयोगको (नै)	स्वभावः	= स्वभाव (नै)
		प्रवर्तते	= प्रवृत्त हुन्छ।

[परमात्मा कसैको पाप-पुण्यलाई ग्रहण गर्दैनन्, यस विषयमा वर्णन।]

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः॥ १५॥

न, आदत्ते, कस्यचित्, पापम्, न, च, एव, सुकृतम्, विभुः,
अज्ञानेन, आवृतम्, ज्ञानम्, तेन, मुह्यन्ति, जन्तवः॥ १५॥

र—

विभुः	= सर्वव्यापी परमेश्वर (पनि)	आदत्ते	= ग्रहण गर्दछन्; (तर)
न	= न	अज्ञानेन	= अज्ञानद्वारा
कस्यचित्	= कसैको	ज्ञानम्	= ज्ञान
पापम्	= पापकर्मलाई	आवृतम्	= ढाकिएको छ,
च	= र	तेन	= त्यसैले
न	= न (कसैको)	जन्तवः	= सबै अज्ञानी मनुष्य
सुकृतम्	= शुभ कर्मलाई		
एव	= नै	मुह्यन्ति	= मोहित भएका छन्।

[सूर्यको दृष्टान्तबाट ज्ञानको महिमा।]

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्॥ १६॥

ज्ञानेन, तु, तत्, अज्ञानम्, येषाम्, नाशितम्, आत्मनः,
तेषाम्, आदित्यवत्, ज्ञानम्, प्रकाशयति, तत्परम्॥ १६॥

तु = तर		**तेषाम्** = तिनको (त्यो)	
येषाम् = जसको		**ज्ञानम्** = ज्ञान	
तत् = त्यो		**आदित्यवत्** = सूर्यकै समान	
अज्ञानम् = अज्ञान		**तत्परम्** = त्यस सच्चिदानन्दघन परमात्मालाई	
आत्मनः = परमात्माको		**प्रकाशयति** = प्रकाशित गर्दछ*।	
ज्ञानेन = तत्त्वज्ञानद्वारा			
नाशितम् = नष्ट गरिएको छ,			

[ज्ञानयोगको एकान्त साधनको वर्णन।]

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

तद्बुद्धयः, तदात्मानः, तन्निष्ठाः, तत्परायणाः,
गच्छन्ति, अपुनरावृत्तिम्, ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

र हे अर्जुन!—

तदात्मानः = जसको मन एकीकृत भएको छ,	**तत्परायणाः** = तत्परायण पुरुष
तद्बुद्धयः = जसको बुद्धि एकीकृत भएको छ (र)	**ज्ञाननिर्धूत-कल्मषाः** = ज्ञानद्वारा पापरहित भई
तन्निष्ठाः = सच्चिदानन्दघन परमात्मामा नै जसको निरन्तर एकीभावले स्थिति छ, (यस्ता)	**अपुनरावृत्तिम्** = जन्मनु–मर्नु नपर्ने अर्थात् परमगतिलाई
	गच्छन्ति = प्राप्त गर्दछन्।

* अर्थात् परमात्माको स्वरूपलाई साक्षात् गराउँदछ।

[ज्ञानी महापुरुषहरूको समदृष्टि र स्थितिको तथा तिनलाई परमगति प्राप्त हुनाको वर्णन।]

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

विद्याविनयसम्पन्ने, ब्राह्मणे, गवि, हस्तिनि,
शुनि, च, एव, श्वपाके, च, पण्डिताः, समदर्शिनः ॥ १८ ॥

यसरी ती—

पण्डिताः	= ज्ञानीजन	**हस्तिनि**	= हात्ती,
विद्याविनय-सम्पन्ने	= विद्या र विनययुक्त	**शुनि**	= कुकुर
		च	= र
ब्राह्मणे	= ब्राह्मणमा	**श्वपाके**	= चाण्डालमा (पनि)
च	= तथा	**समदर्शिनः**	= समदर्शी[1]
गवि	= गाई,	**एव**	= नै (हुन्छन्)।

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

इह, एव, तैः, जितः, सर्गः, येषाम्, साम्ये, स्थितम्, मनः,
निर्दोषम्, हि, समम्, ब्रह्म, तस्मात्, ब्रह्मणि, ते, स्थिताः ॥ १९ ॥

त्यसैले—

येषाम्	= जसको	**इह**	= यस जीवित अवस्थामा
मनः	= मन		
साम्ये	= समभावमा	**एव**	= नै
स्थितम्	= स्थित छ,	**सर्गः**	= सम्पूर्ण संसार
तैः	= तिनैद्वारा	**जितः**	= जितेको हुन्छ;[2]

१-यसको व्याख्या गीता ६। ३२ को टिप्पणीमा हेर्नुहोस्।

२-अर्थात् ती जितिएका नै संसारबाट मुक्त हुन्छन्।

हि	= किनकि	**तस्मात्**	= त्यसैले
ब्रह्म	= सच्चिदानन्दघन परमात्मा	**ते**	= ती
निर्दोषम्	= निर्दोष (र)	**ब्रह्मणि**	= सच्चिदानन्दघन परमात्मामा (नै)
समम्	= सम छन्,	**स्थिताः**	= स्थित रहन्छन्।

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम्।
स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

न, प्रहृष्येत्, प्रियम्, प्राप्य, न, उद्विजेत्, प्राप्य, च, अप्रियम्,
स्थिरबुद्धिः, असम्मूढः, ब्रह्मवित्, ब्रह्मणि, स्थितः ॥ २० ॥

र जो पुरुष—

प्रियम्	= प्रियलाई	**स्थिरबुद्धिः**	= स्थिरबुद्धि
प्राप्य	= पाएर	**असम्मूढः**	= सन्देहरहित
न प्रहृष्येत्	= हर्षित हुँदैनन्	**ब्रह्मवित्**	= ब्रह्मवेत्ता पुरुष
च	= र	**ब्रह्मणि**	= सच्चिदानन्दघन परब्रह्म परमात्मामा (एकै भावले नित्य)
अप्रियम्	= अप्रियलाई		
प्राप्य	= पाएर		
न, उद्विजेत्	= उद्विग्न हुँदैनन्, (त्यो)	**स्थितः**	= स्थित रहन्छ।

[अक्षय आनन्दको प्राप्तिको साधन र त्यसको प्राप्ति।]

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम्।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥

बाह्यस्पर्शेषु, असक्तात्मा, विन्दति, आत्मनि, यत्, सुखम्,
सः, ब्रह्मयोगयुक्तात्मा, सुखम्, अक्षयम्, अश्नुते ॥ २१ ॥

र—

बाह्यस्पर्शेषु	= बाहिरका विषयमा		(साधक)
असक्तात्मा	= आसक्तिरहित अन्तःकरणवाला	**आत्मनि**	= आत्मामा (स्थित)

यत्	= जो (ध्यानजनित सात्त्विक)	ब्रह्मयोगयुक्तात्मा	= सच्चिदानन्दघन परब्रह्म परमात्माको ध्यानरूप योगमा अभिन्न भावले स्थित पुरुष
सुखम्	= आनन्द छ;		
(तत्)	= त्यसलाई		
विन्दति	= प्राप्त गर्दछ; (त्यसपछि)	**अक्षयम्**	= अक्षय
		सुखम्	= आनन्दको
सः	= त्यो	**अश्नुते**	= अनुभव गर्दछ।

[विषय-भोगहरूको निन्दा।]

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

ये, हि, संस्पर्शजाः, भोगाः, दुःखयोनयः, एव, ते,
आद्यन्तवन्तः, कौन्तेय, न, तेषु, रमते, बुधः ॥ २२ ॥

र—

ये	= जो (यी) इन्द्रिय तथा	**दुःखयोनयः, एव**	= दुःखकै कारण छन् (र)
संस्पर्शजाः	= विषयको संयोगले उत्पन्न हुनेवाला	**आद्यन्तवन्तः**	= आदि-अन्तवाला अर्थात् अनित्य छन्। (तसर्थ)
भोगाः	= सबै भोगहरू छन्,		
ते	= ती (यद्यपि विषयी पुरुषलाई सुखरूप आभास हुन्छ, तापनि)	**कौन्तेय**	= हे अर्जुन!
		बुधः	= बुद्धिमान् विवेकी पुरुष
		तेषु	= तिनमा
		न	= न
हि	= निःसन्देह	**रमते**	= रमाउँछ।

[काम-क्रोधको वेगलाई सहन गर्न सक्नेवाला पुरुषलाई योगी र सुखी बताउनु।]

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात्।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

शक्नोति, इह, एव, यः, सोढुम्, प्राक्, शरीरविमोक्षणात्,
कामक्रोधोद्भवम्, वेगम्, सः, युक्तः, सः, सुखी, नरः ॥ २३ ॥

यः	=	जो साधक	**वेगम्**	=	वेगलाई
इह	=	यस मनुष्य-शरीरमा,	**सोढुम्**	=	सहन गर्नमा
शरीरविमोक्षणात्	=	शरीरको नाश हुनुभन्दा	**शक्नोति**	=	समर्थ हुन जान्छ,
			सः	=	त्यही
प्राक्	=	पहिला-पहिला	**नरः**	=	पुरुष
एव	=	नै	**युक्तः**	=	योगी हो (र)
कामक्रोधोद्भवम्	=	काम-क्रोधबाट उत्पन्न हुनेवाला	**सः**	=	त्यही
			सुखी	=	सुखी हो।

[सांख्ययोगीको अन्तिम स्थिति र निर्वाणब्रह्मलाई प्राप्त ज्ञानी महापुरुषहरूको लक्षण।]

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

यः, अन्तःसुखः, अन्तरारामः, तथा, अन्तर्ज्योतिः,एव, यः,
सः, योगी, ब्रह्मनिर्वाणम्, ब्रह्मभूतः, अधिगच्छति ॥ २४ ॥

यः	=	जो पुरुष	**तथा**	=	तथा
एव	=	निश्चय गरी	**यः**	=	जो
अन्तःसुखः	=	अन्तरात्मामा नै सुखी छ,	**अन्तर्ज्योतिः**	=	आत्मामा नै ज्ञानवाला छ,
अन्तरारामः	=	आत्मामा नै रमण गर्दछ	**सः**	=	त्यो

ब्रह्मभूतः	= सच्चिदानन्दघन परब्रह्म परमात्माको साथ एकैभाव-लाई प्राप्त	योगी	=	सांख्ययोगी
		ब्रह्मनिर्वाणम्	=	शान्त ब्रह्मलाई
		अधिगच्छति	=	प्राप्त गर्दछ।

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

लभन्ते, ब्रह्मनिर्वाणम्, ऋषयः, क्षीणकल्मषाः,
छिन्नद्वैधाः, यतात्मानः, सर्वभूतहिते, रताः ॥ २५ ॥

र—

क्षीणकल्मषाः	= जसको सबै पाप नष्ट भएर गएका छन्,	यतात्मानः	= जसको जितिएको मन निश्चल भावले परमात्मामा स्थित छ, (ती)
छिन्नद्वैधाः	= जसको सबै संशय ज्ञानद्वारा निवृत्त भएर गएका छन्,	ऋषयः	= ब्रह्मवेत्ता पुरुष
सर्वभूतहिते	= जो सम्पूर्ण प्राणीहरूको हितमा	ब्रह्मनिर्वाणम्	= शान्त ब्रह्मलाई
रताः	= संलग्न छन् (र)	लभन्ते	= प्राप्त गर्दछन्।

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

कामक्रोधवियुक्तानाम्, यतीनाम्, यतचेतसाम्,
अभितः, ब्रह्मनिर्वाणम्, वर्तते, विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

र—

कामक्रोध-वियुक्तानाम्	= काम-क्रोधबाट रहित,	यतचेतसाम्	= जितिएको चित्तवाला,

विदितात्मनाम्	= परब्रह्म परमात्माको साक्षात्कार गरेका	अभितः	= सबैतिर
यतीनाम्	= ज्ञानी पुरुषहरूको लागि	ब्रह्मनिर्वाणम्	= शान्त परब्रह्म परमात्मा (नै)
		वर्तते	= परिपूर्ण छन्।

[फलसहित ध्यानयोगको संक्षिप्त वर्णन।]

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ॥ २७॥
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः॥ २८॥

स्पर्शान्, कृत्वा, बहिः, बाह्यान्, चक्षुः, च, एव, अन्तरे, भ्रुवोः,
प्राणापानौ, समौ, कृत्वा, नासाभ्यन्तरचारिणौ॥ २७॥
यतेन्द्रियमनोबुद्धिः, मुनिः, मोक्षपरायणः,
विगतेच्छाभयक्रोधः, यः, सदा, मुक्तः, एव, सः॥ २८॥

र हे अर्जुन!—

बाह्यान्	= बाहिरको	भ्रुवोः	= भृकुटीको
स्पर्शान्	= विषयभोगलाई (चिन्तन नगरीकन)	अन्तरे	= बीचमा (स्थित गरेर तथा)
बहिः	= बाहिर	नासाभ्यन्तरचारिणौ	= नाकमा विचरण गर्ने
एव	= नै	प्राणापानौ	= प्राण र अपानवायुलाई
कृत्वा	= निकालेर		
च	= र	समौ	= सम
चक्षुः	= आँखाको दृष्टिलाई	कृत्वा	= गरेर

यतेन्द्रिय-मनोबुद्धिः	= जसको इन्द्रियहरू, मन र बुद्धि जितिएका छन्, (यस्ता)	विगतेच्छा-भयक्रोधः	= इच्छा, भय र क्रोधले रहित भएका छन्,
यः	= जो	सः	= त्यो
मोक्षपरायणः	= मोक्षपरायण	सदा	= सधैं
मुनिः	= मुनि*	मुक्तः	= मुक्त
		एव	= नै छ।

[प्रभावसहित परमेश्वरलाई जान्नाले शान्तिको प्राप्ति।]

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति॥ २९॥

भोक्तारम्, यज्ञतपसाम्, सर्वलोकमहेश्वरम्, सुहृदम्, सर्वभूतानाम्, ज्ञात्वा, माम्, शान्तिम्, ऋच्छति॥ २९॥

र हे अर्जुन! मेरा भक्त—

माम्	= मलाई	सर्वभूतानाम्	= सम्पूर्ण भूतप्राणीहरूको
यज्ञतपसाम्	= सबै यज्ञ र तपको	सुहृदम्	= सुहृद् अर्थात् स्वार्थरहित दयालु र प्रेमी, (यस्ता)
भोक्तारम्	= भोग्नेवाला,	ज्ञात्वा	= तत्त्वले जानेर
सर्वलोकमहेश्वरम्	= सम्पूर्ण लोकको ईश्वरका पनि ईश्वर (तथा)	शान्तिम्	= शान्तिलाई
		ऋच्छति	= प्राप्त गर्दछन्।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसन्न्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

हरिः ॐ तत्सत् **हरिः ॐ तत्सत्** **हरिः ॐ तत्सत्**

* परमेश्वरको स्वरूपको निरन्तर मनन गर्नेवाला।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ षष्ठोऽध्यायः

प्रधान-विषय—१ देखि ४ सम्म निष्काम कर्मयोगको विषय र योगारूढ़ पुरुषको लक्षण, (५—१०) आत्मोद्धारको लागि प्रेरणा र भगवत्प्राप्तिवाला पुरुषको लक्षण, (११—३२) विस्तारपूर्वक ध्यानयोगको विषय, (३३—३६) मनको निग्रहको विषय, (३७—४७) योगभ्रष्ट पुरुषको गतिको विषय र ध्यानयोगीको महिमा।

[निष्काम कर्मयोगीको प्रशंसा।]

श्रीभगवानुवाच

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः।
स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः॥ १॥

अनाश्रितः, कर्मफलम्, कार्यम्, कर्म, करोति, यः,
सः, सन्न्यासी, च, योगी, च, न, निरग्निः, न, च, अक्रियः॥ १॥

यसपछि श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ, हे अर्जुन!—

यः	= जो पुरुष	**च**	= र (केवल)
कर्मफलम्	= कर्मफलको	**निरग्निः**	= अग्निको त्याग गर्नेवाला (संन्यासी)
अनाश्रितः	= आश्रय नलिईकन		
कार्यम्	= गर्नयोग्य		
कर्म	= कर्म	**न**	= होइन
करोति	= गर्दछ,	**च**	= तथा (केवल)
सः	= त्यो	**अक्रियः**	= क्रियाहरूको त्याग गर्नेवाला (योगी)
सन्न्यासी	= संन्यासी		
च	= तथा		
योगी	= योगी हो;	**न**	= होइन।

[संन्यास र कर्मयोगको एकताको प्रतिपादन।]

यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव।
न ह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन॥ २॥

यम्, सन्न्यासम्, इति, प्राहुः, योगम्, तम्, विद्धि,पाण्डव,
न, हि, असन्न्यस्तसंकल्पः, योगी, भवति, कश्चन॥ २॥

तसर्थ—

पाण्डव	= हे अर्जुन!	**हि**	= किनकि
यम्	= जसलाई	**असन्न्यस्त-सङ्कल्पः**	= संकल्पको त्याग नगर्नेवाला
सन्न्यासम्	= संन्यास[1]		
इति	= यस्तो		
प्राहुः	= भनिन्छ,	**कश्चन**	= कुनै पनि पुरुष
तम्	= त्यसैलाई (तिमी)	**योगी**	= योगी
योगम्	= योग[2]		
विद्धि	= जान।	**न भवति**	= हुँदैन।

[कर्मयोगको साधनको वर्णन।]

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते॥ ३॥

आरुरुक्षोः, मुनेः, योगम्, कर्म, कारणम्, उच्यते,
योगारूढस्य, तस्य, एव, शमः, कारणम्, उच्यते॥ ३॥

र—

योगम्	= योगमा	**मुनेः**	= मननशील पुरुषको लागि (योगको प्राप्तिमा)
आरुरुक्षोः	= आरूढ हुन इच्छा गर्ने		

१-२. गीता अध्याय ३ श्लोक ३ को टिप्पणीमा यसको अर्थ स्पष्ट लेखिएको छ।

कर्म	= निष्काम भावले कर्म गर्नु नै	**योगारूढस्य**	= योगारूढ पुरुषको
कारणम्	= कारण	**शमः**	= जो सर्वसंकल्प-को अभाव छ,
उच्यते	= बताइएको छ (र योगारूढ भएपछि)	**(सः), एव**	= त्यही (कल्याणमा)
		कारणम्	= कारण
तस्य	= त्यस	**उच्यते**	= बताइएको छ।

[योगारूढ पुरुषको लक्षण।]

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते।
सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

यदा, हि, न, इन्द्रियार्थेषु, न, कर्मसु, अनुषज्जते,
सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी, योगारूढः, तदा, उच्यते ॥ ४ ॥

यदा	= जुन समयमा	**अनुषज्जते**	= आसक्त हुन्छ,
न	= न (त)	**तदा**	= त्यस समयमा
इन्द्रियार्थेषु	= इन्द्रियको भोगमा (र)	**सर्वसङ्कल्प-सन्न्यासी**	= सर्वसंकल्प त्यागी पुरुषलाई
न	= न		
कर्मसु	= कर्ममा	**योगारूढः**	= योगारूढ
हि	= नै	**उच्यते**	= भनिन्छ।

[मनुष्यलाई योगारूढ अवस्था प्राप्त गर्नको लागि उत्साहित गर्नु र कर्तव्यनिरूपण।]

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

उद्धरेत्, आत्मना, आत्मानम्, न, आत्मानम्, अवसादयेत्,
आत्मा, एव, हि, आत्मनः, बन्धुः, आत्मा, एव, रिपुः, आत्मनः ॥ ५ ॥

र यो योगारूढता कल्याणमा कारण भनिन्छ, तसर्थ मनुष्यलाई चाहिन्छ कि—

आत्मना	= आफैँद्वारा	**आत्मा**	= आफू
आत्मानम्	= { आफ्नो (संसार-समुद्रबाट)	**एव**	= नै त
		आत्मनः	= आफ्नो
उद्धरेत्	= उद्धार गरोस् (र)		
आत्मानम्	= { आफैँलाई (अधोगतिमा)	**बन्धुः**	= मित्र हो (र)
		आत्मा	= आफू
न अवसादयेत्	= नपारोस्;	**एव**	= नै
हि	= { किनकि (यो मनुष्य)	**आत्मनः**	= आफ्नो
		रिपुः	= शत्रु हो।

[आफू नै आफ्नो मित्र हो र आफू नै आफ्नो शत्रु हो, यस पूर्वोक्त रहस्यको प्रतिपादन।]

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत्॥ ६॥

बन्धुः, आत्मा, आत्मनः, तस्य, येन, आत्मा, एव, आत्मना, जितः, अनात्मनः, तु, शत्रुत्वे, वर्तेत, आत्मा, एव, शत्रुवत्॥ ६॥

येन	= जुन	**एव**	= नै
आत्मना	= जीवात्माद्वारा	**बन्धुः**	= मित्र हो;
आत्मा	= { मन र इन्द्रियहरू-सहित शरीर	**तु**	= र
जितः	= जितिएको छ,		
तस्य	= ती	**अनात्मनः**	= { जसद्वारा मन तथा इन्द्रियहरू-सहित शरीर जितिएको छैन, त्यसको लागि (त्यो)
आत्मनः	= { जीवात्माको (त त्यो)		
आत्मा	= आफू	**आत्मा**	= आफू

एव	= नै	शत्रुत्वे	= शत्रुतामा
शत्रुवत्	= शत्रुकै समान	वर्तेत	= रहनेछ।

[शरीर, मन, इन्द्रिय आदिलाई जित्नुको फल।]

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

जितात्मनः, प्रशान्तस्य, परमात्मा, समाहितः, शीतोष्णसुखदुःखेषु, तथा, मानापमानयोः ॥ ७ ॥

र हे अर्जुन!—

शीतोष्ण-सुखदुःखेषु	= चिसो-तातो र सुख-दुःखादिमा	**जितात्मनः**	= स्वाधीन आत्मावाला पुरुषको (ज्ञानमा)
तथा	= तथा	**परमात्मा**	= सच्चिदानन्दघन परमात्मा
मानापमानयोः	= मान र अपमानमा	**समाहितः**	= सम्यक् प्रकारले स्थित छन् अर्थात् त्यसको ज्ञानमा परमात्मावाहेक अन्य केही नै छैन।
प्रशान्तस्य	= जसको अन्तः-करणको वृत्ति शान्त छन्, (यस्ता)		

[परमात्मालाई प्राप्त गरेका पुरुषहरूको लक्षण र महत्त्वको वर्णन।]

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा, कूटस्थः, विजितेन्द्रियः, युक्तः, इति, उच्यते, योगी, समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

र—

ज्ञानविज्ञान-तृप्तात्मा	= जसको अन्तः-करण ज्ञान-विज्ञानले तृप्त छ,	समलोष्टाश्म-काञ्चनः	= जसको लागि माटो, ढुङ्गा र सुन समान छ, (त्यो)
कूटस्थः	= जसको स्थिति विकाररहित छ,	योगी	= योगी
विजितेन्द्रियः	= जसले इन्द्रियहरू -लाई जितेको छ (र)	युक्तः	= युक्त अर्थात् भगवत्प्राप्त हो,
		इति	= यस्तो
		उच्यते	= बताइन्छ।

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु,
साधुषु, अपि, च, पापेषु, समबुद्धिः, विशिष्यते ॥ ९ ॥

सुहृन्मित्रार्युदासीन-मध्यस्थ-द्वेष्यबन्धुषु	= सुहृद्[1] मित्र, वैरी, उदासीन[2], मध्यस्थ[3], द्वेष्य र बन्धुगणमा,	पापेषु	= पापीमा
		अपि	= पनि
		समबुद्धिः	= समान भाव राख्नेवाला
साधुषु	= धर्मात्मामा		
च	= र	विशिष्यते	= अत्यन्त श्रेष्ठ हो।

१-स्वार्थरहित सबैका हित गर्ने।

२-पक्षपातरहित।

३-दुबैतिर भलाई चाहने।

[ध्यानयोगको साधन गर्नको लागि प्रेरणा।]

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः॥ १०॥

योगी, युञ्जीत, सततम्, आत्मानम्, रहसि, स्थितः,
एकाकी, यतचित्तात्मा, निराशीः, अपरिग्रहः॥ १०॥

यसकारण उचित हो कि—

यतचित्तात्मा	= मन र इन्द्रियहरूसहित शरीरलाई वशमा राख्नेवाला,	**एकाकी**	= एक्लै नै
		रहसि	= एकान्त स्थानमा
		स्थितः	= स्थित भई
		आत्मानम्	= आत्मालाई
निराशीः	= आशारहित (र)	**सततम्**	= निरन्तर (परमात्मामा)
अपरिग्रहः	= संग्रहरहित		
योगी	= योगी	**युञ्जीत**	= लगाओस्।

[ध्यानयोगको लागि आसन-स्थापनको विधि।]

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम्॥ ११॥

शुचौ, देशे, प्रतिष्ठाप्य, स्थिरम्, आसनम्, आत्मनः,
न, अत्युच्छ्रितम्, न, अतिनीचम्, चैलाजिनकुशोत्तरम्॥ ११॥

कसरी कि—

शुचौ	= शुद्ध	**न**	= न
देशे	= भूमिमा, (जसको माथि क्रमशः)	**अत्युच्छ्रितम्**	= धेरै अग्लो छ (र)
चैलाजिन-कुशोत्तरम्	= कुशा, मृगछाला र वस्त्र बिच्छ्याइएका छन्, (जो)	**न**	= न
		अतिनीचम्	= धेरै होचो, (यस्तो)

आत्मनः = आफ्नो	स्थिरम् = स्थिर
आसनम् = आसनलाई	प्रतिष्ठाप्य = स्थापना गरी—

[आसनमा बसेर योगको साधन गर्नेको लागि वर्णन।]

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये॥ १२॥

तत्र, एकाग्रम्, मनः, कृत्वा, यतचित्तेन्द्रियक्रियः,
उपविश्य, आसने, युञ्ज्यात्, योगम्, आत्मविशुद्धये॥ १२॥

र—

तत्र = त्यस	मनः = मनलाई
आसने = आसनमा	एकाग्रम् = एकाग्र
उपविश्य = बसेर	कृत्वा = गर्दै
यतचित्तेन्द्रियक्रियः = चित्त र इन्द्रियहरूको क्रियाहरूलाई वशमा राख्दै	आत्मविशुद्धये = अन्तःकरणको शुद्धिको लागि
	योगम् = योगको
	युञ्ज्यात् = अभ्यास गरोस्।

[ध्यानयोगको विधि।]

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः।
सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्॥ १३॥

समम्, कायशिरोग्रीवम्, धारयन्, अचलम्, स्थिरः,
सम्प्रेक्ष्य, नासिकाग्रम्, स्वम्, दिशः, च, अनवलोकयन्॥ १३॥

त्यसको विधि यसप्रकार छ कि—

कायशिरोग्रीवम् = शरीर, शिर र घाँटीलाई	धारयन् = धारण गर्दै
	च = र
समम् = समान (एवम्)	स्थिरः = स्थिर भई,
अचलम् = अचल	स्वम् = आफ्नो

नासिकाग्रम्	= नाकको अग्रभागमा	**दिशः**	= दिशाहरूलाई
सम्प्रेक्ष्य	= दृष्टि दिँदै, (अन्य)	**अनवलोकयन्**	= नहेरीकन–

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः॥ १४॥

प्रशान्तात्मा, विगतभीः, ब्रह्मचारिव्रते, स्थितः,
मनः, संयम्य, मच्चित्तः, युक्तः, आसीत, मत्परः॥ १४॥

ब्रह्मचारिव्रते	= ब्रह्मचारीको व्रतमा	**मनः**	= मनलाई
स्थितः	= स्थित	**संयम्य**	= रोकेर
विगतभीः	= भयरहित (तथा)	**मच्चित्तः**	= ममा चित्त लगाउँदै (र)
प्रशान्तात्मा	= अत्यन्त शान्त अन्तःकरणवाला	**मत्परः**	= मेरो परायण भएर
युक्तः	= सावधान योगी	**आसीत**	= स्थित होओस्।

[ध्यानयोगको फल।]

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति॥ १५॥

युञ्जन्, एवम्, सदा, आत्मानम्, योगी, नियतमानसः,
शान्तिम्, निर्वाणपरमाम्, मत्संस्थाम्, अधिगच्छति॥ १५॥

नियतमानसः	= वशमा गरिएको मनवाला	**सदा**	= निरन्तर (म परमेश्वरको स्वरूपमा)
योगी	= योगी		
एवम्	= यसप्रकार	**युञ्जन्**	= लगाउँदै
आत्मानम्	= आत्मालाई	**मत्संस्थाम्**	= ममा रहनेवाला

निर्वाणपरमाम्	= परमानन्दको पराकाष्ठारूप	**शान्तिम्**	= शान्तिलाई
		अधिगच्छति	= प्राप्त गर्दछ।

[ध्यानयोगको लागि उपयुक्त आहार-विहार तथा शयनादि नियम र तिनको फलको प्रतिपादन।]

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः।
न चाति स्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन॥ १६॥

न, अति, अश्नतः, तु, योगः, अस्ति, न, च, एकान्तम्, अनश्नतः,
न, च, अति, स्वप्नशीलस्य, जाग्रतः, न, एव, च, अर्जुन॥ १६॥

तर—

अर्जुन	= हे अर्जुन! (यो)	**च**	= तथा
योगः	= योग	**न**	= न
न	= न	**अति**	= ज्यादै
तु	= त	**स्वप्नशीलस्य**	= सुत्ने स्वभाववालाको
अति	= धेरै		
अश्नतः	= खानेवालाको	**च**	= र
च	= र	**न**	= न (सदा)
न	= न	**जाग्रतः**	= जागा बस्नेवालाको
एकान्तम्	= बिलकुल	**एव**	= नै
अनश्नतः	= न खानेवालेको	**अस्ति**	= सिद्ध हुन्छ।

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा॥ १७॥

युक्ताहारविहारस्य, युक्तचेष्टस्य, कर्मसु,
युक्तस्वप्नावबोधस्य, योगः, भवति, दुःखहा॥ १७॥

यो—

दुःखहा	= दुःखको नाश गर्नेवाला	**योगः**	= योग (त)

युक्ताहार-विहारस्य	= यथायोग्य आहार-विहार गर्नेवालेको,		(र)
कर्मसु	= कर्महरूमा	युक्तस्वप्नावबोधस्य	= यथायोग्य सुत्ने तथा उठ्ने-वालाको (नै सिद्ध)
युक्तचेष्टस्य	= यथायोग्य चेष्टा गर्नेवालेको	भवति	= हुन्छ।

[ध्यानयोगको अन्तिम स्थितिलाई प्राप्त गरेका पुरुषहरूको लक्षण।]

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा॥ १८॥

यदा, विनियतम्, चित्तम्, आत्मनि, एव, अवतिष्ठते,
निःस्पृहः, सर्वकामेभ्यः, युक्तः, इति, उच्यते, तदा॥ १८॥

यसप्रकार योगको अभ्यासबाट—

विनियतम्	= अत्यन्त वशमा गरिएको	तदा	= त्यस समयमा
चित्तम्	= चित्त	सर्वकामेभ्यः	= सम्पूर्ण भोगबाट
यदा	= जुन समयमा	निःस्पृहः	= स्पृहारहित पुरुष
आत्मनि	= परमात्मामा		
एव	= नै	युक्तः	= योगयुक्त हो,
अवतिष्ठते	= उचित तरिकाले स्थित हुन्छ,	इति	= यस्तो
		उच्यते	= भनिन्छ।

[बत्तीको दृष्टान्तबाट योगीको चित्तको स्थितिको वर्णन।]

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः॥ १९॥

यथा, दीपः, निवातस्थः, न, इङ्गते, सा, उपमा, स्मृता,
योगिनः, यतचित्तस्य, युञ्जतः, योगम्, आत्मनः॥ १९॥

यथा	= जसरी	उपमा	= उपमा
निवातस्थः	= वायुरहित स्थानमा रहेको	आत्मनः	= परमात्माको
		योगम्	= ध्यानमा
दीपः	= बत्ती	युञ्जतः	= लागेका
न, इङ्गते	= चलायमान हुँदैन,	योगिनः	= योगीको
		यतचित्तस्य	= जितिएको चित्तको
सा	= त्यस्तै नै	स्मृता	= भनिएको छ ।

[ध्यानयोगद्वारा परमात्मालाई प्राप्त गरेका पुरुषको लक्षण।]

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति॥ २०॥

यत्र, उपरमते, चित्तम्, निरुद्धम्, योगसेवया,
यत्र, च, एव, आत्मना, आत्मानम्, पश्यन्, आत्मनि, तुष्यति॥ २०॥

र हे अर्जुन!—

योगसेवया	= योगको अभ्यासले	आत्मना	= सूक्ष्म बुद्धिद्वारा
निरुद्धम्	= निरुद्ध	आत्मानम्	= परमात्मालाई
चित्तम्	= चित्त		
यत्र	= जुन अवस्थामा	पश्यन्	= साक्षात्कार गर्दै
उपरमते	= उपरत हुन जान्छ	आत्मनि	= सच्चिदानन्दघन परमात्मामा
च	= र		
यत्र	= जुन अवस्थामा (परमात्माको ध्यानले शुद्ध भई)	एव	= नै
		तुष्यति	= संतुष्ट रहन्छ—

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः॥ २१॥

सुखम्, आत्यन्तिकम्, यत्, तत्, बुद्धिग्राह्यम्, अतीन्द्रियम्,
वेत्ति, यत्र, न, च, एव, अयम्, स्थितः, चलति, तत्त्वतः ॥ २१ ॥

तथा—

अतीन्द्रियम्	= इन्द्रियहरूबाट पर	**वेत्ति**	= अनुभव गर्दछ
बुद्धिग्राह्यम्	= केवल शुद्ध भएको सूक्ष्म बुद्धिद्वारा ग्रहण गर्नयोग्य	**च**	= र
		(यत्र)	= जुन अवस्थामा
		स्थितः	= स्थित
यत्	= जो	**अयम्**	= यो (योगी)
आत्यन्तिकम्	= अनन्त	**तत्त्वतः**	= परमात्माको स्वरूपबाट
सुखम्	= आनन्द छ;		
तत्	= त्यसलाई	**न, एव, चलति**	= विचलित नै हुँदैन—
यत्र	= जुन अवस्थामा		

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥

यम्, लब्ध्वा, च, अपरम्, लाभम्, मन्यते, न, अधिकम्, ततः,
यस्मिन्, स्थितः, न, दुःखेन, गुरुणा, अपि, विचाल्यते ॥ २२ ॥

र परमात्माको प्राप्तिरूप—

यम्	= जुन	**च**	= र (परमात्म-प्राप्तिरूप)
लाभम्	= लाभलाई		
लब्ध्वा	= प्राप्त गरेर	**यस्मिन्**	= जुन अवस्थामा
ततः	= त्यसभन्दा	**स्थितः**	= स्थित (योगी)
अधिकम्	= अधिक	**गुरुणा**	= ज्यादै ठूलो
अपरम्	= अन्य (कुनै पनि लाभ)	**दुःखेन**	= दुःखबाट
		अपि	= पनि
न, मन्यते	= ठान्दैन	**न, विचाल्यते**	= विचलित हुँदैन—

[तत्परतापूर्वक ध्यानयोगको अनुष्ठानको वर्णन।]

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसञ्ज्ञितम्।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

तम्, विद्यात्, दुःखसंयोगवियोगम्, योगसञ्ज्ञितम्,
सः, निश्चयेन, योक्तव्यः, योगः, अनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

र जो—

दुःखसंयोग-वियोगम्	= दुःखरूप संसारको संयोगले रहित छ (र)
योगसञ्ज्ञितम्	= जसको नाम योग हो,
तम्	= त्यसलाई
विद्यात्	= जान्नुपर्दछ।
सः	= त्यो
योगः	= योग
अनिर्विण्णचेतसा	= विचलित नभएको अर्थात् धैर्य र उत्साहयुक्त चित्तबाट
निश्चयेन	= निश्चयपूर्वक
योक्तव्यः	= गर्नु कर्तव्य हो।

[अभेदरूपले परमात्माको ध्यानको विधि।]

सङ्कल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

सङ्कल्पप्रभवान्, कामान्, त्यक्त्वा, सर्वान्, अशेषतः,
मनसा, एव, इन्द्रियग्रामम्, विनियम्य, समन्ततः ॥ २४ ॥

तसर्थ मनुष्यलाई चाहिन्छ कि—

सङ्कल्पप्रभवान्	= संकल्पले उत्पन्न हुनेवाला
सर्वान्	= सम्पूर्ण
कामान्	= कामनाहरूलाई
अशेषतः	= निःशेष रूपले
त्यक्त्वा	= त्यागेर (र)
मनसा	= मनद्वारा
इन्द्रियग्रामम्	= इन्द्रियहरूको समुदायलाई
समन्ततः, एव	= सबैतिरबाट
विनियम्य	= राम्ररी रोकेर—

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्॥ २५॥

शनैः, शनैः, उपरमेत्, बुद्ध्या, धृतिगृहीतया,
आत्मसंस्थम्, मनः, कृत्वा, न, किंचित्, अपि, चिन्तयेत्॥ २५॥

शनैः, शनैः = क्रमैसित (अभ्यास गर्दै)
उपरमेत् = उपरतिलाई प्राप्त होस् (तथा)
धृतिगृहीतया = धैर्ययुक्त
बुद्ध्या = बुद्धिद्वारा
मनः = मनलाई
आत्मसंस्थम् = परमात्मामा स्थित
कृत्वा = गर्दै (परमात्मा-वाहेक)
किञ्चित् = केही
अपि = पनि
न, चिन्तयेत् = चिन्तन नगरोस्।

[मनलाई परमात्मा तर्फ लगाउने प्रेरणा।]

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत्॥ २६॥

यतः, यतः, निश्चरति, मनः, चञ्चलम्, अस्थिरम्,
ततः, ततः, नियम्य, एतत्, आत्मनि, एव, वशम्, नयेत्॥ २६॥

तर जसको मन वशमा छैन, त्यसलाई चाहिन्छ कि—

एतत् = यो
अस्थिरम् = स्थिर नरहनेवाला (र)
चञ्चलम् = चंचल
मनः = मन
यतः, यतः = जुन-जुन (शब्दादि विषयको निमित्तले संसारमा)
निश्चरति = विचरण गर्दछ,

ततः, ततः	= त्यस-त्यस (विषयबाट)	आत्मनि	= परमात्मामा
		एव	= नै
नियम्य	= रोकेर अर्थात् हटाएर यसलाई बारम्बार	वशम्	= निरूद्धः
		नयेत्	= गरोस्।

[ध्यानयोगबाट उत्तम र अत्यन्त सुखको प्राप्ति।]

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम्।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम्॥ २७॥

प्रशान्तमनसम्, हि, एनम्, योगिनम्, सुखम्, उत्तमम्,
उपैति, शान्तरजसम्, ब्रह्मभूतम्, अकल्मषम्॥ २७॥

हि	= किनकि	एनम्	= यस
प्रशान्तमनसम्	= जसको मन अत्यन्त शान्त छ,	ब्रह्मभूतम्	= सच्चिदानन्दघन ब्रह्मका साथ एकै भाव भएको
अकल्मषम्	= जो पापबाट रहित छ (र)	योगिनम्	= योगीलाई
शान्तरजसम्	= जसको रजोगुण शान्त भएको छ, (यस्तो)	उत्तमम्	= उत्तम
		सुखम्	= आनन्द
		उपैति	= प्राप्त हुन्छ।

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते॥ २८॥

युञ्जन्, एवम्, सदा, आत्मानम्, योगी, विगतकल्मषः,
सुखेन, ब्रह्मसंस्पर्शम्, अत्यन्तम्, सुखम्, अश्नुते॥ २८॥

र त्यो—

विगतकल्मषः	= पापरहित	एवम्	= यसप्रकार
योगी	= योगी	सदा	= निरन्तर

आत्मानम् = आत्मालाई (परमात्मामा)
युञ्जन् = लगाउँदै
सुखेन = सुखपूर्वक
ब्रह्मसंस्पर्शम् = परब्रह्म परमात्माको प्राप्तिरूप
अत्यन्तम् = अनन्त
सुखम् = आनन्दको
अश्नुते = अनुभूति गर्दछ।

[सांख्ययोगीको व्यवहारकालको स्थितिको वर्णन।]

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

सर्वभूतस्थम्, आत्मानम्, सर्वभूतानि, च, आत्मनि,
ईक्षते, योगयुक्तात्मा, सर्वत्र, समदर्शनः ॥ २९ ॥

र हे अर्जुन!—

योगयुक्तात्मा = सर्वव्यापी अनन्त चेतनमा एकीभावले स्थितिरूप योगले युक्त आत्मावाला (तथा)
सर्वत्र = सबैमा
समदर्शनः = समभावले देख्नेवाला योगी
आत्मानम् = आत्मालाई
सर्वभूतस्थम् = सम्पूर्ण भूतमा स्थित
च = र
सर्वभूतानि = सम्पूर्ण भूतलाई
आत्मनि = आत्मामा (कल्पित)
ईक्षते = देख्दछ।

[सर्वत्र भगवद्दर्शनको फल।]

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

यः, माम्, पश्यति, सर्वत्र, सर्वम्, च, मयि, पश्यति,
तस्य, अहम्, न, प्रणश्यामि, सः, च, मे, न, प्रणश्यति ॥ ३० ॥

र—

यः	= जो पुरुष	पश्यति	= देख्दछ,
सर्वत्र	= सम्पूर्ण भूतहरूमा	तस्य	= उसको लागि
माम्	= सबैको आत्मरूप म वासुदेवलाई नै (व्यापक)	अहम्	= म
		न, प्रणश्यामि	= अदृश्य हुन्न
पश्यति	= देख्दछ	च	= र
च	= र	सः	= ऊ
सर्वम्	= सम्पूर्ण भूतहरूलाई	मे	= मेरो लागि
मयि	= म वासुदेवकै अन्तर्गत*	न,प्रणश्यति	= अदृश्य हुँदैन।

[भक्तिद्वारा भगवान्लाई प्राप्त गरेका तथा सांख्ययोगद्वारा परमात्मालाई प्राप्त गरेका पुरुषहरूको लक्षण र महत्त्वको निरूपण।]

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते॥ ३१॥

सर्वभूतस्थितम्, यः, माम्, भजति, एकत्वम्, आस्थितः,
सर्वथा, वर्तमानः, अपि, सः, योगी, मयि, वर्तते॥ ३१॥

यसप्रकार—

यः	= जो पुरुष	माम्	= म सच्चिदानन्दघन वासुदेवलाई
एकत्वम्	= एकै भावमा		
आस्थितः	= स्थित भई	भजति	= भज्दछ,
सर्वभूतस्थितम्	= सम्पूर्ण भूतहरूमा आत्मरूपले स्थित	सः	= त्यो
		योगी	= योगी

* गीता अध्याय ९ श्लोक ६ हेर्नुहोस्।

सर्वथा	= सबै प्रकारले	**मयि**	= ममा (नै)
वर्तमानः	= क्रियाशील रहेर	**वर्तते**	= स्थित रहन्छ।
अपि	= पनि		

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

आत्मौपम्येन, सर्वत्र, समम्, पश्यति, यः, अर्जुन,
सुखम्, वा, यदि, वा, दुःखम्, सः, योगी, परमः, मतः ॥ ३२ ॥

र—

अर्जुन	= हे अर्जुन!	**यदि, वा**	= अथवा
यः	= जो योगी	**दुःखम्**	= दुःखलाई (पनि सबैमा समान देख्दछ),
आत्मौपम्येन	= आफू जस्तै*	**सः**	= त्यो
सर्वत्र	= सम्पूर्ण भूतहरूलाई	**योगी**	= योगी
समम्	= समान	**परमः**	= परम श्रेष्ठ
पश्यति	= देख्दछ	**मतः**	= मानिएको छ।
वा	= र		
सुखम्	= सुख		

[मनको चंचलताको कारण अर्जुनले समत्वयोगको स्थिरतालाई र मनको निग्रहलाई अत्यन्त कठिन मान्नु।]

अर्जुन उवाच

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥

* जसरी मानिस आफ्नो मस्तिष्क, हात, गोडा र गुदादिका साथ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र र म्लेच्छादिहरूले जस्तै व्यवहार गर्दा पनि तिनमा आत्मभाव अर्थात् आफ्नोपन समान हुनाले सुख र दुःखलाई समान नै देख्दछ, त्यसैगरी सबै भूतहरूमा देख्नु 'आफूलाई जस्तै' सम देख्नु हो।

यः, अयम्, योगः, त्वया, प्रोक्तः, साम्येन, मधुसूदन,
एतस्य, अहम्, न, पश्यामि, चञ्चलत्वात्, स्थितिम्, स्थिराम् ॥ ३३ ॥

यसप्रकार भगवान्‌को वचनलाई सुनेर अर्जुन भन्दछन्—

मधुसूदन	= हे मधुसूदन!	**चञ्चलत्वात्**	= चञ्चलपनाले
यः	= जो	**अहम्**	= मैले
अयम्	= यो	**एतस्य**	= यसको
योगः	= योग	**स्थिराम्**	= नित्य
त्वया	= आफ्नो	**स्थितिम्**	= स्थितिलाई
साम्येन	= समभावले	**न**	= न
प्रोक्तः	= बताउनुभयो, (मनको)	**पश्यामि**	= देख्दछु।

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्॥ ३४॥

चञ्चलम्, हि, मनः, कृष्ण, प्रमाथि, बलवत्, दृढम्,
तस्य, अहम्, निग्रहम्, मन्ये, वायोः, इव, सुदुष्करम्॥ ३४॥

हि	= किनकि	**(अतः)**	= त्यसैले
कृष्ण	= हे श्रीकृष्ण! (यो)	**तस्य**	= यसलाई
		निग्रहम्	= नियन्त्रण गर्नु
मनः	= मन	**अहम्**	= म
चञ्चलम्	= अत्यन्त चंचल,		
प्रमाथि	= प्रमथन स्वभाववाला,	**वायोः**	= वायुलाई रोक्नु
		इव	= जत्तिकै
दृढम्	= अत्यन्त दृढ (र)	**सुदुष्करम्**	= अत्यन्त दुष्कर
बलवत्	= बलवान् छ।	**मन्ये**	= मान्दछु।

[अभ्यास र वैराग्यबाट मन वशमा हुनुको वर्णन।]

श्रीभगवानुवाच

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥ ३५॥

असंशयम्, महाबाहो, मनः, दुर्निग्रहम्, चलम्,
अभ्यासेन, तु, कौन्तेय, वैराग्येण, च, गृह्यते॥ ३५॥

यसप्रकार अर्जुनले सोधेपछि श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ—

महाबाहो	= हे महाबाहो!	**तु**	= तर
असंशयम्	= निःसन्देह	**कौन्तेय**	= हे कुन्तीपुत्र अर्जुन! (यो)
मनः	= मन	**अभ्यासेन**	= अभ्यास*
चलम्	= चंचल (र)	**च**	= र
दुर्निग्रहम्	= कठिनताले वशमा हुनेवाला हो;	**वैराग्येण**	= वैराग्यद्वारा
		गृह्यते	= वशमा गर्न सकिन्छ।

[मन वशमा नगर्नाले योगको दुष्प्राप्यता र वशमा हुनाले प्राप्त हुनुको वर्णन।]

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः॥ ३६॥

असंयतात्मना, योगः, दुष्प्रापः, इति, मे, मतिः,
वश्यात्मना, तु, यतता, शक्यः, अवाप्तुम्, उपायतः॥ ३६॥

किनकि—

असंयतात्मना	= जसको मन वशमा छैन, त्यस्ता पुरुषद्वारा	**योगः**	= योग
		दुष्प्रापः	= प्राप्त गर्न कठिन छ
		तु	= र

* गीता अध्याय १२ श्लोक ९ को टिप्पणीमा यसको व्याख्या हेर्नुहोस।

वश्यात्मना = नियन्त्रित मन भएका

यतता = प्रयत्नशील पुरुषद्वारा

उपायतः = उपयुक्त उपायबाट (त्यसको)

अवाप्तुम् = प्राप्त गर्न

शक्यः = सहज छ—

इति = यो

मे = मेरो

मतिः = मत हो।

[योगभ्रष्ट पुरुषको गतिको सम्बन्धमा अर्जुनको प्रश्न र त्यसको उभयभ्रष्ट हुनुको सन्देह।]

अर्जुन उवाच

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति॥ ३७॥

अयतिः, श्रद्धया, उपेतः, योगात्, चलितमानसः,
अप्राप्य, योगसंसिद्धिम्, काम्, गतिम्, कृष्ण, गच्छति॥ ३७॥

यसमा अर्जुन भन्नुहुन्छ—

कृष्ण = हे श्रीकृष्ण!

श्रद्धया, उपेतः = जो योगमा श्रद्धा राख्दछन्; तर

अयतिः = संयमी छैनन्, (यस कारण अन्त समयमा)

योगात्-चलितमानसः = जसको मन योगबाट विचलित भएको छ, (त्यस्ता साधक योगी)

योगसंसिद्धिम् = योगको सिद्धिलाई अर्थात् भगवत्-साक्षात्कारलाई

अप्राप्य = पाउन नसकी

काम् = कस्तो

गतिम् = गतिलाई

गच्छति = पाउँछ?

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि॥ ३८॥

कच्चित्, न, उभयविभ्रष्टः, छिन्नाभ्रम्, इव, नश्यति,
अप्रतिष्ठः, महाबाहो, विमूढः, ब्रह्मणः, पथि ॥ ३८ ॥

र—

महाबाहो	= हे महाबाहो!	**छिन्नाभ्रम्**	= छिन्न-भिन्न बादल
कच्चित्	= के (त्यो)	**इव**	= झैं
ब्रह्मणः	= भगवत्प्राप्तिको	**उभयविभ्रष्टः**	= दुबैतिरबाट भ्रष्ट भई
पथि	= मार्गमा		
विमूढः	= मोहित (र)	**न, नश्यति**	= नष्ट त हुँदैन ?
अप्रतिष्ठः	= आश्रयरहित पुरुष		

[संशयनिवारण गर्नको लागि अर्जुनको भगवान्‌सित प्रार्थना।]

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

एतत्, मे, संशयम्, कृष्ण, छेत्तुम्, अर्हसि, अशेषतः,
त्वदन्यः, संशयस्य, अस्य, छेत्ता, न, हि, उपपद्यते ॥ ३९ ॥

कृष्ण	= हे श्रीकृष्ण!	**हि**	= किनकि
मे	= मेरो	**त्वदन्यः**	= हजुरबाहेक अर्को
एतत्	= यस		
संशयम्	= सन्देहलाई	**अस्य**	= यस
अशेषतः	= सम्पूर्ण रूपले	**संशयस्य**	= सन्देहलाई
छेत्तुम्	= हटाउनको लागि (हजुर नै)	**छेत्ता**	= हटाउन सक्ने
अर्हसि	= योग्य हुनुहुन्छ;	**न, उपपद्यते**	= पाउन सम्भव छैन।

[अर्जुनको सन्देहको उत्तरमा योगभ्रष्ट पुरुषको दुर्गतिको निषेध।]

श्रीभगवानुवाच

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

पार्थ, न, एव, इह, न, अमुत्र, विनाशः, तस्य, विद्यते,
न, हि, कल्याणकृत्, कश्चित्, दुर्गतिम्, तात, गच्छति ॥ ४० ॥

यसप्रकार अर्जुनले सोधेपछि श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ—

पार्थ	= हे पार्थ !	**तात**	= हे प्रिय !
तस्य	= त्यस पुरुषको		
न	= न (त		
इह	= यस लोकमा	**कल्याणकृत्**	= आत्मोद्धारको लागि अर्थात् भगवत्प्राप्तिको लागि कर्म गर्नेवाला
विनाशः	= विनाश		
विद्यते	= हुन्छ (र)		
न	= न		
अमुत्र	= परलोकमा	**कश्चित्**	= कुनै पनि मनुष्य
एव	= नै;	**दुर्गतिम्**	= दुर्गतिलाई
हि	= किनकि	**न, गच्छति**	= प्राप्त गर्दैन।

[योगभ्रष्ट पुरुषहरूलाई स्वर्गलोक र पवित्र धनवान् घरमा जन्म प्राप्त हुनुको वर्णन।]

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

प्राप्य, पुण्यकृताम्, लोकान्, उषित्वा, शाश्वतीः, समाः,
शुचीनाम्, श्रीमताम्, गेहे, योगभ्रष्टः, अभिजायते ॥ ४१ ॥

तर त्यो—

योगभ्रष्टः	= योगभ्रष्ट पुरुष	**प्राप्य**	= प्राप्त गरी, (तिनमा)
पुण्यकृताम्	= पुण्यवानहरूका	**शाश्वतीः**	= धेरै
लोकान्	= लोकलाई अर्थात् स्वर्गादि उत्तम लोकहरूलाई	**समाः**	= वर्षसम्म
		उषित्वा	= निवास गरी (फेरि)

शुचीनाम्	=	शुद्ध आचरण भएको	**गेहे**	=	घरमा
श्रीमताम्	=	वशिष्ट पुरूषको	**अभिजायते**	=	जन्म लिन्छ।

[वैराग्यवान् योगभ्रष्टलाई ज्ञानवान् योगिको घरमा जन्म र पूर्वदेहको बुद्धियोगलाई अनायास नै प्राप्त हुनुको वर्णन।]

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम्।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम्॥ ४२॥

अथवा, योगिनाम्, एव, कुले, भवति, धीमताम्,
एतत्, हि, दुर्लभतरम्, लोके, जन्म, यत्, ईदृशम्॥ ४२॥

अथवा	=	अथवा (वैराग्यवान् पुरुष ती लोकहरूमा नगई)	**भवति**	=	जन्म लिन्छ। (तर)
			ईदृशम्	=	यसप्रकारको
			यत्	=	जो
			एतत्	=	यो
धीमताम्	=	ज्ञानवान्	**जन्म**	=	जन्म छ, (यो)
योगिनाम्	=	योगीको	**लोके**	=	संसारमा
एव	=	नै	**हि**	=	निःसन्देह
कुले	=	कुलमा	**दुर्लभतरम्**	=	अत्यन्त दुर्लभ छ।

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन॥ ४३॥

तत्र, तम्, बुद्धिसंयोगम्, लभते, पौर्वदेहिकम्,
यतते, च, ततः, भूयः, संसिद्धौ, कुरुनन्दन॥ ४३॥

र त्यो पुरुष—

तत्र	=	त्यहाँ	**पौर्वदेहिकम्**	=	पहिलो शरीरमा संग्रह गरिएका
तम्	=	त्यस			

बुद्धिसंयोगम् = बुद्धिको संयोगलाई अर्थात् समबुद्धि-रूप योगको संस्कारहरूलाई (अनायास नै)
लभते = प्राप्त गर्दछ
च = र
कुरुनन्दन = हे कुरुनन्दन!
ततः = त्यसको प्रभावले (त्यो)
भूयः = फेरि
संसिद्धौ = परमात्माको प्राप्तिरूप सिद्धिको लागि (पहिले-भन्दा बढी)
यतते = प्रयत्न गर्दछ।

[पवित्र धनिहरूको घरमा जन्म लिनेवाला योगभ्रष्टको पनि पूर्वाभ्यासको बलले भगवान्‌तर्फ आकर्षित गर्नु तथा योगको जिज्ञासाको महत्त्वको वर्णन।]

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते॥ ४४॥

पूर्वाभ्यासेन, तेन, एव, ह्रियते, हि, अवशः, अपि, सः,
जिज्ञासुः, अपि, योगस्य, शब्दब्रह्म, अतिवर्तते॥ ४४॥

र—

सः = त्यो (विशिष्ट व्यक्तिको घरमा जन्म लिने योगभ्रष्ट)
अवशः = पराधीन भएर
अपि = पनि
तेन = त्यही
पूर्वाभ्यासेन = पहिलेको अभ्यासले
एव = नै
हि = निःसन्देह (भगवान्‌तिर)
ह्रियते = आकर्षित गर्दछ, (तथा)
योगस्य = समबुद्धिरूप योगको
जिज्ञासुः = जिज्ञासु
अपि = पनि
शब्दब्रह्म = वेदमा भनिएका सकाम कर्मको फललाई
अतिवर्तते = उल्लंघन गर्दछ।

[योगीहरूको कुलमा जन्म लिनेवाला योगभ्रष्टलाई परमगति प्राप्त हुनुको वर्णन।]

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्॥ ४५॥

प्रयत्नात्, यतमानः, तु, योगी, संशुद्धकिल्बिषः,
अनेकजन्मसंसिद्धः, ततः, याति, पराम्, गतिम्॥ ४५॥

तु	= तर
प्रयत्नात्	= प्रयत्नपूर्वक
यतमानः	= अभ्यास गर्नेवाला
योगी	= योगी (त)
अनेकजन्मसंसिद्धः	= पछिल्लो अनेक जन्मको संस्कार-बलबाट यसै जन्ममा संसिद्ध भई
संशुद्धकिल्बिषः	= सम्पूर्ण पापदेखि रहित भई
ततः	= फेरि तत्काल नै
पराम्, गतिम्	= परमगतिलाई
याति	= प्राप्त गर्दछ।

[योगीको महिमाको वर्णन र योगी बन्नको लागि आज्ञा।]

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन॥ ४६॥

तपस्विभ्यः, अधिकः, योगी, ज्ञानिभ्यः, अपि, मतः, अधिकः,
कर्मिभ्यः, च, अधिकः, योगी, तस्मात्, योगी, भव, अर्जुन॥ ४६॥

किनकि—

योगी	= योगी
तपस्विभ्यः	= तपस्वीहरूभन्दा
अधिकः	= श्रेष्ठ छ,
ज्ञानिभ्यः	= शास्त्रज्ञानीहरूभन्दा
अपि	= पनि
अधिकः	= श्रेष्ठ
मतः	= मानिएको छ
च	= र
कर्मिभ्यः	= सकाम कर्म गर्नेहरूभन्दा पनि
योगी	= योगी
अधिकः	= श्रेष्ठ छ;

तस्मात्	= यसैले	**योगी**	= योगी
अर्जुन	= हेअर्जुन! (तिमी)	**भव**	= होऊ।

[सबै योगीहरूमा अनन्य प्रेमले श्रद्धापूर्वक भगवान्‌को भजन गर्नेवाला योगीको प्रशंसा।]

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

योगिनाम्, अपि, सर्वेषाम्, मद्गतेन, अन्तरात्मना,
श्रद्धावान्, भजते, यः, माम्, सः, मे, युक्ततमः, मतः ॥ ४७ ॥

र हे प्रिय!—

सर्वेषाम्	= सम्पूर्ण	**माम्**	= मलाई (निरन्तर)
योगिनाम्	= योगीहरूमा	**भजते**	= भज्दछ,
अपि	= पनि	**सः**	= त्यो योगी
यः	= जो	**मे**	= मेरो लागि
श्रद्धावान्	= श्रद्धावान् योगी		
मद्गतेन	= ममा लागेको	**युक्ततमः**	= परमश्रेष्ठ
अन्तरात्मना	= अन्तरात्माबाट	**मतः**	= मान्य छ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगो
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

हरिः ॐ तत्सत्   हरिः ॐ तत्सत्   हरिः ॐ तत्सत्

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ सप्तमोऽध्यायः

प्रधान-विषय—१ देखि ७ सम्म विज्ञानसहित ज्ञानको विषय, (८—१२) सम्पूर्ण पदार्थहरूमा कारणरूपले भगवान्को व्यापकताको कथन, (१३—१९) आसुरी स्वभावभएकाको निन्दा र भगवद्भक्तहरूको प्रशंसा, (२०—२३) अन्य देवताहरूको उपासनाको विषय, (२४—३०) भगवान्को प्रभाव र स्वरूपलाई नजान्नेहरूको निन्दा र जान्नेहरूको महिमा।

[समग्ररूपको वर्णन सुन्नको लागि अर्जुन प्रति भगवान्को आज्ञा।]

श्रीभगवानुवाच

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु॥ १॥

मयि, आसक्तमनाः, पार्थ, योगम्, युञ्जन्, मदाश्रयः,
असंशयम्, समग्रम्, माम्, यथा, ज्ञास्यसि, तत्, श्रृणु॥ १॥

तत् पश्चात् श्रीकृष्णभगवान् भन्नुहुन्छ—

पार्थ	= हे पार्थ!	**समग्रम्**	= सम्पूर्ण विभूति, बल, ऐश्वर्यादि गुणहरूले युक्त, सबैको आत्मरूप
मयि, आसक्तमनाः	= अनन्य प्रेमले ममा आसक्तचित्त (तथा अनन्य भावले)		
मदाश्रयः	= मेरो परायण भई	**माम्**	= मलाई
		असंशयम्	= सन्देहरहित
योगम्	= योगमा	**ज्ञास्यसि**	= जान्दछौ,
युञ्जन्	= लागेका (तिमी)	**तत्**	= त्यसलाई
यथा	= जुन प्रकारले	**श्रृणु**	= सुन।

[विज्ञानसहित ज्ञानको वर्णन गर्नको लागि भगवान्‌को प्रतिज्ञा र उसको प्रशंसा।]

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते॥ २॥

ज्ञानम्, ते, अहम्, सविज्ञानम्, इदम्, वक्ष्यामि, अशेषतः,
यत्, ज्ञात्वा, न, इह, भूयः, अन्यत्, ज्ञातव्यम्, अवशिष्यते॥ २॥

अहम्	= म	**ज्ञात्वा**	= जानेपछि
ते	= तिम्रा लागि	**इह**	= संसारमा
इदम्	= यस	**भूयः**	= फेरि
सविज्ञानम्	= विज्ञानसहित	**अन्यत्**	= केही पनि
ज्ञानम्	= तत्त्वज्ञानलाई	**ज्ञातव्यम्**	= जान्नयोग्य
अशेषतः	= सम्पूर्णतया		
वक्ष्यामि	= बताउँने छु,	**न, अवशिष्यते**	= बाँकी रहँदैन।
यत्	= जसलाई		

[भगवत्स्वरूपलाई तत्त्वपूर्वक जान्नेवालाको दुर्लभताको प्रतिपादन।]

मनुष्याणां सहस्त्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः॥ ३॥

मनुष्याणाम्, सहस्त्रेषु, कश्चित्, यतति, सिद्धये,
यतताम्, अपि, सिद्धानाम्, कश्चित्, माम्, वेत्ति, तत्त्वतः॥ ३॥

तर—

सहस्त्रेषु	= हजारौँ	**यतताम्**	= यत्न गर्नेवाला
मनुष्याणाम्	= मनुष्यहरूमा	**सिद्धानाम्**	= योगीमध्ये
कश्चित्	= कुनै एक	**अपि**	= पनि
सिद्धये	= मेरो प्राप्तिका लागि	**कश्चित्**	= कुनै एक (मेरो परायण भई)
यतति	= यत्न गर्दछ (र ती)	**माम्**	= मलाई

तत्त्वतः	= तत्त्वसाथ अर्थात् यथार्थ रूपले	**वेत्ति**	= जान्दछ।

[अपरा र परा प्रकृतिको स्वरूपको वर्णन।]

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा॥ ४॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्॥ ५॥

भूमिः, आपः, अनलः, वायुः, खम्, मनः, बुद्धिः, एव, च,
अहङ्कारः, इति, इयम्, मे, भिन्ना, प्रकृतिः, अष्टधा॥ ४॥
अपरा, इयम्, इतः, तु, अन्याम्, प्रकृतिम्, विद्धि, मे, पराम्,
जीवभूताम्, महाबाहो, यया, इदम्, धार्यते, जगत्॥ ५॥

तर हे अर्जुन!—

भूमिः	= पृथ्वी,	**मे**	= मेरो
आपः	= जल,	**प्रकृतिः**	= प्रकृति छ।
अनलः	= अग्नि,	**इयम्**	= यो (आठ रूपमा विभक्त)
वायुः	= वायु,		
खम्	= आकाश,		
मनः	= मन,	**तु**	= त
बुद्धिः	= बुद्धि	**अपरा**	= अपरा अर्थात् मेरो जड़ प्रकृति हो (र)
च	= र		
अहङ्कारः	= अहंकार		
एव	= समेत—	**महाबाहो**	= हे महाबाहो!
इति	= यसप्रकार	**इतः**	= यसभन्दा
इयम्	= यो	**अन्याम्**	= अर्कोलाई,
अष्टधा	= आठ प्रकारले	**यया**	= जसद्वारा
भिन्ना	= विभाजित	**इदम्**	= यो (सम्पूर्ण)

जगत्	= जगत्	जीवभूताम्	= जीवरूपा
धार्यते	= धारण गरिन्छ,	पराम्	= परा अर्थात् चेतन
		प्रकृतिम्	= प्रकृति
मे	= मेरो	विद्धि	= जान।

[उक्त दुबै प्रकृतिहरूलाई सम्पूर्ण भूतहरूको कारण र आफैँलाई महाकारण बताउनु।]

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा॥ ६॥

एतद्योनीनि, भूतानि, सर्वाणि, इति, उपधारय,
अहम्, कृत्स्नस्य, जगतः, प्रभवः, प्रलयः, तथा॥ ६॥

र हे अर्जुन! तिमी—

इति	= यस्तो	कृत्स्नस्य	= सम्पूर्ण
उपधारय	= सम्झ (कि)	जगतः	= जगत्को
सर्वाणि	= सम्पूर्ण	प्रभवः	= उत्पत्ति
भूतानि	= भूत	तथा	= तथा
एतद्योनीनि	= यी दुबै प्रकृतिबाट नै उत्पन्न हुनेवाला हुन् (र)	प्रलयः	= प्रलय हुँ (अर्थात् सम्पूर्ण जगत्को मूल कारण हुँ।)
अहम्	= म		

[आफ्नो स्वरूपको व्यापकताको वर्णन।]

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव॥ ७॥

मत्तः, परतरम्, न, अन्यत्, किञ्चित्, अस्ति, धनञ्जय,
मयि, सर्वम्, इदम्, प्रोतम्, सूत्रे, मणिगणाः, इव॥ ७॥

तसर्थ—

धनञ्जय	= हे धनंजय!	इदम्	= यो
मत्तः	= मदेखि	सर्वम्	= सम्पूर्ण (जगत्)
अन्यत्	= भिन्न अर्को	सूत्रे	= सूत्रमा (सूत्रको)
किञ्चित्	= कुनै पनि	मणिगणाः	= मणिहरू
परतरम्	= परम (कारण)	इव	= झैं
		मयि	= मैमा
न अस्ति	= छैन।	प्रोतम्	= गाँसिएको छ।

[रसादिरूपले जलादिमा आफ्नो व्यापकताको वर्णन।]

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु॥ ८॥

रसः, अहम्, अप्सु, कौन्तेय, प्रभा, अस्मि, शशिसूर्ययोः,
प्रणवः, सर्ववेदेषु, शब्दः, खे, पौरुषम्, नृषु॥ ८॥

जस्तो कि—

कौन्तेय	= हे अर्जुन!	अस्मि	= हुँ,
अहम्	= म	सर्ववेदेषु	= सम्पूर्ण वेदमा
अप्सु	= जलमा	प्रणवः	= ओंकार (हुँ),
रसः	= रस (हुँ),	खे	= आकाशमा
शशिसूर्ययोः	= चन्द्रमा र सूर्यमा	शब्दः	= शब्द (र)
		नृषु	= पुरुषमा
प्रभा	= प्रकाश	पौरुषम्	= पुरुषत्व (हुँ)।

[गन्धादिरूपले पृथ्वी आदिमा आफ्नो व्यापकताको वर्णन।]

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु॥ ९॥

पुण्यः, गन्धः, पृथिव्याम्, च, तेजः, च, अस्मि, विभावसौ,
जीवनम्, सर्वभूतेषु, तपः, च, अस्मि, तपस्विषु ॥ ९ ॥

र म—

पृथिव्याम्	= पृथ्वीमा	**सर्वभूतेषु**	= सम्पूर्ण भूतमा (तिनको)
पुण्यः	= पवित्र		
गन्धः	= गन्ध*		
च	= र	**जीवनम्**	= जीवन (हुँ)
विभावसौ	= अग्निमा	**च**	= र
तेजः	= तेज	**तपस्विषु**	= तपस्वीहरूमा
अस्मि	= हुँ	**तपः**	= तप
च	= तथा	**अस्मि**	= हुँ।

[बीजादिरूपले सम्पूर्ण भूतमा आफ्नो व्यापकताको कथन।]

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बीजम्, माम्, सर्वभूतानाम्, विद्धि, पार्थ, सनातनम्,
बुद्धिः, बुद्धिमताम्, अस्मि, तेजः, तेजस्विनाम्, अहम् ॥ १० ॥

तथा—

पार्थ	= हेअर्जुन! (तिमी)	**अहम्**	= म
सर्वभूतानाम्	= सम्पूर्ण भूतको	**बुद्धिमताम्**	= बुद्धिमान्हरूको
सनातनम्	= सनातन	**बुद्धिः**	= बुद्धि (र)
बीजम्	= बीज	**तेजस्विनाम्**	= तेजस्वीहरूको
माम्	= मलाई (नै)	**तेजः**	= तेज
विद्धि	= जान।	**अस्मि**	= हुँ।

* शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्धद्वारा यस प्रसङ्गमा यिनका कारणरूपी तन्मात्राहरूलाई ग्रहण गर्ने कुरा छ, यस कुरालाई स्पष्ट गर्नका लागि तिनका साथमा पवित्र शब्द जोडिएको छ।

[बलादिरूपले आफ्नो व्यापकताको वर्णन।]

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम्।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ॥ ११ ॥

बलम्, बलवताम्, च, अहम्, कामरागविवर्जितम्,
धर्माविरुद्धः, भूतेषु, कामः, अस्मि, भरतर्षभ ॥ ११ ॥

र—

भरतर्षभ	= हे भरतश्रेष्ठ!	**च**	= र
अहम्	= म	**भूतेषु**	= सबै भूतहरूमा
बलवताम्	= बलवान्हरूको	**धर्माविरुद्धः**	= धर्मअनुकूल अर्थात् शास्त्र अनुकूल
कामराग-विवर्जितम्	= आसक्ति र कामनाहरूले रहित		
बलम्	= बल अर्थात् सामर्थ्य हुँ	**कामः**	= काम
		अस्मि	= हुँ।

[परमात्म-सत्ताले त्रिगुणमय सम्पूर्ण पदार्थको सत्तावान् हुनुको वर्णन।]

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि॥ १२ ॥

ये, च, एव, सात्त्विकाः, भावाः, राजसाः, तामसाः, च, ये,
मत्तः, एव, इति, तान्, विद्धि, न, तु, अहम्, तेषु, ते, मयि॥ १२ ॥

तथा—

च	= र	**ये**	= जो
एव	= पनि	**राजसाः**	= रजोगुणबाट
ये	= जो	**च**	= तथा
सात्त्विकाः	= सत्त्वगुणबाट उत्पन्न हुनेवाला	**तामसाः**	= तमोगुणबाट हुनेवाला भाव छन्,
भावाः	= भाव छन् (र)		

तान्	= ती सबैलाई (तिमी)	**तु**	= तर (वास्तवमा)[१]
		तेषु	= तिनमा
मत्तः, एव	= मद्वारा नै (हुनेवाला हुन्)	**अहम्**	= म (र)
		ते	= ती
इति	= यस्तो	**मयि**	= ममा
विद्धि	= जान	**न**	= छैनन्।

[आफैँलाई (भगवान्लाई) तत्त्वपूर्वक नजान्नुको कारणको वर्णन।]

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम्॥ १३ ॥

त्रिभिः, गुणमयैः, भावैः, एभिः, सर्वम्, इदम्, जगत्,
मोहितम्, न, अभिजानाति, माम्, एभ्यः, परम्, अव्ययम्॥ १३ ॥

अर्थात्—

गुणमयैः	= गुणका कार्यरूप सात्त्विक, राजस र तामस—	**मोहितम्**	= मोहित भइरहेको छ, (त्यसैले)
एभिः	= यी	**एभ्यः**	= यी तीनै गुणदेखि
त्रिभिः	= तीनै प्रकारको	**परम्**	= पर
भावैः	= भावहरूद्वारा[२]	**माम्**	= म
इदम्	= यो	**अव्ययम्**	= अविनाशीलाई
सर्वम्	= सारा		
जगत्	= संसार— प्राणीसमुदाय	**न**	= न
		अभिजानाति	= जान्दछन्।

१-गीता अध्याय ९ श्लोक ४-५ मा हेर्नुहोस।

२-अर्थात् राग-द्वेषादि विकारबाट र सम्पूर्ण विषयबाट।

[आफ्नो दुस्तर मायाले तर्नको लागि सहज उपायको वर्णन।]

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते॥ १४॥

दैवी, हि, एषा, गुणमयी, मम, माया, दुरत्यया,
माम्, एव, ये, प्रपद्यन्ते, मायाम्, एताम्, तरन्ति, ते॥ १४॥

हि	= किनकि	**माम्**	= मलाई
एषा	= यो	**एव**	= नै (निरन्तर)
दैवी	= अलौकिक अर्थात् अति अद्भुत	**प्रपद्यन्ते**	= भज्दछन्,
		ते	= ती
गुणमयी	= त्रिगुणमयी	**एताम्**	= यस
मम	= मेरो	**मायाम्**	= मायालाई
माया	= माया	**तरन्ति**	= उल्लंघन गर्दछन् अर्थात् संसारबाट पार हुन्छन्।
दुरत्यया	= बुझिनसक्नु छ; (तर)		
ये	= जो पुरुष (केवल)		

[पापात्मा मूर्ख मनुष्यहरू भजनमा प्रवृत्ति नहुनुको कारणको वर्णन।]

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः॥ १५॥

न, माम्, दुष्कृतिनः, मूढाः, प्रपद्यन्ते, नराधमाः,
मायया, अपहृतज्ञानाः, आसुरम्, भावम्, आश्रिताः॥ १५॥

यस्तो सुगम उपाय हुँदा पनि—

मायया	= मायाद्वारा	**आसुरम्, भावम्**	= आसुर स्वभावलाई
अपहृतज्ञानाः	= जसको ज्ञान हरण गरिएको छ, (त्यस्तो)	**आश्रिताः**	= धारण गरेका,
		नराधमाः	= मनुष्यहरूमा नीच,

दुष्कृतिनः	= दूषित कर्म गर्नेवाला	**माम्**	= मलाई
		न	= न
मूढाः	= मूर्खहरू	**प्रपद्यन्ते**	= भज्दछन्

[चार प्रकारको पुण्यात्मा भक्तहरूको वर्णन।]

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ॥ १६॥

चतुर्विधाः, भजन्ते, माम्, जनाः, सुकृतिनः, अर्जुन,
आर्तः, जिज्ञासुः, अर्थार्थी, ज्ञानी, च, भरतर्षभ॥ १६॥

र—

भरतर्षभ अर्जुन	= हे भरतवंशीमा श्रेष्ठ अर्जुन!	**च**	= र
		ज्ञानी	= ज्ञानी—(यसरी)
सुकृतिनः	= उत्तम कर्म गर्नेवाला	**चतुर्विधाः**	= चार प्रकारका
अर्थार्थी	= अर्थार्थी,[1]	**जनाः**	= भक्तजन
आर्तः	= आर्त,[2]	**माम्**	= मलाई
जिज्ञासुः	= जिज्ञासु[3]	**भजन्ते**	= भज्दछन्।

[ज्ञानी भक्तको श्रेष्ठताको वर्णन।]

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः॥ १७॥

तेषाम्, ज्ञानी, नित्ययुक्तः, एकभक्तिः, विशिष्यते,
प्रियः, हि, ज्ञानिनः, अत्यर्थम्, अहम्, सः, च, मम, प्रियः॥ १७॥

तेषाम्	= तीमध्ये	**एकभक्तिः**	= अनन्य प्रेमभक्तिवाला
नित्ययुक्तः	= नित्य ममा एकीभावले स्थित	**ज्ञानी**	= ज्ञानी भक्त

१. सांसारिक पदार्थहरूका लागि भज्नेवाला।
२. सङ्कट निवारणका लागि भज्नेवाला।
३. मलाई यथार्थरूपले जान्ने इच्छाले भज्नेवाला।

[redacted]शिष्यते	= अति उत्तम हो;	अत्यर्थम्	= अत्यन्त
[redacted]	= किनकि (मलाई	प्रियः	= प्रिय छु
	तत्त्वपूर्वक	च	= र
	जान्नेवाला)	सः	= त्यो ज्ञानी
[redacted]नः	= ज्ञानीलाई	मम	= मलाई (अत्यन्त)
[redacted]म्	= म	प्रियः	= प्रिय छ।

[redacted] [सबै भक्तलाई उदार र ज्ञानीलाई आफ्नो आत्मा बताउनु।]

[redacted]राः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्।
[redacted]स्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्॥ १८॥

[redacted]ाः, सर्वे, एव, एते, ज्ञानी, तु, आत्मा, एव, मे, मतम्,
[redacted]स्थितः, सः, हि, युक्तात्मा, माम्, एव, अनुत्तमाम्, गतिम्॥ १८॥

यद्यपि—

[redacted]	= यी	सः	= त्यो
[redacted] एव	= सबै	युक्तात्मा	= स्थिर मनबुद्धिवाला (ज्ञानी भक्त)
[redacted]ाः	= उदार छन्,		
[redacted]	= तर		
[redacted]	= ज्ञानी (त साक्षात्)	अनुत्तमाम्	= अति उत्तम
		गतिम्	= गतिस्वरूप
[redacted]मा	= मेरो स्वरूप	माम्	= ममा
[redacted]	= नै हो—(यस्तो)	एव	= नै
[redacted]	= मेरो		
[redacted]	= मत छ;	आस्थितः	= राम्रोसित स्थित छ।
[redacted]	= किनकि		

[ज्ञानी भक्तको दुर्लभताको वर्णन।]

[redacted]नां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते।
[redacted]सुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः॥ १९॥

बहूनाम्, जन्मनाम्, अन्ते, ज्ञानवान्, माम्, प्रपद्यते,
वासुदेवः, सर्वम्, इति, सः, महात्मा, सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

र जो—

बहूनाम्	= अनेकौं	**इति**	= यसप्रकार
जन्मनाम्	= जन्महरूको	**माम्**	= मलाई
अन्ते	= अन्तको जन्ममा	**प्रपद्यते**	= भज्दछ,
ज्ञानवान्	= तत्त्वज्ञानलाई प्राप्त पुरुष,	**सः**	= त्यो
		महात्मा	= महात्मा
सर्वम्	= सबै थोक	**सुदुर्लभः**	= अत्यन्त दुर्लभ छ।
वासुदेवः	= वासुदेव नै हो[१]		

[अन्य देवताहरूको भजन गर्नुपर्नाको वर्णन।]

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

कामैः, तैः, तैः, हृतज्ञानाः, प्रपद्यन्ते, अन्यदेवताः,
तम्, तम्, नियमम्, आस्थाय, प्रकृत्या, नियताः, स्वया ॥ २० ॥

र हे अर्जुन!—

तैः, तैः	= ती-ती	**नियताः**	= प्रेरित भई
कामैः	= भोगको कामनाद्वारा	**तम्, तम्**	= त्यो-त्यो
हृतज्ञानाः	= जसको ज्ञान हरण गरिएको छ, (तिनीहरू)	**नियमम्**	= नियमलाई
		आस्थाय	= धारण गर्दै[२]
		अन्यदेवताः	= अन्य देवताहरूलाई
स्वया	= आफ्नो	**प्रपद्यन्ते**	= भज्दछन् अर्थात् पुज्दछन्।
प्रकृत्या	= स्वभावले		

१-अर्थात् वासुदेवबाहेक अन्य केही पनि छैन।

२-अर्थात् जुन देवताको पूजाको लागि जुन-जुन नियम लोकमा प्रसिद्ध छ, त्यो-त्यो नियमलाई धारण गर्नु।

[अन्य देवताहरूमा श्रद्धा स्थिर गर्नुको वर्णन।]

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्॥ २१॥

यः, यः, याम्, याम्, तनुम्, भक्तः, श्रद्धया, अर्चितुम्, इच्छति,
तस्य, तस्य, अचलाम्, श्रद्धाम्, ताम्, एव, विदधामि, अहम्॥ २१॥

यः, यः	= जो-जो	**तस्य**	= ती-
भक्तः	= सकाम भक्त	**तस्य**	= ती भक्तको
याम्, याम्	= जुन-जुन	**श्रद्धाम्**	= श्रद्धालाई
तनुम्	= देवताको स्वरूपलाई	**अहम्**	= म
श्रद्धया	= श्रद्धापूर्वक	**ताम्, एव**	= तिनै देवताप्रति
अर्चितुम्	= पूजा गर्न	**अचलाम्**	= अटल
इच्छति	= चाहन्छन्;	**विदधामि**	= गरिदिन्छु।

[अन्य देवताहरूको उपासनाको फल।]

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान्॥ २२॥

सः, तया, श्रद्धया, युक्तः, तस्य, आराधनम्, ईहते,
लभते, च, ततः, कामान्, मया, एव, विहितान्, हि, तान्॥ २२॥

तथा—

सः	= त्यो पुरुष	**ततः**	= तिनै देवताले
तया	= त्यस	**मया**	= मद्वारा
श्रद्धया	= श्रद्धाले	**एव**	= नै
युक्तः	= युक्त भई	**विहितान्**	= विधान गरिएका
तस्य	= तिनै देवताको	**तान्**	= ती
आराधनम्	= पूजा	**कामान्**	= इच्छित भोगलाई
ईहते	= गर्दछ	**हि**	= निःसन्देह
च	= र	**लभते**	= प्राप्त गर्दछ।

[अन्य देवताहरूको उपासनाको फललाई नाशवान् बताउँदै आफ्नो (उपासनाको फल आफ्नै) प्राप्ति बताउनु।]

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि॥ २३ ॥

अन्तवत्, तु, फलम्, तेषाम्, तत्, भवति, अल्पमेधसाम्,
देवान्, देवयजः, यान्ति, मद्भक्ताः, यान्ति, माम्, अपि॥ २३ ॥

तु = तर
तेषाम् = ती
अल्पमेधसाम् = अल्प बुद्धिवालाको
तत् = त्यो
फलम् = फल
अन्तवत् = नाशवान्
भवति = छ (तथा त्यो)
देवयजः = देवताहरूलाई पूज्नेवाला
देवान् = देवताहरूलाई
यान्ति = प्राप्त गर्दछन् (र)
मद्भक्ताः = मेरो भक्त (चाहे जसरी भजून्, अन्तमा त्यो)
माम् = मलाई
अपि = नै
यान्ति = प्राप्त गर्दछन्।

[आफ्नो गुण, प्रभाव र स्वरूपलाई नजान्नाको वर्णन।]

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम्॥ २४ ॥

अव्यक्तम्, व्यक्तिम्, आपन्नम्, मन्यन्ते, माम्, अबुद्धयः,
परम्, भावम्, अजानन्तः, मम, अव्ययम्, अनुत्तमम्॥ २४ ॥

यस्तो हुँदा पनि सबै मनुष्य मेरो भजन गर्दैनन्, यसको कारण यो छ कि—

अबुद्धयः = बुद्धिहीन पुरुष
मम = मेरो
अनुत्तमम् = अनुत्तम
अव्ययम् = अविनाशी
परम् = परम
भावम् = भावलाई

अजानन्तः	= नबुझीकन		(मनुष्यजस्तै जन्मिएर)
अव्यक्तम्	= मन–इन्द्रियदेखि पर	व्यक्तिम्	= व्यक्ति–भावलाई
माम्	= म सच्चिदानन्दघन परमात्मालाई	आपन्नम्	= प्राप्त गरेको
		मन्यन्ते	= ठान्दछन्।

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम्॥ २५॥

न, अहम्, प्रकाशः, सर्वस्य, योगमायासमावृतः, मूढः, अयम्, न, अभिजानाति, लोकः, माम्, अजम्, अव्ययम्॥ २५॥

तथा—

योगमाया–समावृतः	= आफ्नो योगमायाले ढाकिएको	माम्	= म
अहम्	= म	अजम्	= जन्मरहित
सर्वस्य	= सबैको	अव्ययम्	= अविनाशी परमेश्वरलाई
प्रकाशः	= प्रत्यक्ष		
न	= हुँदिन, (तसर्थ)	न	= न
अयम्	= यो	अभिजानाति	= जान्दछन् अर्थात् मलाई जन्मने–मर्नेवाला ठान्दछन्।
मूढः	= अज्ञानी		
लोकः	= जनसमुदाय		

[आफ्नो सर्वज्ञताको वर्णन।]

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन॥ २६॥

वेद, अहम्, समतीतानि, वर्तमानानि, च, अर्जुन, भविष्याणि, च, भूतानि, माम्, तु, वेद, न, कश्चन॥ २६॥

र—

अर्जुन	= हे अर्जुन!	**वेद**	= जान्दछु,
समतीतानि	= पहिले बितेका	**तु**	= तर
च	= र	**माम्**	= मलाई
वर्तमानानि	= वर्तमानमा स्थित		
च	= तथा	**कश्चन**	= कुनै पनि (श्रद्धा-भक्तिरहित पुरुष)
भविष्याणि	= पछि हुनेवाला		
भूतानि	= सबै भूतहरूलाई	**न**	= न
अहम्	= म	**वेद**	= जान्दछ।

[आफूलाई नजान्नुको कारणको वर्णन।]

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत।
सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप॥ २७॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन, द्वन्द्वमोहेन, भारत,
सर्वभूतानि, सम्मोहम्, सर्गे, यान्ति, परन्तप॥ २७॥

किनकि—

भारत	= हे भरतवंशी	**द्वन्द्वमोहेन**	= सुख-दुःखादि द्वन्द्वरूप मोहले
परन्तप	= अर्जुन!	**सर्वभूतानि**	= सम्पूर्ण प्राणी
सर्गे	= संसारमा	**सम्मोहम्**	= अत्यन्त अज्ञतालाई
इच्छाद्वेष-समुत्थेन	= इच्छा र द्वेषबाट उत्पन्न	**यान्ति**	= प्राप्त गरिरहेका छन्।

[आफूलाई भज्नेवाला भक्तहरूको लक्षण।]

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम्।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः॥ २८॥

येषाम्, तु, अन्तगतम्, पापम्, जनानाम्, पुण्यकर्मणाम्,
ते, द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः, भजन्ते, माम्, दृढव्रताः॥ २८॥

तु	= तर (निष्कामभावले)	**अन्तगतम्**	= नष्ट भएको छ,
पुण्यकर्मणाम्	= श्रेष्ठ कर्मको आचरण गर्नेवाला	**ते**	= त्यो
येषाम्	= जुन	**द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः**	= राग-द्वेषजनित द्वन्द्वरूप मोहबाट मुक्त
जनानाम्	= पुरुषको	**दृढव्रताः**	= दृढनिश्चयी भक्त
पापम्	= पाप	**माम्**	= मलाई (सबै प्रकारले)
		भजन्ते	= भज्दछन्।

[भगवान्‌को आश्रय लिएर यत्न गर्नेवालालाई ब्रह्मप्राप्ति।]

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्॥ २९॥

जरामरणमोक्षाय, माम्, आश्रित्य, यतन्ति, ये,
ते, ब्रह्म, तत्, विदुः, कृत्स्नम्, अध्यात्मम्, कर्म, च, अखिलम्॥ २९॥

र—

ये	= जो	**ब्रह्म**	= ब्रह्मलाई,
माम्	= मेरो	**कृत्स्नम्**	= सम्पूर्ण
आश्रित्य	= शरण भई		
जरामरणमोक्षाय	= बुढ्याइँ र मरणबाट छूट्नको लागि	**अध्यात्मम्**	= अध्यात्मलाई
		च	= र
यतन्ति	= यत्न गर्दछन्,	**अखिलम्**	= सम्पूर्ण
ते	= त्यो (पुरुष)	**कर्म**	= कर्मलाई
तत्	= त्यस	**विदुः**	= जान्दछन्।

[आफ्नो समग्र स्वरूपलाई जान्नुको महिमाको वर्णन।]

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः॥ ३०॥

साधिभूताधिदैवम्, माम्, साधियज्ञम्, च, ये, विदुः,
प्रयाणकाले, अपि, च, माम्, ते, विदुः, युक्तचेतसः॥ ३०॥

र—

ये	= जो पुरुष	अपि	= पनि
साधि-भूताधिदैवम्	= { अधिभूत र अधिदैवसहित	विदुः	= जान्दछ *
च	= तथा	ते	= त्यो
साधियज्ञम्	= { अधियज्ञसहित (सबैका आत्मरूप)	युक्तचेतसः	= युक्तचित्तवाला पुरुष
माम्	= मलाई	माम्	= मलाई
प्रयाणकाले	= अन्तसमयमा	च	= नै
		विदुः	= { जान्दछ अर्थात् प्राप्त गर्दछ ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

हरिः ॐ तत्सत् **हरिः ॐ तत्सत्** **हरिः ॐ तत्सत्**

* अर्थात् जस्तै झरी, बादल, घाम, पानी र हिऊ यी सबै जलस्वरूप हुन्, त्यसै गरी अधिभूत, अधिदैव र अधियज्ञ आदि सबै चिज वासुदेवस्वरूप हुन्, यस्तो जो जान्दछ ।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथाष्टमोऽध्यायः

प्रधान-विषय—१ देखि ७ सम्म ब्रह्म, अध्यात्म र कर्मादिको विषयमा अर्जुनका सात प्रश्न र तिनको उत्तर, (८—२२) भक्तियोगको विषय, (२३—२८) शुक्ल र कृष्णमार्गको विषय।

[ब्रह्म, अध्यात्म र कर्मादि-विषयक अर्जुनका सात प्रश्न।]

अर्जुन उवाच

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते॥ १॥

किम्, तत्, ब्रह्म, किम्, अध्यात्मम्, किम्, कर्म, पुरुषोत्तम, अधिभूतम्, च, किम्, प्रोक्तम्, अधिदैवम्, किम्, उच्यते॥ १॥

यसप्रकार भगवान्‌को वचनलाई नबुझेर अर्जुन भन्दछन्—

पुरुषोत्तम = हे पुरुषोत्तम!
तत् = त्यो
ब्रह्म = ब्रह्म
किम् = के हो?
अध्यात्मम् = अध्यात्म
किम् = के हो?
कर्म = कर्म
किम् = के हो?
अधिभूतम् = अधिभूत (नामबाट)
किम् = के
प्रोक्तम् = भन्न खोजिएको हो
च = र
अधिदैवम् = अधिदैव
किम् = कसलाई
उच्यते = भनिन्छ?

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः॥ २॥

अधियज्ञः, कथम्, कः, अत्र, देहे, अस्मिन्, मधुसूदन,
प्रयाणकाले, च, कथम्, ज्ञेयः, असि, नियतात्मभिः ॥ २ ॥

र—

मधुसूदन	= हे मधुसूदन !	**च**	= तथा
अत्र	= यहाँ	**नियतात्मभिः**	= युक्त चित्त भएका पुरुषहरूद्वारा
अधियज्ञः	= अधियज्ञ	**प्रयाणकाले**	= अन्तकालमा (हजुर)
कः	= कुन हो ? (र त्यो)	**कथम्**	= कुनप्रकार
अस्मिन्	= यस	**ज्ञेयः**	= जानिनमा आउनु
देहे	= शरीरमा	**असि**	= हुन्छ ?
कथम्	= कस्तो छ ?		

[ब्रह्म, अध्यात्म र कर्मको विषयमा अर्जुनका तीन प्रश्नहरूको उत्तर।]

श्रीभगवानुवाच

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसञ्ज्ञितः ॥ ३ ॥

अक्षरम्, ब्रह्म, परमम्, स्वभावः, अध्यात्मम्, उच्यते,
भूतभावोद्भवकरः, विसर्गः, कर्मसञ्ज्ञितः ॥ ३ ॥

यसप्रकार अर्जुनले प्रश्न गर्दा श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ, अर्जुन!—

परमम्	= परम	**उच्यते**	= बताइन्छ (तथा)
अक्षरम्	= अक्षर	**भूतभावोद्भवकरः**	= भूतहरूको भावलाई उत्पन्न गर्ने (जो)
ब्रह्म	= 'ब्रह्म' हो,	**विसर्गः**	= त्याग छ, (त्यो)
स्वभावः	= आफ्नो स्वरूप अर्थात् जीवात्मा	**कर्मसञ्ज्ञितः**	= 'कर्म' नामले बताइन्छ ।
अध्यात्मम्	= 'अध्यात्म' (नामले)		

[अधिभूत, अधिदैव र अधियज्ञको विषयमा अर्जुनका तीन प्रश्नहरूको उत्तर।]

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम्।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर॥ ४॥

अधिभूतम्, क्षरः, भावः, पुरुषः, च, अधिदैवतम्,
अधियज्ञः, अहम्, एव, अत्र, देहे, देहभृताम्, वर॥ ४॥

तथा—

क्षरः, भावः	= उत्पत्ति-विनाश धर्म भएका सबै पदार्थ	**देहभृताम्, वर**	= हे देहधारीहरूमा श्रेष्ठ अर्जुन!
		अत्र	= यस
अधिभूतम्	= अधिभूत हुन्,	**देहे**	= शरीरमा
पुरुषः	= हिरण्यमय पुरुष*	**अहम्**	= म वासुदेव
अधिदैवतम्	= अधिदैव हो	**एव**	= नै (अन्तर्यामी रूपले)
च	= र	**अधियज्ञः**	= अधियज्ञ हुँ।

[अन्तसमयमा भगवत्स्मरणको फल (अर्जुनको सातौं प्रश्नको उत्तर)।]

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम्।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः॥ ५॥

अन्तकाले, च, माम्, एव, स्मरन्, मुक्त्वा, कलेवरम्,
यः, प्रयाति, सः, मद्भावम्, याति, न, अस्ति, अत्र, संशयः॥ ५॥

र

यः	= जो पुरुष	**स्मरन्**	= स्मरण गर्दै
अन्तकाले, च	= अन्तसमयमा पनि	**कलेवरम्**	= शरीरलाई
माम्	= मलाई	**मुक्त्वा**	= त्यागेर
एव	= नै	**प्रयाति**	= जान्छ,

* जसलाई शास्त्रमा 'सूत्रात्मा', 'हिरण्यगर्भ', 'प्रजापति', 'ब्रह्मा' आदि नामले सम्बोधन गरिएको छ।

सः	= त्यो	अत्र	= यसमा (कत्ति पनि)
मद्भावम्	= { मेरो साक्षात् स्वरूपलाई	संशयः	= सन्देह
याति	= प्राप्त गर्दछ—	न, अस्ति	= छैन।

[अन्तकालको भावनानुसार गति हुनुको वर्णन।]

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

यम्, यम्, वा, अपि, स्मरन्, भावम्, त्यजति, अन्ते, कलेवरम्,
तम्, तम्, एव, एति, कौन्तेय, सदा, तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

कारण कि—

कौन्तेय	= { हे कुन्तीपुत्र अर्जुन! (यो मनुष्य)	त्यजति	= त्याग गर्दछ,
अन्ते	= अन्तकालमा	तम्, तम्	= त्यस-त्यसलाई
यम्, यम्	= जुन-जुन	एव	= नै
वा, अपि	= पनि	एति	= { प्राप्त गर्दछ; (किनकि त्यो)
भावम्	= भावलाई	सदा	= सदैव
स्मरन्	= सम्झना गर्दै	तद्भावभावितः	= { त्यसै भावले भावित रहन्छ।
कलेवरम्	= शरीरको		

[निरन्तर भगवच्चिन्तन गर्दै युद्ध गर्ने आज्ञा एवं त्यसको फल]

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥ ७ ॥

तस्मात्, सर्वेषु, कालेषु, माम्, अनुस्मर, युध्य, च,
मयि, अर्पितमनोबुद्धिः, माम्, एव, एष्यसि, असंशयम् ॥ ७ ॥

तस्मात्	= { तसर्थ (हे अर्जुन! तिमी)	सर्वेषु	= सबै
		कालेषु	= समयमा (निरन्तर)

माम् = मेरो	अर्पितमनोबुद्धिः = अर्पण गरिएको मन–बुद्धिले युक्त भएर (तिमी)
अनुस्मर = स्मरण गर	असंशयम् = निःसन्देह
च = र	माम् = मलाई
युध्य = युद्ध पनि गर। (यसरी)	एव = नै
मयि = ममा	एष्यसि = प्राप्त गर्नेछौ।

[निरन्तर चिन्तनबाट परम दिव्य पुरुषको प्राप्ति]

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन्॥ ८॥

अभ्यासयोगयुक्तेन, चेतसा, नान्यगामिना,
परमम्, पुरुषम्, दिव्यम्, याति, पार्थ, अनुचिन्तयन्॥ ८॥

र—

पार्थ = हे पार्थ! (यो नियम छ कि)	अनुचिन्तयन् = निरन्तर चिन्तन गरिरहने (मनुष्य)
अभ्यासयोगयुक्तेन = परमेश्वरको ध्यानको अभ्यासरूप योगले युक्त	परमम् = परम (प्रकाशस्वरूप)
नान्यगामिना = अन्यत्र नजाने	दिव्यम् = दिव्य
चेतसा = एकाग्रचित्तले	पुरुषम् = पुरुषलाई अर्थात् परमेश्वरलाई (नै)
	याति = प्राप्त गर्दछ।

[परमदिव्य पुरुषको स्वरूपको वर्णन र त्यसको चिन्तनको विधि।]

कविं पुराणमनुशासितार–
मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप–
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात्॥ ९॥

कविम्, पुराणम्, अनुशासितारम्, अणोः, अणीयांसम्,
अनुस्मरेत्, यः, ,सर्वस्य, धातारम्, अचिन्त्यरूपम्, आदित्यवर्णम्, तमसः, परस्तात् ॥ ९ ॥

यसैले—

यः = जो पुरुष	**अचिन्त्यरूपम्** = अचिन्त्यस्वरूप
कविम् = सर्वज्ञ,	**आदित्यवर्णम्** = सूर्यसमान नित्य चेतन प्रकाशरूप (र)
पुराणम् = अनादि,	**तमसः** = अविद्यादेखि
अनुशासितारम् = सबैको नियन्ता, *	**परस्तात्** = धेरै पर शुद्ध सच्चिदानन्दघन परमेश्वरको
अणोः, अणीयांसम् = सूक्ष्मभन्दा पनि अति सूक्ष्म,	**अनुस्मरेत्** = स्मरण गर्दछ—
सर्वस्य = सबैको	
धातारम् = धारण-पोषण गर्ने,	

प्रयाणकाले मनसाचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्
स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम्॥ १०॥

प्रयाणकाले, मनसा, अचलेन, भक्त्या, युक्तः, योगबलेन, च, एव, भ्रुवोः, मध्ये, प्राणम्, आवेश्य, सम्यक्, सः, तम्, परम्, पुरुषम्, उपैति, दिव्यम्॥ १०॥

सः = त्यो	**भ्रुवोः** = भृकुटीको
भक्त्या, युक्तः = भक्तियुक्त पुरुष	**मध्ये** = बीचमा
प्रयाणकाले = अन्तसमयमा (पनि)	**प्राणम्** = प्राणलाई
योगबलेन = योगबलद्वारा	**सम्यक्** = सहजरूपले

* अन्तर्यामीरूपले सबै प्राणिहरूको शुभ र अशुभ कर्म अनुसार शासन गर्ने।

आवेश्य	=	स्थापित गर्दै	दिव्यम्	=	दिव्यरूप
च	=	फेरि	परम्	=	परम
अचलेन	=	निश्चल			
मनसा	=	मनद्वारा	पुरुषम्	=	पुरुष परमात्मालाई
(स्मरन्)	=	स्मरण गर्दै	एव	=	नै
तम्	=	त्यस	उपैति	=	प्राप्त गर्दछ—

[परमात्माको निर्गुणस्वरूपको प्रशंसा।]

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये॥ ११॥

यत्, अक्षरम्, वेदविदः, वदन्ति, विशन्ति, यत्, यतयः, वीतरागाः,यत्, इच्छन्तः, ब्रह्मचर्यम्, चरन्ति, तत्, ते, पदम्, सङ्ग्रहेण, प्रवक्ष्ये॥ ११॥

र हे अर्जुन!—

वेदविदः	=	वेद जान्ने विद्वान्			(र)
			यत्	=	जुन परमपदलाई
यत्	=	जुन सच्चिदानन्द-घनरूप परमपदलाई	इच्छन्तः	=	चाहने (ब्रह्मचारीहरू)
अक्षरम्	=	अविनाशी	ब्रह्मचर्यम्	=	ब्रह्मचर्यको
वदन्ति	=	भन्दछन्,	चरन्ति	=	आचरण गर्दछन्,
वीतरागाः	=	आसक्तिरहित	तत्	=	ती
यतयः	=	यत्नशील संन्यासी महात्माजन	पदम्	=	परमपदलाई (म)
			ते	=	तिम्रो लागि
यत्	=	जसमा	सङ्ग्रहेण	=	छोटकरीमा
विशन्ति	=	प्रवेश गर्दछन्	प्रवक्ष्ये	=	बताउँने छु।

[अन्तसमयमा योग-धारणाको विधिले निर्गुण ब्रह्मको जपध्यानको प्रकार एवं त्यसको फलको वर्णन।]

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम्॥ १२ ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम्॥ १३ ॥

सर्वद्वाराणि, संयम्य, मनः, हृदि, निरुध्य, च,
मूर्ध्नि, आधाय, आत्मनः, प्राणम्, आस्थितः, योगधारणाम्॥ १२ ॥
ओम्, इति, एकाक्षरम्, ब्रह्म, व्याहरन्, माम्, अनुस्मरन्,
यः, प्रयाति, त्यजन्, देहम्, सः, याति, परमाम्, गतिम्॥ १३ ॥

हे अर्जुन!—

सर्वद्वाराणि	= सबै इन्द्रियहरूको ढोकाहरूलाई	**यः**	= जो पुरुष
संयम्य	= रोकेर	**ओम्**	= 'ॐ'
च	= तथा	**इति**	= यस
मनः	= मनलाई	**एकाक्षरम्**	= एक अक्षररूप
हृदि	= हृदय-कमलमा	**ब्रह्म**	= ब्रह्मलाई
निरुध्य	= स्थिर गरेर, (फेरि ती जितिएका मनद्वारा)	**व्याहरन्**	= उच्चारण गर्दै (र त्यसको अर्थस्वरूप)
प्राणम्	= प्राणलाई	**माम्**	= म निर्गुण ब्रह्मको
मूर्ध्नि	= शिरमा	**अनुस्मरन्**	= चिन्तन गर्दै
आधाय	= स्थापित गरेर	**देहम्**	= शरीरलाई
आत्मनः	= परमात्मसम्बन्धी	**त्यजन्**	= त्यागेर
योगधारणाम्	= योगधारणामा	**प्रयाति**	= जान्छ,
आस्थितः	= स्थित भई	**सः**	= त्यो पुरुष

परमाम्, गतिम्	= परमगतिलाई	याति	= प्राप्त गर्छ।

[भगवान्‌द्वारा आफ्नो प्राप्तिको सुगम उपाय—अनन्यप्रेमपूर्वक निरन्तर चिन्तन बताउनु।]

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

अनन्यचेताः, सततम्, यः, माम्, स्मरति, नित्यशः,
तस्य, अहम्, सुलभः, पार्थ, नित्ययुक्तस्य, योगिनः ॥ १४ ॥

र—

पार्थ	= हे अर्जुन!	**तस्य**	= त्यस
यः	= जो पुरुष	**नित्ययुक्तस्य**	= नित्य-निरन्तर ममा युक्त भएको
(मयि)	= ममा		
अनन्यचेताः	= अनन्यचित्त भई	**योगिनः**	= योगीको लागि
नित्यशः	= सधैँ	**अहम्**	= म
सततम्	= निरन्तर	**सुलभः**	= सुलभ छु अर्थात् त्यसलाई सहजै प्राप्त हुन्छु।
माम्	= म पुरुषोत्तमलाई		
स्मरति	= स्मरण गर्दछ,		

[भगवत्प्राप्तिद्वारा पुनर्जन्मको अभाव र अन्य समस्त लोकहरूलाई पुनरावृत्तिशील बताउनु।]

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

माम्, उपेत्य, पुनर्जन्म, दुःखालयम्, अशाश्वतम्,
न, आप्नुवन्ति, महात्मानः, संसिद्धिम्, परमाम्, गताः ॥ १५ ॥

र ती—

परमाम्	= परम	**गताः**	= प्राप्त
संसिद्धिम्	= सिद्धिलाई	**महात्मानः**	= महात्माजन

माम्	= मलाई	**अशाश्वतम्**	= क्षणिक
उपेत्य	= पाएर	**पुनर्जन्म**	= पुनर्जन्मलाई
दुःखालयम्	= दुःखहरूको घर (एवं)	**न**	= न
		आप्नुवन्ति	= प्राप्त हुन्छ।

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते॥ १६॥

आब्रह्मभुवनात्, लोकाः, पुनरावर्तिनः, अर्जुन,
माम्, उपेत्य, तु, कौन्तेय, पुनर्जन्म, न, विद्यते॥ १६॥

किनकि—

अर्जुन	= हे अर्जुन!	**माम्**	= मलाई
आब्रह्मभुवनात्	= ब्रह्मलोकपर्यन्त	**उपेत्य**	= पाएपछि
लोकाः	= सबै लोक		
पुनरावर्तिनः	= पुनरावर्ती* हुन्,	**पुनर्जन्म**	= पुनर्जन्म
तु	= तर	**न**	= न
कौन्तेय	= हे कुन्तीपुत्र!	**विद्यते**	= हुन्छ;

किनकि म कालातीत हुँ र यी सबै ब्रह्मादिका लोक कालद्वारा सीमित हुनाले अनित्य छन्।

[ब्रह्माको रात-दिनको परिमाण।]

सहस्त्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः।
रात्रिं युगसहस्त्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः॥ १७॥

सहस्त्रयुगपर्यन्तम्, अहः, यत्, ब्रह्मणः, विदुः,
रात्रिम्, युगसहस्त्रान्ताम्, ते, अहोरात्रविदः, जनाः॥ १७॥

हे अर्जुन!—

ब्रह्मणः	= ब्रह्माको	**अहः**	= { एक दिन छ, (त्यसलाई)
यत्	= जो		

* अर्थात् जसलाई प्राप्त गरेर पछि संसारमा आउन पर्नु त्यस्तो।

सहस्रयुगपर्यन्तम् = एक हजार चतुर्युगीसम्मको अवधि
(र)
रात्रिम् = रातलाई (पनि)
युगसहस्रान्ताम् = एक हजार चतुर्युगीसम्मको अवधि
(ये) = जो पुरुष
विदुः = तत्त्वसाथ जान्दछ,*
ते = ती
जनाः = योगीजन
अहोरात्रविदः = कालको तत्त्वलाई जान्नेवाला हुन्।

[समस्त प्राणिहरूको पटक-पटक उत्पत्ति र प्रलयको वर्णन।]

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसञ्ज्ञके ॥ १८ ॥

अव्यक्तात्, व्यक्तयः, सर्वाः, प्रभवन्ति, अहरागमे,
रात्र्यागमे, प्रलीयन्ते, तत्र, एव, अव्यक्तसञ्ज्ञके ॥ १८ ॥

तसर्थ ती यो पनि जान्दछन् कि—

सर्वाः = सम्पूर्ण
व्यक्तयः = चराचर भूतगण
अहरागमे = ब्रह्माको दिनको प्रवेशसमयमा
अव्यक्तात् = अव्यक्तद्वारा अर्थात् ब्रह्माको सूक्ष्म शरीरबाट
प्रभवन्ति = उत्पन्न हुन्छन् (र)
रात्र्यागमे = ब्रह्माको रातको प्रवेशसमयमा
तत्र = त्यस
अव्यक्तसंज्ञके = अव्यक्त नामक ब्रह्माको सूक्ष्म शरीरमा
एव = नै
प्रलीयन्ते = लीन हुन जान्छन्।

* अर्थात् काल अवधि हुनाले ब्रह्मलोकलाई पनि अनित्य जान्दछन्।

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे॥ १९॥

भूतग्रामः, सः, एव, अयम्, भूत्वा, भूत्वा, प्रलीयते,
रात्र्यागमे, अवशः, पार्थ, प्रभवति, अहरागमे॥ १९॥

र—

पार्थ	= हे पार्थ!	**रात्र्यागमे**	= रातको प्रवेशकालमा
सः, एव	= त्यही	**प्रलीयते**	= लीन हुन्छ (र)
अयम्	= यो	**अहरागमे**	= दिनको प्रवेश-कालमा (फेरि)
भूतग्रामः	= भूतसमुदाय	**प्रभवति**	= उत्पन्न हुन्छ।
भूत्वा, भूत्वा	= उत्पन्न भई-भई		
अवशः	= प्रकृतिको वशमा परेर		

[एक अव्यक्त भन्दा अर्को सनातन अव्यक्तको प्रतिपादन।]

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति॥ २०॥

परः, तस्मात्, तु, भावः, अन्यः, अव्यक्तः, अव्यक्तात्, सनातनः,
यः, सः, सर्वेषु, भूतेषु, नश्यत्सु, न, विनश्यति॥ २०॥

तु	= तर	**सनातनः**	= सनातन
तस्मात्	= त्यस	**अव्यक्तः**	= अव्यक्त
अव्यक्तात्	= अव्यक्तभन्दा (पनि अति)	**भावः**	= भाव छ;
परः	= पर	**सः**	= त्यो परम दिव्य पुरुष
अन्यः	= अर्को अर्थात् विलक्षण	**सर्वेषु**	= सबै
यः	= जो	**भूतेषु**	= भूतहरूको
		नश्यत्सु	= नष्ट भएपछि (पनि)
		न, विनश्यति	= नष्ट हुँदैन।

[त्यसैलाई 'अक्षर', 'परमगति', 'परमधाम' एवं 'परमपुरुष' यी नामहरूले अभिहित गर्दै अनन्य भक्तिलाई यस परम पुरुषको प्राप्तिको उपाय बताउनु।]

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम॥ २१॥

अव्यक्तः, अक्षरः, इति, उक्तः, तम्, आहुः, परमाम्, गतिम्,
यम्, प्राप्य, न, निवर्तन्ते, तत्, धाम, परमम्, मम॥ २१॥

र जो—

अव्यक्तः	= अव्यक्त	**यम्**	= जुन सनातन अव्यक्तभावलाई
अक्षरः	= 'अक्षर'	**प्राप्य**	= प्राप्त गरेर (मनुष्य)
इति	= यस (नामले)	**न, निवर्तन्ते**	= फर्केर आउँदैन,
उक्तः	= भनिएको छ,	**तत्**	= त्यही
तम्	= त्यही अक्षरनामक अव्यक्तभावलाई	**मम**	= मेरो
परमाम्, गतिम्	= परमगति	**परमम्**	= परम
आहुः	= भनिन्छ, (तथा)	**धाम**	= धाम हो।

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्॥ २२॥

पुरुषः, सः, परः, पार्थ, भक्त्या, लभ्यः, तु, अनन्यया,
यस्य, अन्तःस्थानि, भूतानि, येन, सर्वम्, इदम्, ततम्॥ २२॥

पार्थ	= हे पार्थ!	**इदम्**	= यो
यस्य	= जुन परमात्माको	**सर्वम्**	= समस्त जगत्
अन्तःस्थानि	= अन्तर्गत	**ततम्**	= परिपूर्ण* छ,
भूतानि	= सबै भूत छन् (र)	**सः**	= त्यस सनातन अव्यक्त
येन	= जुन सच्चिदानन्दघन परमात्माद्वारा	**परः**	= परम
		पुरुषः	= पुरुष

* गीता अध्याय ९ श्लोक ४ मा हेर्नुहोस्।

तु	= त	**भक्त्या**	= भक्तिद्वारा (नै)
अनन्यया	= अनन्य[१]	**लभ्यः**	= पाउन सकिन्छ।

[शुक्ल-कृष्णमार्गका विषय बताउनको लागि भगवान्‌को प्रतिज्ञा।]

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ॥ २३॥

यत्र, काले, तु, अनावृत्तिम्, आवृत्तिम्, च, एव, योगिनः,
प्रयाताः, यान्ति, तम्, कालम्, वक्ष्यामि, भरतर्षभ॥ २३॥

भरतर्षभ	= हे अर्जुन!	**च**	= र (जुन समयमा गएका)
यत्र	= जुन	**आवृत्तिम्**	= फर्किएर आउने गतिलाई
काले	= समयमा[२]	**एव**	= नै
प्रयाताः	= शरीर त्यागेर गएका	**यान्ति**	= प्राप्त गर्दछन्,
योगिनः	= योगीजन	**तम्**	= ती
तु	= त	**कालम्**	= काललाई अर्थात् दुबै मार्गलाई
अनावृत्तिम्	= फर्किएर नआउने गतिलाई	**वक्ष्यामि**	= बताउँछु।

[फलसहित शुक्लमार्गको वर्णन।]

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः॥ २४॥

अग्निः, ज्योतिः, अहः, शुक्लः, षण्मासाः, उत्तरायणम्,
तत्र, प्रयाताः, गच्छन्ति, ब्रह्म, ब्रह्मविदः, जनाः॥ २४॥

१-गीता अध्याय ११ श्लोक ५५मा यसको व्याख्या हेर्नुहोस्।

२-यहाँ ''काल'' शब्दलाई मार्ग सम्झनु पर्दछ, किनकि अघिल्लो श्लोकमा भगवान्‌ले यसको नाम ''सृति'', ''गति'' यस्तो बताउनुभएको छ।

ती दुई प्रकारका मार्गहरूमध्ये जुन मार्गमा—

ज्योतिः = ज्योतिर्मय
अग्निः = अग्नि-अभिमानी देवता हुन्,
अहः = दिनको अभिमानी देवता हुन्,
शुक्लः = शुक्लपक्षको अभिमानी देवता हुन् (र)
उत्तरायणम् = उत्तरायणका
षण्मासाः = छः महिनाहरूका अभिमानी देवता हुन्,
तत्र = त्यस मार्गमा
प्रयाताः = शरीर त्यागेर गएका
ब्रह्मविदः = ब्रह्मवेत्ता*
जनाः = योगीजन (उपर्युक्त देवताहरूद्वारा क्रमैसंग लिएर गएर)
ब्रह्म = ब्रह्मलाई
गच्छन्ति = प्राप्त गर्दछन्।

[फलसहित कृष्णमार्गको वर्णन।]

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते॥ २५॥

धूमः, रात्रिः, तथा, कृष्णः, षण्मासाः, दक्षिणायनम्,
तत्र, चान्द्रमसम्, ज्योतिः, योगी, प्राप्य, निवर्तते॥ २५॥

तथा जुन मार्गमा—

धूमः = धूवाँभिमानी देवता छन्,
रात्रिः = रात्रि-अभिमानी देवता छन्
तथा = तथा
कृष्णः = कृष्णपक्षको अभिमानी देवता छन् (र)
दक्षिणायनम् = दक्षिणायनका
षण्मासाः = छः महिनाहरूका अभिमानी देवता छन्,
तत्र = त्यस मार्गमा (शरीर त्यागेर गएका)

* अर्थात् परमेश्वरको उपासनाबाट परमेश्वरलाई परोक्षभावद्वारा जान्ने।

योगी = सकाम कर्म गर्ने योगी (उपर्युक्त देवताहरूद्वारा क्रमैसंग लगिएका)
चान्द्रमसम् = चन्द्रमाको
ज्योतिः = ज्योतिलाई
प्राप्य = प्राप्त गरी (स्वर्गमा आफ्नो पुण्यकर्मको फल भोगर)
निवर्तते = फर्किएर आउँछन्।

[शुक्ल-कृष्ण गतिको अनादिताको वर्णन।]

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६ ॥

शुक्लकृष्णे, गती, हि, एते, जगतः, शाश्वते, मते,
एकया, याति, अनावृत्तिम्, अन्यया, आवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

हि = किनकि
जगतः = जगत्को
एते = यी दुई प्रकारका —
शुक्लकृष्णे = शुक्ल र कृष्ण अर्थात् देवयान र पितृयान
गती = मार्ग
शाश्वते = सनातन
मते = मानिएका छन् (यिनमा)
एकया = एउटाद्वारा (गएका[1])
अनावृत्तिम् = जसबाट फर्किएर आउनुपर्दैन त्यस परम गतिलाई
याति = प्राप्त गर्दछन् (र)
अन्यया = दोस्रोद्वारा (गएका[2])
पुनः = फेरि
आवर्तते = फर्किएर आउँछ अर्थात् जन्म-मृत्युलाई प्राप्त गर्दछन्।

१-अर्थात् यसै अध्यायको श्लोक २४ अनुसार अर्चिमार्गबाट गएका योगी।
२-अर्थात् यसै अध्यायको श्लोक २५ अनुसार धूवाँमार्गबाट गएका सकाम कर्मयोगी।

[दुबै गतिहरूलाई जान्ने योगीको प्रशंसा एवं अर्जुनलाई योगी बन्नको लागि आज्ञा।]

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन॥ २७॥

न, एते, सृती, पार्थ, जानन्, योगी, मुह्यति, कश्चन,
तस्मात्, सर्वेषु, कालेषु, योगयुक्तः, भव, अर्जुन॥ २७॥

र—

पार्थ = हे पार्थ! (यस प्रकार)
एते = यी दुवै
सृती = मार्गहरूलाई
जानन् = तत्त्वसाथ जानेर
कश्चन = कुनै पनि
योगी = योगी
न, मुह्यति = मोहित हुँदैन*
तस्मात् = यस कारण
अर्जुन = हे अर्जुन! (तिमी)
सर्वेषु = सबै
कालेषु = समयमा
योगयुक्तः = समबुद्धिरूप योगले युक्त होऊ
भव = अर्थात् निरन्तर मेरो प्राप्तिका लागि साधन गर्ने होऊ।

[अध्यायमा वर्णित तत्त्वलाई जान्नुको फल।]

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम्॥ २८॥

वेदेषु, यज्ञेषु, तपःसु, च, एव, दानेषु, यत्, पुण्यफलम्, प्रदिष्टम्, अत्येति, तत्, सर्वम्, इदम्, विदित्वा, योगी, परम्, स्थानम्, उपैति, च, आद्यम्॥ २८॥

* अर्थात् फेरि त्यो निष्काम भावले नै साधना गर्दछ, कामनाहरूमा फस्दैन।

किनकि—

योगी = योगी पुरुष	**प्रदिष्टम्** = बताइएको छ,
इदम् = यस रहस्यलाई	**तत्** = ती
विदित्वा = तत्त्वपूर्वक जानेर	**सर्वम्** = सबलाई
वेदेषु = वेदको अध्ययनमा	**एव** = निःसन्देह
च = तथा	**अत्येति** = अतिक्रमण गर्दछ
यज्ञेषु = यज्ञ,	
तपःसु = तप (र)	**च** = र
दानेषु = दान गर्नमा	**आद्यम्** = सनातन
यत् = जो	**परम्, स्थानम्** = परमपदलाई
पुण्यफलम् = पुण्यफल	**उपैति** = प्राप्त गर्दछ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अक्षरब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८॥

हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत्

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ नवमोऽध्यायः

प्रधान-विषय—१ देखि ६ सम्म प्रभावसहित ज्ञानको विषय, (७—१०) जगत्‌को उत्पत्तिको विषय, (११—१५) भगवान्‌को तिरस्कार गर्ने आसुरी प्रकृति भएकाको निन्दा र दैवी प्रकृति भएका भगवद्भजनको प्रकार, (१६—१९) सर्वात्मरूपले प्रभावसहित भगवान्‌को स्वरूपको वर्णन, (२०—२५) सकाम र निष्काम उपासनाको फल, (२६—३४) निष्काम भगवद्भक्तिको महिमा।

[विज्ञानसहित ज्ञानको वर्णको प्रतिज्ञा।]

श्रीभगवानुवाच

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्॥ १॥

इदम्, तु, ते, गुह्यतमम्, प्रवक्ष्यामि, अनसूयवे,
ज्ञानम्, विज्ञानसहितम्, यत्, ज्ञात्वा, मोक्ष्यसे, अशुभात्॥ १॥

त्यस पश्चात् श्रीकृष्णभगवान् भन्नुहुन्छ, हे अर्जुन!—

ते = तिमी		**प्रवक्ष्यामि** = राम्रोसित भन्छु	
अनसूयवे = { दोष-दृष्टिरहित भक्तका लागि		**तु** = कि	
इदम् = यस		**यत्** = जसलाई	
गुह्यतमम् = परम गोपनीय		**ज्ञात्वा** = जानेर (तिमी)	
विज्ञानसहितम् = विज्ञानसहित		**अशुभात्** = दुःखरूप संसारदेखि	
ज्ञानम् = ज्ञानलाई (पुनः)		**मोक्ष्यसे** = मुक्त हुने छौ।	

[विज्ञानसहित ज्ञानको महिमा।]

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम्॥ २॥

राजविद्या, राजगुह्यम्, पवित्रम्, इदम्, उत्तमम्,
प्रत्यक्षावगमम्, धर्म्यम्, सुसुखम्, कर्तुम्, अव्ययम् ॥ २ ॥

इदम्	= यो विज्ञानसहित ज्ञान	**प्रत्यक्षावगमम्**	= प्रत्यक्ष फलवाला।
राजविद्या	= सबै विद्याहरूको राजा,	**धर्म्यम्**	= धर्मयुक्त
राजगुह्यम्	= सब गोपनीयहरूको राजा,	**कर्तुम्**	= साधन गर्नमा
पवित्रम्	= अति पवित्र,	**सुसुखम्**	= निकै सुगम (र)
उत्तमम्	= अति उत्तम,	**अव्ययम्**	= अविनाशी छ।

[त्यस ज्ञानमा श्रद्धा नराख्नेहरूको लागि जन्म-मरणरूप संसार-चक्रको प्राप्ति।]

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अश्रद्दधानाः, पुरुषाः, धर्मस्य, अस्य, परन्तप,
अप्राप्य, माम्, निवर्तन्ते, मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

र—

परन्तप	= हे परंतप!	**माम्**	= मलाई
अस्य	= यस (उपर्युक्त)	**अप्राप्य**	= प्राप्त नगरी
धर्मस्य	= धर्ममा	**मृत्युसंसार-वर्त्मनि**	= मृत्युरूप संसारचक्रमा
अश्रद्दधानाः	= श्रद्धारहित		
पुरुषाः	= पुरुष	**निवर्तन्ते**	= भ्रमण गर्दछन्।

[प्रभावसहित भगवान्‌को सर्वव्यापी स्वरूपको वर्णन।]

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

मया, ततम्, इदम्, सर्वम्, जगत्, अव्यक्तमूर्तिना,
मत्स्थानि, सर्वभूतानि, न, च, अहम्, तेषु, अवस्थितः ॥ ४ ॥

र हे अर्जुन!—

मया	= म	**सर्वभूतानि**	= सम्पूर्ण भूत
अव्यक्तमूर्तिना	= निराकार परमात्माद्वारा	**मत्स्थानि**	= मेरैअन्तर्गत संकल्पका आधारमा स्थित छन्, (तर वास्तवमा)
इदम्	= यो	**अहम्**	= म
सर्वम्	= सम्पूर्ण	**तेषु**	= तिनमा
जगत्	= जगत् (पानीसित बरफजस्तै)	**न,अवस्थितः**	= स्थित छैन।
ततम्	= परिपूर्ण छ		
च	= र		

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः॥ ५॥

न, च, मत्स्थानि, भूतानि, पश्य, मे, योगम्, ऐश्वरम्,
भूतभृत्, न, च, भूतस्थः, मम, आत्मा, भूतभावनः॥ ५॥

भूतानि	= ती सबै भूत	**च**	= र
मत्स्थानि	= ममा स्थित	**भूतभावनः**	= भूतहरूलाई उत्पन्न गर्ने (भएर)
न	= छैनन्; (तर)	**च**	= पनि
मे	= मेरो	**मम**	= मेरो
ऐश्वरम्	= ईश्वरीय	**आत्मा**	= आत्मा (वास्तवमा)
योगम्	= योगशक्तिलाई	**भूतस्थः**	= भूतहरूमा स्थित
पश्य	= हेर (कि)	**न**	= छैन।
भूतभृत्	= भूतहरूको धारण–पोषण गर्ने		

[आकाशको दृष्टान्तबाट भगवान्को सर्वव्यापी स्वरूपको वर्णन।]

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय॥ ६॥

यथा, आकाशस्थितः, नित्यम्, वायुः, सर्वत्रगः, महान्,
तथा, सर्वाणि, भूतानि, मत्स्थानि, इति, उपधारय॥ ६॥

कस्तो कि—

स्वाम्	= आफ्नो	**इमम्**	= यस
प्रकृतिम्	= प्रकृतिलाई	**कृत्स्नम्**	= सम्पूर्ण
अवष्टभ्य	= अंगीकार गर्दै	**भूतग्रामम्**	= भूतसमुदायलाई
प्रकृतेः	= स्वभावको	**पुनः, पुनः**	= पटक-पटक (तिनका कर्मअनुसार)
वशात्	= बलले		
अवशम्	= परतन्त्र भएका	**विसृजामि**	= रचना गर्दछु।

[भगवान्लाई कर्मले बाँध्दैन, यसको कारणको वर्णन।]

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु॥ ९॥

न, च, माम्, तानि, कर्माणि, निबध्नन्ति, धनञ्जय,
उदासीनवत्, आसीनम्, असक्तम्, तेषु, कर्मसु॥ ९॥

धनञ्जय	= हे अर्जुन!	**आसीनम्**	= स्थित
तेषु	= ती	**माम्**	= म परमात्मालाई
कर्मसु	= कर्महरूमा	**तानि**	= ती
असक्तम्	= आसक्तिरहित	**कर्माणि**	= कर्मले
च	= र	**न**	= न
उदासीनवत्	= उदासीन जस्तै*	**निबध्नन्ति**	= बाँध्दछन्।

[भगवान्को अध्यक्षताबाट प्रकृतिद्वारा चराचर जगत्को उत्पत्ति।]

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते॥ १०॥

मया, अध्यक्षेण, प्रकृतिः, सूयते, सचराचरम्,
हेतुना, अनेन, कौन्तेय, जगत्, विपरिवर्तते॥ १०॥

र—

कौन्तेय	= हे अर्जुन!	**मया**	= मेरो

* जसका सम्पूर्ण कार्य कर्तृत्वभावबिना आफैँ सत्तामात्रले नै सम्पन्न हुन्छन्, त्यसको नाम 'उदासीनसमान' हो।

किनकि—

यथा	=	जसरी (आकाशबाट उत्पन्न)
सर्वत्रगः	=	सर्वत्र विचरण गर्ने
महान्	=	महान्
वायुः	=	वायु
नित्यम्	=	सदा
आकाशस्थितः	=	आकाशमा नै स्थित छ,
तथा	=	त्यसैगरी (मेरो संकल्पद्वारा उत्पन्न हुनाले)
सर्वाणि	=	सम्पूर्ण
भूतानि	=	भूत
मत्स्थानि	=	ममा स्थित छन्,
इति	=	यस्तो
उपधारय	=	जान।

[सम्पूर्ण भूतहरूको उत्पत्ति र प्रलयको वर्णन।]

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्॥ ७॥

सर्वभूतानि, कौन्तेय, प्रकृतिम्, यान्ति, मामिकाम्,
कल्पक्षये, पुनः, तानि, कल्पादौ, विसृजामि, अहम्॥ ७॥

र—

कौन्तेय	=	हे अर्जुन!
कल्पक्षये	=	कल्पहरूको अन्तमा
सर्वभूतानि	=	सबै भूत
मामिकाम्	=	मेरो
प्रकृतिम्	=	प्रकृतिलाई
यान्ति	=	प्राप्त गर्दछन् अर्थात् प्रकृतिमा लीन हुन्छन् (र)
कल्पादौ	=	कल्पहरूको सुरूआतमा
तानि	=	तिनलाई
अहम्	=	म
पुनः	=	फेरि
विसृजामि	=	रचना गर्दछु।

[सम्पूर्ण भूतहरूको बारम्बार उत्पत्तिको वर्णन।]

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात्॥ ८॥

प्रकृतिम्, स्वाम्, अवष्टभ्य, विसृजामि, पुनः, पुनः,
भूतग्रामम्, इमम्, कृत्स्नम्, अवशम्, प्रकृतेः, वशात्॥ ८॥

ती—

मोघाशाः	= व्यर्थ आशा,	**आसुरीम्**	= आसुरी
मोघकर्माणः	= व्यर्थ कर्म (र)	**च**	= र
मोघज्ञानाः	= व्यर्थ ज्ञान भएका	**मोहिनीम्**	= मोहिनी
विचेतसः	= { विक्षिप्त चित्त अज्ञानीजन	**प्रकृतिम्**	= प्रकृतिलाई[1]
		एव	= नै
राक्षसीम्	= राक्षसी,	**श्रिताः**	= धारण गरिरहन्छन्।

[भगवान्‌को प्रभावलाई जान्ने भएका अनन्य भक्तको भजनको प्रकार।]

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्॥ १३॥

महात्मानः, तु, माम्, पार्थ, दैवीम्, प्रकृतिम्, आश्रिताः,
भजन्ति, अनन्यमनसः, ज्ञात्वा, भूतादिम्, अव्ययम्॥ १३॥

तु	= तर	**भूतादिम्**	= { सबै भूतको सनातन कारण (र)
पार्थ	= हे कुन्तीपुत्र!		
दैवीम्	= दैवी	**अव्ययम्**	= नाशरहित अक्षरस्वरूप
प्रकृतिम्	= प्रकृतिको[2]	**ज्ञात्वा**	= जानेर
आश्रिताः	= आश्रित	**अनन्यमनसः**	= { अनन्य मनले युक्त (भई)
महात्मानः	= महात्माजन		
माम्	= मलाई	**भजन्ति**	= निरन्तर भज्दछन्।

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते॥ १४॥

सततम्, कीर्तयन्तः, माम्, यतन्तः, च, दृढव्रताः,
नमस्यन्तः, च, माम्, भक्त्या, नित्ययुक्ताः, उपासते॥ १४॥

१-जसलाई आसुरी सम्पदाको नामले सविस्तार भगवान्‌ले गीता अध्याय १६ श्लोक ४ तथा श्लोक ७ देखि २१ सम्म भन्नुभएको छ।

२-यसको सविस्तार वर्णन गीता अध्याय १६ श्लोक १ देखि ३ सम्म हेर्नुहोस्।

अध्यक्षेण	= अधिष्ठाताको अध्यक्षताबाट	**सूयते**	= रचना हुन्छ (र)
प्रकृतिः	= प्रकृति	**अनेन**	= यसै
सचराचरम्	= चराचरसहित सम्पूर्ण जगत्को	**हेतुना**	= कारणले नै
		जगत्	= यो संसार-चक्र
		विपरिवर्तते	= घुमिरहेको छ।

[भगवान्को प्रभावलाई नजान्नाको कारण तिनको तिरस्कार गर्नेहरूको निन्दा।]

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम्॥ ११ ॥

अवजानन्ति, माम्, मूढाः, मानुषीम्, तनुम्, आश्रितम्,
परम्, भावम्, अजानन्तः, मम, भूतमहेश्वरम्॥ ११ ॥

यस्तो हुँदा पनि—

मम	= मेरो	**भूतमहेश्वरम्**	= सम्पूर्ण भूतहरूको महान् ईश्वरलाई
परम्	= परम	**अवजानन्ति**	= तुच्छ सम्झन्छन् अर्थात् आफ्नो योगमायाले संसारको उद्धारका लागि मनुष्यरूपमा विचरण गर्ने म परमेश्वरलाई साधारण मनुष्य मान्दछन्।
भावम्	= भावलाई*		
अजानन्तः	= नजान्ने		
मूढाः	= मूर्खहरू		
मानुषीम्	= मनुष्यको		
तनुम्	= शरीर		
आश्रितम्	= धारण गर्ने		
माम्	= म		

[राक्षसी र आसुरी प्रकृति भएकाको लक्षण।]

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः॥ १२ ॥

मोघाशाः, मोघकर्माणः, मोघज्ञानाः, विचेतसः,
राक्षसीम्, आसुरीम्, च, एव, प्रकृतिम्, मोहिनीम्, श्रिताः॥ १२ ॥

* गीता अध्याय ७ श्लोक २४ मा हेर्नुहोस्।

र ती—

दृढव्रताः	= दृढ़ निश्चय भएका भक्तजन	च	= र
सततम्	= निरन्तर	माम्	= मलाई (बारम्बार)
कीर्तयन्तः	= मेरो नाम र गुणहरूको कीर्तन गर्दै	नमस्यन्तः	= प्रणाम गर्दै
च	= तथा (मेरो प्राप्तिको लागि)	नित्ययुक्ताः	= सदा मेरो ध्यानमा युक्त भई
यतन्तः	= यत्न गर्दै	भक्त्या	= अनन्य प्रेमले
		माम्	= मेरो
		उपासते	= उपासना गर्दछन्।

[एकत्वभावले ज्ञानयज्ञद्वारा ब्रह्मको उपासना गर्ने ज्ञानयोगीहरू र विश्वरूप परमेश्वरको उपासना गर्नेहरूको वर्णन।]

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्॥ १५॥

ज्ञानयज्ञेन, च, अपि, अन्ये, यजन्तः, माम्, उपासते,
एकत्वेन, पृथक्त्वेन, बहुधा, विश्वतोमुखम्॥ १५॥

अन्ये	= अर्काथरी ज्ञानयोगी		गर्दछन्)
माम्	= म (निर्गुण-निराकार ब्रह्मको)	च	= र (अर्काथरी मानिस)
ज्ञानयज्ञेन	= ज्ञानयज्ञद्वारा	बहुधा	= अनेक रूपले स्थित
एकत्वेन	= अभिन्न भावले	विश्वतोमुखम्	= म विराट्स्वरूप परमेश्वरको
यजन्तः	= पूजन गर्दै	पृथक्त्वेन	= पृथक्–भावले
अपि	= पनि (मेरो उपासना	उपासते	= उपासना गर्दछन्।

[भगवान्‌को आफ्नो गुण, प्रभाव र विभूतिसहित स्वरूपको वर्णन गर्दै कारणरूप समस्त जगत्‌लाई पनि आफ्नो स्वरूप बताउनु।]

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम्।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम्॥ १६॥

अहम्, क्रतुः, अहम्, यज्ञः, स्वधा, अहम्, अहम्, औषधम्, मन्त्रः, अहम्, अहम्, एव, आज्यम्, अहम्, अग्निः, अहम्, हुतम्॥ १६॥

किनकि—

क्रतुः	= क्रतु	**अहम्**	= म हुँ,
अहम्	= म हुँ,	**आज्यम्**	= घिउ
यज्ञः	= यज्ञ	**अहम्**	= म हुँ,
अहम्	= म हुँ,	**अग्निः**	= अग्नि
स्वधा	= स्वधा	**अहम्**	= म हुँ (र)
अहम्	= म हुँ,	**हुतम्**	= हवनरूप क्रिया (पनि)
औषधम्	= औषधि		
अहम्	= म हुँ,	**अहम्**	= म
मन्त्रः	= मन्त्र	**एव**	= नै हुँ।

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः।
वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च॥ १७॥

पिता, अहम्, अस्य, जगतः, माता, धाता, पितामहः, वेद्यम्, पवित्रम्, ओङ्कारः, ऋक्, साम, यजुः, एव, च॥ १७॥

र हे अर्जुन! म नै—

अस्य	= यस	**वेद्यम्**	= जान्नयोग्य*
जगतः	= सम्पूर्ण जगत्को	**पवित्रम्**	= पवित्र
धाता	= धाता अर्थात् धारणकर्ता एवं कर्मको फललाई प्रदान गर्ने	**ओङ्कारः**	= ॐकार (तथा)
		ऋक्	= ऋग्वेद
		साम	= सामवेद
		च	= र
पिता	= पिता,	**यजुः**	= यजुर्वेद (पनि)
माता	= माता,	**अहम्**	= म
पितामहः	= पितामह,	**एव**	= नै हुँ।

* गीता अध्याय १३ श्लोक १२ देखि लिएर १७ सम्म हेर्नुहोस्।

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम्॥ १८॥

गतिः, भर्ता, प्रभुः, साक्षी, निवासः, शरणम्, सुहृत्,
प्रभवः, प्रलयः, स्थानम्, निधानम्, बीजम्, अव्ययम्॥ १८॥

र हे अर्जुन!—

गतिः	= पाउनयोग्य परमधाम,	**सुहृत्**	= प्रत्युपकार चाहना नराखी हित गर्ने
भर्ता	= भरण–पोषण गर्ने,	**प्रभवः प्रलयः**	= सबैको उत्पत्ति–प्रलयको कारण,
प्रभुः	= सबैका स्वामी,	**स्थानम्**	= स्थितिको आधार,
साक्षी	= शुभाशुभलाई देख्ने,	**निधानम्**	= निधान* (र)
		अव्ययम्	= अविनाशी
		बीजम्	= कारण (पनि)
निवासः	= सबका वासस्थान,	**(अहम्)**	= म
शरणम्	= शरण लिनयोग्य,	**(एव)**	= नै हुँ।

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन॥ १९॥

तपामि, अहम्, अहम्, वर्षम्, निगृह्णामि, उत्सृजामि, च,
अमृतम्, च, एव, मृत्युः, च, सत्, असत्, च, अहम्, अर्जुन॥ १९॥

र—

अहम्	= म (नै)	**उत्सृजामि**	= बर्साउँछु।
तपामि	= सूर्यरूपले तताउँछु,	**अर्जुन**	= हे अर्जुन!
वर्षम्	= वर्षाको	**अहम्**	= म
निगृह्णामि	= आकर्षण गराउँछु	**एव**	= नै
च	= र (त्यसलाई)	**अमृतम्**	= अमृत

* प्रलयकालमा सम्पूर्ण भूत सूक्ष्मरूपले जसमा लय हुन्छन् त्यसैको नाम 'निधान' हो।

च	= र	सत्, असत्	= सत्-असत्
मृत्युः	= मृत्यु (हुँ)	च	= पनि
च	= र	अहम्	= म नै (हुँ)।

[स्वर्गभोगको लागि यज्ञादि कर्म गर्नेहरूको आवागमनको वर्णन।]

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा-
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान्॥ २०॥

त्रैविद्याः, माम्, सोमपाः, पूतपापाः, यज्ञैः, इष्ट्वा, स्वर्गतिम्, प्रार्थयन्ते, ते, पुण्यम्, आसाद्य, सुरेन्द्रलोकम्, अश्नन्ति, दिव्यान्, दिवि, देवभोगान्॥ २०॥

तर जो—

त्रैविद्याः	= तीनै वेदमा विधान गरिएका सकाम कर्महरू गर्ने,	प्रार्थयन्ते	= चाहन्छन्;
सोमपाः	= सोमरसलाई पान गर्ने,	ते	= ती पुरुष
पूतपापाः	= पापरहित पुरुष*	पुण्यम्	= आफ्नो पुण्यको फलरूप
माम्	= मलाई	सुरेन्द्रलोकम्	= स्वर्गलोकलाई
यज्ञैः	= यज्ञहरूद्वारा	आसाद्य	= प्राप्त गरी
इष्ट्वा	= पुजेर	दिवि	= स्वर्गमा
स्वर्गतिम्	= स्वर्गको प्राप्ति	दिव्यान्	= दिव्य
		देवभोगान्	= देवताका भोगहरूलाई
		अश्नन्ति	= भोग्दछन्।

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं-
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना-
गतागतं कामकामा लभन्ते॥ २१॥

* यहाँ स्वर्गप्राप्तिको प्रतिबन्धक देवऋणरूपी पापबाट पवित्र हुनु भन्ने सम्झनुपर्दछ।

ते, तम्, भुक्त्वा, स्वर्गलोकम्, विशालम्, क्षीणे, पुण्ये, मर्त्यलोकम्, विशन्ति, एवम्, त्रयीधर्मम्, अनुप्रपन्नाः, गतागतम्, कामकामाः, लभन्ते॥ २१ ॥

र—

ते = ती
तम् = त्यो
विशालम् = विशाल
स्वर्गलोकम् = स्वर्गलोकलाई
भुक्त्वा = भोगेर
पुण्ये = पुण्य
क्षीणे = क्षीण भएपछि
मर्त्यलोकम् = मृत्युलोकलाई
विशन्ति = प्राप्त गर्दछन्।
एवम् = यसप्रकार (स्वर्गको साधनरूप)
त्रयीधर्मम् = तीनै वेदमा बताइएको
अनुप्रपन्नाः = सकाम कर्मको शरणमा परेकाहरू (र)
कामकामाः = भोगहरूको कामना भएका पुरुष
गतागतम् = बारम्बार जन्म-मृत्युलाई
लभन्ते = प्राप्त गर्दछन् अर्थात् पुण्यको प्रभावले स्वर्गमा जान्छन् र पुण्य सकिएपछि मृत्युलोकमा आउँछन्।

[निष्कामभावबाट नित्य-निरन्तर चिन्तन गर्ने आफ्नो भक्तहरूको योगक्षेम स्वयं वहनगर्नुको प्रतिज्ञा।]

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्॥ २२ ॥

अनन्याः, चिन्तयन्तः, माम्, ये, जनाः, पर्युपासते, तेषाम्, नित्याभियुक्तानाम्, योगक्षेमम्, वहामि, अहम्॥ २२ ॥

अर्थात्—

ये = जो
अनन्याः = अनन्य प्रेमी
जनाः = भक्तजन
माम् = म परमेश्वरलाई
चिन्तयन्तः = निरन्तर चिन्तन गर्दै
पर्युपासते = निष्काम भावले भज्दछन्,
तेषाम् = ती
नित्याभि-युक्तानाम् = नित्य-निरन्तर मेरो चिन्तन गर्ने पुरुषहरूको

योगक्षेमम् = योगक्षेम*
अहम् = म स्वयं
वहामि = वहन गरिदिन्छु।

[अन्य देवताहरूको उपासनालाई पनि प्रकारान्तरद्वारा अविधिपूर्वक आफ्नो उपासना बताउनु।]

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्॥ २३॥

ये, अपि, अन्यदेवताः, भक्ताः, यजन्ते, श्रद्धया, अन्विताः,
ते, अपि, माम्, एव, कौन्तेय, यजन्ति, अविधिपूर्वकम्॥ २३॥

र—

कौन्तेय = हे अर्जुन!
अपि = यद्यपि
श्रद्धया = श्रद्धाले
अन्विताः = युक्त
ये = जो सकाम
भक्ताः = भक्त
अन्यदेवताः = अन्य देवताहरूलाई
यजन्ते = पुज्दछन्,
ते = ती
अपि = पनि
माम् = मलाई
एव = नै
यजन्ति = पुज्दछन्, (तर तिनको त्यो पूजन)
अविधिपूर्वकम् = अविधिपूर्वक अर्थात् अज्ञानपूर्वक छ।

[भगवान्लाई तत्त्वपूर्वक नजान्नेहरूको पतन।]

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते॥ २४॥

अहम्, हि, सर्वयज्ञानाम्, भोक्ता, च, प्रभुः, एव, च,
न, तु, माम्, अभिजानन्ति, तत्त्वेन, अतः, च्यवन्ति, ते॥ २४॥

हि = किनकि
सर्वयज्ञानाम् = सम्पूर्ण यज्ञहरूको
भोक्ता = भोक्ता
च = र

* भगवत्स्वरूपको प्राप्तिको नाम 'योग' हो र भगवत्प्राप्तिको निमित्त गरिएका साधनको रक्षाको नाम 'क्षेम' हो।

प्रभुः	= स्वामी	**तत्त्वेन**	= तत्त्वपूर्वक
च	= पनि	**न**	= न
अहम्	= म	**अभिजानन्ति**	= जान्दछन्,
एव	= नै हुँ;	**अतः**	= यसैकारण
तु	= तर	**च्यवन्ति**	= गिर्दछन् अर्थात् पुनर्जन्मलाई प्राप्त गर्दछन्।
ते	= ती		
माम्	= म परमेश्वरलाई		

[उपासना अनुसार फलप्राप्तिको वर्णन।]

यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्॥ २५॥

यान्ति, देवव्रताः, देवान्, पितॄन्, यान्ति, पितृव्रताः,
भूतानि, यान्ति, भूतेज्याः, यान्ति, मद्याजिनः, अपि, माम्॥ २५॥

कारण यो नियम छ कि—

देवव्रताः	= देवताहरूलाई पुज्नेले	**यान्ति**	= प्राप्त गर्दछन् (र)
देवान्	= देवताहरूलाई	**मद्याजिनः**	= मेरो पूजन गर्ने भक्त
यान्ति	= प्राप्त गर्दछन्,	**माम्**	= मलाई
पितृव्रताः	= पितृहरूलाई पुज्नेले	**अपि**	= नै
पितॄन्	= पितृहरूलाई	**यान्ति**	= प्राप्त गर्दछन्। (यसैले मेरो भक्तको पुनर्जन्म हुँदैन।*)
यान्ति	= प्राप्त गर्दछन्,		
भूतेज्याः	= भूतहरूलाई पुज्नेले		
भूतानि	= भूतहरूलाई		

[भक्तिपूर्वक अर्पण गरिएका पत्र-पुष्पादिलाई ग्रहण गर्ने भगवान्‌को प्रतिज्ञा।]

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः॥ २६॥

* गीता अध्याय ८ श्लोक १६ मा हेर्नुहोस्।

पत्रम्, पुष्पम्, फलम्, तोयम्, यः, मे, भक्त्या, प्रयच्छति,
तत्, अहम्, भक्त्युपहृतम्, अश्नामि, प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

तथा हे अर्जुन! मेरो पूजनमा सुगमता पनि छ कि—

यः	=	जुन (कोही भक्त)
मे	=	मेरो लागि
भक्त्या	=	प्रेमले
पत्रम्	=	पत्र,
पुष्पम्,	=	पुष्प,
फलम्	=	फल,
तोयम्	=	जल आदि
प्रयच्छति	=	अर्पण गर्दछ,
प्रयतात्मनः	=	(त्यस) शुद्ध बुद्धि निष्काम प्रेमी भक्तले
भक्त्युपहृतम्	=	प्रेमपूर्वक अर्पण गरेका
तत्	=	ती (पत्र-पुष्पादि)
अहम्	=	म (सगुणरूपले प्रकट भई प्रेमपूर्वक)
अश्नामि	=	ग्रहण गर्दछु ।

[सर्वकर्म भगवदर्पण गर्न आज्ञा एवं त्यसको फल आफ्नो प्राप्ति बताउनु।]

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

यत्, करोषि, यत्, अश्नासि, यत्, जुहोषि, ददासि, यत्,
यत्, तपस्यसि, कौन्तेय, तत्, कुरुष्व, मदर्पणम् ॥ २७ ॥

तसर्थ—

कौन्तेय	=	हे अर्जुन! (तिमी)
यत्	=	जुन (कर्म)
करोषि	=	गर्दछौ,
यत्	=	जे
अश्नासि	=	खान्छौ,
यत्	=	जे
जुहोषि	=	हवन गर्दछौ,
यत्	=	जे
ददासि	=	दिन्छौ, (र)
यत्	=	जुन
तपस्यसि	=	तप गर्दछौ,
तत्	=	ती सबै
मदर्पणम्	=	ममा अर्पण
कुरुष्व	=	गर।

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

शुभाशुभफलैः, एवम्, मोक्ष्यसे, कर्मबन्धनैः,
सन्न्यासयोगयुक्तात्मा, विमुक्तः, माम्, उपैष्यसि ॥ २८ ॥

एवम्	= यसप्रकार	**कर्मबन्धनैः**	= कर्मबन्धनबाट
सन्न्यासयोग-युक्तात्मा	= जसमा समस्त कर्म म भगवान्‌को अर्पण हुन्छन् त्यस्तो संन्यासयोगले युक्त चित्त भएका (तिमी)	**मोक्ष्यसे**	= मुक्त हुने छौ (र तिनबाट)
		विमुक्तः	= मुक्त भई
शुभाशुभफलैः	= शुभाशुभ फलरूप	**माम्**	= मलाई नै
		उपैष्यसि	= प्राप्त गर्ने छौ।

[आफ्नो समत्वभावको वर्णन एवं भजन गर्नेहरूको महिमा।]

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

समः, अहम्, सर्वभूतेषु, न, मे, द्वेष्यः, अस्ति, न, प्रियः,
ये, भजन्ति, तु, माम्, भक्त्या, मयि, ते, तेषु, च, अपि, अहम् ॥ २९ ॥

यद्यपि—

अहम्	= म	**अस्ति**	= छ;
सर्वभूतेषु	= सबै भूतहरूमा	**तु**	= तर
समः	= समभावले व्यापक छु,	**ये**	= जो भक्त
		माम्	= मलाई
न	= न (कुनै)	**भक्त्या**	= प्रेमपूर्वक
मे	= मेरो	**भजन्ति**	= भज्दछन्,
द्वेष्यः	= अप्रिय छ (र)	**ते**	= ती
न	= न	**मयि**	= ममा छन्
प्रियः	= प्रिय	**च**	= र

अहम्	=	म	तेषु	=	तिनमा (प्रत्यक्ष प्रकट छु।)*
अपि	=	पनि			

[दुराचारी हुनाले पनि दृढ़निश्चय एवं अनन्यभावयुक्त भगवद्भजनको महत्त्व।]

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥ ३०॥

अपि, चेत्, सुदुराचारः, भजते, माम्, अनन्यभाक्,
साधुः, एव, सः, मन्तव्यः, सम्यक्, व्यवसितः, हि, सः॥ ३०॥

तथा र पनि मेरो भक्तिको प्रभाव सुन—

चेत्	=	यदि (कुनै)	हि	=	किनकि
सुदुराचारः	=	अतिशय दुराचारी	सः	=	त्यो
अपि	=	पनि	सम्यक्	=	यथार्थ
अनन्यभाक्	=	अनन्यभावले मेरो भक्त भई	व्यवसितः	=	निश्चयवाला छ अर्थात् उसले राम्रोसित निश्चय गरेको छ कि परमेश्वरको भजनको समान अन्य केही पनि छैन।
माम्	=	मलाई			
भजते	=	भज्दछ (त)			
सः	=	त्यो			
साधुः	=	साधु			
एव	=	नै			
मन्तव्यः	=	मान्नयोग्य छ;			

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति।
कौन्तेय प्रति जानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति॥ ३१॥

क्षिप्रम्, भवति, धर्मात्मा, शश्वत्, शान्तिम्, निगच्छति,
कौन्तेय, प्रति, जानीहि, न, मे, भक्तः, प्रणश्यति॥ ३१॥

* जसरी सूक्ष्मरूपले सबैतिर व्याप्त भएर पनि अग्नि साधनहरूमार्फत प्रकट गर्नाले नै प्रत्यक्ष हुन्छ, त्यसैगरी सबैतिर स्थित भएर पनि परमेश्वर भक्तिका साथ भज्नेहरूकै अन्तःकरणमा प्रत्यक्ष रूपले प्रकट हुन्छ।

तसर्थ त्यो—

क्षिप्रम्	= **चाँडै नै**	**कौन्तेय**	= हे अर्जुन! (तिमी)
धर्मात्मा	= धर्मात्मा	**प्रति**	= निश्चयपूर्वक सत्य
भवति	= हुन पुग्छ (र)	**जानीहि**	= जान (कि)
शश्वत्	= सदा रहने	**मे**	= मेरो
शान्तिम्	= परम शान्तिलाई	**भक्तः**	= भक्त
निगच्छति	= प्राप्त गर्दछ।	**न, प्रणश्यति**	= नष्ट हुँदैन।

[आफ्नो शरणागतिबाट स्त्री, वैश्य, शूद्र र चाण्डालादिलाई पनि परमगतिरूप फलको प्राप्ति।]

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥ ३२॥

माम्, हि, पार्थ, व्यपाश्रित्य, ये, अपि, स्युः, पापयोनयः,
स्त्रियः, वैश्याः, तथा, शूद्राः, ते, अपि, यान्ति, पराम्, गतिम्॥ ३२॥

हि	= किनकि	**अपि**	= पनि
पार्थ	= हे अर्जुन!	**स्युः**	= हुन्,
स्त्रियः	= स्त्री,	**ते**	= ती
वैश्याः	= वैश्य,	**अपि**	= पनि
शूद्राः	= शूद्र	**माम्**	= मेरो
तथा	= तथा	**व्यपाश्रित्य**	= शरण परी
पापयोनयः	= पापयोनि—चाण्डालादि	**पराम्**	= परम
		गतिम्	= गतिलाई (नै)
ये	= जो (कोही)	**यान्ति**	= प्राप्त गर्दछन्।

[पुण्यशील ब्राह्मण र राजर्षि भक्तजनको प्रशंसा एवं भगवद्भजनको लागि आज्ञा।]

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्॥ ३३॥

किम्, पुनः, ब्राह्मणाः, पुण्याः, भक्ताः, राजर्षयः, तथा,
अनित्यम्, असुखम्, लोकम्, इमम्, प्राप्य, भजस्व, माम्॥ ३३॥

पुनः = फेरि (यसमा त भन्नु नै)			प्राप्त गर्दछन्। तसर्थ तिमी)
किम् = के छ, (जो)		असुखम् = सुखरहित (र)	
पुण्याः = पुण्यशील		अनित्यम् = क्षणभंगुर	
ब्राह्मणाः = ब्राह्मण		इमम् = यस	
तथा = तथा		लोकम् = मनुष्य-शरीरलाई	
राजर्षयः = राजर्षि		प्राप्य = प्राप्त गरेर (निरन्तर)	
भक्ताः = भक्तजन (मेरो शरण भई परमगतिलाई		माम् = मेरो (नै)	
		भजस्व = भजन गर।	

[अर्जुनलाई आफ्नो शरण हुनको लागि भन्दै अंगसहित शरणागतिको स्वरूपको निरूपण।]

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः॥ ३४॥

मन्मनाः, भव, मद्भक्तः, मद्याजी, माम्, नमस्कुरु,
माम्, एव, एष्यसि, युक्त्वा, एवम्, आत्मानम्, मत्परायणः॥ ३४॥

मन्मनाः	= ममा मन लगाउने	एवम्	= यसप्रकार
भव	= बन,	आत्मानम्	= आत्मालाई (ममा)
मद्भक्तः	= मेरो भक्त	युक्त्वा	= नियुक्त गर्दै
(भव)	= बन,	मत्परायणः	= मैरै परायण भई (तिमी)
मद्याजी	= मेरो पूजा गर्ने		
(भव)	= बन,	माम्	= मलाई
माम्	= मलाई	एव	= नै
नमस्कुरु	= प्रणाम गर।	एष्यसि	= प्राप्त गर्ने छौ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो
नाम नवमोऽध्यायः॥ ९॥

हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत्

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ दशमोऽध्यायः

प्रधान-विषय—१ देखि ७ सम्म भगवान्‌को विभूति र योगशक्तिको कथन तथा तिनलाई जान्नुको फल, (८—११) फल र प्रभावसहित भक्तियोगको कथन, (१२—१८) अर्जुनद्वारा भगवान्‌को स्तुति एवं विभूति र योगशक्तिलाई बताउनका लागि प्रार्थना, (१९—४२) भगवान्‌द्वारा आफ्नो विभूतिहरूको र योगशक्तिको वर्णन।

[भगवान्‌ले पुनः श्रेष्ठ उपदेश प्रदानगर्नुको प्रतिज्ञा एवं त्यसलाई सुन्नको लागि अर्जुनसित अनुरोध।]

श्रीभगवानुवाच

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया॥ १॥

भूयः, एव, महाबाहो, शृणु, मे, परमम्, वचः,
यत्, ते, अहम्, प्रीयमाणाय, वक्ष्यामि, हितकाम्यया॥ १॥

श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ—

महाबाहो = हे महाबाहो!
भूयः = फेरि
एव = पनि
मे = मेरो
परमम् = परम (रहस्य र प्रभावयुक्त)
वचः = वचनलाई
शृणु = सुन,
यत् = जसलाई
अहम् = म
ते = तिम्रो
प्रीयमाणाय = अतिशय प्रेम राख्नको लागि
हितकाम्यया = हितको इच्छाले
वक्ष्यामि = बताउँछु।

[‘योग’ शब्दवाच्य आफ्नो प्रभावको वर्णन गर्दै त्यसलाई जान्नुको फल बताउनु।]

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः॥ २॥

न, मे, विदुः, सुरगणाः, प्रभवम्, न, महर्षयः,
अहम्, आदिः, हि, देवानाम्, महर्षीणाम्, च, सर्वशः ॥ २ ॥

हे अर्जुन!—

मे = मेरो
प्रभवम् = { उत्पत्तिलाई अर्थात् लीलापूर्वक प्रकट हुनुलाई
न = न
सुरगणाः = { देवताहरू (जान्दछन् र)
न = न
महर्षयः = महर्षिजन (नै)
विदुः = जान्दछन्;
हि = किनकि
अहम् = म
सर्वशः = सबै प्रकारले
देवानाम् = देवताहरूको
च = र
महर्षीणाम् = महर्षिहरूको (पनि)
आदिः = आदि कारण हुँ।

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्।
असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ ३ ॥

यः, माम्, अजम्, अनादिम्, च, वेत्ति, लोकमहेश्वरम्,
असम्मूढः, सः, मर्त्येषु, सर्वपापैः, प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

र—

यः = जो
माम् = मलाई
अजम् = { अजन्मा अर्थात् वास्तवमा जन्मरहित
अनादिम् = अनादि*
च = र
लोकमहेश्वरम् = लोकको महान् ईश्वर
वेत्ति = तत्त्वपूर्वक जान्दछ,
सः = त्यो
मर्त्येषु = मनुष्यहरूमा
असम्मूढः = ज्ञानवान् पुरुष
सर्वपापैः = सम्पूर्ण पापहरूबाट
प्रमुच्यते = मुक्त हुन जान्छ।

[भगवान्द्वारा बुद्धि आदि भावहरूको उत्पत्तिको वर्णन।]

बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च॥ ४ ॥

* अनादि त्यसलाई भनिन्छ, जो आदिरहित होस् र सबैको कारण होस्।

2246 Gita Padched (Nepali)_Section_9_Back

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

बुद्धिः, ज्ञानम्, असम्मोहः, क्षमा, सत्यम्, दमः, शमः,
सुखम्, दुःखम्, भवः, अभावः, भयम्, च, अभयम्, एव, च ॥ ४ ॥
अहिंसा, समता, तुष्टिः, तपः, दानम्, यशः, अयशः,
भवन्ति, भावाः, भूतानाम्, मत्तः, एव, पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

र हे अर्जुन!—

बुद्धिः = निश्चय गर्ने शक्ति,
ज्ञानम् = यथार्थ ज्ञान,
असम्मोहः = निर्मोह,
क्षमा = क्षमा,
सत्यम् = सत्य,
दमः = इन्द्रियहरूलाई वशमा गर्नु,
शमः = मनको निग्रह
एव = तथा
सुखम्, दुःखम् = सुख–दुःख,
भवः, अभावः = उत्पत्ति–प्रलय
च = र
भयम्, अभयम् = भय–अभय
च = तथा
अहिंसा = अहिंसा,
समता = समता,
तुष्टिः = संतोष,
तपः = तप,*
दानम् = दान,
यशः = कीर्ति (र)
अयशः = अपकीर्ति—
(एवम्) = यस्ता यी
भूतानाम् = प्राणीहरूमा
पृथग्विधाः = विभिन्न प्रकारका
भावाः = भाव
मत्तः = मबाट
एव = नै
भवन्ति = (उत्पन्न)हुन्छन्।

[भगवान्‌को संकल्पद्वारा सप्तर्षि र सनकादिहरूको उत्पत्तिको वर्णन।]

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

महर्षयः, सप्त, पूर्वे, चत्वारः, मनवः, तथा,
मद्भावाः, मानसाः, जाताः, येषाम्, लोके, इमाः, प्रजाः ॥ ६ ॥

* स्वधर्मको आचरणले इन्द्रिय आदिलाई तपाएर शुद्ध गर्नुको नाम 'तपस्या' हो।

र हे अर्जुन!—

सप्त = सात	मद्भावाः = ममा भाव राख्ने (सबै)
महर्षयः = महर्षिजन,	मानसाः = मेरो संकल्पद्वारा
चत्वारः = चार (तीभन्दा)	जाताः = उत्पन्न भएका हुन्,
पूर्वे = पहिले भएका (सनकादि)	येषाम् = जसको
तथा = तथा	लोके = संसारमा
मनवः = स्वायम्भुव आदि चौध मनु—यी	इमाः = यी
	प्रजाः = सम्पूर्ण प्रजा हुन्।

[भगवान्‌को विभूति र योगलाई तत्त्वसहित जान्नुको फल।]

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः॥ ७॥

एताम्, विभूतिम्, योगम्, च, मम, यः, वेत्ति, तत्त्वतः,
सः, अविकम्पेन, योगेन, युज्यते, न, अत्र, संशयः॥ ७॥

र—

यः = जो पुरुष	वेत्ति = जान्दछ,*
मम = मेरो	सः = त्यो
एताम् = यस	अविकम्पेन = निश्चल
विभूतिम् = परम ऐश्वर्यरूप विभूतिलाई	योगेन = भक्तियोगद्वारा
	युज्यते = युक्त हुन जान्छ—
च = र	अत्र = यसमा (कत्ति पनि)
योगम् = योगशक्तिलाई	संशयः = संशय
तत्त्वतः = तत्त्वपूर्वक	न = छैन।

[आफ्नो बुद्धिमान् अनन्य प्रेमी भक्तहरूको भजनको प्रकार।]

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः॥ ८॥

* जे-जति दृश्यमात्र संसार छ, त्यो सबै भगवान्‌को माया हो भने एक वासुदेव भगवान् नै सर्वत्र परिपूर्ण हुनुहुन्छ भनेर जान्नु नै 'तत्त्वसाथ जान्नु हो'।

अहम्, सर्वस्य, प्रभवः, मत्तः, सर्वम्, प्रवर्तते,
इति, मत्वा, भजन्ते, माम्, बुधाः, भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

अहम्	= म वासुदेव नै	**मत्वा**	= बुझेर
सर्वस्य	= सम्पूर्ण जगत्को	**भावसमन्विताः**	= श्रद्धा र भक्तिले युक्त
प्रभवः	= उत्पत्तिको कारण हुँ (र)	**बुधाः**	= बुद्धिमान् भक्तजन
मत्तः	= मबाट नै		
सर्वम्	= सम्पूर्ण जगत्	**माम्**	= म परमेश्वरलाई (नै)
प्रवर्तते	= सञ्चालित छ,		
इति	= यसप्रकार	**भजन्ते**	= निरन्तर भज्दछन्।

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

मच्चित्ताः, मद्गतप्राणाः, बोधयन्तः, परस्परम्,
कथयन्तः, च, माम्, नित्यम्, तुष्यन्ति, च, रमन्ति, च ॥ ९ ॥

र ती—

मच्चित्ताः	= निरन्तर ममा मन लगाउने (र)	**च**	= तथा (गुण र प्रभावसहित मेरो)
मद्गतप्राणाः	= ममा नै प्राणलाई अर्पण गर्ने भक्तजन* (मेरो भक्तिको चर्चाद्वारा)	**कथयन्तः**	= कथन गर्दा
		च	= नै
		नित्यम्	= निरन्तर
		तुष्यन्ति	= संतुष्ट हुन्छन्
		च	= र
परस्परम्	= आपसमा (मेरो प्रभावलाई)	**माम्**	= म वासुदेवमा (नै निरन्तर)
बोधयन्तः	= बोध गराउँदै	**रमन्ति**	= रमण गर्दछन्।

* म वासुदेवका लागि नै जसले आफ्नो जीवन अर्पण गरिदिएका छन्, तिनको नाम 'मद्गतप्राणाः' हो।

[प्रीतिपूर्वक निरन्तर भज्नुको फल।]

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥ १०॥

तेषाम्, सततयुक्तानाम्, भजताम्, प्रीतिपूर्वकम्,
ददामि, बुद्धियोगम्, तम्, येन, माम्, उपयान्ति, ते॥ १०॥

तेषाम्	= ती	**तम्**	= त्यो
सततयुक्तानाम्	= निरन्तर मेरो ध्यान आदिमा लागेका (र)	**बुद्धियोगम्**	= तत्त्वज्ञानरूप योग
		ददामि	= दिन्छु,
		येन	= जसद्वारा
प्रीतिपूर्वकम्	= प्रेमपूर्वक	**ते**	= ती
भजताम्	= भज्ने भक्तहरूलाई (म)	**माम्**	= मलाई (नै)
		उपयान्ति	= प्राप्त गर्दछन्।

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता॥ ११॥

तेषाम्, एव, अनुकम्पार्थम्, अहम्, अज्ञानजम्, तमः,
नाशयामि, आत्मभावस्थः, ज्ञानदीपेन, भास्वता॥ ११॥

र हे अर्जुन!—

तेषाम्	= तिनका (माथि)	**एव**	= नै (तिनको)
अनुकम्पार्थम्	= अनुग्रह गर्नका लागि	**अज्ञानजम्**	= अज्ञानजनित
		तमः	= अन्धकारलाई
आत्मभावस्थः	= तिनको अन्तः-करणमा स्थित भएर	**भास्वता**	= प्रकाशमय
		ज्ञानदीपेन	= तत्त्वज्ञानरूप दीपकद्वारा
अहम्	= म स्वयं	**नाशयामि**	= नष्ट गरिदिन्छु।

[अर्जुनद्वारा भगवान्‌को स्तुति।]

अर्जुन उवाच

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम्॥ १२॥
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे॥ १३॥

परम्, ब्रह्म, परम्, धाम, पवित्रम्, परमम्, भवान्,
पुरुषम्, शाश्वतम्, दिव्यम्, आदिदेवम्, अजम्, विभुम्,
आहुः, त्वाम्, ऋषयः, सर्वे, देवर्षिः, नारदः, तथा,
असितः, देवलः, व्यासः, स्वयम्, च, एव, ब्रवीषि, मे॥ १२-१३॥

यसप्रकार भगवान्‌का वचनहरूलाई सुनेर अर्जुन भन्दछन्, हे भगवन्!—

भवान् = हजुर
परम् = परम
ब्रह्म = ब्रह्म,
परम् = परम
धाम = धाम (र)
परमम् = परम
पवित्रम् = पवित्र हुनुहुन्छ; (किनकि)
त्वाम् = हजुरलाई
सर्वे = सबै
ऋषयः = ऋषिगण
शाश्वतम् = सनातन
दिव्यम् = दिव्य
पुरुषम् = पुरुष (एवं)
आदिदेवम् = देवताहरूका पनि आदिदेव,
अजम् = अजन्मा (र)
विभुम् = सर्वव्यापी
आहुः = भन्दछन्,
तथा = त्यसरी नै
देवर्षिः = देवर्षि
नारदः = नारद (तथा)
असितः = असित (र)
देवलः = देवल ऋषि (तथा)
व्यासः = महर्षि व्यास (पनि भन्दछन्)
च = र
स्वयम् = स्वयं हजुर
एव = पनि
मे = मलाई
ब्रवीषि = भन्नुहुन्छ।

[अर्जुनद्वारा भगवान्‌को प्रभावको वर्णन।]

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४॥

सर्वम्, एतत्, ऋतम्, मन्ये, यत्, माम्, वदसि, केशव,
न, हि, ते, भगवन्, व्यक्तिम्, विदुः, देवाः, न, दानवाः ॥ १४॥

र—

केशव	= हे केशव!	**ते**	= हजुरको
यत्	= जो (जति पनि)	**व्यक्तिम्**	= { लीलामय* स्वरूपलाई
माम्	= मलाई		
वदसि	= हजुर भन्नुहुन्छ,	**न**	= न (त)
एतत्	= यी	**दानवाः**	= दानव
सर्वम्	= सबैलाई (म)	**विदुः**	= जान्दछन् (र)
ऋतम्	= सत्य	**न**	= न
मन्ये	= मान्दछु।	**देवाः**	= देवता
भगवन्	= हे भगवन्!	**हि**	= नै।

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५॥

स्वयम्, एव, आत्मना, आत्मानम्, वेत्थ, त्वम्, पुरुषोत्तम,
भूतभावन, भूतेश, देवदेव, जगत्पते ॥ १५॥

भूतभावन	= { हे भूतहरूलाई उत्पन्न गर्ने!	**त्वम्**	= हजुर
		स्वयम्	= स्वयं
भूतेश	= हे भूतहरूका ईश्वर!	**एव**	= नै
देवदेव	= हे देवहरूका देव!	**आत्मना**	= आफैंले
जगत्पते	= हे जगत्‌का स्वामी!	**आत्मानम्**	= आफूलाई
पुरुषोत्तम	= हे पुरुषोत्तम!	**वेत्थ**	= जान्नुहुन्छ।

* गीता अ० ४ श्लोक ६ मा यसको व्याख्या हेर्नुहोस्।

[भगवान्‌का विभूतिहरूलाई जान्नको लागि अर्जुनको इच्छा।]

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि॥ १६ ॥

वक्तुम्, अर्हसि, अशेषेण, दिव्याः, हि, आत्मविभूतयः,
याभिः, विभूतिभिः, लोकान्, इमान्, त्वम्, व्याप्य, तिष्ठसि॥ १६ ॥

तसर्थ हे भगवन्!—

त्वम्	= हजुर	**याभिः**	= जुन
हि	= नै (ती)	**विभूतिभिः**	= विभूतिहरूद्वारा (हजुर)
दिव्याः, आत्मविभूतयः	= आफ्नो दिव्य विभूतिहरूलाई	**इमान्**	= ती सबै
अशेषेण	= सम्पूर्ण रूपमा	**लोकान्**	= लोकहरूलाई
वक्तुम्	= बताउनमा	**व्याप्य**	= व्याप्त गरेर
अर्हसि	= समर्थ हुनुहुन्छ,	**तिष्ठसि**	= स्थित हुनुहुन्छ।

[भगवच्चिन्तनको विषयमा अर्जुनको प्रश्न।]

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन्।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया॥ १७ ॥

कथम्, विद्याम्, अहम्, योगिन्, त्वाम्, सदा, परिचिन्तयन्,
केषु, केषु, च, भावेषु, चिन्त्यः, असि, भगवन्, मया॥ १७ ॥

योगिन्	= हे योगेश्वर!	**च**	= र
अहम्	= म	**भगवन्**	= हे भगवन्! (हजुर)
कथम्	= कसरी	**केषु, केषु**	= कुन-कुन
सदा	= निरन्तर	**भावेषु**	= भावहरूमा
परिचिन्तयन्	= चिन्तन गर्दै	**मया**	= मद्वारा
त्वाम्	= हजुरलाई	**चिन्त्यः**	= चिन्तन गर्न योग्य
विद्याम्	= जानूँ	**असि**	= हुनुहुन्छ?

[योगशक्ति र विभूतिहरूलाई विस्तारपूर्वक भन्नका लागि अर्जुनको प्रार्थना।]

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम्॥ १८॥

विस्तरेण, आत्मनः, योगम्, विभूतिम्, च, जनार्दन,
भूयः, कथय, तृप्तिः, हि, शृण्वतः, न, अस्ति, मे, अमृतम्॥ १८॥

र—

जनार्दन	= हे जनार्दन!	**हि**	= किनकि (हजुरको)
आत्मनः	= आफ्नो	**अमृतम्**	= अमृतमय वचनलाई
योगम्	= योगशक्तिलाई	**शृण्वतः**	= सुनेर
च	= र	**मे**	= मेरो
विभूतिम्	= विभूतिलाई	**तृप्तिः**	= तृप्ति
भूयः	= फेरि (पनि)	**न**	= हुँदैन अर्थात्
विस्तरेण	= विस्तारपूर्वक	**अस्ति**	= { सुनिरहने उत्सुकता भइरहन्छ।
कथय	= भन्नुहोस्;		

[आफ्नो विभूतिहरूलाई अनन्त बताउँदै प्रमुख-प्रमुख विभूतिहरूलाई बताउने भगवान्‌को प्रतिज्ञा।]

श्रीभगवानुवाच

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे॥ १९॥

हन्त, ते, कथयिष्यामि, दिव्याः, हि, आत्मविभूतयः,
प्राधान्यतः, कुरुश्रेष्ठ, न, अस्ति, अन्तः, विस्तरस्य, मे॥ १९॥

यसप्रकार अर्जुनले सोधेपछि श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ—

कुरुश्रेष्ठ	= हे कुरुश्रेष्ठ!	**प्राधान्यतः**	= महत्त्वका साथ
हन्त	= अब (म जो)	**कथयिष्यामि**	= भन्दछु;
दिव्याः	= { मेरो दिव्य विभूतिहरू	**हि**	= किनकि
आत्मविभूतयः	छन्, (तिनलाई)	**मे**	= मेरो
ते	= तिम्रो लागि	**विस्तरस्य**	= विस्तारको

अन्तः	= अन्त	न, अस्ति	= छैन।

[सर्वात्मरूपद्वारा भगवान्‌को स्वरूपको वर्णन।]

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च॥ २०॥

अहम्, आत्मा, गुडाकेश, सर्वभूताशयस्थितः,
अहम्, आदिः, च, मध्यम्, च, भूतानाम्, अन्तः, एव, च॥ २०॥

गुडाकेश	= हे अर्जुन!	मध्यम्	= मध्य
अहम्	= म	च	= र
सर्वभूताशयस्थितः	= सबै भूतहरूको हृदयमा स्थित	अन्तः	= अन्त
		च	= पनि
आत्मा	= सबैको आत्मा हुँ।	अहम्	= म
च	= तथा	एव	= नै
भूतानाम्	= सम्पूर्ण भूतहरूको		
आदिः	= आदि,	(अस्मि)	= हुँ।

[विष्णु आदि विभूतिहरूको वर्णन।]

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान्।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी॥ २१॥

आदित्यानाम्, अहम्, विष्णुः, ज्योतिषाम्, रविः, अंशुमान्,
मरीचिः, मरुताम्, अस्मि, नक्षत्राणाम्, अहम्, शशी॥ २१॥

र हे अर्जुन!—

अहम्	= म	रविः	= सूर्य
आदित्यानाम्	= अदितिको बाह्र पुत्रहरूमा	अस्मि	= हुँ (तथा)
		अहम्	= म
विष्णुः	= विष्णु (र)		
ज्योतिषाम्	= ज्योतिहरूमा	मरुताम्	= उनन्चास वायु - देवताहरूको
अंशुमान्	= किरणयुक्त		

वसूनाम्	= आठ वसुहरूमा	**शिखरिणाम्**	= अग्ला पर्वतहरूमा
पावकः	= अग्नि	**मेरुः**	= सुमेरु पर्वत
अस्मि	= हुँ	**(अस्मि)**	= हुँ।
च	= र		

[बृहस्पति आदि विभूतिहरूको वर्णन।]

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम्।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

पुरोधसाम्, च, मुख्यम्, माम्, विद्धि, पार्थ, बृहस्पतिम्, सेनानीनाम्, अहम्, स्कन्दः, सरसाम्, अस्मि, सागरः ॥ २४ ॥

र—

पुरोधसाम्	= पुरोहितहरूमा	**सेनानीनाम्**	= सेनापतिहरूमा
मुख्यम्	= मुख्य	**स्कन्दः**	= स्कन्द
बृहस्पतिम्	= बृहस्पति	**च**	= र
माम्	= मलाई		
विद्धि	= जान।	**सरसाम्**	= जलाशयहरूमा
पार्थ	= हे पार्थ !	**सागरः**	= समुद्र
अहम्	= म	**अस्मि**	= हुँ।

[भृगु आदि विभूतिहरूको वर्णन।]

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम्।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

महर्षीणाम्, भृगुः, अहम्, गिराम्, अस्मि, एकम्, अक्षरम्, यज्ञानाम्, जपयज्ञः, अस्मि, स्थावराणाम्, हिमालयः ॥ २५ ॥

र हे अर्जुन!—

अहम्	= म	**एकम्**	= एक
महर्षीणाम्	= महर्षिहरूमा	**अक्षरम्**	= अक्षर अर्थात् ओंकार
भृगुः	= भृगु (र)	**अस्मि**	= हुँ।
गिराम्	= शब्दहरूमा	**यज्ञानाम्**	= सबै प्रकारका यज्ञमा

मरीचिः	= तेज* (र)	**शशी**	= अधिपति चन्द्रमा
नक्षत्राणाम्	= नक्षत्रहरूको	**(अस्मि)**	= हुँ।

[सामवेदादि विभूतिहरूको वर्णन।]

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना॥ २२॥

वेदानाम्, सामवेदः, अस्मि, देवानाम्, अस्मि, वासवः,
इन्द्रियाणाम्, मनः, च, अस्मि, भूतानाम्, अस्मि, चेतना॥ २२॥

र म—

वेदानाम्	= वेदहरूमा	**मनः**	= मन
सामवेदः	= सामवेद	**अस्मि**	= हुँ
अस्मि	= हुँ,	**च**	= र
देवानाम्	= देवहरूमा	**भूतानाम्**	= भूतप्राणीहरूमा
वासवः	= इन्द्र	**चेतना**	= { चेतना अर्थात् जीवनीशक्ति
अस्मि	= हुँ,		
इन्द्रियाणाम्	= इन्द्रियहरूमा	**अस्मि**	= हुँ।

[शंकरादि विभूतिहरूको वर्णन।]

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम्।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम्॥ २३॥

रुद्राणाम्, शङ्करः, च, अस्मि, वित्तेशः, यक्षरक्षसाम्,
वसूनाम्, पावकः, च, अस्मि, मेरुः, शिखरिणाम्, अहम्॥ २३॥

र म—

रुद्राणाम्	= एकादश रुद्रहरूमा	**यक्षरक्षसाम्**	= यक्ष तथा राक्षसहरूमा
शङ्करः	= शंकर	**वित्तेशः**	= { धनका स्वामी कुबेर हुँ।
अस्मि	= हुँ		
च	= र	**अहम्**	= म

* उन्नचास मरुतहरूको नाममा ''मरीचि'' नाम कतै पनि पाइँदैन। अतः मरीचिलाई मरुत् नमानी समस्त मरुद्गणहरूको तेज वा किरणहरू मानिएको छ।

जपयज्ञः	=	जपयज्ञ (र)	**हिमालयः**	=	हिमालय पहाड
स्थावराणाम्	=	स्थिर रहनेहरूमा	**अस्मि**	=	हुँ।

[अश्वत्थ आदि विभूतिहरूको वर्णन।]

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

अश्वत्थः, सर्ववृक्षाणाम्, देवर्षीणाम्, च, नारदः,
गन्धर्वाणाम्, चित्ररथः, सिद्धानाम्, कपिलः, मुनिः ॥ २६ ॥

र म—

सर्ववृक्षाणाम्	=	सबै वृक्षहरूमा	**च**	=	र
अश्वत्थः	=	पिपलको वृक्ष,	**सिद्धानाम्**	=	सिद्धहरूमा
देवर्षीणाम्	=	देवर्षिहरूमा	**कपिलः**	=	कपिल
नारदः	=	नारद मुनि,	**मुनिः**	=	मुनि
गन्धर्वाणाम्	=	गन्धर्वहरूमा			
चित्ररथः	=	चित्ररथ	**(अस्मि)**	=	हुँ।

[उच्चैःश्रवा आदि विभूतिहरूको वर्णन।]

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम्।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम्॥ २७ ॥

उच्चैःश्रवसम्, अश्वानाम्, विद्धि, माम्, अमृतोद्भवम्,
ऐरावतम्, गजेन्द्राणाम्, नराणाम्, च, नराधिपम् ॥ २७ ॥

र हे अर्जुन! तिमी—

अश्वानाम्	=	घोडाहरूमा	**ऐरावतम्**	=	ऐरावत नामक हात्ती
अमृतोद्भवम्	=	अमृतका साथ उत्पन्न हुने	**च**	=	र
			नराणाम्	=	मनुष्यहरूमा
उच्चैःश्रवसम्	=	उच्चैःश्रवा नामक घोडा,	**नराधिपम्**	=	राजा
			माम्	=	मलाई
गजेन्द्राणाम्	=	श्रेष्ठ हात्तीहरूमा	**विद्धि**	=	जान।

[वज्रादि विभूतिहरूको वर्णन।]

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक्।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः॥ २८॥

आयुधानाम्, अहम्, वज्रम्, धेनूनाम्, अस्मि, कामधुक्,
प्रजनः, च, अस्मि, कन्दर्पः, सर्पाणाम्, अस्मि, वासुकिः॥ २८॥

र हे अर्जुन!—

अहम्	= म		उत्पत्तिको हेतु
आयुधानाम्	= शस्त्रहरूमा	**कन्दर्पः**	= कामदेव
वज्रम्	= वज्र (र)	**अस्मि**	= हुँ
धेनूनाम्	= गाईहरूमा	**च**	= र
कामधुक्	= कामधेनु	**सर्पाणाम्**	= सर्पहरूमा
अस्मि	= हुँ।		
प्रजनः	= शास्त्रोक्त रीतिले सन्तानको	**वासुकिः**	= सर्पराज वासुकि
		अस्मि	= हुँ।

[अनन्त आदि विभूतिहरूको वर्णन।]

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम्।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम्॥ २९॥

अनन्तः, च, अस्मि, नागानाम्, वरुणः, यादसाम्, अहम्,
पितॄणाम्, अर्यमा, च, अस्मि, यमः, संयमताम्, अहम्॥ २९॥

तथा—

अहम्	= म	**वरुणः**	= वरुण देवता
नागानाम्	= नागहरूमा*	**अस्मि**	= हुँ
अनन्तः	= शेषनाग	**च**	= र
च	= र	**पितॄणाम्**	= पितृहरूमा
यादसाम्	= जलचरहरूको अधिपति	**अर्यमा**	= अर्यमा नामक पितृ (तथा)

* नाग (जलमा बस्ने) र सर्प (पृथ्वीमा बस्ने) यी दुई प्रकारको सर्पका जाति हुन्।

संयमताम्	= शासन गर्नेहरूमा	अहम्	= म
यमः	= यमराज	अस्मि	= हुँ।

[प्रह्लादादि विभूतिहरूको वर्णन।]

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम्।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम्॥ ३०॥

प्रह्लादः, च, अस्मि, दैत्यानाम्, कालः, कलयताम्, अहम्, मृगाणाम्, च, मृगेन्द्रः, अहम्, वैनतेयः, च, पक्षिणाम्॥ ३०॥

र हे अर्जुन!—

अहम्	= म	च	= तथा
दैत्यानाम्	= दैत्यहरूमा	मृगाणाम्	= पशुहरूमा
प्रह्लादः	= प्रह्लाद	मृगेन्द्रः	= मृगराज सिंह
च	= र	च	= र
कलयताम्	= { गणना गर्नेहरूको	पक्षिणाम्	= पक्षीहरूमा
		अहम्	= म
कालः	= समय*	वैनतेयः	= गरुड़
अस्मि	= हुँ	(अस्मि)	= हुँ।

[पवन आदि विभूतिहरूको वर्णन।]

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम्।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी॥ ३१॥

पवनः, पवताम्, अस्मि, रामः, शस्त्रभृताम्, अहम्, झषाणाम्, मकरः, च, अस्मि, स्रोतसाम्, अस्मि, जाह्नवी॥ ३१॥

र—

अहम्	= म	शस्त्रभृताम्	= शस्त्रधारीहरूमा
पवताम्	= पवित्र तुल्याउनेहरूमा	रामः	= श्रीराम
पवनः	= वायु (र)	अस्मि	= हुँ (तथा)

* क्षण-घड़ी-दिन-पक्ष-मास आदिमा जो समय छ, सो म हुँ।

झषाणाम् = जलचरमा
मकरः = गोही
अस्मि = हुँ

च = र
स्त्रोतसाम् = नदीहरूमा
जाह्नवी = श्रीभागीरथी गंगाजी
अस्मि = हुँ।

[भगवान्‌को योगशक्तिको र अध्यात्मविद्या आदि विभूतिहरूको वर्णन।]

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम्॥ ३२॥

सर्गाणाम्, आदिः, अन्तः, च, मध्यम्, च, एव, अहम्, अर्जुन,
अध्यात्मविद्या, विद्यानाम्, वादः, प्रवदताम्, अहम्॥ ३२॥

र—

अर्जुन = हे अर्जुन!
सर्गाणाम् = सृष्टिहरूको
आदिः = आदि
च = र
अन्तः = अन्त
च = तथा
मध्यम् = मध्य (पनि)
अहम् = म
एव = नै (हुँ)।
अहम् = म

विद्यानाम् = विद्याहरूमा
अध्यात्मविद्या = { अध्यात्मविद्या अर्थात् ब्रह्मविद्या (र)
प्रवदताम् = { परस्पर विवाद गर्नेहरूको
वादः = { तत्त्व-निर्णयको लागि गरिने तर्क
(अस्मि) = हुँ।

[अकारादि विभूतिहरूको वर्णन।]

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च।
अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः॥ ३३॥

अक्षराणाम्, अकारः, अस्मि, द्वन्द्वः, सामासिकस्य, च,
अहम्, एव, अक्षयः, कालः, धाता, अहम्, विश्वतोमुखः॥ ३३॥

तथा—

अहम् = म
अक्षराणाम् = अक्षरहरूमा

अकारः = अकार हुँ
च = र

सामासिकस्य = समासहरूमा
द्वन्द्वः = द्वन्द्व नामक समास
अस्मि = हुँ,
अक्षयः = अक्षय
कालः = { काल अर्थात् कालको पनि महाकाल (तथा)

विश्वतोमुखः = { सबैतिर मुख भएको विराट्स्वरूप (सबैको)
धाता = { धारण–पोषण गर्ने (पनि)
अहम् = म
एव = नै
(अस्मि) = हुँ।

[मृत्यु आदि विभूतिहरूको वर्णन।]

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम्।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

मृत्युः, सर्वहरः, च, अहम्, उद्भवः, च, भविष्यताम्,
कीर्तिः, श्रीः, वाक्, च, नारीणाम्, स्मृतिः, मेधा, धृतिः, क्षमा ॥ ३४ ॥

हे अर्जुन!—

अहम् = म
सर्वहरः = सबैको नाश गर्ने
मृत्युः = मृत्यु
च = र
भविष्यताम् = { उत्पन्न हुनेहरूको
उद्भवः = उत्पत्तिको कारण हुँ
च = तथा
नारीणाम् = स्त्रीहरूमा

कीर्तिः = कीर्ति,*
श्रीः = श्री,
वाक् = वाक्,
स्मृतिः = स्मृति,
मेधा = मेधा,
धृतिः = धृति
च = र
क्षमा = क्षमा
(अस्मि) = हुँ।

[बृहत्साम आदि विभूतिहरूको वर्णन।]

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम्।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

* कीर्ति आदि यी सात देवताहरूका स्त्री र स्त्रीवाचक नाम भएका गुण पनि प्रसिद्ध छन्। यसर्थ, दुवै प्रकारले नै भगवान्‌का विभूतिहरू हुन्।

बृहत्साम, तथा, साम्नाम्, गायत्री, छन्दसाम्, अहम्,
मासानाम्, मार्गशीर्षः, अहम्, ऋतूनाम्, कुसुमाकरः॥ ३५॥

तथा	= तथा	**मासानाम्**	= महिनाहरूमा
साम्नाम्	= गाउन योग्य श्रुतियहरूमा	**मार्गशीर्षः**	= मङ्सिर (र)
अहम्	= मा	**ऋतूनाम्**	= ऋतुहरूमा
बृहत्साम	= बृहत्साम (र)		
छन्दसाम्	= छन्दहरूमा	**कुसुमाकरः**	= वसन्त
गायत्री	= गायत्री छन्द हुँ (तथा)	**अहम्**	= म
		(अस्मि)	= हुँ।

[द्यूत आदि विभूतिहरूको वर्णन।]

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम्।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम्॥ ३६ ॥

द्यूतम्, छलयताम्, अस्मि, तेजः, तेजस्विनाम्, अहम्,
जयः, अस्मि, व्यवसायः,अस्मि, सत्त्वम्, सत्त्ववताम्, अहम्॥ ३६ ॥

हे अर्जुन!

अहम्	= म	**जयः**	= विजय
छलयताम्	= छल गर्नेहरूमा	**अस्मि**	= हुँ।
द्यूतम्	= जुवा (र)	**(व्यवसायिनाम्)**	= निश्चय गर्नेहरूको
तेजस्विनाम्	= प्रभावशाली पुरुषको		
तेजः	= प्रभाव	**व्यवसायः**	= निश्चय, र
अस्मि	= हुँ।	**सत्त्ववताम्**	= सात्त्विक पुरुषको
अहम्	= म	**सत्त्वम्**	= सात्त्विक भाव
(जेतृणाम्)	= जित्नेहरूको	**अस्मि**	= हुँ।

[वासुदेव आदि विभूतिहरूको कथन।]

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः॥ ३७॥

[सर्वरूपद्वारा प्रभावसहित भगवान्‌को स्वरूपको कथन।]

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्॥ ३९॥

यत्, च, अपि, सर्वभूतानाम्, बीजम्, तत्, अहम्, अर्जुन,
न, तत्, अस्ति, विना, यत्, स्यात्, मया, भूतम्, चराचरम्॥ ३९॥

च	= र	**तत्**	= त्यो
अर्जुन	= हे अर्जुन!	**चराचरम्**	= चर र अचर (कुनै पनि)
यत्	= जो	**भूतम्**	= भूत
सर्वभूतानाम्	= सबै भूतहरूको	**न**	= न
बीजम्	= उत्पत्तिको कारण छ,	**अस्ति**	= छ,
तत्	= त्यो	**यत्**	= जो
अपि	= पनि	**मया**	= मदेखि
अहम्	= म (नै हुँ; किनकि यस्तो)	**विना**	= रहित
		स्यात्	= होस्।

[भगवद्विभूतिहरूको अनन्तताको वर्णन।]

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया॥ ४०॥

न, अन्तः, अस्ति, मम, दिव्यानाम्, विभूतीनाम्, परन्तप,
एषः, तु, उद्देशतः, प्रोक्तः, विभूतेः, विस्तरः, मया॥ ४०॥

परन्तप	= हे परंतप!	**मया**	= मैले (आफ्नो)
मम	= मेरो	**विभूतेः**	= विभूतिहरूको
दिव्यानाम्	= दिव्य	**एषः**	= यो
		विस्तरः	= विस्तार
विभूतीनाम्	= विभूतिहरूको	**तु**	= त (तिम्रो लागि)
अन्तः	= अन्त	**उद्देशतः**	= एक अंशले अर्थात् संक्षेपले
न अस्ति	= छैन,	**प्रोक्तः**	= बताएको हुँ।

वृष्णीनाम्, वासुदेवः, अस्मि, पाण्डवानाम्, धनञ्जयः, मुनीनाम्, अपि, अहम्, व्यासः, कवीनाम्, उशना, कविः ॥ ३७ ॥

र—

वृष्णीनाम्	=	वृष्णिवंशीहरूमा*	**कवीनाम्**	=	कविहरूमा
वासुदेवः	=	वासुदेव अर्थात् म स्वयं तिम्रो साथी	**उशना**	=	शुक्राचार्य
			कविः	=	कवि
पाण्डवानाम्	=	पाण्डवहरूमा	**अपि**	=	पनि
धनञ्जयः	=	धनंजय अर्थात् तिमी,			
मुनीनाम्	=	मुनिहरूमा	**अहम्**	=	म (नै)
व्यासः	=	वेदव्यास (र)	**अस्मि**	=	हुँ।

[दण्ड आदि विभूतिहरूको वर्णन।]

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम्।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम्॥ ३८ ॥

दण्डः, दमयताम्, अस्मि, नीतिः, अस्मि, जिगीषताम्, मौनम्, च, एव, अस्मि, गुह्यानाम्, ज्ञानम्, ज्ञानवताम्, अहम् ॥ ३८ ॥

म—

दमयताम्	=	दमन गर्नेहरूको	**गुह्यानाम्**	=	गुप्त राख्नयोग्य भावहरूको (रक्षक)
दण्डः	=	दण्ड अर्थात् दमन गर्ने शक्ति	**मौनम्**	=	मौन
			अस्मि	=	हुँ
			च	=	र
अस्मि	=	हुँ,	**ज्ञानवताम्**	=	ज्ञानवान्हरूको
जिगीषताम्	=	जिल्ने इच्छा भएकाहरूको	**ज्ञानम्**	=	तत्त्वज्ञान
			अहम्	=	म
नीतिः	=	नीति	**एव**	=	नै
अस्मि	=	हुँ,	**(अस्मि)**	=	हुँ।

* यादवहरूकै अन्तर्गत एउटा वृष्णिवंश पनि थियो।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथैकादशोऽध्यायः

प्रधान-विषय—१ देखि ४ सम्म विश्वरूपको दर्शन गराउनको लागि अर्जुनको प्रार्थना, (५—८) भगवान्‌द्वारा आफ्नो विश्वरूपको वर्णन, (९—१४) धृतराष्ट्र प्रति संजयद्वारा विश्वरूपको वर्णन, (१५—३१) अर्जुनद्वारा भगवान्‌को विश्वरूपलाई देख्नु र उनको स्तुति गर्नु, (३२—३४) भगवान्‌द्वारा आफ्नो प्रभावको वर्णन र युद्धको लागि अर्जुनलाई उत्साहित गर्नु, (३५—४६) भयभीत भएका अर्जुनद्वारा भगवान्‌को स्तुति र चतुर्भुजरूपको दर्शन गराउनको लागि प्रार्थना, (४७—५०) भगवान्‌द्वारा आफ्नो विश्वरूपका दर्शनको महिमाको वर्णन तथा चतुर्भुज र सौम्यरूप देखाउनु, (५१—५५) बिना अनन्यभक्ति चतुर्भुजरूप दर्शनको दुर्लभता र फलसहित अनन्यभक्तिको वर्णन।

[भगवान् र उनको उपदेशको प्रशंसा गर्दै विश्वरूपको दर्शन गराउनको लागि अर्जुनको प्रार्थना।]

अर्जुन उवाच

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसञ्ज्ञितम्।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम॥ १॥

मदनुग्रहाय, परमम्, गुह्यम्, अध्यात्मसञ्ज्ञितम्, यत्, त्वया, उक्तम्, वचः, तेन, मोहः, अयम्, विगतः, मम॥ १॥

यसप्रकार भगवान्‌का वचन सुनेर अर्जुन भन्दछन्, हे भगवन्!—

मदनुग्रहाय = { ममाथि अनुग्रह गर्नका निमित्त	**परमम्** = परम
	गुह्यम् = गोपनीय
त्वया = हजुरले	**अध्यात्मसञ्ज्ञितम्**=अध्यात्मविषयक
यत् = जो	**वचः** = वचन अर्थात् उपदेश

[भगवान्‌को तेजको अंशद्वारा सम्पूर्ण वस्तुहरूको उत्पत्तिको वर्णन।]

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम्॥ ४१॥

यत्, यत्, विभूतिमत्, सत्त्वम्, श्रीमत्, ऊर्जितम्, एव, वा,
तत्, तत्, एव, अवगच्छ, त्वम्, मम, तेजोंऽशसम्भवम्॥ ४१॥

तसर्थ हे अर्जुन!—

यत्	= जो	**सत्त्वम्**	= वस्तु छ,
यत्	= जो	**तत्**	= त्यस-
एव	= पनि	**तत्**	= त्यसलाई
विभूतिमत्	= विभूतियुक्त अर्थात् ऐश्वर्ययुक्त,	**त्वम्**	= तिमी
		मम	= मेरो
श्रीमत्	= कान्तियुक्त	**तेजोंऽश- सम्भवम्, एव**	= तेजको अंशको नै अभिव्यक्ति
वा	= र		
ऊर्जितम्	= शक्तियुक्त	**अवगच्छ**	= जान।

[भगवान्‌को योगशक्तिको एक अंशद्वारा सम्पूर्ण जगत्‌को स्थितिको वर्णन।]

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्॥ ४२॥

अथवा, बहुना, एतेन, किम्, ज्ञातेन्, तव, अर्जुन,
विष्टभ्य, अहम्, इदम्, कृत्स्नम्, एकांशेन, स्थितः, जगत्॥ ४२॥

अथवा	= अथवा	**अहम्**	= म
अर्जुन	= हे अर्जुन!	**इदम्**	= यस
एतेन	= यति	**कृत्स्नम्**	= सम्पूर्ण
बहुना	= धेरै	**जगत्**	= जगत्‌लाई (आफ्नो योगशक्तिको)
ज्ञातेन	= जान्नुसित	**एकांशेन**	= एक अंशमात्रले
तव	= तिम्रो	**विष्टभ्य**	= धारण गरेर
किम्	= के (प्रयोजन छ)।	**स्थितः**	= रहेको छु।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः॥ १०॥

हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत्

उक्तम्	= भन्नुभयो,	**अयम्**	= यो
तेन	= त्यसबाट	**मोहः**	= अज्ञान
मम	= मेरो	**विगतः**	= नष्ट भएको छ।

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम्॥ २॥

भवाप्ययौ, हि, भूतानाम्, श्रुतौ, विस्तरशः, मया,
त्वत्तः, कमलपत्राक्ष, माहात्म्यम्, अपि, च, अव्ययम्॥ २॥

हि	= किनकि	**विस्तरशः**	= विस्तारपूर्वक
कमलपत्राक्ष	= हे कमलनेत्र!	**श्रुतौ**	= सुनैं
मया	= मैले	**च**	= तथा (हजुरको)
त्वत्तः	= हजुरबाट	**अव्ययम्**	= अविनाशी
भूतानाम्	= भूतहरूको	**माहात्म्यम्**	= महिमा
भवाप्ययौ	= उत्पत्ति र प्रलय	**अपि**	= पनि (सुनैं)।

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम॥ ३॥

एवम्, एतत्, यथा, आत्थ, त्वम्, आत्मानम्, परमेश्वर,
द्रष्टुम्, इच्छामि, ते, रूपम्, ऐश्वरम्, पुरुषोत्तम॥ ३॥

परमेश्वर	= हे परमेश्वर!	**ते**	= हजुरको
त्वम्	= हजुर		
आत्मानम्	= आफूलाई	**ऐश्वरम्, रूपम्**	= ज्ञान, ऐश्वर्य, शक्ति, बल, वीर्य र तेजले युक्त ऐश्वर्यरूपलाई (म प्रत्यक्ष)
यथा	= जस्तो		
आत्थ	= भन्नुहुन्छ,		
एतत्	= यो (ठीक)		
एवम्(एव)	= यस्तै नै छ, (तर)	**द्रष्टुम्**	= देख्न
पुरुषोत्तम	= हे पुरुषोत्तम!	**इच्छामि**	= चाहन्छु।

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम्॥ ४॥

मन्यसे, यदि, तत्, शक्यम्, मया, द्रष्टुम्, इति, प्रभो,
योगेश्वर, ततः, मे, त्वम्, दर्शय, आत्मानम्, अव्ययम्॥ ४॥

तसर्थ—

प्रभो	= हे प्रभो!*	**ततः**	= त
यदि	= यदि	**योगेश्वर**	= हे योगेश्वर!
मया	= मैले		
तत्	= हजुरको त्यो रूप	**त्वम्**	= हजुर
द्रष्टुम्	= देख्न	**आत्मानम्, अव्ययम्**	= आफ्नो त्यस अविनाशी स्वरूपको
शक्यम्	= सक्छु—		
इति	= यस्तो	**मे**	= मलाई
मन्यसे	= हजुर ठान्नुहुन्छ,	**दर्शय**	= दर्शन गराउनुहोस्।

[भगवान्ले आफूमा देवता, मनुष्य, पशु, पक्षी आदि समस्त चराचर प्राणीहरू तथा अनेक आश्चर्यप्रद दृश्यहरूसहित सम्पूर्ण जगत् हेर्न आज्ञा दिनु तथा दिव्यदृष्टि प्रदान गर्ने वचन दिनु।]

श्रीभगवानुवाच

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च॥ ५॥

पश्य, मे, पार्थ, रूपाणि, शतशः, अथ, सहस्रशः,
नानाविधानि, दिव्यानि, नानावर्णाकृतीनि, च॥ ५॥

यसप्रकार अर्जुनले प्रार्थना गरेपछि श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ—

पार्थ	= हे पार्थ!	**नानाविधानि**	= अनेक तरहका
अथ	= अब (तिमी)	**च**	= र
मे	= मेरो	**नानावर्णाकृतीनि**	= अनेक वर्ण तथा अनेक आकृति भएका
शतशः, सहस्रशः	= सयौँ, हजारौँ		

* उत्पत्ति स्थिति र प्रलय तथा अन्तर्यामीरूपले शासन गर्ने हुनाले भगवान्‌को नाम 'प्रभु' हो।

दिव्यानि	= अलौकिक	**पश्य**	= हेर
रूपाणि	= रूपहरूलाई		

पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत॥ ६ ॥

पश्य, आदित्यान्, वसून्, रुद्रान्, अश्विनौ, मरुतः, तथा,
बहूनि, अदृष्टपूर्वाणि, पश्य, आश्चर्याणि, भारत॥ ६ ॥

र—

भारत	= हे भरतवंशी अर्जुन! (ममा)		(र)
		मरुतः	= उनन्चास मरूद्गणलाई
आदित्यान्	= आदित्यहरूलाई अर्थात् अदितिका बाह्र पुत्रहरूलाई,	**पश्य**	= हेर
		तथा	= तथा (अरू पनि)
		बहूनि	= धेरै
वसून्	= आठ वसुहरूलाई,	**अदृष्टपूर्वाणि**	= पहिले नदेखिएका
रुद्रान्	= एघार रूद्रहरूलाई,	**आश्चर्याणि**	= आश्चर्यमय रूपहरूलाई
अश्विनौ	= दुवै अश्विनीकुमारलाई	**पश्य**	= हेर।

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि॥ ७॥

इह, एकस्थम्, जगत्, कृत्स्नम्, पश्य, अद्य, सचराचरम्,
मम, देहे, गुडाकेश, यत्, च, अन्यत्, द्रष्टुम्, इच्छसि॥ ७॥

र—

गुडाकेश*	= हे अर्जुन!	**सचराचरम्**	= चराचरसहित
अद्य	= अब	**कृत्स्नम्**	= सम्पूर्ण
इह	= यस	**जगत्**	= जगत्लाई
मम	= मेरो	**पश्य**	= हेर (तथा)
देहे	= शरीरमा	**अन्यत्**	= अरू
एकस्थम्	= एकै ठाउँमा स्थित	**च**	= पनि

* निद्रालाई जितेका हुनाले अर्जुनको नाम 'गुडाकेश' भएको थियो।

यत्	= जो (जति)	**इच्छसि**	= चाहन्छौ, (सो हेर)।
द्रष्टुम्	= हेर्न		

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्॥ ८॥

न, तु, माम्, शक्यसे, द्रष्टुम्, अनेन, एव, स्वचक्षुषा,
दिव्यम्, ददामि, ते, चक्षुः, पश्य, मे, योगम्, ऐश्वरम्॥ ८॥

तु	= तर	**ते**	= तिमीलाई
माम्	= मलाई (तिमी)	**दिव्यम्**	= दिव्य अर्थात् अलौकिक
अनेन	= ती		
स्वचक्षुषा	= आफ्नो प्राकृत नेत्रद्वारा	**चक्षुः**	= चक्षु
		ददामि	= दिन्छु;(यसैद्वारा तिमी)
द्रष्टुम्	= हेर्नमा	**मे**	= मेरो
एव	= निःसंदेह	**ऐश्वरम्**	= ईश्वरीय
न, शक्यसे	= समर्थ छैनौं;	**योगम्**	= योगशक्तिलाई
(अतः)	= त्यसैले (म)	**पश्य**	= हेर।

[अर्जुनप्रति भगवानद्वारा आफ्नो विश्वरूप देखाउनु।]

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम्॥ ९॥

एवम्, उक्त्वा, ततः, राजन्, महायोगेश्वरः, हरिः,
दर्शयामास, पार्थाय, परमम्, रूपम्, ऐश्वरम्॥ ९॥

संजय भन्दछन्—

राजन्	= हे राजन्!	**एवम्**	= यसप्रकार
महायोगेश्वरः	= महायोगेश्वर र	**उक्त्वा**	= भनेर
हरिः	= सबै पापको नाश गर्ने भगवान्ले	**ततः**	= त्यसपछि
		पार्थाय	= अर्जुनलाई

परमम्	= परम	**रूपम्**	= दिव्यस्वरूप
ऐश्वरम्	= ऐश्वर्ययुक्त	**दर्शयामास**	= देखाउनुभयो।

[संजयद्वारा विश्वरूपको वर्णन।]

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

अनेकवक्त्रनयनम्, अनेकाद्भुतदर्शनम्,
अनेकदिव्याभरणम्, दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥
दिव्यमाल्याम्बरधरम्, दिव्यगन्धानुलेपनम्,
सर्वाश्चर्यमयम्, देवम्, अनन्तम्, विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

र त्यस—

अनेकवक्त्रनयनम्	= अनेक मुख र नेत्रहरूले युक्त	**दिव्यगन्धानुलेपनम्**	= दिव्य गन्ध सम्पूर्ण शरीरमा घस्नुभएका,
अनेकाद्भुतदर्शनम्	= अनेक अद्भुत दर्शनहरू भएका	**सर्वाश्चर्यमयम्**	= सबै प्रकारका आश्चर्यले युक्त
अनेकदिव्याभरणम्	= प्रशस्त दिव्य भूषणले युक्त (र)	**अनन्तम्**	= सीमारहित (र)
दिव्यानेकोद्यतायुधम्	= प्रशस्त दिव्य शस्त्रलाई हातमा उठाएका,	**विश्वतोमुखम्**	= सबैतिर मुख भएका विराट्स्वरूप
दिव्यमाल्याम्बरधरम्	= दिव्य माला र वस्त्रलाई धारण गरेका (र)	**देवम्**	= परमदेव परमेश्वरलाई (अर्जुनले देखे)

[विश्वरूपको प्रकाशको महिमा।]

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः॥ १२॥

दिवि, सूर्यसहस्रस्य, भवेत्, युगपत्, उत्थिता,
यदि, भाः, सदृशी, सा, स्यात्, भासः, तस्य, महात्मनः॥ १२॥

र हे राजन्!—

दिवि	= आकाशमा	**सा**	= त्यो (पनि)
सूर्यसहस्रस्य	= हजार सूर्य	**तस्य**	= त्यस
युगपत्	= एक साथ	**महात्मनः**	= विश्वरूप परमात्माको
उत्थिता	= { उदय हुँदा उत्पन्न (जो)	**भासः**	= प्रकाश
		सदृशी	= समान
भाः	= प्रकाश	**यदि**	= कदाचित् (नै)
भवेत्	= हुन्छ,	**स्यात्**	= होला।

[अर्जुनले विश्वरूपमा सम्पूर्ण जगत्लाई एक ठाउँमा स्थित देख्नु।]

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा॥ १३॥

तत्र, एकस्थम्, जगत्, कृत्स्नम्, प्रविभक्तम्, अनेकधा,
अपश्यत्, देवदेवस्य, शरीरे, पाण्डवः, तदा॥ १३॥

र—त्यस्तो आश्चर्यमय रूपलाई देखेर—

पाण्डवः	= पाण्डुपुत्र अर्जुनले	**देवदेवस्य**	= { देवताहरूका देव श्रीकृष्णभगवान्को
तदा	= त्यसबेला		
अनेकधा	= अनेक प्रकारले		
प्रविभक्तम्	= { विभक्त अर्थात् पृथक्–पृथक्	**तत्र**	= त्यस
		शरीरे	= शरीरमा
कृत्स्नम्	= सम्पूर्ण	**एकस्थम्**	= एक ठाउँमा स्थित
जगत्	= जगत्लाई	**अपश्यत्**	= देखे।

[त्यस रूपलाई देखेर अर्जुन विस्मित र हर्षित भई श्रद्धाका साथ भगवान्‌लाई प्रणाम गर्नुको वर्णन।]

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

ततः, सः, विस्मयाविष्टः, हृष्टरोमा, धनञ्जयः, प्रणम्य, शिरसा, देवम्, कृताञ्जलिः, अभाषत ॥ १४ ॥

र—

ततः	= त्यसपछि	**देवम्**	= प्रकाशमय विश्वरूप परमात्मालाई (श्रद्धा-भक्तिसहित)
सः	= त्यो	**शिरसा**	= शिरले
विस्मयाविष्टः	= आश्चर्यले चकित (र)	**प्रणम्य**	= प्रणाम गर्दै
हृष्टरोमा	= पुलकित-शरीर	**कृताञ्जलिः**	= हात जोडेर
धनञ्जयः	= अर्जुन	**अभाषत**	= भने।

[विश्वरूपमा देवता, ऋषि आदिलाई देख्नु।]

अर्जुन उवाच

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान्।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान्॥ १५ ॥

पश्यामि, देवान्, तव, देव, देहे, सर्वान्, तथा, भूतविशेषसङ्घान्, ब्रह्माणम्, ईशम्, कमलासनस्थम्, ऋषीन्, च, सर्वान्, उरगान्, च, दिव्यान्॥ १५ ॥

अर्जुन भन्दछन्—

देव	= हे देव! (म)	**सर्वान्**	= सम्पूर्ण
तव	= हजुरको	**देवान्**	= देवताहरूलाई
देहे	= शरीरमा	**तथा**	= तथा

भूतविशेषसङ्घान् = अनेक भूतका समुदायलाई,	च = र
	सर्वान् = सम्पूर्ण
कमलासनस्थम् = कमलको आसनमा विराजित	ऋषीन् = ऋषिहरूलाई
	च = तथा
	दिव्यान् = दिव्य
ब्रह्माणम् = ब्रह्मालाई,	उरगान् = सर्पहरूलाई
ईशम् = महादेवलाई	पश्यामि = देख्दै छु।

[विश्वरूपलाई अनेक बाहु र पेट आदिले युक्त देख्नु।]

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम्, पश्यामि, त्वाम्, सर्वतः, अनन्तरूपम्, न, अन्तम्, न, मध्यम्, न, पुनः, तव, आदिम्, पश्यामि, विश्वेश्वर, विश्वरूप ॥ १६ ॥

र—

विश्वेश्वर = हे सम्पूर्ण विश्वका स्वामी !	विश्वरूप = हे विश्वरूप ! (म)
	तव = हजुरको
त्वाम् = हजुरलाई	न = न
	अन्तम् = अन्तलाई
अनेकबाहूदर-वक्त्रनेत्रम् = अनेक भुजा, पेट, मुख र आँखाहरूले युक्त (तथा)	पश्यामि = देख्दछु,
	न = न
	मध्यम् = मध्यलाई
सर्वतः = सबैतिरबाट	पुनः = र
अनन्तरूपम् = अनन्त रूप भएको	न = न
पश्यामि = देख्दछु।	आदिम् = आदिलाई (नै)।

[विश्वरूपलाई किरीट, गदा र चक्र आदिले युक्त देख्नु।]

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम्।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-
द्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

किरीटिनम्, गदिनम्, चक्रिणम्, च, तेजोराशिम्, सर्वतः, दीप्तिमन्तम्, पश्यामि, त्वाम्, दुर्निरीक्ष्यम्, समन्तात्, दीप्तानलार्कद्युतिम्, अप्रमेयम् ॥ १७ ॥

र हे विष्णो!—

त्वाम् = हजुरलाई (म)
किरीटिनम् = मुकुटयुक्त,
गदिनम् = गदायुक्त
च = र
चक्रिणम् = चक्रयुक्त (तथा)
सर्वतः = सबैतिरबाट
दीप्तिमन्तम् = प्रकाशमान
तेजोराशिम् = तेजका पुञ्ज,
दीप्तानलार्कद्युतिम् = प्रज्वलित अग्नि र सूर्यकै समान ज्योतियुक्त,
दुर्निरीक्ष्यम् = कठिनतासाथ हेर्न सकिने (र)
समन्तात् = सबैतिरबाट
अप्रमेयम् = अप्रमेयस्वरूप
पश्यामि = देख्दछु।

[विश्वरूपको स्तुति]

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

त्वम्, अक्षरम्, परमम्, वेदितव्यम्, त्वम्, अस्य, विश्वस्य, परम्, निधानम्, त्वम्, अव्ययः, शाश्वतधर्मगोप्ता, सनातनः, त्वम्, पुरुषः, मतः, मे ॥ १८ ॥

तसर्थ हे भगवन्!—

त्वम् = हजुर (नै)
वेदितव्यम् = जान्नयोग्य

परमम् = परम
अक्षरम् = अक्षर अर्थात् परब्रह्म परमात्मा हुनुहुन्छ,
त्वम् = हजुर(नै)
अस्य = यस
विश्वस्य = जगत्‌का
परम् = परम
निधानम् = आश्रय हुनुहुन्छ,
त्वम् = हजुर(नै)
शाश्वतधर्मगोप्ता = अनादि धर्मका रक्षक हुनुहुन्छ(र)
त्वम् = हजुर(नै)
अव्ययः = अविनाशी
सनातनः = सनातन
पुरुषः = पुरुष हुनुहुन्छ (यस्तो)
मे = मेरो
मतः = मत छ।

[अनन्त सामर्थ्य र प्रभावयुक्त विश्वरूपको दर्शन।]

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम्॥ १९॥

अनादिमध्यान्तम्, अनन्तवीर्यम्, अनन्तबाहुम्, शशिसूर्यनेत्रम्, पश्यामि, त्वाम्, दीप्तहुताशवक्त्रम्, स्वतेजसा, विश्वम्, इदम्, तपन्तम्॥ १९॥

हे परमेश्वर! म—

त्वाम् = हजुरलाई
अनादिमध्यान्तम् = आदि, अन्त र मध्यदेखि रहित,
अनन्तवीर्यम् = अनन्त सामर्थ्यले युक्त,
अनन्तबाहुम् = अनन्त भुजा भएका
शशिसूर्यनेत्रम् = चन्द्र, सूर्यरूप आँखा भएका,
दीप्तहुताशवक्त्रम् = प्रज्वलित अग्निरूप मुख भएका (र)
स्वतेजसा = आफ्नो तेजले
इदम् = यस
विश्वम् = जगत्‌लाई
तपन्तम् = संतप्त गराइरहेको
पश्यामि = देख्दछु।

2246 Gita Padched (Nepali)_Section_10_Front

[अद्भुत विराट्रूपद्वारा सम्पूर्ण जगत्लाई व्याप्त देख्नु।]

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन्॥ २०॥

द्यावापृथिव्योः, इदम्, अन्तरम्, हि, व्याप्तम्, त्वया, एकेन, दिशः, च, सर्वाः, दृष्ट्वा, अद्भुतम्, रूपम्, उग्रम्, तव, इदम्, लोकत्रयम्, प्रव्यथितम्, महात्मन्॥ २०॥

र—

महात्मन्	=	हे महात्मन्!	**व्याप्तम्**	=	परिपूर्ण छन्; (तथा)
इदम्	=	यो	**तव**	=	हजुरको
द्यावापृथिव्योः, अन्तरम्	=	स्वर्ग र पृथ्वीबीचको सम्पूर्ण आकाश	**इदम्**	=	यस
च	=	तथा	**अद्भुतम्**	=	अलौकिक र
सर्वाः	=	सबै	**उग्रम्**	=	भयंकर
दिशः	=	दिशाहरू	**रूपम्**	=	रूपलाई
एकेन	=	एउटै	**दृष्ट्वा**	=	देखेर
त्वया	=	हजुरबाट	**लोकत्रयम्**	=	तीनै लोक
हि	=	नै	**प्रव्यथितम्**	=	अत्यन्त व्यथित भइरहेका छन्।

[विश्वरूपमा प्रवेश गर्दै देवादिहरूको स्तुति गर्दै महर्षि आदिहरूको दर्शन।]

अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति
केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः॥ २१॥

च	= तथा	(ते)	= ती
मरुतः	= मरुद्गण	सर्वे	= सबै
च	= र	एव	= नै
ऊष्मपाः	= पितृका समुदाय		
च	= तथा	विस्मिताः	= विस्मित् भई
गन्धर्वयक्षासुर-सिद्धसङ्घाः	= गन्धर्व, यक्ष, राक्षस र सिद्धका समुदाय छन्—	त्वाम्	= हजुरलाई
		वीक्षन्ते	= हेर्दै छन्।

[भगवान्‌को भयंकर रूपलाई देखेर अर्जुन भयभीत हुनु।]

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम्।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम्॥ २३॥

रूपम्, महत्, ते, बहुवक्त्रनेत्रम्, महाबाहो, बहुबाहूरुपादम्, बहूदरम्, बहुदंष्ट्राकरालम्, दृष्ट्वा, लोकाः, प्रव्यथिताः, तथा, अहम्॥ २३॥

र—

महाबाहो	= हे महाबाहो	महत्	= महान्
ते	= हजुरको	रूपम्	= रूपलाई
बहुवक्त्रनेत्रम्	= धेरै मुख र नेत्रहरू	दृष्ट्वा	= देखेर
बहुबाहूरुपादम्	= धेरै हात, जाँघ र पाउ	लोकाः	= सबै जना
		प्रव्यथिताः	= व्याकुल भैरहेका छन्
बहूदरम्	= धेरै पेट (र)	तथा	= र
		अहम्	= म
बहुदंष्ट्राकरालम्	= धेरै–नै दाह्राको कारण अत्यन्त विकराल	(अपि)	= पनि (व्याकुल भैरहेको छु)।

अमी, हि, त्वाम्, सुरसङ्घाः, विशन्ति, केचित्, भीताः, प्राञ्जलयः, गृणन्ति, स्वस्ति, इति, उक्त्वा, महर्षिसिद्धसङ्घाः, स्तुवन्ति, त्वाम्, स्तुतिभिः, पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

र हे गोविन्द!—

अमी	= यीनै	**गृणन्ति**	= उच्चारण गर्दछन् (तथा)
सुरसङ्घाः, हि	= देवताहरूको समूह	**महर्षिसिद्धसङ्घाः**	= { महर्षि र सिद्धहरूका समुदाय
त्वाम्	= हजुरमा		
विशन्ति	= { प्रवेश गर्दछन् (र)	**स्वस्ति**	= 'कल्याण होस्'
		इति	= यस्तो
केचित्	= केही	**उक्त्वा**	= भन्दै
भीताः	= भयभीत भई	**पुष्कलाभिः**	= सर्वोत्तम
प्राञ्जलयः	= { हाथ जोडेर (हजुरको नाम र गुणहरूको)	**स्तुतिभिः**	= स्तोत्रहरूद्वारा
		त्वाम्	= हजुरको
		स्तुवन्ति	= स्तुति गर्दछन्।

[विश्वरूपलाई हेरेर विस्मययुक्त रुद्रादिहरूको दर्शन।]

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा
वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

रुद्रादित्याः, वसवः, ये, च, साध्याः, विश्वे, अश्विनौ, मरुतः, च, ऊष्मपाः, च, गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घाः, वीक्षन्ते, त्वाम्, विस्मिताः, च, एव, सर्वे ॥ २२ ॥

र हे परमेश्वर!—

ये	= जो	**वसवः**	= आठ वसु,
रुद्रादित्याः	= { एघार रुद्र र बाह्र आदित्य	**साध्याः**	= साध्यगण,
		विश्वे	= विश्वेदेव,
च	= तथा	**अश्विनौ**	= अश्विनीकुमार

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम्।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

नभःस्पृशम्, दीप्तम्, अनेकवर्णम्, व्यात्ताननम्, दीप्तविशालनेत्रम्, दृष्ट्वा, हि, त्वाम्, प्रव्यथितान्तरात्मा, धृतिम्, न, विन्दामि, शमम्, च, विष्णो ॥ २४ ॥

हि	= किनकि	**त्वाम्**	= हजुरलाई
विष्णो	= हे विष्णो !	**दृष्ट्वा**	= देखेर
नभःस्पृशम्	= आकाशलाई स्पर्श गर्ने,	**प्रव्यथितान्तरात्मा**	= भयभीत अन्तः-करण भएको (म)
दीप्तम्	= देदीप्यमान,		
अनेकवर्णम्	= अनेक वर्णले युक्त (तथा)	**धृतिम्**	= धैर्य
व्यात्ताननम्	= फैलिएका मुख (र)	**च**	= र
		शमम्	= शान्ति
दीप्तविशालनेत्रम्	= प्रकाशमान विशाल नेत्रले युक्त	**न**	= न
		विन्दामि	= पाउँदछु ।

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

दंष्ट्राकरालानि, च, ते, मुखानि, दृष्ट्वा, एव, कालानलसन्निभानि, दिशः, न, जाने, न, लभे, च, शर्म, प्रसीद, देवेश, जगन्निवास ॥ २५ ॥

र हे भगवन्!—

दंष्ट्राकरालानि	= दाह्राका कारण विकराल	**च**	= र

कालानल-सन्निभानि	=	प्रलयकालको अग्निसमान प्रज्वलित	च	=	र
			शर्म	=	सुख
			एव	=	पनि
ते	=	हजुरको	न लभे	=	पाउँदिन। (तसर्थ)
मुखानि	=	मुखलाई	देवेश	=	हे देवेश!
दृष्ट्वा	=	देखेर (म)	जगन्निवास	=	हे जगन्निवास! (हजुर)
दिशः	=	दिशाहरूलाई			
न जाने	=	ठम्याउन सक्दिन	प्रसीद	=	प्रसन्न हुनुहोस्।

[दुबै सेनाहरूका योद्धाहरूलाई विराट्-स्वरूपको मुखमा प्रवेश भई नष्ट भइरहेको देख्नु।]

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

अमी, च, त्वाम्, धृतराष्ट्रस्य, पुत्राः, सर्वे, सह, एव, अवनिपालसङ्घैः, भीष्मः, द्रोणः, सूतपुत्रः, तथा, असौ, सह, अस्मदीयैः, अपि, योधमुख्यैः ॥ २६ ॥
वक्त्राणि, ते, त्वरमाणाः, विशन्ति, दंष्ट्राकरालानि, भयानकानि, केचित्, विलग्नाः, दशनान्तरेषु, संदृश्यन्ते, चूर्णितैः, उत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

र म देख्दैछु कि—

अमी = यी		सह =	सहित (सबका सब)
सर्वे, एव = सबै		ते =	हजुरको
धृतराष्ट्रस्य = धृतराष्ट्रका		दंष्ट्राकरालानि =	दाह्राका कारण विकराल
पुत्राः = पुत्र		भयानकानि =	भयानक
अवनिपालसङ्घैः, सह =	राजाहरूको समुदायसहित	वक्त्राणि =	मुखहरूमा
त्वाम् = हजुरमा		त्वरमाणाः =	बडो वेगले दौडँदै
(प्रविशन्ति)= प्रवेश गरिरहेका छन्		विशन्ति =	प्रवेश गरिरहेका छन् (र)
च = र		केचित् =	कोही
भीष्मः = भीष्मपितामह,		चूर्णितैः =	चूर्ण भएका
द्रोणः = द्रोणाचार्य		उत्तमाङ्गैः =	शिरहरूसहित (हजुरको)
तथा = तथा		दशनान्तरेषु =	दाँतका बीचमा
असौ = ती		विलग्नाः =	लागेका
सूतपुत्रः = कर्ण (र)		सन्दृश्यन्ते =	देखिन्छन्।
अस्मदीयैः = हाम्रो पक्षका			
अपि = पनि			
योधमुख्यैः = प्रधान योद्धाहरू			

[नदी र समुद्रको दृष्टान्तबाट प्रवेशको दृश्यको कथन।]

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति।
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति॥ २८ ॥

यथा, नदीनाम्, बहवः, अम्बुवेगाः, समुद्रम्, एव, अभिमुखाः, द्रवन्ति, तथा, तव, अमी, नरलोकवीराः, विशन्ति, वक्त्राणि, अभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

र हे विश्वमूर्ते!—

यथा = जसरी	नदीनाम् = नदीहरूका

बहवः = असंख्य
अम्बुवेगाः = जलका प्रवाह (स्वाभाविक नै)
समुद्रम् = समुद्रको
एव = नै
अभिमुखाः = सम्मुख
द्रवन्ति = दौडन्छन् अर्थात् समुद्रमा प्रवेश गर्दछन्,
तथा = त्यसरी नै
अमी = ती
नरलोकवीराः = नरलोकका वीर (पनि)
तव = हजुरको
अभिविज्वलन्ति = प्रज्वलित
वक्त्राणि = मुखहरूमा
विशन्ति = प्रवेश गरिरहेका छन्।

[दीपक र पुतलीको दृष्टान्तद्वारा नाशको दृश्यको कथन।]

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः।
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

यथा, प्रदीप्तम्, ज्वलनम्, पतङ्गाः, विशन्ति, नाशाय, समृद्धवेगाः, तथा, एव, नाशाय, विशन्ति, लोकाः, तव, अपि, वक्त्राणि, समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

अथवा—

यथा = जसरी
पतङ्गाः = पुतली (मोहवश)
नाशाय = नष्ट हुनका लागि
प्रदीप्तम् = प्रज्वलित
ज्वलनम् = अग्निमा
समृद्धवेगाः = अति वेगले दौडँदै
विशन्ति = प्रवेश गर्दछन्,
तथा = त्यसरी
एव = नै (यी)
लोकाः = सबै जन
अपि = पनि
नाशाय = आफ्नो नाशका लागि
तव = हजुरको
वक्त्राणि = मुखमा
समृद्धवेगाः = अति वेगले दौडदै
विशन्ति = प्रवेश गरिरहेका छन्।

[सबै लोकहरूलाई ग्रहण गर्दै तेजोमय भयानक विश्वरूपको वर्णन।]

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-
ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥

लेलिह्यसे, ग्रसमानः, समन्तात्, लोकान्, समग्रान्, वदनैः, ज्वलद्भिः, तेजोभिः, आपूर्य, जगत्, समग्रम्, भासः, तव, उग्राः, प्रतपन्ति, विष्णो ॥ ३० ॥

र हजुर ती—

समग्रान्	=	सम्पूर्ण	**तव**	=	हजुरको
लोकान्	=	लोकहरूलाई	**उग्राः**	=	उग्र
ज्वलद्भिः	=	प्रज्वलित	**भासः**	=	प्रकाश
वदनैः	=	मुखद्वारा	**समग्रम्**	=	सम्पूर्ण
ग्रसमानः	=	गाँस बनाएर	**जगत्**	=	जगत्लाई
समन्तात्	=	सबैतिरबाट	**तेजोभिः**	=	तेजद्वारा
लेलिह्यसे	=	बारम्बार चाट्दै हुनुहुन्छ,	**आपूर्य**	=	परिपूर्ण गरेर
विष्णो	=	हे विष्णो !	**प्रतपन्ति**	=	तपाइरहेछ ।

[उग्ररूपधारी भगवान्लाई तत्त्वसाथ जान्नको लागि अर्जुनको प्रश्न।]

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

आख्याहि, मे, कः, भवान्, उग्ररूपः, नमः, अस्तु, ते, देववर,प्रसीद, विज्ञातुम्, इच्छामि, भवन्तम्, आद्यम्, न, हि, प्रजानामि, तव, प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

हे भगवन्! कृपा गरी —

मे = मलाई		आद्यम् = आदिपुरुष	
आख्याहि = बताउनुहोस् (कि)		भवन्तम् = हजुरलाई (म)	
भवान् = हजुर			
उग्ररूपः = उग्ररूप भएका		विज्ञातुम् = विशेष रूपले जान्न	
कः = को हुनुहुन्छ ?		इच्छामि = चाहन्छु;	
देववर = हे देवहरूमा श्रेष्ठ!		हि = किनकि (म)	
ते = हजुरलाई		तव = हजुरको	
नमः = नमस्कार		प्रवृत्तिम् = प्रवृत्तिलाई	
अस्तु = छ। (हजुर)		न = न	
प्रसीद = प्रसन्न हुनुहोस्।		प्रजानामि = जान्दछु।	

['लोकहरूलाई नष्ट गर्नको लागि प्रवृत्त भएका म महाकाल हुँ' इत्यादि वचनद्वारा भगवान्‌को उत्तर।]

श्रीभगवानुवाच

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

कालः, अस्मि, लोकक्षयकृत्, प्रवृद्धः, लोकान्, समाहर्तुम्, इह, प्रवृत्तः, ऋते, अपि, त्वाम्, न, भविष्यन्ति, सर्वे, ये, अवस्थिताः, प्रत्यनीकेषु, योधाः ॥ ३२ ॥

यसप्रकार अर्जुनले सोधेपछि श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ, हे अर्जुन! म—

लोकक्षयकृत् = लोकको नाश गर्न	लोकान् = यी लोकहरूलाई
प्रवृद्धः = बढेको	समाहर्तुम् = नष्ट गर्नको लागि
कालः = महाकाल	प्रवृत्तः = लागिरहेको छु। (तसर्थ)
अस्मि = हुँ।	ये = जो
इह = यस बखत	प्रत्यनीकेषु = प्रतिपक्षका सेनामा

अवस्थिताः	= स्थित	**अपि**	= पनि
योधाः	= योद्धाजन छन्,	**न**	= न
(ते)	= ती	**भविष्यन्ति**	= रहन्छन् अर्थात् तिमीले युद्ध नगरे पनि यी सबैको नाश हुने छ।
सर्वे	= सबै		
त्वाम्	= तिमी		
ऋते	= बिना		

[निमित्तमात्र भई युद्ध गर्नको लागि अर्जुनप्रति भगवान्‌को आज्ञा।]

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम्।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्॥ ३३ ॥

तस्मात्, त्वम्, उत्तिष्ठ, यशः, लभस्व, जित्वा, शत्रून्, भुङ्क्ष्व, राज्यम्, समृद्धम्, मया, एव, एते, निहताः, पूर्वम्, एव, निमित्तमात्रम्, भव, सव्यसाचिन्॥ ३३ ॥

तस्मात्	= अतएव	**भुङ्क्ष्व**	= भोग।
त्वम्	= तिमी	**एते**	= यी सबै (शूरवीर)
उत्तिष्ठ	= उठ!	**पूर्वम्, एव**	= पहिले नै
यशः	= यश	**मया**	= मद्वारा
लभस्व	= प्राप्त गर (र)	**निहताः**	= मारिइसकेका छन्।
शत्रून्	= शत्रुहरूलाई	**सव्यसाचिन्**	= हे सव्यसाचिन्!*
जित्वा	= जितेर	**निमित्तमात्रम्, एव**	= तिमी त केवल निमित्तमात्र
समृद्धम्	= धन-धान्यले सम्पन्न		
राज्यम्	= राज्यलाई	**भव**	= बन।

* दायाँ हातले पनि बाण चलाउने अभ्यास भएका हुनाले अर्जुनको नाम 'सव्यसाची' भएको थियो।

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथान्यानपि योधवीरान्।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान्॥ ३४॥

द्रोणम्, च, भीष्मम्, च, जयद्रथम्, च, कर्णम्, तथा, अन्यान्, अपि, योधवीरान्, मया, हतान्, त्वम्, जहि, मा, व्यथिष्ठाः, युध्यस्व, जेतासि, रणे, सपत्नान्॥ ३४॥

तथा यी—

द्रोणम्	= द्रोणाचार्य	**हतान्**	= मारिएका
च	= र	**योधवीरान्**	= शूरवीर योद्धाहरूलाई
भीष्मम्	= भीष्मपितामह	**त्वम्**	= तिमी
च	= तथा	**जहि**	= मार।
जयद्रथम्	= जयद्रथ	**मा, व्यथिष्ठाः**	= नडराऊ। (निःसंदेह तिमी)
च	= र		
कर्णम्	= कर्ण	**रणे**	= युद्धमा
तथा	= तथा	**सपत्नान्**	= वैरीहरूलाई
अन्यान्, अपि	= अरू पनि धेरै	**जेतासि**	= जित्ने छौ। (तसर्थ)
मया	= मद्वारा	**युध्यस्व**	= युद्ध गर।

[भगवान्‌क वचनलाई सुनेर अर्जुन भयभीत र गद्गद हुनु।]

सञ्जय उवाच

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य॥ ३५॥

एतत्, श्रुत्वा, वचनम्, केशवस्य, कृताञ्जलिः, वेपमानः, किरीटी, नमस्कृत्वा, भूयः, एव, आह, कृष्णम्, सगद्गदम्, भीतभीतः, प्रणम्य॥ ३५॥

तत् पश्चात् संजय भन्दछन्, हे राजन्!—

केशवस्य	= केशवभगवान्‌को	**एव**	= पनि
एतत्	= यस	**भीतभीतः**	= अत्यन्त भयभीत भई
वचनम्	= वचनलाई		
श्रुत्वा	= सुनेर	**प्रणम्य**	= प्रणाम गर्दै
किरीटी	= मुकुटधारी अर्जुन	**कृष्णम्**	= भगवान् श्रीकृष्णका प्रति
कृताञ्जलिः	= हात जोडेर		
वेपमानः	= काँम्दै		
नमस्कृत्वा	= नमस्कार गरी,	**सगद्गदम्**	= गद्गद वाणीले
भूयः	= फेरि	**आह**	= भन्दछन्—

[भगवान्‌को महत्त्वको वर्णन।]

अर्जुन उवाच

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥ ३६ ॥

स्थाने, हृषीकेश, तव, प्रकीर्त्या, जगत्, प्रहृष्यति, अनुरज्यते, च, रक्षांसि, भीतानि, दिशः, द्रवन्ति, सर्वे, नमस्यन्ति, च, सिद्धसङ्घाः ॥ ३६ ॥

अर्जुन भन्दछन्—

हृषीकेश	= हे अन्तर्यामी !	**प्रहृष्यति**	= अति हर्षित भइरहेको छ
स्थाने	= यो उपयुक्त नै हो (कि)	**च**	= र
		अनुरज्यते	= अनुरागलाई पनि प्राप्त भइरहेको छ (तथा)
तव	= हजुरको		
प्रकीर्त्या	= नाम-गुण र प्रभावको कीर्तनले	**भीतानि**	= भयभीत
जगत्	= जगत्	**रक्षांसि**	= राक्षसहरू

दिशः	= दिशाहरूमा	सर्वे	= सबै
द्रवन्ति	= भागिरहेका छन्	सिद्धसङ्घाः	= सिद्धगणको समुदाय
च	= र	नमस्यन्ति	= नमस्कार गरिरहेका छन्।

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्
गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे।
अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत्॥ ३७॥

कस्मात्, च, ते, न, नमेरन्, महात्मन्, गरीयसे, ब्रह्मणः, अपि, आदिकर्त्रे, अनन्त, देवेश, जगन्निवास, त्वम्, अक्षरम्, सत्, असत्, तत्परम्, यत्॥ ३७॥

महात्मन्	= हे महात्मन्!	देवेश	= हे देवेश!
ब्रह्मणः	= ब्रह्माका	जगन्निवास	= हे जगन्निवास!
अपि	= पनि	यत्	= जो
आदिकर्त्रे	= आदिकर्ता	सत्	= सत्,
च	= र	असत्	= असत् (र)
गरीयसे	= सबैभन्दा ठूला	तत्परम्	= तीभन्दा पर
ते	= हजुरका लागि (ती)	अक्षरम्	= अक्षर अर्थात् सच्चिदानन्दघन ब्रह्म छन्,
कस्मात्	= कसरी	(तत्)	= त्यो
न, नमेरन्	= नमस्कार नगरून् (किनकि)	त्वम्	= हजुर (नै हुनुहुन्छ)।
अनन्त	= हे अनन्त!		

[अनन्तरूप परमेश्वरको स्तुति र बारम्बार नमस्कार।]

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप॥ ३८॥

त्वम्, आदिदेवः, पुरुषः, पुराणः, त्वम्, अस्य, विश्वस्य, परम्, निधानम्, वेत्ता, असि, वेद्यम्, च, परम्, च, धाम, त्वया, ततम्, विश्वम्, अनन्तरूप ॥ ३८ ॥

हे प्रभो!—

त्वम्	= हजुर	**च**	= तथा
आदिदेवः	= आदिदेव (र)	**वेद्यम्**	= जान्नयोग्य (र)
पुराणः	= सनातन	**परम्**	= परम
पुरुषः	= पुरुष हुनुहुन्छ,	**धाम**	= धाम
त्वम्	= हजुर	**असि**	= हुनुहुन्छ ।
अस्य	= यस	**अनन्तरूप**	= हे अनन्तरूप !
विश्वस्य	= जगत्का	**त्वया**	= हजुरबाट (यो सबै)
परम्	= परम	**विश्वम्**	= जगत्
निधानम्	= आश्रय		
च	= र	**ततम्**	= { व्याप्त अर्थात् परिपूर्ण छ ।
वेत्ता	= जान्ने		

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

वायुः, यमः, अग्निः, वरुणः, शशाङ्कः, प्रजापतिः, त्वम्, प्रपितामहः, च, नमः, नमः, ते, अस्तु, सहस्रकृत्वः, पुनः, च, भूयः, अपि, नमः, नमः, ते ॥ ३९ ॥

र हे हरे!—

त्वम्	= हजुर	**वरुणः**	= वरुण,
वायुः	= वायु,	**शशाङ्कः**	= चन्द्रमा,
यमः	= यमराज,	**प्रजापतिः**	= प्रजाका स्वामी ब्रह्मा
अग्निः	= अग्नि,	**च**	= र

प्रपितामहः = ब्रह्माका पनि पिता हुनुहुन्छ।		**ते**	= हजुरको लागि
ते	= हजुरको लागि	**भूयः**	= फेरि
सहस्रकृत्वः	= हजारौँ पटक	**अपि**	= पनि
नमः	= नमस्कार !	**पुनः, च**	= बारम्बार
नमः	= नमस्कार	**नमः**	= नमस्कार !
अस्तु	= छ !!	**नमः**	= नमस्कार !!

[सबैतिरबाट भगवान्‌लाई नमस्कार।]

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

नमः, पुरस्तात्, अथ, पृष्ठतः, ते, नमः, अस्तु, ते, सर्वतः, एव, सर्व, अनन्तवीर्य, अमितविक्रमः, त्वम्, सर्वम्, समाप्नोषि, ततः, असि, सर्वः ॥ ४० ॥

र—

अनन्तवीर्य	= { हे अनन्त सामर्थ्यवान !	**नमः**	= नमस्कार
		अस्तु	= छ। (किनकि)
ते	= हजुरको लागि	**अमितविक्रमः**	= { अनन्त पराक्रमशाली
पुरस्तात्	= अगाडिबाट		
अथ	= र		
पृष्ठतः	= पछाडिबाट पनि	**त्वम्**	= हजुर
नमः	= नमस्कार।	**सर्वम्**	= सबै संसारलाई
सर्व	= हे सर्वात्मन् !	**समाप्नोषि**	= व्याप्त गर्नुभएको छ,
ते	= हजुरको लागि	**ततः**	= यसैले (हजुर नै)
सर्वतः	= सबैतिरबाट	**सर्वः**	= सर्वरूप
एव	= नै	**असि**	= हुनुहुन्छ।

[अपराधको लागि अर्जुनको क्षमा-प्रार्थना।]

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात्प्रणयेन वापि॥ ४१ ॥
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम्॥ ४२ ॥

सखा, इति, मत्वा, प्रसभम्, यत्, उक्तम्, हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे, इति, अजानता, महिमानम्, तव, इदम्, मया, प्रमादात्, प्रणयेन, वा, अपि॥ ४१ ॥

यत्, च, अवहासार्थम्, असत्कृतः, असि, विहारशय्यासनभोजनेषु, एकः, अथवा, अपि, अच्युत, तत्समक्षम्, तत्, क्षामये, त्वाम्, अहम्, अप्रमेयम्॥ ४२ ॥

हे परमेश्वर!—

तव	= हजुरको	**मया**	= मैले
इदम्	= यस	**हे कृष्ण**	= 'हे कृष्ण!',
महिमानम्	= प्रभावलाई	**हे यादव**	= 'हे यादव!',
अजानता	= नजानेर (हजुर मेरो)	**हे सखे**	= 'हे सखे!'
सखा	= साथी हुनुहुन्छ,	**इति**	= यसप्रकार
इति	= यस्तो	**यत्**	= जो (जति बिना सोच-विचार)
मत्वा	= मानेर	**प्रसभम्**	= हठपूर्वक
प्रणयेन	= प्रेमपूर्वक	**उक्तम्**	= भनेको छु
वा	= अथवा	**च**	= र
प्रमादात्	= अभिमानपूर्वक	**अच्युत**	= हे अच्युत! (हजुर)
अपि	= पनि	**यत्**	= जो (म द्वारा)

अवहासार्थम्	= ठट्टाका लागि	असत्कृतः	= अपमानित हुनुभएको
विहार-शय्यासन-भोजनेषु	= विहार, शय्या, आसन र भोजनादिमा	असि	= छ—
एकः	= एक्लै	तत्	= ती (सबै अपराध)
अथवा	= अथवा	अप्रमेयम्	= अप्रमेयस्वरूप अर्थात् अचिन्त्य प्रभाव भएका
तत्समक्षम्	= ती साथीहरूका अगाडि	त्वाम्	= हजुरसित
		अहम्	= म
अपि	= पनि	क्षामये	= क्षमा माग्न चाहन्छु।

[भगवान्‌को अतिशय प्रभावको कथन।]

पितासि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥

पिता, असि, लोकस्य, चराचरस्य, त्वम्, अस्य, पूज्यः, च, गुरुः, गरीयान्, न, त्वत्समः, अस्ति, अभ्यधिकः, कुतः, अन्यः, लोकत्रये, अपि, अप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥

हे विश्वेश्वर!—

त्वम्	= हजुर	अप्रतिमप्रभाव	= हे अनुपम प्रभाव भएका!
अस्य	= यस		
चराचरस्य	= चराचर	लोकत्रये	= तीनै लोकहरूमा
लोकस्य	= जगत्‌का	त्वत्समः	= हजुरको समान
पिता	= पिता	अपि	= पनि
च	= र	अन्यः	= अर्को कुनै
गरीयान्	= सबैका महान्	न	= न
गुरुः	= गुरु (एवं)	अस्ति	= छ, (फेरि)
पूज्यः	= अति पूजनीय	अभ्यधिकः	= बढी (त)
असि	= हुनुहुन्छ,	कुतः	= कसरी हुन सक्छ ?

[प्रसन्न हुन एवं अपराध सहनको लागि अर्जुनको प्रार्थना।]

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम्।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम्॥ ४४॥

तस्मात्, प्रणम्य, प्रणिधाय, कायम्, प्रसादये, त्वाम्, अहम्, ईशम्, ईड्यम्, पिता, इव, पुत्रस्य, सखा, इव, सख्युः, प्रियः, प्रियायाः, अर्हसि, देव, सोढुम्॥ ४४॥

तस्मात्	=	अतएव (प्रभो!)	**पुत्रस्य**	=	पुत्रको,
अहम्	=	म	**सखा**	=	साथी
कायम्	=	शरीरलाई	**इव**	=	जसरी
प्रणिधाय	=	राम्ररी चरणहरूमा झुकाएर,	**सख्युः**	=	साथीको (र)
			प्रियः	=	पति
प्रणम्य	=	प्रणाम गर्दै,	**(इव)**	=	जसरी
ईड्यम्	=	स्तुति गर्नयोग्य			
त्वाम्	=	हजुर			
ईशम्	=	ईश्वरलाई			
प्रसादये	=	प्रसन्न हुनको लागि प्रार्थना गर्दछु।	**प्रियायाः**	=	प्रियतमा पत्नीको (अपराध सहन गर्दछन्, त्यसरी नै हजुर पनि मेरो अपराधलाई)
देव	=	हे देव!			
पिता	=	पिता	**सोढुम्**	=	सहन गर्न
इव	=	जसरी	**अर्हसि**	=	समर्थ हुनुहुन्छ।

[चतुर्भुजरूप देखाउनको लागि अर्जुनको प्रार्थना।]

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे।
तदेव मे दर्शय देवरूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास॥ ४५॥

अदृष्टपूर्वम्, हृषितः, अस्मि, दृष्ट्वा, भयेन, च, प्रव्यथितम्, मनः, मे, तत्, एव, मे, दर्शय, देवरूपम्, प्रसीद, देवेश, जगन्निवास॥ ४५॥

हे विश्वमूर्ते! म—

अदृष्टपूर्वम्	= पहिला नदेखेको हजुरको यस आश्चर्यमय रूपलाई	**प्रव्यथितम्**	= अति व्याकुल पनि भइरहेको छ; (तसर्थ हजुर)
		तत्	= त्यस (आफ्नो)
दृष्ट्वा	= देखेर	**देवरूपम्**	= चतुर्भुज विष्णुरूपलाई
हृषितः	= हर्षित	**एव**	= नै
अस्मि	= भइरहेको छु	**मे**	= मलाई
च	= र	**दर्शय**	= देखाउनुहोस्।
मे	= मेरो	**देवेश**	= हे देवेश!
मनः	= मन	**जगन्निवास**	= हे जगन्निवास!
भयेन	= भयले	**प्रसीद**	= प्रसन्न हुनुहोस्।

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते॥ ४६॥

किरीटिनम्, गदिनम्, चक्रहस्तम्, इच्छामि, त्वाम्, द्रष्टुम्, अहम्, तथा, एव, तेन, एव, रूपेण, चतुर्भुजेन, सहस्रबाहो, भव, विश्वमूर्ते॥ ४६॥

र हे विष्णो!—

अहम्	= म	**किरीटिनम्**	= मुकुट धारण गरेको (तथा)
तथा	= त्यसरी		
एव	= नै	**गदिनम्, चक्रहस्तम्**	= गदा र चक्र हातमा लिनुभएको
त्वाम्	= हजुरलाई		

द्रष्टुम् = देख्न		तेन एव = त्यही	
इच्छामि = चाहन्छु,		चतुर्भुजेन रूपेण = चतुर्भुजरूपले (प्रकट)	
(अतः) = तसर्थ		भव = हुनुहोस्।	
विश्वमूर्ते = हे विश्वस्वरूप!			
सहस्रबाहो = हे सहस्रबाहो! (हजुर)			

[भगवान्‌द्वारा आफ्नो विश्वरूपको प्रशंसा।]

श्रीभगवानुवाच

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम्॥ ४७॥

मया, प्रसन्नेन, तव, अर्जुन, इदम्, रूपम्, परम्, दर्शितम्, आत्मयोगात्, तेजोमयम्, विश्वम्, अनन्तम्, आद्यम्, यत्, मे, त्वदन्येन, न, दृष्टपूर्वम्॥ ४७॥

यसप्रकार अर्जुनको प्रार्थनालाई सुनेर श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ—

अर्जुन = हे अर्जुन!	अनन्तम् = सीमारहित
प्रसन्नेन = अनुग्रहपूर्वक	विश्वम् = विराट्
मया = मैले	रूपम् = रूप
आत्मयोगात् = आफ्नो योग-शक्तिको प्रभावले	तव = तिमीलाई
इदम् = यो	दर्शितम् = देखाएको छु,
मे = मेरो	यत् = जसलाई
परम् = परम	त्वदन्येन = तिमीबाहेक अर्को कसैले
तेजोमयम् = तेजोमय	न दृष्टपूर्वम् = पहिले देखेका थिएनन्।
आद्यम् = सबैका आदि (र)	

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

न, वेदयज्ञाध्ययनैः, न, दानैः, न, च, क्रियाभिः, न, तपोभिः, उग्रैः, एवंरूपः, शक्यः, अहम्, नृलोके, द्रष्टुम्, त्वदन्येन, कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

कुरुप्रवीर	= हे अर्जुन!	**न**	= न
नृलोके	= मनुष्यलोकमा	**क्रियाभिः**	= क्रियाहरूले
एवंरूपः	= { यसप्रकार विश्वरूपवाला	**च**	= र
		न	= न
अहम्	= म	**उग्रैः**	= उग्र
न	= न	**तपोभिः**	= तपले (नै)
वेदयज्ञाध्ययनैः	= { वेद र यज्ञको अध्ययनले,	**त्वदन्येन**	= { तिमीबाहेक अरूद्वारा
न	= न	**द्रष्टुम्**	= देखिन
दानैः	= दानले,	**शक्यः**	= सकिन्छ ।

[अर्जुनलाई धैर्य देखेर आफ्नो चतुर्भुजरूप देखाउनु ।]

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

मा, ते, व्यथा, मा, च, विमूढभावः, दृष्ट्वा, रूपम्, घोरम्, ईदृक्, मम, इदम्, व्यपेतभीः, प्रीतमनाः, पुनः, त्वम्, तत्, एव, मे, रूपम्, इदम्, प्रपश्य ॥ ४९ ॥

मम	=	मेरो	**त्वम्**	=	तिमी
ईदृक्	=	यसप्रकारको	**व्यपेतभीः**	=	भयरहित (र)
इदम्	=	यस	**प्रीतमनाः**	=	प्रीतियुक्त मन भई
घोरम्	=	विकराल			
रूपम्	=	रूपलाई	**तत्, एव**	=	त्यही
दृष्ट्वा	=	देखेर	**मे**	=	मेरो
ते	=	तिमीलाई	**इदम्**	=	यस (शंख, चक्र, गदा–पद्मयुक्त चतुर्भुज)
व्यथा	=	व्याकुलता			
मा	=	नहोस्			
च	=	र	**रूपम्**	=	रूपलाई
विमूढभावः	=	मूढ़भाव (पनि	**पुनः**	=	फेरि
मा	=	नहोस्।	**प्रपश्य**	=	हेर।

[चतुर्भुजरूपको दर्शन गराउँदै फेरि मनुष्यरूप भएको संजयद्वारा वर्णन।]

सञ्जय उवाच

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

इति, अर्जुनम्, वासुदेवः, तथा, उक्त्वा, स्वकम्, रूपम्, दर्शयामास, भूयः, आश्वासयामास, च, भीतम्, एनम्, भूत्वा, पुनः, सौम्यवपुः, महात्मा ॥ ५० ॥

त्यसपछि संजय भन्दछन्, हे राजन्!—

वासुदेवः	=	वासुदेव भगवान्‌ले	**रूपम्**	=	चतुर्भुजरूपलाई
अर्जुनम्	=	अर्जुनप्रति	**दर्शयामास**	=	देखाउनु भयो
इति	=	यसप्रकार	**च**	=	र
उक्त्वा	=	भनेर	**पुनः**	=	फेरि
भूयः	=	फेरि			
तथा	=	त्यसरी नै	**महात्मा**	=	महात्मा श्रीकृष्णले
स्वकम्	=	आफ्नो	**सौम्यवपुः**	=	सौम्यमूर्ति

भूत्वा	=	भई
एनम्	=	ती
भीतम्	=	भयभीत अर्जुनलाई
आश्वासयामास	=	धैर्य तुल्याउनुभयो।

[भगवान्को सौम्य मानवरूप देखेर अर्जुन सचेत र प्रकृतिगत हुनुको वर्णन]

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

दृष्ट्वा, इदम्, मानुषम्, रूपम्, तव, सौम्यम्, जनार्दन,
इदानीम्, अस्मि, संवृत्तः, सचेताः, प्रकृतिम्, गतः ॥ ५१ ॥

त्यसपछि अर्जुन भन्दछन्—

जनार्दन	=	हे जनार्दन!
तव	=	हजुरको
इदम्	=	यस
सौम्यम्	=	अतिशान्त
मानुषम्, रूपम्	=	मनुष्य रूपलाई
दृष्ट्वा	=	देखेर
इदानीम्	=	अब (म)
सचेताः	=	स्थिर-चित्त
संवृत्तः	=	भएको
अस्मि	=	छु (र)
प्रकृतिम्	=	आफ्नो स्वाभाविक स्थितिलाई
गतः	=	प्राप्त गरेको छु।

[चतुर्भुजरूपको दर्शनको दुर्लभता र प्रभावको कथन।]

श्रीभगवानुवाच

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

सुदुर्दर्शम्, इदम्, रूपम्, दृष्टवान्, असि, यत्, मम,
देवाः, अपि, अस्य, रूपस्य, नित्यम्, दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

यसप्रकार अर्जुनका वचनलाई सुनेर श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ, हे अर्जुन!—

मम	=	मेरो
यत्	=	जो
रूपम्	=	चतुर्भुजरूप (तिमीले)
दृष्टवान्	=	देखेका
असि	=	छौ,
इदम्	=	यही
सुदुर्दर्शम्	=	दुर्लभ छ अर्थात् यसको दर्शन अत्यन्तै

	दुर्लभ छ।	**अस्य**	= यही
देवाः	= देवता	**रूपस्य**	= रूपको
अपि	= पनि	**दर्शन-काङ्क्षिणः**	= दर्शनको आकांक्षा गरिरहन्छन्।
नित्यम्	= सधैं		

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा॥ ५३॥

न, अहम्, वेदैः, न, तपसा, न, दानेन, न, च, इज्यया,
शक्यः, एवंविधः, द्रष्टुम्, दृष्टवान्, असि, माम्, यथा॥ ५३॥

र हे अर्जुन!—

यथा	= जसरी (तिमीले)	**न**	= न
माम्	= मलाई	**तपसा**	= तपले,
दृष्टवान्	= देखेका	**न**	= न
असि	= छौ	**दानेन**	= दानले
एवंविधः	= यसप्रकार चतुर्भुजरूप भएको	**च**	= र
		न	= न
अहम्	= म	**इज्यया**	= यज्ञले (नै)
न	= न	**द्रष्टुम्**	= देखिन
वेदैः	= वेदहरूले,	**शक्यः**	= सक्छु।

[अनन्य-भक्तिद्वारा त्यस रूपको दर्शन, ज्ञान र प्राप्त हुनुको कथन।]

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप॥ ५४॥

भक्त्या, तु, अनन्यया, शक्यः, अहम्, एवंविधः, अर्जुन,
ज्ञातुम्, द्रष्टुम्, च, तत्त्वेन, प्रवेष्टुम्, च, परन्तप॥ ५४॥

तु	= तर	**अर्जुन**	= अर्जुन!
परन्तप	= हे परन्तप	**अनन्यया, भक्त्या**	= अनन्यभक्ति*द्वारा

* अनन्यभक्तिको भाव अघिल्लो श्लोकमा विस्तारपूर्वक बताइएको छ।

एवंविधः	= यसप्रकार चतुर्भुजरूप भएको	च	= तथा
अहम्	= म	प्रवेष्टुम्	= प्रवेश गर्नको लागि अर्थात् एकै भावले प्राप्त हुनको लागि
द्रष्टुम्	= प्रत्यक्ष देखिनको लागि,		
तत्त्वेन	= तत्त्वसाथ	च	= पनि
ज्ञातुम्	= जान्नको लागि	शक्यः	= सहज छु।

[अनन्य भक्तिको स्वरूप र यसको फलको वर्णन।]

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव॥ ५५॥

मत्कर्मकृत्, मत्परमः, मद्भक्तः, सङ्गवर्जितः, निर्वैरः, सर्वभूतेषु, यः, सः, माम्, एति, पाण्डव॥ ५५॥

पाण्डव	= हे अर्जुन!		(र)
यः	= जो पुरुष केवल	सर्वभूतेषु	= सम्पूर्ण भूतप्राणीहरूमा
मत्कर्मकृत्	= मेरै लागि सम्पूर्ण कर्तव्य-कर्महरू गर्दछ,	निर्वैरः	= वैरभावले रहित छ*,
		सः	= त्यो (अनन्यभक्तियुक्त पुरुष)
मत्परमः	= मेरो परायण छ,		
मद्भक्तः	= मेरो भक्त छ,	माम्	= मलाई (नै)
सङ्गवर्जितः	= आसक्तिरहित छ	एति	= प्राप्त गर्दछ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः॥ ११॥

हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत्

* सर्वत्र भगवद्बुद्धि हुनाले त्यस पुरुषको अति अपराध गर्नेहरूसित पनि वैरभाव हुँदैन भने अरूमा त झन् हुने कुरै भएन।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ द्वादशोऽध्यायः

प्रधान-विषय—१ देखि १२ सम्म साकार र निराकारको उपासकको उत्तमताको निर्णय र भगवत्-प्राप्तिको उपायको विषय, (१३—२०) भगवत्-प्राप्ति भएका पुरुषहरूको लक्षण।

[साकार र निराकार उपासकमा कुन श्रेष्ठ छ, यो जान्नको लागि अर्जुनको प्रश्न।]

अर्जुन उवाच

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

एवम्, सततयुक्ताः, ये, भक्ताः, त्वाम्, पर्युपासते,
ये, च, अपि, अक्षरम्, अव्यक्तम्, तेषाम्, के, योगवित्तमाः ॥ १ ॥

यस प्रकार भगवान्‌का वचनलाई सुनेर अर्जुन भन्दछन्, हे मनमोहन!—

ये	= जो	**अक्षरम्**	= अविनाशी सच्चिदानन्दघन
भक्ताः	= अनन्य प्रेमी भक्तजन	**अव्यक्तम्**	= निराकार ब्रह्मलाई
एवम्	= पूर्वोक्त विधिले	**अपि**	= नै
सततयुक्ताः	= निरन्तर हजुरको भजन–ध्यानमा लागिरहेर	**पर्युपासते**	= अतिश्रेष्ठ भावले भज्दछन्—
त्वाम्	= हजुर सगुणरूप परमेश्वरलाई	**तेषाम्**	= ती दुबै प्रकारका उपासकहरूमा
		योगवित्तमाः	= अति उत्तम योगवेत्ता
च	= र	**के**	= कुन
ये	= अर्को जो (केवल)	**(सन्ति)**	= हो ?

[भगवान्‌को सगुणरूपको उपासना गर्नेहरूको श्रेष्ठताको कथन।]

श्रीभगवानुवाच

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः॥ २॥

मयि, आवेश्य, मनः, ये, माम्, नित्ययुक्ताः, उपासते,
श्रद्धया, परया, उपेताः, ते, मे, युक्ततमाः, मताः ॥ २ ॥

यस प्रकार अर्जुनले सोधेपछि श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ, हे अर्जुन!—

मयि	= ममा	**माम्**	= म सगुणरूप परमेश्वरलाई
मनः	= मनलाई	**उपासते**	= भज्दछन्,
आवेश्य	= एकाग्र गरेर	**ते**	= ती
नित्ययुक्ताः	= निरन्तर मेरो भजन–ध्यानमा लागेका*	**मे**	= मलाई
ये	= जो भक्तजन	**युक्ततमाः**	= योगीहरूमा अति उत्तम योगी
परया	= अतिशय श्रेष्ठ	**मताः**	= लाग्दछ।
श्रद्धया	= श्रद्धाले		
उपेताः	= युक्त भई		

[निराकार ब्रह्मको स्वरूपको वर्णन र त्यसको उपासनाबाट भगवत्प्राप्ति।]

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम्॥ ३॥
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः॥ ४॥

ये, तु, अक्षरम्, अनिर्देश्यम्, अव्यक्तम्, पर्युपासते,
सर्वत्रगम्, अचिन्त्यम्, च, कूटस्थम्, अचलम्, ध्रुवम् ॥ ३ ॥
सन्नियम्य, इन्द्रियग्रामम्, सर्वत्र, समबुद्धयः,
ते, प्राप्नुवन्ति, माम्, एव, सर्वभूतहिते, रताः ॥ ४ ॥

* अर्थात् गीता अध्याय ११ श्लोक ५५ मा भनिएका विधिले निरन्तर ममा लागेका।

तु	= तर	अक्षरम्	= अविनाशी सच्चिदानन्दघन ब्रह्मलाई
ये	= जो पुरुष	पर्युपासते	= निरन्तर एकै भावले ध्यान गर्दै भज्दछन्,
इन्द्रियग्रामम्	= इन्द्रियका समुदायलाई	ते	= ती
सन्नियम्य	= राम्रोसित वशमा गरेर	सर्वभूतहिते	= सम्पूर्ण भूतहरूको हितमा
अचिन्त्यम्	= मनबुद्धिदेखि पर,	रताः	= संलग्न (र)
सर्वत्रगम्	= सर्वव्यापी,	सर्वत्र	= सबैमा
अनिर्देश्यम्	= अकथनीय स्वरूप	समबुद्धयः	= समानभाव भएका योगी
च	= र	माम्	= मलाई
कूटस्थम्	= सदा एकरस रहने भएका,	एव	= नै
ध्रुवम्	= नित्य,	प्राप्नुवन्ति	= प्राप्त गर्दछन्।
अचलम्	= अचल,		
अव्यक्तम्	= निराकार,		

[निराकारको उपासनामा कठिनताको वर्णन।]

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

क्लेशः, अधिकतरः, तेषाम्, अव्यक्तासक्तचेतसाम्,
अव्यक्ता, हि, गतिः, दुःखम्, देहवद्भिः, अवाप्यते ॥ ५ ॥

तर—

तेषाम्	= ती	हि	= किनकि
अव्यक्तासक्त-चेतसाम्	= सच्चिदानन्दघन निराकारब्रह्ममा आसक्तचित्त भएका पुरुषको (साधनमा)	देहवद्भिः	= देहाभिमानीहरू द्वारा
		अव्यक्ता	= अव्यक्तविषयक
		गतिः	= गति
क्लेशः	= परिश्रम	दुःखम्	= दुःखपूर्वक
अधिकतरः	= विशेष छ;	अवाप्यते	= प्राप्त गरिन्छ।

[भगवान्‌को सगुणरूपको उपासनाको कथन।]

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते॥ ६॥

ये, तु, सर्वाणि, कर्माणि, मयि, सन्न्यस्य, मत्पराः,
अनन्येन, एव, योगेन, माम्, ध्यायन्तः, उपासते॥ ६॥

तु	= तर	**माम्**	= म सगुणरूप परमेश्वरलाई
ये	= जो	**एव**	= नै
मत्पराः	= मेरै परायण रहने भक्तजन	**अनन्येन**	= अनन्य
सर्वाणि	= सम्पूर्ण	**योगेन**	= भक्तियोगले
कर्माणि	= कर्महरूलाई	**ध्यायन्तः**	= निरन्तर चिन्तन गर्दै
मयि	= ममा		
सन्न्यस्य	= अर्पण गरी	**उपासते**	= भज्दछन् *—

[आफ्नो भक्तहरूको शीघ्र उद्धार गर्न भगवान्‌को प्रतिज्ञा।]

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्।
भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्॥ ७॥

तेषाम्, अहम्, समुद्धर्ता, मृत्युसंसारसागरात्,
भवामि, नचिरात्, पार्थ, मयि, आवेशितचेतसाम्॥ ७॥

पार्थ	= हे अर्जुन!	**अहम्**	= म
तेषाम्	= ती	**नचिरात्**	= छिटै
मयि	= ममा	**मृत्युसंसार-सागरात्**	= मृत्युरूप संसारसमुद्रबाट
आवेशितचेतसाम्	= चित्त लगाउने प्रेमी भक्तहरूको	**समुद्धर्ता**	= उद्धार गर्ने
		भवामि	= हुने छु।

* यस श्लोकको विशेष भाव जान्नको लागि गीता अध्याय ११ श्लोक ५५ हेर्नुहोस्।

[ध्यानबाट भगवत्प्राप्ति।]

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

मयि, एव, मनः, आधत्स्व, मयि, बुद्धिम्, निवेशय,
निवसिष्यसि, मयि, एव, अतः, ऊर्ध्वम्, न, संशयः ॥ ८ ॥

यसैले हे अर्जुन ! तिमी—

मयि	=	ममा	**ऊर्ध्वम्**	=	उपरान्त (तिमी)
मनः	=	मनलाई	**मयि**	=	ममा
आधत्स्व	=	लगाऊ (र)	**एव**	=	नै
मयि	=	ममा	**निवसिष्यसि**	=	निवास गर्नेछौ, (यसमा कुनै पनि)
एव	=	नै	**संशयः**	=	संशय
बुद्धिम्	=	बुद्धिलाई	**न**	=	छैन।
निवेशय	=	लगाऊ;			
अतः	=	त्यस			

[अभ्यासबाट भगवत्प्राप्ति।]

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥ ९ ॥

अथ, चित्तम्, समाधातुम्, न, शक्नोषि, मयि, स्थिरम्,
अभ्यासयोगेन, ततः, माम्, इच्छ, आप्तुम्, धनञ्जय ॥ ९ ॥

र—

अथ	=	यदि (तिमी)	**न, शक्नोषि**	=	समर्थ छैनौ भने,
चित्तम्	=	मनलाई	**ततः**	=	त
मयि	=	ममा	**धनञ्जय**	=	हे अर्जुन!
स्थिरम्	=	स्थिर	**अभ्यासयोगेन**	=	अभ्यासरूप* योगद्वारा
समाधातुम्	=	गरेर राख्न			

* भगवान्का नाम र गुणहरूको श्रवण, कीर्तन, मनन तथा श्वासद्वारा जप र भगवत्प्राप्तिविषयक शास्त्रहरूको पठन-पाठन आदि चेष्टाहरू भगवत्प्राप्तिका लागि बारम्बार गर्नुको नाम 'अभ्यास' हो।

माम्	=	मलाई			
आप्तुम्	=	प्राप्त गर्न	**इच्छ**	=	इच्छा गर।

[भगवदर्थ कर्म गर्नाले भगवत्प्राप्ति।]

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि॥ १०॥

अभ्यासे, अपि, असमर्थः, असि, मत्कर्मपरमः, भव,
मदर्थम्, अपि, कर्माणि, कुर्वन्, सिद्धिम्, अवाप्स्यसि॥ १०॥

र यदि तिमी उपर्युक्त—

अभ्यासे	=	अभ्यासमा	**मदर्थम्**	=	मेरो निमित्त
अपि	=	पनि	**कर्माणि**	=	कर्महरू
असमर्थः	=	असमर्थ	**कुर्वन्**	=	गरिरहँदा
असि	=	छौ (त केवल)	**अपि**	=	पनि
मत्कर्मपरमः	=	मेरो लागि कर्म गर्न नै परायण*	**सिद्धिम्**	=	मेरो प्राप्तिरूप सिद्धिलाई (नै)
भव	=	होऊ। (यस प्रकार)	**अवाप्स्यसि**	=	प्राप्त गर्ने छौ।

[सबै कर्मको फल-त्यागबाट भगवत्प्राप्ति।]

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान्॥ ११॥

अथ, एतत्, अपि, अशक्तः, असि, कर्तुम्, मद्योगम्, आश्रितः,
सर्वकर्मफलत्यागम्, ततः, कुरु, यतात्मवान्॥ ११॥

---

* स्वार्थलाई त्यागेर तथा परमेश्वरलाई नै परम आश्रय र परमगति ठानेर, निष्काम प्रेमभावले सती-शिरोमणि, पतिव्रता स्त्रीको जस्तै मन, वाणी र शरीरद्वारा परमेश्वरकै लागि यज्ञ, दान र तपादि सम्पूर्ण कर्तव्यकर्महरू गर्नुको नाम 'भगवदर्थ कर्म गर्नका लागि तयार हुनु' हो।

र—

अथ = यदि		**असि** = छौ	
मद्योगम् = मेरो प्राप्तिरूप योगको		**ततः** = त	
आश्रितः = आश्रित भएर		**यतात्मवान्** = मन–बुद्धि आदिमा विजय प्राप्त गर्नेवाला भएर	
एतत् = उपर्युक्त साधनलाई			
कर्तुम् = गर्नमा		**सर्वकर्मफलत्यागम्** = सबै कर्मको फलको त्याग[1]	
अपि = पनि (तिमी)			
अशक्तः = असमर्थ		**कुरु** = गर	

[सबै कर्म फलत्यागको प्रशंसा।]

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्॥ १२॥

श्रेयः, हि, ज्ञानम्, अभ्यासात्, ज्ञानात्, ध्यानम्, विशिष्यते, ध्यानात्, कर्मफलत्यागः, त्यागात्, शान्तिः, अनन्तरम्॥ १२॥

अभ्यासात् = मर्मलाई नबुझीक गरिएका अभ्यासभन्दा	**ध्यानात्** = ध्यानभन्दा (पनि)
ज्ञानम् = ज्ञान[2]	**कर्मफलत्यागः** = सबै कर्मको फलको त्याग[3] (श्रेष्ठ छ);
श्रेयः = श्रेष्ठ छ,	**हि** = किनकि
ज्ञानात् = ज्ञानभन्दा	**त्यागात्** = त्यागबाट
ध्यानम् = म परमेश्वरको स्वरूपको ध्यान	**अनन्तरम्** = तत्कालै
विशिष्यते = श्रेष्ठ छ (र)	**शान्तिः** = परम शान्ति प्राप्त हुन्छ।

१–गीता अध्याय ९ श्लोक २७ मा यसको विस्तार हेर्नुस्।

२–सुन्नाले र शास्त्र–पठनले परमेश्वरको स्वरूपको जो अनुमान हुन्छ, त्यसैलाई यहाँ ज्ञानको नामले जान्नुपर्दछ।

३–केवल भगवदर्थ कर्म गर्नेवाला पुरुषको भगवान्‌सित प्रेम र श्रद्धा तथा भगवान्‌को चिन्तन पनि रहिरहन्छ, यसर्थ ध्यानभन्दा 'कर्मफलको त्याग' श्रेष्ठ भनिएको छ।

[सबै भूतमा द्वेषभावले रहित र मैत्री आदि गुणले युक्त प्रिय भक्तको लक्षण।]

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी॥ १३॥
सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १४॥

अद्वेष्टा, सर्वभूतानाम्, मैत्रः, करुणः, एव, च,
निर्ममः, निरहङ्कारः, समदुःखसुखः, क्षमी॥ १३॥
सन्तुष्टः, सततम्, योगी, यतात्मा, दृढनिश्चयः,
मयि, अर्पितमनोबुद्धिः, यः, मद्भक्तः, सः, मे, प्रियः॥ १४॥

यस प्रकार शान्तिलाई प्राप्त गरेका—

यः	= जो पुरुष		(तथा जो)
सर्वभूतानाम्	= सब भूतहरूमा	**योगी**	= योगी
अद्वेष्टा	= द्वेष-भावले रहित,	**सततम्**	= निरन्तर
मैत्रः	= स्वार्थरहित सबैका प्रेमी	**सन्तुष्टः**	= संतुष्ट छ,
च	= र	**यतात्मा**	= मन-इन्द्रियसहित शरीरलाई वशमा गरिएको छ (र)
करुणः	= हेतुरहित दयालु छ		
एव	= तथा*	**दृढनिश्चयः**	= ममा दृढ निश्चयवाला छ—
निर्ममः	= ममताले रहित,		
निरहङ्कारः	= अहंकारले रहित,	**सः**	= त्यो
समदुःखसुखः	= सुख-दुःखको प्राप्तिमा सम (र)	**मयि**	= ममा
		अर्पितमनोबुद्धिः	= अर्पण गरिएको मन-बुद्धिवाला
क्षमी	= क्षमावान् छ अर्थात् अपराध गर्नेलाई पनि अभय दिनेवाला छ;	**मद्भक्तः**	= मेरो भक्त
		मे	= मलाई
		प्रियः	= प्रिय छ।

* "तथा" शब्द यहाँ सबै गुणहरूको समुच्चय गराउनको लागि सम्झनु पर्दछ।

[हर्षादि विकारले रहित र सबैलाई अभय दिने प्रिय भक्तको लक्षण।]

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः॥ १५॥

यस्मात्, न, उद्विजते, लोकः, लोकात्, न, उद्विजते, च, यः,
हर्षामर्षभयोद्वेगैः, मुक्तः, यः, सः, च, मे, प्रियः॥ १५॥

तथा—

यस्मात्	= जसबाट	**च**	= तथा
लोकः	= कुनै पनि जीव	**यः**	= जो
न, उद्विजते	= उद्वेगलाई प्राप्त गर्दैन	**हर्षामर्षभयोद्वेगैः**	= हर्ष, अमर्ष[1] भय र उद्वेग आदिले
च	= र		
यः	= जो (स्वयं पनि)	**मुक्तः**	= रहित छ—
लोकात्	= कुनै जीवद्वारा	**सः**	= त्यो भक्त
न, उद्विजते	= उद्वेगलाई प्राप्त गर्दैन	**मे**	= मलाई
		प्रियः	= प्रिय छ।

[निःस्पृहादि गुणले युक्त सर्वत्यागी प्रिय भक्तको लक्षण।]

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १६॥

अनपेक्षः, शुचिः, दक्षः, उदासीनः, गतव्यथः,
सर्वारम्भपरित्यागी, यः, मद्भक्तः, सः, मे, प्रियः॥ १६॥

र—

यः	= जो पुरुष	**शुचिः**	= बाहिर-भित्रैदेखि शुद्ध[2]
अनपेक्षः	= आकांक्षाले रहित,		

१-अर्काको उन्नतिलाई देखेर सन्ताप हुनुको नाम 'अमर्ष' हो।

२-गीता अध्याय १३ श्लोक ७ को टिप्पणीमा यसको विस्तार हेर्नुस्।

दक्षः	=	चतुर	सः	=	त्यो
उदासीनः	=	पक्षपातले रहित (र)	सर्वारम्भ-परित्यागी	=	सबै आरम्भको त्यागी*
गतव्यथः	=	दुःखबाट मुक्त भएको छ—	मद्भक्तः	=	मेरो भक्त
			मे	=	मलाई
			प्रियः	=	प्रिय छ।

[हर्ष-शोकादि विकारले रहित निष्कामी प्रिय भक्तको लक्षण।]

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

यः, न, हृष्यति, न, द्वेष्टि, न, शोचति, न, काङ्क्षति,
शुभाशुभपरित्यागी, भक्तिमान्, यः, सः, मे, प्रियः ॥ १७ ॥

र—

यः	=	जो			(तथा)
न	=	न (कहिल्यै)	यः	=	जो
हृष्यति	=	प्रसन्न हुन्छ,	शुभाशुभ-परित्यागी	=	शुभ र अशुभ सम्पूर्ण कर्मको त्यागी छ—
न	=	न			
द्वेष्टि	=	द्वेष गर्दछ,			
न	=	न	सः	=	त्यो
शोचति	=	शोक गर्दछ,	भक्तिमान्	=	भक्तियुक्त पुरुष
न	=	न	मे	=	मलाई
काङ्क्षति	=	कामना गर्दछ	प्रियः	=	प्रिय छ।

[शत्रु-मित्रादिमा समभाव भएका स्थिरबुद्धि प्रिय भक्तको लक्षण।]

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

* अर्थात् मन, वाणी र शरीरद्वारा प्रारब्धबाट हुने सम्पूर्ण स्वाभाविक कर्ममा कर्तापनको अभिमानको त्यागी।

समः, शत्रौ, च, मित्रे, च, तथा, मानापमानयोः,
शीतोष्णसुखदुःखेषु, समः, सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

र जो—

शत्रौ, मित्रे = शत्रु-मित्रमा
च = र
मानापमानयोः = मान-अपमानमा
समः = समान छ
तथा = तथा
शीतोष्णसुख-दुःखेषु = जाडो, गर्मी र सुख-दुःख आदि द्वन्द्वमा
समः = समान छ
च = एवं
सङ्गविवर्जितः = आसक्तिले रहित छ—

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित्।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिः, मौनी, सन्तुष्टः, येन, केनचित्,
अनिकेतः, स्थिरमतिः, भक्तिमान्, मे, प्रियः, नरः ॥ १९ ॥

तथा जो—

तुल्यनिन्दास्तुतिः = निन्दा-स्तुतिलाई समान सम्झन्छ,
मौनी = मननशील*
(र)
येन, केनचित् = जुनसुकै प्रकारले पनि शरीरको निर्वाह हुनुमा
सन्तुष्टः = सदा नै संतुष्ट छ
(र)
अनिकेतः = बस्ने ठाउँमा ममता र आसक्तिले रहित छ— (त्यो)
स्थिरमतिः = स्थिरबुद्धि
भक्तिमान् = भक्तिमान्
नरः = पुरुष
मे = मलाई
प्रियः = प्रिय छ।

* अर्थात् ईश्वरको स्वरूपको निरन्तर मनन गर्नेवाला छ।

[उपर्युक्त गुणको सेवन गर्ने भक्तको महिमा।]

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

ये, तु, धर्म्यामृतम्, इदम्, यथा, उक्तम्, पर्युपासते,
श्रद्दधानाः, मत्परमाः, भक्ताः, ते, अतीव, मे, प्रियाः ॥ २० ॥

तु	= तर	**पर्युपासते**	= निष्काम प्रेमभावले सेवन गर्दछन्,
ये	= जो		
श्रद्दधानाः	= श्रद्धायुक्त पुरुष[1]	**ते**	= ती
मत्परमाः	= मेरो परायण भएर[2]	**भक्ताः**	= भक्त
इदम्	= यस	**मे**	= मलाई
यथा, उक्तम्	= माथि बताइएका	**अतीव**	= अतिशय
धर्म्यामृतम्	= धर्ममय अमृतलाई	**प्रियाः**	= प्रिय छन्।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो
नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत्

१-वेद, शास्त्र, महात्मा र गुरुजनको तथा परमेश्वरको वचनमाथि प्रत्यक्ष सदृश विश्वासको नाम ''श्रद्धा'' हो।

२-अर्थात् मलाई परम आश्रय र परम गति एवं सबैको आत्मरूप र सबैभन्दा परम पूज्य सम्झेर विशुद्ध प्रेमले मेरो प्राप्तिको लागि ''तत्पर'' भएका।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

प्रधान-विषय—१ देखि १८ सम्म ज्ञानसहित क्षेत्र-क्षेत्रज्ञको विषय, (१९—३४) ज्ञानसहित प्रकृति-पुरुषको विषय।

[क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको लक्षण।]

श्रीभगवानुवाच

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः॥ १॥

इदम्, शरीरम्, कौन्तेय, क्षेत्रम्, इति, अभिधीयते,
एतत्, यः, वेत्ति, तम्, प्राहुः, क्षेत्रज्ञः, इति, तद्विदः॥ १॥

त्यस पश्चात् श्रीकृष्णभगवान् भन्नुहुन्छ—

कौन्तेय	= हे अर्जुन!	**यः**	= जो
इदम्	= यो	**वेत्ति**	= जान्दछन्,
शरीरम्	= शरीर	**तम्**	= त्यसलाई
क्षेत्रम्	= 'क्षेत्र'*	**क्षेत्रज्ञः**	= 'क्षेत्रज्ञ'
इति	= यस (नामले)	**इति**	= यस (नामले)
अभिधीयते	= बताइएको छ; (र)	**तद्विदः**	= तिनको तत्त्वलाई जान्ने ज्ञानीजन
एतत्	= यसलाई	**प्राहुः**	= भन्दछन्।

[परमात्माका साथ आत्माको एकताको प्रतिपादन गर्दै क्षेत्र-क्षेत्रज्ञको ज्ञानलाई नै ज्ञान बताउनु।]

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम॥ २॥

---

* जसरी खेतहरूमा रोपिएका बीउहरूको त्यसैअनुरूपको फल समय आएपछि प्रकट हुन्छ, त्यसैगरी यसमा रोपिएका कर्मका संस्काररूपी बिउहरूको फल समय आएपछि प्रकट हुन्छ, यसर्थ यसको नाम 'क्षेत्र' हुन गएको हो।

क्षेत्रज्ञम्, च, अपि, माम्, विद्धि, सर्वक्षेत्रेषु, भारत,
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः, ज्ञानम्, यत्, तत्, ज्ञानम्, मतम्, मम ॥ २ ॥

भारत	= हे अर्जुन! (तिमी)	**क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः**	= { क्षेत्र-क्षेत्रज्ञको अर्थात् विकारसहित प्रकृतिको र पुरुषको
सर्वक्षेत्रेषु	= सबै क्षेत्रमा		
क्षेत्रज्ञम्	= { क्षेत्रज्ञ अर्थात् जीवात्मा	**यत्**	= जो
		ज्ञानम्	= तत्त्वसाथ जान्दछ[2]
अपि	= पनि	**तत्**	= त्यो
माम्	= मलाई नै	**ज्ञानम्**	= ज्ञान हो—
विद्धि	= जान[1]	**(इति)**	= यस्तो
		मम	= मेरो
च	= र	**मतम्**	= मत छ ।

[विकारसहित क्षेत्रको स्वरूप र स्वभाव आदिको एवं प्रभावसहित क्षेत्रज्ञको स्वरूपको वर्णन गर्ने प्रतिज्ञा ।]

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

तत्, क्षेत्रम्, यत्, च, यादृक्, च, यद्विकारि, यतः, च, यत्,
सः, च, यः, यत्प्रभावः, च, तत्, समासेन, मे, शृणु ॥ ३ ॥

यसैले—

तत्	= त्यो	**च**	= तथा
क्षेत्रम्	= क्षेत्र	**यद्विकारि**	= { जुन विकारवाला छ
यत्	= जो		
च	= र	**च**	= र
यादृक्	= जस्तो छ	**यतः**	= जुन कारणले

१-गीता अध्याय १५ श्लोक ७ र त्यसको टिप्पणी हेर्नुस् ।

२-गीता अध्याय १३ श्लोक २३ र त्यसको टिप्पणी हेर्नुस् ।

यत् = जो (भएको छ)
च = तथा
सः = त्यो (क्षेत्रज्ञ पनि)
यः = जो
च = र
यत्प्रभावः = जुन प्रभाववाला छ—
तत् = त्यो सबै
समासेन = संक्षेपमा
मे = मबाट
शृणु = सुन।

[क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको विषयमा ऋषि, वेद र ब्रह्मसूत्रको प्रमाण।]

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक्।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

ऋषिभिः, बहुधा, गीतम्, छन्दोभिः, विविधैः, पृथक्,
ब्रह्मसूत्रपदैः, च, एव, हेतुमद्भिः, विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

त्यो क्षेत्र तथा क्षेत्रज्ञको तत्त्व—

ऋषिभिः = ऋषिहरूद्वारा
बहुधा = अनेक प्रकारले
गीतम् = वर्णन गरिएको छ (र)
विविधैः = विविध
छन्दोभिः = वेदमन्त्रद्वारा (पनि)
पृथक् = विभागपूर्वक
(गीतम्) = वर्णन गरिएको छ
च = तथा
विनिश्चितैः = राम्ररी निश्चय गरिएको
हेतुमद्भिः = युक्तियुक्त
ब्रह्मसूत्रपदैः = ब्रह्मसूत्रका पदहरूद्वारा
एव = पनि
(गीतम्) = वर्णन गरिएको छ।

[क्षेत्रको स्वरूपको कथन।]

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

महाभूतानि, अहङ्कारः, बुद्धिः, अव्यक्तम्, एव, च,
इन्द्रियाणि, दश, एकम्, च, पञ्च, च, इन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

र हे अर्जुन! त्यहि म तिम्रो लागि भन्दछु कि—

महाभूतानि	= पाँच महाभूत[१]	इन्द्रियाणि	= इन्द्रियहरू[२],
अहङ्कारः	= अहंकार,	एकम्	= एक मन
बुद्धिः	= बुद्धि	च	= र
च	= र	पञ्च	= पाँच
अव्यक्तम्	= मूल प्रकृति	इन्द्रियगोचराः	= इन्द्रियहरूको विषय अर्थात् शब्द, स्पर्श, रूप, रस र गन्ध—
एव	= पनि		
च	= तथा		
दश	= दश		

[क्षेत्रका विकारहरूको वर्णन।]

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्॥ ६॥

इच्छा, द्वेषः, सुखम्, दुःखम्, सङ्घातः, चेतना, धृतिः,
एतत्, क्षेत्रम्, समासेन, सविकारम्, उदाहृतम्॥ ६॥

तथा—

इच्छा	= इच्छा,	धृतिः	= धृति[४]—(यस प्रकार)
द्वेषः	= द्वेष,		
सुखम्	= सुख,	सविकारम्	= विकारसहित[५]
दुःखम्	= दुःख,	एतत्	= यो
सङ्घातः	= स्थूल देहको पिण्ड,	क्षेत्रम्	= क्षेत्र
		समासेन	= संक्षेपमा
चेतना	= चेतना[३] (र)	उदाहृतम्	= बताइएको छ।

१-अर्थात् आकाश, वायु, अग्नि, जल र पृथ्वीको सूक्ष्मभाव।
२-अर्थात् कान, छाला, आँखा, जिब्रो र नाक एवं बोली, हात, गोडा, उपस्थ र गुदा।
३-शरीर र अन्तस्करणको एक प्रकारको चेतनशक्ति।
४-गीता अध्याय १८ श्लोक ३३-३४-३५ मा हेर्नुहोस्।
५-पाँचौं श्लोकमा भनिएको तलाई क्षेत्रको स्वरूप बुझ्नुपर्दछ भने यस श्लोकमा बताइएका इच्छादि क्षेत्रका विकार भन्ने बुझ्नुपर्दछ।

[ज्ञानको साधनमा अमानित्व आदि नौ गुणको कथन।]

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

अमानित्वम्, अदम्भित्वम्, अहिंसा, क्षान्तिः, आर्जवम्,
आचार्योपासनम्, शौचम्, स्थैर्यम्, आत्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

र हे अर्जुन!—

अमानित्वम्	= श्रेष्ठताको अभिमान नहुनु,	**आर्जवम्**	= मन-वाणी आदिको सरलता,
अदम्भित्वम्	= दम्भाचरण नहुनु,	**आचार्योपासनम्**	= श्रद्धाभक्तिसहित गुरुको सेवा,
अहिंसा	= कुनै पनि प्राणीलाई कुनै पनि प्रकार नसताउनु,	**शौचम्**	= बाहिर-भित्रको शुद्धि*,
क्षान्तिः	= क्षमाभाव,	**स्थैर्यम्**	= अन्तःकरणको स्थिरता (र)
		आत्मविनिग्रहः	= मन-इन्द्रियसहित शरीरको निग्रह—

[ज्ञानको साधनमा अहंकार नहुनु र वैराग्यको वर्णन।]

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु, वैराग्यम्, अनहङ्कारः, एव, च,
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

* सत्यतापूर्वक शुद्ध व्यवहारले द्रव्य र त्यसको अन्नबाट आहारको तथा यथायोग्य व्यवहारबाट आचरणहरूको र जलमृत्तिकादिबाट शरीरको शुद्धिलाई 'बाहिरको शुद्धि' भनिन्छ भने राग, द्वेष र कपट आदि विकारहरू नाश भएर अन्तःकरण स्वच्छ हुनु 'भित्रको शुद्धि' भनिन्छ।

तथा—

इन्द्रियार्थेषु	यस लोक र परलोकको सम्पूर्ण भोगहरूमा
वैराग्यम्	आसक्ति नहुनु
च	र
अनहङ्कारः, एव	अहंकार पनि नहुनु
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्	जन्म, मृत्यु, बुढ्यौली र रोग आदिमा दुःख र दोषहरूको बारम्बार विचार गर्नु—

[ज्ञानको साधनमा आसक्तिको अभाव र चित्तको समताको वर्णन।]

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

असक्तिः, अनभिष्वङ्गः, पुत्रदारगृहादिषु,
नित्यम्, च, समचित्तत्वम्, इष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

तथा—

पुत्रदारगृहादिषु	पुत्र–स्त्री–घर र धन आदिमा
असक्तिः	आसक्ति नहुनु,
अनभिष्वङ्गः	ममता नराख्नु
च	तथा
इष्टानिष्टोपपत्तिषु	प्रिय र अप्रियको प्राप्तिमा
नित्यम्	सधैँ
समचित्तत्वम्	समचित्त रहनु—

[ज्ञानको साधनमा अव्यभिचारिणी भक्ति र एकान्त देशको सेवनको वर्णन।]

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

मयि, च, अनन्ययोगेन, भक्तिः, अव्यभिचारिणी,
विविक्तदेशसेवित्वम्, अरतिः, जनसंसदि ॥ १० ॥

र—

मयि = म परमेश्वरमा
अनन्ययोगेन = अनन्य योगद्वारा
अव्यभिचारिणी=अव्यभिचारिणी
भक्तिः = भक्ति[1]
च = तथा
विविक्तदेश-सेवित्वम् = एकान्त र शुद्ध स्थानमा रहने स्वभाव (र)
जनसंसदि = विषयासक्त मनुष्यहरूको समुदायमा
अरतिः = प्रेम नहुनु—

[ज्ञानको साधनमा निदिध्यासनको वर्णन र ज्ञानको साधनबाट विपरीत गुणलाई अज्ञान बताउनु।]

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्, तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्,
एतत्, ज्ञानम्, इति, प्रोक्तम्, अज्ञानम्, यत्, अतः, अन्यथा॥ ११ ॥

तथा—

अध्यात्मज्ञान-नित्यत्वम् = अध्यात्मज्ञानमा[2] नित्य स्थिति (र)
तत्त्वज्ञानार्थ-दर्शनम् = तत्त्वज्ञानको अर्थरूप परमात्मालाई नै देख्नु—
एतत् = यी सबै
ज्ञानम् = ज्ञान[3] हो (र)
यत् = जो
अतः = यसदेखि
अन्यथा = विपरीत छ,

१–केवल एक सर्वशक्तिमान् परमेश्वरलाई नै आफ्नो स्वामी मान्दै स्वार्थ र अभिमानको त्याग गरी, श्रद्धा र भावसहित परमप्रेमले भगवान्‌को निरन्तर चिन्तन गर्नु 'अव्यभिचारिणी' भक्ति हो।

२–जसको ज्ञानद्वारा आत्मवस्तु र अनात्मवस्तु जान्न सकिन्छ, त्यस ज्ञानको नाम 'अध्यात्मज्ञान' हो।

३–यस अध्यायको ७औं श्लोकदेखि लिएर यहाँसम्म जो साधन भनिएका छन्, ती सबै तत्त्वज्ञानको प्राप्तिमा कारण हुनाले ''ज्ञान'' नामले भनिएका छन्।

अज्ञानम्	= त्यो अज्ञान हो *,		
इति	= यस्तो	**प्रोक्तम्**	= भनिएको छ।

[जान्नेयोग्य परमात्माको स्वरूपको वर्णन गर्ने प्रतिज्ञा र त्यसको निर्गुणस्वरूपको वर्णन।]

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते॥ १२॥

ज्ञेयम्, यत्, तत्, प्रवक्ष्यामि, यत्, ज्ञात्वा, अमृतम्, अश्नुते,
अनादिमत्, परम्, ब्रह्म, न, सत्, तत्, न, असत्, उच्यते॥ १२॥

र हे अर्जुन!—

यत्	= जो	**तत्**	= त्यो
ज्ञेयम्	= जान्नयोग्य छ (तथा)	**अनादिमत्**	= अनादिवाला
		परम्	= पर
यत्	= जसलाई	**ब्रह्म**	= ब्रह्म
ज्ञात्वा	= जानेर (मनुष्य)	**न**	= न
अमृतम्	= परमानन्दलाई	**सत्**	= सत् (नै)
अश्नुते	= प्राप्त गर्दछ,		
तत्	= त्यसलाई	**उच्यते**	= भनिन्छ,
प्रवक्ष्यामि	= राम्रोसँग भन्दछु।	**न**	= न
		असत्	= असत् (नै)।

[परमात्माको विश्वरूपको वर्णन।]

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति॥ १३॥

सर्वतःपाणिपादम्, तत्, सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्,
सर्वतःश्रुतिमत्, लोके, सर्वम्, आवृत्य, तिष्ठति॥ १३॥

* माथि बताइएका ज्ञानका साधनहरूभन्दा विपरीत जुन मान, दम्भ, हिंसा आदि छन्, ती अज्ञानको वृद्धिमा कारण हुनाले 'अज्ञान' नामले भनिएका छन्।

तर—

तत् = ती

सर्वतःपाणिपादम् = सबैतिर हात गोडा भएका,

सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् = सबैतिर आँखा, शिर र मुख भएका (तथा)

सर्वतःश्रुतिमत् = सबैतिर कान भएका छन्।

(यतः) = किनकि (ती)

लोके = संसारमा

सर्वम् = सबैलाई

आवृत्य = व्याप्त गरेर

तिष्ठति = रहन्छ *।

[परमेश्वरको सगुण र निर्गुण स्वरूपको एकताको वर्णन।]

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च॥ १४॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासम्, सर्वेन्द्रियविवर्जितम्,
असक्तम्, सर्वभृत्, च, एव, निर्गुणम्, गुणभोक्तृ, च॥ १४॥

र त्यो—

सर्वेन्द्रियगुणाभासम् = सम्पूर्ण इन्द्रियको विषयहरूलाई जान्नेवाला हो, (तर वास्तवमा)

सर्वेन्द्रियविवर्जितम् = सबै इन्द्रियहरूले रहित हो

च = तथा

असक्तम् = आसक्तिरहित (भएर)

एव = पनि

सर्वभृत् = सबैको धारण-पोषण गर्ने

च = र

निर्गुणम् = निर्गुण भएर (पनि)

गुणभोक्तृ = गुणहरूलाई भोग्नेवाला हो।

* आकाश जसरी वायु, अग्नि, जल र पृथ्वीको कारणरूप हुनाले तिनलाई व्याप्त गरेर रहेको छ, त्यसैगरी परमात्मा पनि सबैका कारणरूप हुनाले सम्पूर्ण चराचर जगत्लाई व्याप्त तुल्याई 'स्थित छन्'।

[सर्वात्मरूपले परमात्माको व्यापकताको वर्णन।]

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत्॥ १५॥

बहिः, अन्तः, च, भूतानाम्, अचरम्, चरम्, एव, च,
सूक्ष्मत्वात्, तत्, अविज्ञेयम्, दूरस्थम्, च, अन्तिके, च, तत्॥ १५॥

तथा त्यो—

भूतानाम्	= चराचर सबै भूतका	**सूक्ष्मत्वात्**	= सूक्ष्म हुनाले
बहिः, अन्तः	= बाहिर-भित्र (परिपूर्ण छ)	**अविज्ञेयम्**	= अविज्ञेय छ[१]
		च	= तथा
च	= र	**अन्तिके**	= अति नजिकमा[२]
चरम्, अचरम्	= चर-अचररूप	**च**	= र
एव	= पनि (त्यही हो;)	**दूरस्थम्**	= टाढामा पनि स्थित[३]
च	= र		
तत्	= त्यो	**तत्**	= त्यही हो।

[उत्पत्ति, पालन र संहार गर्ने परमात्माको सर्वव्यापी स्वरूपको वर्णन।]

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च॥ १६॥

अविभक्तम्, च, भूतेषु, विभक्तम्, इव, च, स्थितम्,
भूतभर्तृ, च, तत्, ज्ञेयम्, ग्रसिष्णु, प्रभविष्णु, च॥ १६॥

तथा त्यो परमात्मा—

अविभक्तम्	= विभागरहित एक रूपले आकाश समान परिपूर्ण भएर	**च**	= पनि
		भूतेषु	= चराचर सम्पूर्ण भूतहरूमा
		विभक्तम्, इव	= विभक्त-जस्तै

१- जसरी सूर्यका किरणमा स्थित जल सूक्ष्म हुनाले सामान्य मानिसले जान्न सक्दैनन्, त्यसैगरी सर्वव्यापी परमात्मा पनि सूक्ष्म हुनाले सामान्य मानिसले जान्न सक्दैनन्,

२. त्यो परमात्मा सर्वत्र परिपूर्ण र सबैको आत्मा हुनाले अत्यन्त नजिक छ।

३. श्रद्धारहित, अज्ञानी पुरुषहरूका लागि नजान्नाले गर्दा निकै टाढा छ।

स्थितम् = { रहेको[१] (प्रतीत हुन्छ);
च = तथा
तत् = त्यो
ज्ञेयम् = जान्नयोग्य परमात्मा
भूतभर्तृ = { विष्णुरूपले भूतलाई धारण-पोषण गर्ने भएका
च = र
ग्रसिष्णु = { रुद्ररूपले संहार गर्ने भएका
च = तथा
प्रभविष्णु = { ब्रह्मारूपले सबैलाई उत्पन्न गर्ने हुनुहुन्छ।

[ज्ञानद्वारा प्राप्त हुनयोग्य परमात्माको परम प्रकाशमय स्वरूपको वर्णन।]

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम्॥ १७॥

ज्योतिषाम्, अपि, तत्, ज्योतिः, तमसः, परम्, उच्यते,
ज्ञानम्, ज्ञेयम्, ज्ञानगम्यम्, हृदि, सर्वस्य, विष्ठितम्॥ १७॥

र—

तत् = त्यो परब्रह्म
ज्योतिषाम् = ज्योतिहरूको
अपि = पनि
ज्योतिः = ज्योति[२] (एवं)
तमसः = मायादेखि
परम् = अत्यन्त पर
उच्यते = { बताइन्छ। (त्यो परमात्मा)
ज्ञानम् = बोधस्वरूप,
ज्ञेयम् = जान्नयोग्य (एवं)
ज्ञानगम्यम् = { तत्त्वज्ञानले प्राप्त गर्नयोग्य छ (र)

१- जसरी महाकाश विभागरहित स्थित भएर पनि घडामा फरक-फरक प्रतीत हुन्छ, त्यसैगरी परमात्मा सबै भूतहरूमा एकरूपले स्थित भएर पनि फरक-फरक जस्तै प्रतीत हुन्छ।

२- गीता अध्याय १५ श्लोक १२ मा हेर्नुस्।

सर्वस्य	= सबैका		विष्ठितम्	=	विशेषरूपले स्थित हुनुहुन्छ।
हृदि	= हृदयमा				

[क्षेत्र, ज्ञान र ज्ञेयको तत्त्व जान्नाले भगवत्-प्राप्तिको वर्णन।]

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते॥ १८॥

इति, क्षेत्रम्, तथा, ज्ञानम्, ज्ञेयम्, च, उक्तम्, समासतः,
मद्भक्तः, एतत्, विज्ञाय, मद्भावाय, उपपद्यते॥ १८॥

हे अर्जुन!—

इति	= यस प्रकार	समासतः	= संक्षेपले
क्षेत्रम्	= क्षेत्र[1]	उक्तम्	= बताएँ।
तथा	= तथा	मद्भक्तः	= मेरो भक्त
ज्ञानम्	= ज्ञान[2]	एतत्	= यसलाई
च	= र	विज्ञाय	= तत्त्वपूर्वक जानेर
ज्ञेयम्	= जान्नयोग्य परमात्माका स्वरूप[3]	मद्भावाय	= मेरो स्वरूपलाई
		उपपद्यते	= प्राप्त गर्दछ।

[प्रकृति-पुरुषको अनादिता तथा प्रकृतिदेखि विकार र गुणको उत्पत्तिका वर्णन।]

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान्॥ १९॥

प्रकृतिम्, पुरुषम्, च, एव, विद्धि, अनादी, उभौ, अपि,
विकारान्, च, गुणान्, च, एव, विद्धि, प्रकृतिसम्भवान्॥ १९॥

१-श्लोक ५-६ मा विकारसहित क्षेत्रको स्वरूप बताइएको छ।
२-श्लोक ७ देखि ११ सम्म ज्ञान अर्थात् ज्ञानको साधन बताइएको छ।
३-श्लोक १२ देखि १७ सम्म ज्ञेयको स्वरूप बताइएको छ।

र हे अर्जुन!—

प्रकृतिम् = प्रकृति		विकारान् = राग-द्वेषादि विकारहरूलाई	
च = र		च = तथा	
पुरुषम् = पुरुष—		गुणान् = त्रिगुणात्मक सम्पूर्ण पदार्थहरूलाई	
उभौ = यी दुबैलाई		अपि = पनि	
एव = नै (तिमी)		प्रकृतिसम्भवान्, एव = प्रकृतिबाट नै उत्पन्न	
अनादी = अनादि		विद्धि = जान।	
विद्धि = जान			
च = र			

[कार्य-करणको उत्पत्तिमा प्रकृतिको र सुख-दुःखहरू भोग्नमा पुरुषको हेतुताको वर्णन।]

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते॥ २०॥

कार्यकरणकर्तृत्वे, हेतुः, प्रकृतिः, उच्यते,
पुरुषः, सुखदुःखानाम्, भोक्तृत्वे, हेतुः, उच्यते॥ २०॥

किनकि—

कार्यकरणकर्तृत्वे = कार्य करणलाई* उत्पन्न गर्नमा	पुरुषः = जीवात्मा
हेतुः = कारण	सुखदुःखानाम् = सुख-दुःखको
प्रकृतिः = प्रकृति	भोक्तृत्वे = भोक्तापनमा अर्थात् भोग्नुमा
उच्यते = भनिन्छ (र)	हेतुः = प्रकृति
	उच्यते = भनिन्छ।

* आकाश, वायु, अग्नि, जल र पृथ्वी तथा शब्द, स्पर्श, रूप, रस र गन्ध—यी दशको नाम ''कार्य'' हो। बुद्धि, अहंकार र मन तथा कान, छाला, आँखा, जिब्रो र नाक एवं बोली, हात, गोडा, उपस्थ र गुदा—यी १३ को नाम ''करण'' हो।

[प्रकृतिको संगबाट पुरुषलाई भोग र नाना योनिहरूको प्राप्ति।]

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान्।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

पुरुषः, प्रकृतिस्थः, हि, भुङ्क्ते, प्रकृतिजान्, गुणान्,
कारणम्, गुणसङ्गः, अस्य, सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

तर—

प्रकृतिस्थः = प्रकृतिमा[1] स्थित
पुरुषः = पुरुष
हि = नै
प्रकृतिजान् = प्रकृतिबाट उत्पन्न
गुणान् = त्रिगुणात्मक पदार्थहरूलाई
भुङ्क्ते = भोग्दछ (र यी)
गुणसङ्गः = गुणको संग (नै)
अस्य = यस जीवात्माको
सदसद्योनिजन्मसु = राम्रा-नराम्रा योनिहरूमा जन्म लिनुको
कारणम् = कारण हो[2]।

[परमात्मा र आत्माको एकताको प्रतिपादन।]

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

उपद्रष्टा, अनुमन्ता, च, भर्ता, भोक्ता, महेश्वरः,
परमात्मा, इति, च, अपि, उक्तः, देहे, अस्मिन्, पुरुषः, परः ॥ २२ ॥

अस्मिन् = यस
देहे (स्थितः) अपि = शरीरमा स्थित
पुरुषः = यो आत्मा
परः (एव) = (वास्तवमा) परमात्मा[3] नै हो। (त्यही)

१-प्रकृति शब्दको अर्थ गीता अध्याय ७ श्लोक १४ मा बताइएको भगवान्‌को त्रिगुणमयी माया भन्ने बुझ्नुपर्दछ।

२-सत्त्वगुणको सङ्गतले देवयोनिमा, रजोगुणको सङ्गतले मनुष्ययोनिमा र तमोगुणको सङ्गतले पशु, पक्षी आदि नीच योनिहरूमा जन्म हुन्छ।

३-अर्थात् त्रिगुणमयी मायाबाट सर्वथा अतीत।

उपद्रष्टा	=	साक्षी हुनाले उपद्रष्टा	**भोक्ता**	=	जीवरूपले भोक्ता,
च	=	र	**महेश्वरः**	=	ब्रह्मा आदिको पनि स्वामी हुनाले महेश्वर
अनुमन्ता	=	यथार्थ सम्मति दिने हुनाले अनुमन्ता,	**च**	=	र
भर्ता	=	सबैको धारण-पोषण गर्ने भएको हुनाले भर्ता,	**परमात्मा**	=	शुद्ध सच्चिदानन्दघन हुनाले परमात्मा—
			इति	=	यस्तो
			उक्तः	=	भनिएको छ।

[गुणहरूसहित प्रकृति र पुरुषलाई तत्त्वसाथ जान्नुको फल।]

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते॥ २३॥

यः, एवम्, वेत्ति, पुरुषम्, प्रकृतिम्, च, गुणैः, सह,
सर्वथा, वर्तमानः, अपि, न, सः, भूयः, अभिजायते॥ २३॥

एवम्	=	यस प्रकार	**सः**	=	त्यो
पुरुषम्	=	पुरुषलाई	**सर्वथा**	=	सबै प्रकारले
च	=	र	**वर्तमानः**	=	कर्तव्य कर्म गरिरहेर
गुणैः	=	गुणहरू			
सह	=	सहित	**अपि**	=	पनि
प्रकृतिम्	=	प्रकृतिलाई	**भूयः**	=	फेरि
यः	=	जो मनुष्य	**न**	=	न
वेत्ति	=	तत्त्वसाथ जान्दछ*,	**अभिजायते**	=	जन्मन्छ।

[ध्यानयोग, ज्ञानयोग र कर्मयोगबाट भगवत्प्राप्तिको वर्णन।]

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना।
अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे॥ २४॥

* दृश्यमात्र सम्पूर्ण जगत् मायाको कार्य हुनाले क्षणभङ्गुर, नाशवान्, जड र अनित्य छ भने जीवात्मा नित्य, चेतन, निर्विकार र अविनाशी एवं शुद्ध, बोधस्वरूप, सच्चिदानन्दघन परमात्माकै सनातन अंश हो भन्ने तरिकाले बुझेर सम्पूर्ण मायिक पदार्थहरूसितको सङ्गतलाई त्यागेर परमपुरुष परमात्मामै एकीभावले नित्य स्थित रहनुको नाम उनलाई 'तत्त्वपूर्वक जान्नु' हो।

ध्यानेन, आत्मनि, पश्यन्ति, केचित्, आत्मानम्, आत्मना,
अन्ये, साङ्ख्येन, योगेन, कर्मयोगेन, च, अपरे ॥ २४ ॥

हे अर्जुन! त्यस परमपुरुष—

आत्मानम्	= परमात्मालाई	**अन्ये**	= अन्य कतिले
केचित्	= कति मानिसले त	**साङ्ख्येन योगेन**	= ज्ञानयोग[2]द्वारा
आत्मना	= शुद्ध भएका सूक्ष्म बुद्धिले	**च**	= र
ध्यानेन	= ध्यानद्वारा[1]	**अपरे**	= अन्य (कतिले)
आत्मनि	= हृदयमा	**कर्मयोगेन**	= कर्मयोगद्वारा[3]
पश्यन्ति	= देख्दछन्,	**(पश्यन्ति)**	= देख्दछन् अर्थात् प्राप्त गर्दछन्।

[महान् पुरुषको कथनानुसार उपासना गर्नाले भगवत्प्राप्तिको वर्णन।]

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

अन्ये, तु, एवम्, अजानन्तः, श्रुत्वा, अन्येभ्यः, उपासते,
ते, अपि, च, अतितरन्ति, एव, मृत्युम्, श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

तु	= तर	**अन्येभ्यः**	= अन्यबाट अर्थात् तत्त्व जान्ने पुरुषहरूबाट
अन्ये	= यीभन्दा अन्य अर्थात् जो मन्द बुद्धि भएका पुरुष छन्, ती	**श्रुत्वा**	= सुनेर नै (तदनुसार)
एवम्	= यस प्रकार		
अजानन्तः	= नजानेर	**उपासते**	= उपासना गर्दछन्[4]

१–जसको वर्णन गीता अध्याय ६ श्लोक ११ देखि ३२ सम्म विस्तारपूर्वक गरिएको छ।

२–जसको वर्णन गीता अध्याय २ श्लोक ११ देखि ३० सम्म विस्तारपूर्वक गरिएको छ।

३–जसको वर्णन गीता अध्याय २ श्लोक ४० देखि अध्याय–समाप्तिपर्यन्त विस्तारपूर्वक गरिएको छ।

४–अर्थात् ती पुरुषहरूले भनेअनुसार नै श्रद्धासहित तत्पर भई साधन गर्दछन्।

च = र		अपि = पनि	
ते = ती		मृत्युम् = मृत्युरूप संसारसागरलाई	
श्रुतिपरायणाः = श्रवणपरायण पुरुष		अतितरन्ति, एव = निःसन्देह पार गर्दछन्।	

[क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको संयोगबाट चराचर प्राणिहरूको उत्पत्तिको वर्णन।]

यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम्।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ॥ २६॥

यावत्, सञ्जायते, किञ्चित्, सत्त्वम्, स्थावरजङ्गमम्,
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्, तत्, विद्धि, भरतर्षभ॥ २६॥

भरतर्षभ = हे अर्जुन!	तत् = ती सबैलाई (तिमी)
यावत् = जति मात्रमा	क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् = क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको संयोगले नै (उत्पन्न भएको)
किञ्चित् = जतिसुकै	
स्थावरजङ्गमम् = स्थावरजंगम	
सत्त्वम् = प्राणी	
सञ्जायते = उत्पन्न हुन्छन्,	विद्धि = जान।

[अविनाशी परमेश्वरलाई सर्वत्र समभावले स्थित देख्नेको प्रशंसा।]

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति॥ २७॥

समम्, सर्वेषु, भूतेषु, तिष्ठन्तम्, परमेश्वरम्,
विनश्यत्सु, अविनश्यन्तम्, यः, पश्यति, सः, पश्यति॥ २७॥

यस प्रकार जानेर—

यः = जो पुरुष	परमेश्वरम् = परमेश्वरलाई
विनश्यत्सु = नष्ट भइरहेका	अविनश्यन्तम् = नाशरहित (र)
सर्वेषु = सबै	
भूतेषु = चराचर भूतहरूमा	समम् = समभावले

तिष्ठन्तम्	= स्थित	सः	= त्यही (यथार्थ)
पश्यति	= देख्दछ,	पश्यति	= देख्दछ।

[परमेश्वरलाई सर्वत्र समभावले स्थित देख्नुको फल।]

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम्।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम्॥ २८॥

सममृ, पश्यन्, हि, सर्वत्र, समवस्थितम्, ईश्वरम्,
न, हिनस्ति, आत्मना, आत्मानम्, ततः, याति, पराम्, गतिम्॥ २८॥

हि	= किनकि (जो पुरुष)	आत्मना	= आफूद्वारा
		आत्मानम्	= आफैँलाई
सर्वत्र	= सबैमा	न हिनस्ति	= नष्ट गर्दैन[1],
समवस्थितम्	= समभावले स्थित	ततः	= यसैबाट (त्यो)
ईश्वरम्	= परमेश्वरलाई	पराम्	= परम
समम्	= समान	गतिम्	= गतिलाई
पश्यन्	= देख्दछ	याति	= प्राप्त गर्दछ।

[आत्मालाई अकर्ता देख्नेवालाको प्रशंसा।]

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति॥ २९॥

प्रकृत्या, एव, च, कर्माणि, क्रियमाणानि, सर्वशः,
यः, पश्यति, तथा, आत्मानम्, अकर्तारम्, सः, पश्यति॥ २९॥

च	= र	एव	= नै
यः	= जो पुरुष	क्रियमाणानि	= गरिएको
कर्माणि	= सम्पूर्ण कर्महरूलाई	पश्यति	= देख्दछ[2]
सर्वशः	= सबै किसिमले	तथा	= र
प्रकृत्या	= प्रकृतिद्वारा	आत्मानम्	= आत्मालाई

१-अर्थात् शरीरको नाश हुनुलाई आफ्नो आत्माको नाश मान्दैनन्।
२-अर्थात् यस कुरालाई तत्त्वसाथ सम्झनुपर्दछ कि प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका सम्पूर्ण गुण नै गुणमा मिल्दछन्।

अकर्तारम्	= अकर्ता	सः	= त्यही (यथार्थ)
पश्यति	= देख्दछ,	(पश्यति)	= देख्दछ।

[संसारलाई परमात्मामा स्थित र परमात्माबाट उत्पन्न भएका देख्नुको फल।]

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा॥ ३०॥

यदा, भूतपृथग्भावम्, एकस्थम्, अनुपश्यति,
ततः, एव, च, विस्तारम्, ब्रह्म, सम्पद्यते तदा॥ ३०॥

र—

यदा	= जुन समय (त्यो पुरुष)	एव	= नै
भूतपृथग्भावम्	= भूतहरूको फरक - फरक भावलाई	विस्तारम्	= सम्पूर्ण भूतहरूको विस्तार
एकस्थम्	= एक परमात्मामा नै स्थित	अनुपश्यति	= देख्दछ,
च	= तथा	तदा	= त्यसै समय (त्यो)
ततः	= त्यस परमात्माबाट	ब्रह्म	= सच्चिदानन्दघन ब्रह्मलाई
		सम्पद्यते	= प्राप्त गर्दछ।

[अविनाशी परमात्मा गुणातीत हुनाले न कर्ता छ र न लिप्त हुन्छ, यस विषयको वर्णन।]

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते॥ ३१॥

अनादित्वात्, निर्गुणत्वात्, परमात्मा, अयम्, अव्ययः,
शरीरस्थः, अपि, कौन्तेय, न, करोति, न, लिप्यते॥ ३१॥

कौन्तेय	= हे अर्जुन!	अव्ययः	= अविनाशी
अनादित्वात्	= अनादि हुनाले (र)	परमात्मा	= परमात्मा
निर्गुणत्वात्	= निर्गुण हुनाले	शरीरस्थः	= शरीरमा स्थित भएर
अयम्	= त्यो	अपि	= पनि (वास्तवमा)

न	= न (त)	**न**	= न
करोति	= केही गर्दछ र	**लिप्यते**	= लिप्त नै हुन्छ।

[आकाशको दृष्टान्तबाट आत्माको निर्लिप्तताको वर्णन]

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते॥ ३२॥

यथा, सर्वगतम्, सौक्ष्म्यात्, आकाशम्, न, उपलिप्यते,
सर्वत्र, अवस्थितः, देहे, तथा, आत्मा, न, उपलिप्यते॥ ३२॥

यथा	= जसरी	**देहे**	= शरीरमा
सर्वगतम्	= सर्वत्र व्याप्त	**सर्वत्र**	= सर्वत्र
आकाशम्	= आकाश	**अवस्थितः**	= स्थित
सौक्ष्म्यात्	= { सूक्ष्म हुनाको कारण	**आत्मा**	= { आत्मा (निर्गुण हुनाको कारण शरीरको गुणले)
न, उपलिप्यते	= लिप्त हुँदैन,	**न, उपलिप्यते**	= लिप्त हुँदैन।
तथा	= त्यसरी नै		

[सूर्यको दृष्टान्तबाट प्रकाशस्वरूप आत्माको अकर्तापनको वर्णन।]

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत॥ ३३॥

यथा, प्रकाशयति, एकः, कृत्स्नम्, लोकम्, इमम्, रविः,
क्षेत्रम्, क्षेत्री, तथा, कृत्स्नम्, प्रकाशयति, भारत॥ ३३॥

भारत	= हे अर्जुन!	**प्रकाशयति**	= { प्रकाशित गर्दछ,
यथा	= जसरी		
एकः	= एउटै	**तथा**	= त्यसै गरी
रविः	= सूर्य	**क्षेत्री**	= एउटै आत्मा
इमम्	= यस	**कृत्स्नम्**	= सम्पूर्ण
कृत्स्नम्	= सम्पूर्ण	**क्षेत्रम्**	= क्षेत्रलाई
लोकम्	= ब्रह्माण्डलाई	**प्रकाशयति**	= प्रकाशित गर्दछ।

[क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको फरकलाई जान्नुको फल परमात्माको प्राप्ति बताउनु।]

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम्॥ ३४॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः, एवम्, अन्तरम्, ज्ञानचक्षुषा,
भूतप्रकृतिमोक्षम्, च, ये, विदुः, यान्ति, ते, परम्॥ ३४॥

एवम्	= यस प्रकार	**ये**	= जो पुरुष
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः	= क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको	**ज्ञानचक्षुषा**	= ज्ञान-नेत्रद्वारा
अन्तरम्	= भेदलाई*	**विदुः**	= तत्त्वसाथ जान्दछन्,
च	= तथा	**ते**	= ती महात्माजन
भूतप्रकृतिमोक्षम्	= कार्यसहित प्रकृतिबाट मुक्त हुनुलाई	**परम्**	= परम ब्रह्म परमात्मालाई
		यान्ति	= प्राप्त गर्दछन्।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत्

* क्षेत्रलाई जड, विकारी, क्षणिक र नाशवान् तथा क्षेत्रज्ञलाई नित्य, चेतन, अविकारी र अविनाशी जान्नु नै तिनका 'भेदलाई' जान्नु हो।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

प्रधान-विषय—१ देखि ४ सम्म ज्ञानको महिमा र प्रकृति-पुरुषबाट जगत्‌को उत्पत्ति, (५—१८) सत्त्व, रज, तम तीनै गुणहरूको विषय, (१९—२७) भगवत्-प्राप्तिको उपाय र गुणातीत पुरुषको लक्षण।

[अति उत्तम परमज्ञानको वर्णनको प्रतिज्ञा र त्यसको महिमा।]

श्रीभगवानुवाच

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

परम्, भूयः, प्रवक्ष्यामि, ज्ञानानाम्, ज्ञानम्, उत्तमम्,
यत्, ज्ञात्वा, मुनयः, सर्वे, पराम्, सिद्धिम्, इतः, गताः ॥ १ ॥

त्यसपछि श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ, अर्जुन!—

ज्ञानानाम्	= ज्ञानहरूमा पनि	**सर्वे**	= सबै
उत्तमम् (तत्)	= अति उत्तम त्यस	**मुनयः**	= मुनिजन
परम्	= परम	**इतः**	= यस संसारबाट (मुक्त भएर)
ज्ञानम्	= ज्ञानलाई (म)		
भूयः	= फेरि		
प्रवक्ष्यामि	= भन्दछु,	**पराम्**	= परम
यत्	= जसलाई	**सिद्धिम्**	= सिद्धिलाई
ज्ञात्वा	= जानेर	**गताः**	= प्राप्त गरेका छन्।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च॥ २॥

इदम्, ज्ञानम्, उपाश्रित्य, मम, साधर्म्यम्, आगताः,
सर्गे, अपि, न, उपजायन्ते, प्रलये, न, व्यथन्ति, च॥ २॥

हे अर्जुन!—

इदम्	= यस	**सर्गे**	= सृष्टिको आदिमा (पुनः)
ज्ञानम्	= ज्ञानलाई	**न उपजायन्ते**	= उत्पन्न हुँदैनन्
उपाश्रित्य	= आश्रय लिएर अर्थात् धारण गरी	**च**	= र
मम	= मेरो	**प्रलये**	= प्रलयकालमा
साधर्म्यम्	= स्वरूपलाई	**अपि**	= पनि
आगताः	= प्राप्त गरेका पुरुष	**न व्यथन्ति**	= व्याकुल हुँदैनन्।

[प्रकृति-पुरुषको संयोगले सर्वभूतको उत्पत्तिको कथन।]

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम्।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत॥ ३॥

मम, योनिः, महत्, ब्रह्म, तस्मिन्, गर्भम्, दधामि, अहम्,
सम्भवः, सर्वभूतानाम्, ततः, भवति, भारत॥ ३॥

भारत	= हे अर्जुन!	**तस्मिन्**	= त्यस योनिमा
मम	= मेरो	**गर्भम्**	= चेतन–समुदायरूप गर्भलाई
महत्, ब्रह्म	= महत्–ब्रह्मरूप मूल प्रकृति (सम्पूर्ण भूतहरूको)	**दधामि**	= स्थापित गर्दछु।
योनिः	= योनि हो अर्थात् गर्भाधानको स्थान हो (र)	**ततः**	= त्यस जड–चेतनको संयोगबाट
		सर्वभूतानाम्	= सबै भूतहरूको
		सम्भवः	= उत्पत्ति
अहम्	= म	**भवति**	= हुन्छ।

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता॥ ४॥

सर्वयोनिषु, कौन्तेय, मूर्तयः, सम्भवन्ति, याः,
तासाम्, ब्रह्म, महत्, योनिः, अहम्, बीजप्रदः, पिता॥ ४॥

तथा—

कौन्तेय = हे अर्जुन!
सर्वयोनिषु = नाना प्रकारका सबै योनिहरूमा
याः = जति
मूर्तयः = मूर्तिहरू अर्थात् शरीरधारी प्राणी
सम्भवन्ति = उत्पन्न हुन्छन्,
महत्, ब्रह्म = प्रकृति (त)
तासाम् = ती सबैको
योनिः = गर्भ धारण गर्ने माता हुन् (र)
अहम् = म
बीजप्रदः = बीजलाई स्थापन गर्ने
पिता = पिता हुँ।

[प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका तीनै गुणद्वारा जीवात्मा बाँधिनुको वर्णन।]

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम्॥ ५॥

सत्त्वम्, रजः, तमः, इति, गुणाः, प्रकृतिसम्भवाः,
निबध्नन्ति, महाबाहो, देहे, देहिनम्, अव्ययम्॥ ५॥

तथा—

महाबाहो = हे अर्जुन!
सत्त्वम् = सत्त्वगुण,
रजः = रजोगुण र
तमः = तमोगुण—
इति = यी
प्रकृतिसम्भवाः = प्रकृतिबाट उत्पन्न
गुणाः = तीनै गुण
अव्ययम् = अविनाशी
देहिनम् = जीवात्मालाई
देहे = शरीरमा
निबध्नन्ति = बाँध्दछन्।

[सत्त्वगुणद्वारा जीवात्मालाई बाँधिनुको प्रकार।]

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ॥ ६॥

तत्र, सत्त्वम्, निर्मलत्वात्, प्रकाशकम्, अनामयम्,
सुखसङ्गेन, बध्नाति, ज्ञानसङ्गेन, च, अनघ॥ ६॥

अनघ	= हे निष्पाप !	सुखसङ्गेन	= सुखको सम्बन्धले
तत्र	= ती तीनै गुणहरूमा	च	= र
सत्त्वम्	= सत्त्वगुण (त)	ज्ञानसङ्गेन	= ज्ञानको सम्बन्धले अर्थात् त्यसको अभिमानले
निर्मलत्वात्	= निर्मल हुनाले		
प्रकाशकम्	= प्रकाश दिने (र)		
अनामयम्	= विकाररहित छ, (त्यो)	बध्नाति	= बाँध्दछ।

[रजोगुणद्वारा जीवात्मा बाँधिनुको प्रकार।]

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम्॥ ७॥

रजः, रागात्मकम्, विद्धि, तृष्णासङ्गसमुद्भवम्,
तत्, निबध्नाति, कौन्तेय, कर्मसङ्गेन, देहिनम्॥ ७॥

तथा—

कौन्तेय	= हे अर्जुन !	तत्	= त्यो
रागात्मकम्	= रागरूप	देहिनम्	= यस जीवात्मालाई
रजः	= रजोगुणलाई		
तृष्णासङ्गसमुद्भवम्	= कामना र आसक्तिबाट उत्पन्न	कर्मसङ्गेन	= कर्म र तिनका फलको सम्बन्धले
विद्धि	= जान	निबध्नाति	= बाँध्दछ।

[तमोगुणद्वारा जीवात्मा बाँधिनुको प्रकार।]

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत॥ ८॥

तमः, तु, अज्ञानजम्, विद्धि, मोहनम्, सर्वदेहिनाम्,
प्रमादालस्यनिद्राभिः, तत्, निबध्नाति, भारत॥ ८॥

भारत	= हे अर्जुन !	मोहनम्	= मोहमा पार्ने
सर्वदेहिनाम्	= सबै देहाभिमानीहरूलाई	तमः	= तमोगुणलाई
		तु	= त

अज्ञानजम्	=	अज्ञानबाट उत्पन्न	**प्रमादालस्यनिद्राभिः**	=	प्रमाद[१] आलस्य[२] र निद्राद्वारा
विद्धि	=	जान।			
तत्	=	त्यो			
(देहिनम्)	=	यस जीवात्मालाई	**निबध्नाति**	=	बाँध्दछ।

[सुख, कर्म र प्रमादमा तीनै गुणहरूद्वारा जीवात्मा जोडिनु।]

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत॥ ९॥

सत्त्वम्, सुखे, सञ्जयति, रजः, कर्मणि, भारत,
ज्ञानम्, आवृत्य, तु, तमः, प्रमादे, सञ्जयति, उत॥ ९॥

किनकि—

भारत	=	हे अर्जुन!	**तमः**	=	तमोगुण
सत्त्वम्	=	सत्त्वगुण	**तु**	=	त
सुखे	=	सुखमा	**ज्ञानम्**	=	ज्ञानलाई
सञ्जयति	=	लगाउँछ (र)	**आवृत्य**	=	ढाकेर
			प्रमादे	=	प्रमादमा
रजः	=	रजोगुण	**उत**	=	पनि
कर्मणि	=	कर्ममा (तथा)	**सञ्जयति**	=	लगाउँछ।

[अन्य गुणहरूलाई दबाएर कुनै एक गुण बढ्नुको प्रकार।]

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा॥ १०॥

रजः, तमः, च, अभिभूय, सत्त्वम्, भवति, भारत,
रजः, सत्त्वम्, तमः, च, एव, तमः, सत्त्वम्, रजः, तथा॥ १०॥

भारत	=	हे अर्जुन!	**च**	=	र
रजः	=	रजोगुण	**तमः**	=	तमोगुणलाई

१-इन्द्रियहरू र अन्तस्करणको व्यर्थ चेष्टाको नाम "प्रमाद" हो।
२-कर्तव्यकर्ममा अप्रवृत्तिरूप निरुद्यमताको नाम "आलस्य" हो।

अभिभूय	=	दबाएर
सत्त्वम्	=	सत्त्वगुण,
सत्त्वम्	=	सत्त्वगुण
च	=	र
तमः	=	तमोगुणलाई (दबाएर)
रजः	=	रजोगुण
तथा	=	त्यसरी
एव	=	नै
सत्त्वम्	=	सत्त्वगुण (र)
रजः	=	रजोगुणलाई (दबाएर)
तमः	=	तमोगुण
भवति	=	हुन्छ अर्थात् बढ्दछ।

[सत्त्वगुण वृद्धिको लक्षण।]

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत॥ ११ ॥

सर्वद्वारेषु, देहे, अस्मिन्, प्रकाशः, उपजायते,
ज्ञानम्, यदा, तदा, विद्यात्, विवृद्धम्, सत्त्वम्, इति, उत॥ ११ ॥

त्यसैले—

यदा	=	जुन समय
अस्मिन्	=	यस
देहे	=	शरीरमा (तथा)
सर्वद्वारेषु	=	अन्तःकरण र इन्द्रियहरूमा
प्रकाशः	=	चेतनता
(च)	=	र
ज्ञानम्	=	विवेकशक्ति
उपजायते	=	उत्पन्न हुन्छ,
तदा	=	त्यस समय
इति	=	यस्तो
विद्यात्	=	जान्नु पर्दछ
उत	=	कि
सत्त्वम्	=	सत्त्वगुण
विवृद्धम्	=	बढेको छ।

[रजोगुण वृद्धिको लक्षण।]

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ॥ १२ ॥

लोभः, प्रवृत्तिः, आरम्भः, कर्मणाम्, अशमः, स्पृहा,
रजसि, एतानि, जायन्ते, विवृद्धे, भरतर्षभ॥ १२ ॥

2246 Gita Padched (Nepali)_Section_12_Front

र—

भरतर्षभ	= हे अर्जुन !	आरम्भः	= आरम्भ,
रजसि	= रजोगुण	अशमः	= अशान्ति (र)
विवृद्धे	= बढेमा	स्पृहा	= विषय-भोगहरूको लालसा—
लोभः	= लोभ,		
प्रवृत्तिः	= प्रवृत्ति, (स्वार्थबुद्धिले)		
कर्मणाम्	= कर्महरूका (सकाम-भावबाट)	एतानि	= यी सबै
		जायन्ते	= उत्पन्न हुन्छन्।

[तमोगुण वृद्धिको लक्षण।]

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन॥ १३॥

अप्रकाशः, अप्रवृत्तिः, च, प्रमादः, मोहः, एव, च, तमसि, एतानि, जायन्ते, विवृद्धे, कुरुनन्दन॥ १३॥

तथा—

कुरुनन्दन	= हे अर्जुन !	प्रमादः	= प्रमाद अर्थात् व्यर्थ चेष्टा
तमसि	= तमोगुण		
विवृद्धे	= बढेमा (अन्तःकरण र इन्द्रियहरूमा)	च	= र
		मोहः	= निद्रादि अन्तः-करणको मोहिनी वृत्तिहरू—
अप्रकाशः	= अप्रकाश,		
अप्रवृत्तिः	= कर्तव्य-कर्महरूमा अप्रवृत्ति	एतानि	= यी सबै
		एव	= नै
च	= र	जायन्ते	= उत्पन्न हुन्छन्।

[सत्त्वगुण वृद्धिको समयमा मर्नेको गतिको निरूपण।]

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते॥ १४॥

यदा, सत्त्वे, प्रवृद्धे, तु, प्रलयम्, याति, देहभृत्,
तदा, उत्तमविदाम्, लोकान्, अमलान्, प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

र हे अर्जुन!—

यदा	= जब	**तु**	= त
देहभृत्	= यी मनुष्य	**उत्तमविदाम्**	= उत्तम कर्म गर्नेहरूको
सत्त्वे	= सत्त्वगुणको		
प्रवृद्धे	= वृद्धिमा	**अमलान्**	= निर्मल दिव्य स्वर्गादि
प्रलयम्	= मृत्युलाई		
याति	= प्राप्त गर्दछ	**लोकान्**	= लोकहरूलाई
तदा	= तब	**प्रतिपद्यते**	= प्राप्त गर्दछ।

[रजोगुण र तमोगुण वृद्धिको समयमा मर्नेहरूको गतिको निरूपण।]

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

रजसि, प्रलयम्, गत्वा, कर्मसङ्गिषु, जायते,
तथा, प्रलीनः, तमसि, मूढयोनिषु, जायते ॥ १५ ॥

र—

रजसि	= रजोगुण बढ्दा *	**तथा**	= तथा
प्रलयम्	= मृत्युलाई	**तमसि**	= तमोगुण बढ्दा
गत्वा	= प्राप्त भए	**प्रलीनः**	= मरेका मनुष्य (कीट, पशु आदि)
कर्मसङ्गिषु	= कर्महरूको आसक्ति भएका मनुष्यहरूमा	**मूढयोनिषु**	= मूढ योनिहरूमा
जायते	= उत्पन्न हुन्छ;	**जायते**	= उत्पन्न हुन्छन्।

[सात्त्विक, राजस र तामस कर्मको फल।]

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम्।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

* अर्थात् जुन समयमा रजोगुण बढ्दछ, त्यस समयमा।

कर्मणः, सुकृतस्य, आहुः, सात्त्विकम्, निर्मलम्, फलम्,
रजसः, तु, फलम्, दुःखम्, अज्ञानम्, तमसः, फलम् ॥ १६ ॥

किनकि—

सुकृतस्य	= श्रेष्ठ	**आहुः**	= बताइएको छ;
कर्मणः	= कर्मको (त)	**तु**	= किन्तु
		रजसः	= राजस कर्मको
सात्त्विकम्	= सात्त्विक अर्थात् सुख, ज्ञान र वैराग्यादि	**फलम्**	= फल
		दुःखम्	= दुःख (एवम्)
		तमसः	= तामस कर्मको
निर्मलम्	= निर्मल	**फलम्**	= फल
फलम्	= फल	**अज्ञानम्**	= अज्ञान (भनिएकोछ)।

[सत्त्वगुणबाट ज्ञान, रजोगुणबाट लोभ र तमोगुणबाट प्रमाद, मोह र अज्ञानको उत्पत्ति।]

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च॥ १७ ॥

सत्त्वात्, सञ्जायते, ज्ञानम्, रजसः, लोभः, एव, च,
प्रमादमोहौ, तमसः, भवतः, अज्ञानम्, एव, च ॥ १७ ॥

तथा—

सत्त्वात्	= सत्त्वगुणबाट	**च**	= तथा
ज्ञानम्	= ज्ञान	**तमसः**	= तमोगुणबाट
सञ्जायते	= उत्पन्न हुन्छ	**प्रमादमोहौ**	= प्रमाद[1] र मोह[2]
च	= र	**भवतः**	= उत्पन्न हुन्छन् (र)
रजसः	= रजोगुणबाट		
एव	= निःसंदेह	**अज्ञानम्**	= अज्ञान
लोभः	= लोभ	**एव**	= पनि (हुन्छ)।

१,२-यसै अध्यायको श्लोक १३ मा हेर्नुहोस्।

[सात्त्विक, राजस र तामस पुरुषको गतिको वर्णन।]

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः॥ १८॥

ऊर्ध्वम्, गच्छन्ति, सत्त्वस्थाः, मध्ये, तिष्ठन्ति, राजसाः,
जघन्यगुणवृत्तिस्थाः, अधः, गच्छन्ति, तामसाः॥ १८॥

यसैले—

सत्त्वस्थाः	= सत्त्वगुणमा स्थित पुरुष	**तिष्ठन्ति**	= रहन्छन् (र)
ऊर्ध्वम्	= स्वर्गादि उच्च लोकहरूमा	**जघन्यगुण–वृत्तिस्थाः**	= तमोगुणको कार्यरूप निद्रा, प्रमाद र आलस्यादिमा स्थित
गच्छन्ति	= जान्छन्; (रजोगुणमा स्थित)	**तामसाः**	= तामस पुरुष
राजसाः	= राजस पुरुष	**अधः**	= अधोगतिलाई अर्थात् कीट, पशु आदि नीच योनिहरूलाई तथा नरकहरूलाई
मध्ये	= बीचमा अर्थात् मनुष्यलोकमा (नै)	**गच्छन्ति**	= प्राप्त गर्दछन्।

[आत्मालाई अकर्ता र गुणातीत जान्नाले भगवत्प्राप्ति।]

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति॥ १९॥

न, अन्यम्, गुणेभ्यः, कर्तारम्, यदा, द्रष्टा, अनुपश्यति,
गुणेभ्यः, च, परम्, वेत्ति, मद्भावम्, सः, अधिगच्छति॥ १९॥

र हे अर्जुन!—

यदा	= जुन समय	**अन्यम्**	= अन्य कसैलाई
द्रष्टा	= द्रष्टा*	**कर्तारम्**	= कर्ता
गुणेभ्यः	= तीनै गुणहरूको अतिरिक्त	**न**	= न
		अनुपश्यति	= देख्दछ

* अर्थात् समष्टि चेतनमा एकीभावले स्थित भएका साक्षी पुरुष।

च	= र	वेत्ति	= तत्त्वपूर्वक जान्दछ, (त्यस समय)
गुणेभ्यः	= तीनै गुणदेखि		
परम्	= अत्यन्त पर सच्चिदानन्दघन-स्वरूप म परमात्मालाई	सः	= ऊ
		मद्भावम्	= मेरो स्वरूपलाई
		अधिगच्छति	= प्राप्त गर्दछ।

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान्।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

गुणान्, एतान्, अतीत्य, त्रीन्, देही, देहसमुद्भवान्,
जन्ममृत्युजरादुःखैः, विमुक्तः, अमृतम्, अश्नुते ॥ २० ॥

तथा त्यो—

देही	= पुरुष	जन्ममृत्युजरा-दुःखैः	= जन्म, मृत्यु, वृद्धावस्था र सबै प्रकारका दुःखबाट
देहसमुद्भवान्	= शरीरको* उत्पत्तिको कारणरूप		
एतान्	= यी		
त्रीन्	= तीनै	विमुक्तः	= मुक्त भई
गुणान्	= गुणहरूलाई	अमृतम्	= परमानन्दलाई
अतीत्य	= उल्लंघन गरेर	अश्नुते	= प्राप्त गर्दछ।

[गुणातीत पुरुषको विषयमा अर्जुनका तीन प्रश्न।]

अर्जुन उवाच

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

कैः, लिङ्गैः, त्रीन्, गुणान्, एतान्, अतीतः, भवति, प्रभो,
किमाचारः, कथम्, च, एतान्, त्रीन्, गुणान्, अतिवर्तते ॥ २१ ॥

---

* बुद्धि, अहंकार र मन तथा पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच भूत, पाँच इन्द्रियका विषय गरी तेइस तत्त्वहरूको पिण्डरूपी यो स्थूल शरीर प्रकृतिबाट उत्पन्न हुने गुणहरूकै कार्य हो। यसर्थ, यी तीनै गुणहरूलाई यसको उत्पत्तिको कारण भनिएको छ।

यस प्रकार भगवान्‌को रहस्ययुक्त वचनलाई सुनेर अर्जुनले सोधे कि हे पुरुषोत्तम!—

एतान् = यी		**किमाचारः** = कस्तो प्रकारको आचरण भएको	
त्रीन् = तीनै		**(भवति)** = हुन्छ; (तथा)	
गुणान् = गुणहरूदेखि		**प्रभो** = हे प्रभो! (मनुष्य)	
अतीतः = पर भएको पुरुष		**कथम्** = कुन उपायले	
कैः = कुन-कुन		**एतान्** = यी	
लिङ्गैः = लक्षणहरूले (युक्त)		**त्रीन्** = तीनै	
भवति = हुन्छ		**गुणान्** = गुणहरूदेखि	
च = र		**अतिवर्तते** = पार हुन्छ।	

[पहिलो र दोस्रो प्रश्नको उत्तरमा गुणातीत पुरुषको लक्षणहरूको र आचरणहरूको वर्णन।]

श्रीभगवानुवाच

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव।
न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति॥ २२॥

प्रकाशम्, च, प्रवृत्तिम्, च, मोहम्, एव, च, पाण्डव,
न, द्वेष्टि, सम्प्रवृत्तानि, न, निवृत्तानि, काङ्क्षति॥ २२॥

यस प्रकार अर्जुनले सोधेपछि श्रीकृष्णभगवान् भन्नुहुन्छ—

पाण्डव = हे अर्जुन! (जो पुरुष)	**प्रवृत्तिम्** = रजोगुणको कार्यरूप प्रवृत्तिलाई
प्रकाशम् = सत्त्वगुणको कार्यरूप प्रकाशलाई[१]	**च** = तथा
च = र	**मोहम्** = तमोगुणको कार्यरूप मोहलाई[२]

१-अन्तःकरण र इन्द्रियादिहरूमा आलस्यको अभाव भएर जुन एक प्रकारको चेतनता हुन्छ, त्यसको नाम 'प्रकाश' हो।।

२-निद्रा र आलस्य आदिको बहुलताद्वारा अन्तःकरण र इन्द्रियहरूमा चेतनशक्तिको लय हुनुलाई यहाँ 'मोह' नामले बुझ्नुपर्दछ।

एव = पनि
न = न (त)
सम्प्रवृत्तानि = प्रवृत्त हुँदा (तीसित)
द्वेष्टि = द्वेष गर्दछ।
च = र
न = न
निवृत्तानि = निवृत्त हुँदा (तिनको)
काङ्क्षति = आकांक्षा गर्दछ[१]—

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

उदासीनवत्, आसीनः, गुणैः, यः, न, विचाल्यते,
गुणाः, वर्तन्ते, इति, एव, यः, अवतिष्ठति, न, इङ्गते ॥ २३ ॥

तथा—

यः = जो
उदासीनवत् = साक्षी समान
आसीनः = स्थित भएर
गुणैः = गुणहरूद्वारा
न, विचाल्यते = विचलित तुल्याउन सकिँदैन (र)
गुणाः, एव = गुण नै (गुणमा)
वर्तन्ते = विचरण[२] गर्दछन्—
इति = यस्तो (सम्झेर)
यः = जो (सच्चिदानन्दघन परमात्मामा एकीभावले)
अवतिष्ठति = स्थित रहन्छ (एवं)
न, इङ्गते = त्यस स्थितिबाट कहिल्यै विचलित हुँदैन—

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

१–जुन पुरुष एक सच्चिदानन्दघन परमात्मामा नै नित्य, एकै भावले स्थित भएको यस त्रिगुणमयी मायाको प्रपञ्चरूपी संसारदेखि सर्वथा पर भएको छ, त्यस गुणातीत पुरुषको अभिमानरहित अन्तःकरणमा तीनै गुणहरूको कार्यरूप प्रकाश, प्रवृत्ति र मोहादि वृत्तिहरू प्रकट हुँदा र नहुँदा कुनै पनि कालमा पनि इच्छा–द्वेष आदि विकार हुँदैनन्, यही उसको गुणहरूदेखि अतीत हुनुको प्रधान लक्षण हो।

२– त्रिगुणमयी मायाद्वारा उत्पन्न भएको अन्तःकरणसहित इन्द्रियहरू आ–आफ्नै विषयहरूमा विचरण गर्नु नै 'गुणहरूको गुणहरूमा विचरण' हो।

समदुःखसुखः, स्वस्थः, समलोष्टाश्मकाञ्चनः,
तुल्यप्रियाप्रियः, धीरः, तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

र—

स्वस्थः	= जो निरन्तर आत्मभावमा स्थित,	**धीरः**	= ज्ञानी,
समदुःखसुखः	= दुःख–सुखलाई समान सम्झने,	**तुल्यप्रियाप्रियः**	= प्रिय तथा अप्रियलाई एउटै मान्ने (र)
समलोष्टाश्मकाञ्चनः	= माटो, ढुङ्गा र सुनमा समान भाव भएका,	**तुल्यनिन्दात्म-संस्तुतिः**	= आफ्नो निन्दास्तुतिमा पनि समान भाव भएको छ—

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

मानापमानयोः, तुल्यः, तुल्यः, मित्रारिपक्षयोः,
सर्वारम्भपरित्यागी, गुणातीतः, सः, उच्यते ॥ २५ ॥

तथा—

मानापमानयोः	= जो मान र अपमानमा	**सर्वारम्भपरित्यागी**	= सम्पूर्ण आरम्भमा कर्तापनको अभिमानले रहित छ,
तुल्यः	= सम छ,		
मित्रारिपक्षयोः	= मित्र र वैरीको पक्षमा (पनि)	**सः**	= त्यो पुरुष
		गुणातीतः	= गुणातीत
तुल्यः	= सम छ (एवं)	**उच्यते**	= भनिन्छ ।

[तेस्रो प्रश्नको उत्तरमा गुणबाट अतीत हुनुको उपाय र त्यसको फल भगवान्द्वारा वर्णन।]

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

माम्, च, यः, अव्यभिचारेण, भक्तियोगेन, सेवते,
सः, गुणान्, समतीत्य, एतान्, ब्रह्मभूयाय, कल्पते ॥ २६ ॥

च	= र	**एतान्**	= ती
यः	= जो पुरुष	**गुणान्**	= तीनै गुणहरूलाई
अव्यभिचारेण	= अव्यभिचारी	**समतीत्य**	= राम्ररी पार गरेर
भक्तियोगेन	= भक्तियोगद्वारा*	**ब्रह्मभूयाय**	= सच्चिदानन्दघन ब्रह्मलाई प्राप्त गर्नका लागि
माम्	= मलाई (निरन्तर)		
सेवते	= भज्दछ,		
सः	= त्यो (पनि)	**कल्पते**	= योग्य बन्दछ।

[भगवत्स्वरूपको महिमा।]

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च॥ २७॥

ब्रह्मणः, हि, प्रतिष्ठा, अहम्, अमृतस्य, अव्ययस्य, च,
शाश्वतस्य, च, धर्मस्य, सुखस्य, ऐकान्तिकस्य, च॥ २७॥

हे अर्जुन!—

हि	= किनकि (त्यस)	**धर्मस्य**	= धर्मको
अव्ययस्य	= अविनाशी	**च**	= र
ब्रह्मणः	= परब्रह्मको	**ऐकान्तिकस्य**	= अखण्ड एकरस
च	= र		
अमृतस्य	= अमृतको	**सुखस्य**	= आनन्दको
च	= तथा	**प्रतिष्ठा**	= आश्रय
शाश्वतस्य	= नित्य	**अहम्**	= म (हुँ)।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥

हरिः ॐ तत्सत्   हरिः ॐ तत्सत्   हरिः ॐ तत्सत्

* केवल एक सर्वशक्तिमान् परमेश्वर वासुदेव भगवान्लाई नै आफ्नो स्वामी मानेर, स्वार्थ र अभिमानलाई त्यागेर, श्रद्धा र भावसहित, परम प्रेमले निरन्तर चिन्तन गर्नुलाई 'अव्यभिचारी भक्तियोग' भनिन्छ।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

प्रधान-विषय—१ देखि ६ सम्म संसारवृक्षको कथन र भगवत्प्राप्तिको उपाय, (७—११) जीवात्माको विषय, (१२—१५) प्रभावसहित परमेश्वरको स्वरूपको विषय, (१६—२०) क्षर, अक्षर, पुरुषोत्तमको विषय।

[पिपल वृक्षको रूपबाट संसारको वर्णन र त्यसलाई जान्नेहरूको महिमा।]

श्रीभगवानुवाच

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्॥ १॥

ऊर्ध्वमूलम्, अधःशाखम्, अश्वत्थम्, प्राहुः, अव्ययम्,
छन्दांसि, यस्य, पर्णानि, यः, तम्, वेद, सः, वेदवित्॥ १॥

त्यस पश्चात् श्रीभगवान् फेरि भन्नुहुन्छ, हे अर्जुन!—

ऊर्ध्वमूलम् = { आदि पुरुष परमेश्वररूप मूल भएका[1] (र)	**अधःशाखम्** = { ब्रह्मारूप मुख्य शाखा भएका[2] (जुन)

१- आदिपुरुष नारायण वासुदेव भगवान् नै नित्य र अनन्त तथा सबैका आधार हुनाले र सबैभन्दा माथि नित्यधाममा सगुणरूपले वास गर्नाको कारणले ऊर्ध्व नामले चिनिनुहुन्छ र त्यस्ता मायापति, सर्वशक्तिमान् परमेश्वर नै यस संसाररूपी वृक्षका कारण हुनुहुन्छ। यसर्थ, यस संसाररूपी वृक्षलाई 'ऊर्ध्वमूलवाला' भनिन्छ।

२- ती आदिपुरुष परमेश्वरबाट उत्पन्न भएका कारण तथा नित्यधामदेखि तल ब्रह्मलोकमा वास गर्ने भएका कारण, हिरण्यगर्भरूपी ब्रह्मालाई परमेश्वरको तुलनामा 'अधः' भनिएको हो र त्यही यो संसारलाई विस्तार गर्नेवाला भएका कारण यसको मुख्य शाखा हो। यसर्थ, यस संसारवृक्षलाई 'अधःशाखावाला' भनिन्छ।

अश्वत्थम्	= संसाररूप पिपलको वृक्षलाई	तम्	= त्यस संसाररूप वृक्षलाई
अव्ययम्	= अविनाशी[१]	यः	= जो पुरुष (मूलसहित)
प्राहुः	= भन्दछन्; (तथा)	वेद	= तत्त्वपूर्वक जान्दछ,
छन्दांसि	= वेद[२]	सः	= त्यो
यस्य	= जसको		
पर्णानि	= पात (भनिएको छ—)	वेदवित्	= वेदको तात्पर्यलाई जान्नेवाला हो[३]।

[संसारवृक्षको विस्तार र असंग-शस्त्रद्वारा त्यसको छेदन गर्नको लागि वर्णन।]

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः।
अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके॥ २॥

अधः, च, ऊर्ध्वम्, प्रसृताः, तस्य, शाखाः, गुणप्रवृद्धाः, विषयप्रवालाः, अधः, च, मूलानि, अनुसन्ततानि, कर्मानुबन्धीनि, मनुष्यलोके॥ २॥

र हे अर्जुन!—

तस्य	= त्यस संसारवृक्षको	जलद्वारा बढेको (एवं)
गुणप्रवृद्धाः	= तीनै गुणरूप	

१- यस वृक्षको मूल कारण परमात्मा अविनाशी छ तथा अनादिकालदेखि नै यसको परम्परा चल्दै आएको छ। तसर्थ, यस संसारवृक्षलाई 'अविनाशी' भनिन्छ।

२- यस वृक्षको शाखारूपी ब्रह्मबाट प्रकट हुने र यज्ञादिक कर्महरूद्वारा यस संसारवृक्षको रक्षा र वृद्धि गर्ने र शोभालाई बढाउने भएका कारणले वेदलाई 'पात' भनेर भनिएको हो।

३- भगवान्‌को योगमायाले उत्पन्न भएको संसार क्षणभङ्गुर, नाशवान् र दुःखरूप छ। यसको चिन्तनलाई त्यागेर केवल परमेश्वरकै नित्य-निरन्तर, अनन्यप्रेमले चिन्तन गर्नु 'वेदका तात्पर्यलाई जान्नु' हो।

विषयप्रवालाः	=	विषय[1] भोग-रूप कोपिला	कर्मानुबन्धीनि	=	कर्मअनुसार बाँधिने
शाखाः	=	देव, मनुष्य र तिर्यक् आदि योनिरूप शाखा[2]	मूलानि	=	अहंता, ममता र वासनारूप जरा
अधः	=	तल	(अपि)	=	पनि
च	=	र	अधः	=	तल
ऊर्ध्वम्	=	माथि सर्वत्र	च	=	र
प्रसृताः	=	फैलिएका छन् (तथा)	(ऊर्ध्वम्)	=	माथि
मनुष्यलोके	=	मनुष्यलोकमा[3]	अनुसन्ततानि	=	सम्पूर्ण लोकमा फैलिएका छन् ।

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा॥ ३ ॥

न, रूपम्, अस्य, इह, तथा, उपलभ्यते, न, अन्तः, न, च, आदिः, न, च, सम्प्रतिष्ठा, अश्वत्थम्, एनम्, सुविरूढमूलम्, असङ्गशस्त्रेण, दृढेन, छित्त्वा॥ ३ ॥

तर—

अस्य	=	यस संसारवृक्षको	तथा	=	त्यस्तो
रूपम्	=	स्वरूप (जस्तो भनिएको छ),	इह	=	यहाँ(विचारकालमा)
			न	=	न

१- शब्द, स्पर्श, रूप, रस र गन्ध—यी पाँच स्थूलदेह र इन्द्रियका अपेक्षामा सूक्ष्म हुनाले ती शाखाहरूलाई 'कोपिलाको रूपमा' भनेर भनिन्छ।

२- मुख्य शाखारूपी ब्रह्माबाट सम्पूर्ण लोकहरू-सहित देव, मनुष्य र तिर्यक् आदि योनिहरूको उत्पत्ति र विस्तार भएको छ। यसर्थ, तिनलाई यहाँ शाखाहरूका रूपमा वर्णन गरिएको छ।

३- अहंता, ममता र वासनारूपी मोह केवल मनुष्ययोनिमा कर्मद्वारा बाँधिन्छ, भन्नुको तात्पर्य यो हो कि अन्य सबै योनिमा त केवल पूर्व गरिएका कर्महरूको फल भोग्ने अधिकार छ। अर्थात् मनुष्य योनिमा नयाँ कर्म गर्ने अधिकार पनि छ।

उपलभ्यते	= पाइन्छ[१],		(अतः)	= यसकारण
(यतः)	= किनकि		एनम्	= यस
न	= न (त यसको)		सुविरूढमूलम्	= अहंता, ममता र वासनारूप अति दृढ मूल भएको
आदिः	= आदि छ[२]			
च	= र			
न	= न		अश्वत्थम्	= संसाररूप पीपलको वृक्षलाई
अन्तः	= अन्त छ[३]			
च	= तथा		दृढेन	= दृढ
न	= न (यसको)		असङ्गशस्त्रेण	= वैराग्यरूप[५] शस्त्रद्वारा
सम्प्रतिष्ठा	= राम्रो प्रकारले स्थिति नै छ[४]		छित्त्वा	= काटेर[६]—

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी॥ ४॥

१- यस संसारको जस्तो स्वरूप शास्त्रमा वर्णन गरिएको छ अर्थात् देखिएको र सुनिएको छ, त्यस्तै तत्त्वज्ञान हुनुको पछि केही पाईदैन, जसरी आँखा खुलेपछि सपनाको संसार पाइँदैन।

२- यसको आदि छैन, यो भन्नुको कारण यो हो कि यसको परम्परा कहिलेदेखि चलिआएको हो, यसको केही जानकारी नै छैन।

३- यसको अन्त छैन, यो भन्नुको कारण यो हो कि यसको परम्परा कहिलेसम्म चल्छ, यसको केही जानकारी नै छैन।

४- यसको राम्रो स्थिति पनि छैन भन्नुको प्रयोजन वास्तवमा यो क्षणभङ्गुर र नाशवान् छ भन्नु पनि हो।

५- ब्रह्मलोकसम्मका भोग क्षणिक र नाशवान् छन् भन्ने सम्झिएर यस संसारका समस्त विषयभोगहरूमा सत्ता, सुख, प्रीति र रमणीयता भासित नहुनु नै दृढ 'वैराग्यरूपी शस्त्र' हो।

६- स्थावर, जङ्गमरूपी यावन्मात्र संसारको चिन्तनका तथा अनादिकालदेखि अज्ञानद्वारा दृढ भएको अहंता, ममता र वासनारूपी जरोलाई त्याग गर्नु नै संसारवृक्षको अवान्तर 'मूलहरूसहित काट्नु' हो।

ततः, पदम्, तत्, परिमार्गितव्यम्, यस्मिन्, गताः, न, निवर्तन्ति, भूयः, तम्, एव, च, आद्यम्, पुरुषम्, प्रपद्ये, यतः, प्रवृत्तिः, प्रसृता, पुराणी ॥ ४ ॥

ततः = त्यसपछि
तत् = त्यस
पदम् = परमपदरूप परमेश्वरलाई
परिमार्गितव्यम् = ठीक तरिकाले खोज्नुपर्दछ,
यस्मिन् = जसमा
गताः = गएका पुरुष
भूयः = फेरि
न, निवर्तन्ति = फर्किएर संसारमा आउँदैनन्
च = र
यतः = जुन परमेश्वरबाट (यस)
पुराणी = पुरातन
प्रवृत्तिः = संसारवृक्षको प्रवृत्ति
प्रसृता = फैलिएको छ,
तम्, एव = उनै
आद्यम्, पुरुषम् = आदि- पुरुष नारायणको
प्रपद्ये = म शरण हुँ—(यस प्रकार दृढ़ निश्चय गरी उनै परमेश्वरको मनन र निदिध्यासन गर्नुपर्दछ।)

[परमपदरूप परमेश्वरलाई प्राप्त पुरुषको लक्षण।]

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसञ्ज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

निर्मानमोहाः, जितसङ्गदोषाः, अध्यात्मनित्याः, विनिवृत्तकामाः, द्वन्द्वैः, विमुक्ताः, सुखदुःखसञ्ज्ञैः, गच्छन्ति, अमूढाः, पदम्, अव्ययम्, तत् ॥ ५ ॥

निर्मानमोहाः = जसको मान र मोह नष्ट भएको छ,
जितसङ्गदोषाः = जसले आसक्तिरूप दोषलाई जीतेको छ,

अध्यात्मनित्याः = जसको परमात्मा स्वरूपमा नित्य स्थिति छ (र)	द्वन्द्वैः = द्वन्द्वबाट
	विमुक्ताः = विमुक्त
	अमूढाः = ज्ञानीजन
विनिवृत्तकामाः = जसको कामना पूर्णरूपले नष्ट भएका छन्-(ती)	तत् = त्यस
	अव्ययम् = अविनाशी
	पदम् = परमपदलाई
सुखदुःखसञ्ज्ञैः = सुख-दुःखनामक	गच्छन्ति = प्राप्त गर्दछन्।

[परमपदलाई परमप्रकाशमय र अपुनरावृत्तिशील बताउनु।]

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम॥ ६॥

न, तत्, भासयते, सूर्यः, न, शशाङ्कः, न, पावकः,
यत्, गत्वा, न, निवर्तन्ते, तत्, धाम, परमम्, मम॥ ६॥

र—

यत् = जुन परमपदलाई	भासयते = प्रकाशित गर्न सक्दछ
गत्वा = पाएर (मनुष्य)	न = न
न, निवर्तन्ते = फर्किएर संसारमा आउँदैन,	शशाङ्कः = चन्द्रमा (र)
	न = न
तत् = त्यस (स्वयं प्रकाश परमपदलाई)	पावकः = अग्नि नै;
	तत् = त्यही
न = न	मम = मेरो
सूर्यः = सूर्य	परमम्, धाम = परमधाम हो *।

[जीवात्माको स्वरूपको वर्णन।]

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति॥ ७॥

* परमधामको अर्थ गीता अध्याय ८ श्लोक २१ मा हेर्नुहोस्।

मम, एव, अंशः, जीवलोके, जीवभूतः, सनातनः,
मनःषष्ठानि, इन्द्रियाणि, प्रकृतिस्थानि, कर्षति ॥ ७ ॥

र हे अर्जुन!—

जीवलोके	=	यस शरीरमा	**अंशः**	=	अंश हो*(र त्यही)
सनातनः	=	यो सनातन	**प्रकृतिस्थानि**	=	यी प्रकृतिमा स्थित
जीवभूतः	=	जीवात्मा	**मनःषष्ठानि**	=	मन र पाँचै
मम	=	मेरो	**इन्द्रियाणि**	=	इन्द्रियहरूलाई
एव	=	नै	**कर्षति**	=	आकर्षण गर्दछ।

[वायुको दृष्टान्तद्वारा जीवात्माको गमनको विषय]

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

शरीरम्, यत्, अवाप्नोति, यत्, च, अपि, उत्क्रामति, ईश्वरः,
गृहीत्वा, एतानि, संयाति, वायुः, गन्धान्, इव, आशयात् ॥ ८ ॥

जस्तै कि—

वायुः	=	वायु	**(तस्मात्)**	=	त्यसैद्वारा
आशयात्	=	गन्धको स्थानबाट	**एतानि**	=	ती मनसहित इन्द्रियहरूलाई
गन्धान्	=	गन्धलाई			
इव	=	जसरी (ग्रहण गरेर लैजान्छ, त्यसरी नै)	**गृहीत्वा**	=	ग्रहण गरेर
			च	=	फेरि
ईश्वरः	=	देहादिको स्वामी जीवात्मा	**यत्**	=	जुन
			शरीरम्	=	शरीरलाई
अपि	=	पनि	**अवाप्नोति**	=	प्राप्त गर्दछ,
यत्	=	जुन (शरीरको)	**(तस्मिन्)**	=	त्यसैमा
उत्क्रामति	=	त्याग गर्दछ,	**संयाति**	=	जान्छ।

*जसरी विभागरहित स्थित रहँदा पनि महाकाश घैंटोमा फरक-फरकजस्तै प्रतीत हुन्छ, त्यसरी नै सबै भूतहरूमा एकैरूपले स्थित भएर पनि परमात्मा फरक-फरकजस्तै प्रतीत हुन्छ, यसैले शरीरमा स्थित जीवात्मालाई भगवान्‌ले आफ्नो सनातन 'अंश' भन्नुभएको छ।

[मन इन्द्रियहरूद्वारा जीवात्माको विषय-सेवनको कथन।]

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

श्रोत्रम्, चक्षुः, स्पर्शनम्, च, रसनम्, घ्राणम्, एव, च,
अधिष्ठाय, मनः, च, अयम्, विषयान्, उपसेवते ॥ ९ ॥

र त्यस शरीरमा स्थित भएको—

अयम्	= यो जीवात्मा	**च**	= र
श्रोत्रम्	= कान,	**मनः**	= मनलाई
चक्षुः	= आँखा	**अधिष्ठाय**	= आश्रय बनाएर अर्थात् यी सबैको सहाराले
च	= र		
स्पर्शनम्	= छालालाई		
च	= तथा	**एव**	= नै
रसनम्	= जिभ्रो,	**विषयान्**	= विषयहरूको
घ्राणम्	= नाक	**उपसेवते**	= उपभोग गर्दछ।

[सर्व-अवस्थामा स्थित आत्मालाई मुर्खले नजान्नु र ज्ञानीलो जान्नु—यस विषयको वर्णन।]

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम्।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

उत्क्रामन्तम्, स्थितम्, वा, अपि, भुञ्जानम्, वा, गुणान्वितम्,
विमूढाः, न, अनुपश्यन्ति, पश्यन्ति, ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

तर—

उत्क्रामन्तम्	= शरीरलाई छोडेर गइरहेका	**भुञ्जानम्**	= विषयहरूलाई भोग गरिरहेका (यस प्रकार)
वा	= अथवा	**गुणान्वितम्**	= तीनै गुणहरूले युक्त भएकालाई
स्थितम्	= शरीरम स्थित भइरहेका	**अपि**	= पनि
		विमूढाः	= अज्ञानीजन
वा	= अथवा	**न, अनुपश्यन्ति**	= जान्दैनन्, (केवल)

ज्ञानचक्षुषः =	ज्ञानरूपी आँखा भएका (विवेकशील ज्ञानी नै)	पश्यन्ति	= तत्त्वसाथ जान्दछन्।

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम्।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः॥ ११॥

यतन्तः, योगिनः, च, एनम्, पश्यन्ति, आत्मनि, अवस्थितम्,
यतन्तः, अपि, अकृतात्मानः, न, एनम्, पश्यन्ति, अचेतसः॥ ११॥

किनकि—

यतन्तः	= यत्न गर्ने		करणलाई शुद्ध गरेका छैनन्, (यस्ता)
योगिनः	= योगीजन पनि		
आत्मनि	= आफ्नो हृदयमा		
अवस्थितम्	= स्थित	अचेतसः	= अज्ञानीजन (त)
एनम्	= यस आत्मालाई	यतन्तः	= यत्न गरिरहेर
पश्यन्ति	= तत्त्वसाथ जान्दछन्;	अपि	= पनि
च	= तर	एनम्	= यस आत्मालाई
अकृतात्मानः	= जसले आफ्नो अन्तः-	न, पश्यन्ति	= जान्दैनन्।

[परमेश्वरको तेजको महिमा।]

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्॥ १२॥

यत्, आदित्यगतम्, तेजः, जगत्, भासयते, अखिलम्,
यत्, चन्द्रमसि, यत्, च, अग्नौ, तत्, तेजः, विद्धि, मामकम्॥ १२॥

र हे अर्जुन!—

आदित्यगतम्	= सूर्यमा स्थित	च	= तथा
यत्	= जो	यत्	= जो तेज
तेजः	= तेज	चन्द्रमसि	= चन्द्रमामा छ (र)
अखिलम्	= सम्पूर्ण		
जगत्	= जगत्लाई	यत्	= जो
भासयते	= प्रकाशित गर्दछ	अग्नौ	= अग्निमा छ—

तत्	= त्यसलाई (तिमी)	तेजः	= तेज
मामकम्	= मेरो (नै)	विद्धि	= जान।

[पृथ्वीरूपले सम्पूर्ण जगत्लाई धारण गर्ने र चन्द्रमारूपले त्यसको पोषण गर्ने परमेश्वरको प्रभावको कथन।]

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

गाम्, आविश्य, च, भूतानि, धारयामि, अहम्, ओजसा,
पुष्णामि, च, ओषधीः, सर्वाः, सोमः, भूत्वा, रसात्मकः ॥ १३ ॥

च	= र	रसात्मकः	= रसस्वरूप अर्थात् अमृतमय
अहम्	= म (नै)		
गाम्	= पृथ्वीमा	सोमः	= चन्द्रमा
आविश्य	= प्रवेश गरेर	भूत्वा	= भएर
ओजसा	= आफ्नो शक्तिले	सर्वाः	= सम्पूर्ण
भूतानि	= सबै भूतहरूलाई	ओषधीः	= औषधिहरूलाई अर्थात् वनस्पतिहरूलाई
धारयामि	= धारण गर्दछु		
च	= र	पुष्णामि	= पुष्ट गर्दछु।

[भगवान्ले आफूलाई वैश्वानररूपले सबै प्रकारको अन्नलाई पचाउने बताउनु।]

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

अहम्, वैश्वानरः, भूत्वा, प्राणिनाम्, देहम्, आश्रितः,
प्राणापानसमायुक्तः, पचामि, अन्नम्, चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

तथा—

अहम्	= म (नै)	प्राणापानसमायुक्तः	= प्राण र अपानले संयुक्त
प्राणिनाम्	= सबै प्राणीहरूको		
देहम्	= शरीरमा		
आश्रितः	= स्थित रहने	वैश्वानरः	= वैश्वानर अग्निरूप

भूत्वा	= भएर	**अन्नम्**	= अन्नलाई
चतुर्विधम्	= चार[१] प्रकारका	**पचामि**	= पचाउँछु।

[प्रभावसहित भगवान्‌को स्वरूपको वर्णन।]

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्॥ १५॥

सर्वस्य, च, अहम्, हृदि, सन्निविष्टः, मत्तः, स्मृतिः, ज्ञानम्, अपोहनम्, च, वेदैः, च, सर्वैः, अहम्, एव, वेद्यः, वेदान्तकृत्, वेदवित्, एव, च, अहम्॥ १५॥

अहम्	= म (नै)	**च**	= र
सर्वस्य	= सबै प्राणीहरूको	**अपोहनम्**	= अपोहन[२]
हृदि	= हृदयमा	**(भवति)**	= हुन्छ
सन्निविष्टः	= { अन्तर्यामीरूपले स्थित छु,	**च**	= र
		सर्वैः	= सबै
		वेदैः	= वेदहरूद्वारा
च	= तथा	**अहम्**	= म
मत्तः	= मद्वारा (नै)	**एव**	= नै
स्मृतिः	= स्मृति,	**वेद्यः**	= { जान्नलायक छु[३] (तथा)
ज्ञानम्	= ज्ञान		

१–भक्ष्य, भोज्य, लेह्य र चोष्य गरी चार प्रकारका अन्न हुन्छन्। तीमध्ये जुन चपाएर खाइन्छ, त्यो 'भक्ष्य' हो, जस्तै रोटी आदि। जुन पिइन्छ, त्यो 'भोज्य' हो; जस्तै दूध आदि। जुन चाटिन्छ, त्यो 'लेह्य' हो, जस्तै चटनी आदि। जुन चुसिन्छ, त्यो 'चोष्य' हो, जस्तैः ऊखु आदि।

२–विचारद्वारा बुद्धिमा रहनेवाला शंका–विपर्यय आदि दोषहरूलाई हटाउनुको नाम 'अपोहन' हो।

३– सर्ववेदहरूको तात्पर्य परमेश्वरलाई जान्नु हो, यसर्थ सबै वेदहरूद्वारा 'जान्नका लागि योग्य' एक परमेश्वर नै हो।

वेदान्तकृत्	= वेदान्तको कर्ता		(पनि)
च	= र	अहम्	= म
वेदवित्	= वेदहरूलाई जान्ने	एव	= नै (हुँ)।

[समस्त भूतहरूलाई क्षर र कूटस्थ आत्मालाई अक्षर पुरुष बताउनु।]

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥ १६ ॥

द्वौ, इमौ, पुरुषौ, लोके, क्षरः, च, अक्षरः, एव, च,
क्षरः, सर्वाणि, भूतानि, कूटस्थः, अक्षरः, उच्यते ॥ १६ ॥

तथा हे अर्जुन!—

लोके	= यस संसारमा	सर्वाणि	= सम्पूर्ण
क्षरः	= नाशवान्	भूतानि	= { भूतप्राणीहरूको शरीर (त)
च	= र		
अक्षरः	= अविनाशी	क्षरः	= नाशवान्
एव	= पनि—	च	= र
इमौ	= यी	कूटस्थः	= जीवात्मा
द्वौ	= दुई प्रकारका*	अक्षरः	= अविनाशी
पुरुषौ	= पुरुष छन्।(तिनमा)	उच्यते	= भनिन्छ।

[पुरुषोत्तमको स्वरूपको कथन।]

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः॥ १७॥

उत्तमः, पुरुषः, तु, अन्यः, परमात्मा, इति, उदाहृतः,
यः, लोकत्रयम्, आविश्य, बिभर्ति, अव्ययः, ईश्वरः ॥ १७॥

* गीता अध्याय ७ श्लोक ४-५ मा जुन अपरा र परा प्रकृतिको नामले बताइएका छन् तथा अध्याय १३ श्लोक १ मा जुन क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको नामले चिनाइएका छन्, ती दुवैको यहाँ क्षर र अक्षर नामले वर्णन गरिएको छ।

तथा यी दुबैभन्दा—

उत्तमः	= उत्तम	**बिभर्ति**	= { सबैको धारण-पोषण गर्दछ (एवं)
पुरुषः	= पुरुष	**अव्ययः**	= अविनाशी,
तु	= त	**ईश्वरः**	= परमेश्वर (र)
अन्यः	= अर्कै छ,	**परमात्मा**	= परमात्मा
यः	= जो	**इति**	= यस प्रकार
लोकत्रयम्	= तीनै लोकहरूमा	**उदाहृतः**	= भनिएको छ।
आविश्य	= प्रवेश गरेर		

[पुरुषोत्तमत्वको प्रसिद्धिको कारणको प्रतिपादन।]

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥ १८॥

यस्मात्, क्षरम्, अतीतः, अहम्, अक्षरात्, अपि, च, उत्तमः,
अतः, अस्मि, लोके, वेदे, च, प्रथितः, पुरुषोत्तमः॥ १८॥

यस्मात्	= किनकि	**उत्तमः**	= उत्तम छु,
अहम्	= म	**अतः**	= यसैले
क्षरम्	= { नाशवान् जडवर्ग क्षेत्रदेखि (त सर्वथा)	**लोके**	= लोकमा
		च	= र
अतीतः	= अतीत छु	**वेदे**	= वेदमा (पनि)
च	= र		
अक्षरात्	= { अविनाशी जीवात्माभन्दा	**पुरुषोत्तमः**	= पुरुषोत्तम नामले
		प्रथितः	= प्रसिद्ध
अपि	= पनि	**अस्मि**	= छु।

[भगवान् श्रीकृष्णलाई पुरुषोत्तम सम्झनेवालाको महिमा।]

यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत॥ १९॥

यः, माम्, एवम्, असम्मूढः, जानाति, पुरुषोत्तमम्,
सः, सर्ववित्, भजति, माम्, सर्वभावेन, भारत॥ १९॥

भारत	= हे भारत!	सः	= त्यो
यः	= जो	सर्ववित्	= सर्वज्ञ पुरुष
असम्मूढः	= ज्ञानी पुरुष	सर्वभावेन	= सबै प्रकारले निरन्तर
माम्	= मलाई	माम्	= म वासुदेव परमेश्वरलाई नै
एवम्	= यस प्रकार (तत्त्वसाथ)		
पुरुषोत्तमम्	= पुरुषोत्तम		
जानाति	= जान्दछ,	भजति	= भज्दछ।

[उपर्युक्त गुह्यतम विषयको ज्ञानको महिमा।]

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत॥ २०॥

इति, गुह्यतमम्, शास्त्रम्, इदम्, उक्तम्, मया, अनघ,
एतत्, बुद्ध्वा, बुद्धिमान्, स्यात्, कृतकृत्यः, च, भारत॥ २०॥

अनघ	= हे निष्पाप	उक्तम्	= बताएँ,
भारत	= अर्जुन!	एतत्	= यसलाई
इति	= यस प्रकार	बुद्ध्वा	= तत्त्वपूर्वक जानेर (मनुष्य)
इदम्	= यो		
गुह्यतमम्	= अति रहस्ययुक्त गोपनीय	बुद्धिमान्	= ज्ञानवान्
		च	= र
शास्त्रम्	= शास्त्र	कृतकृत्यः	= कृतार्थ
मया	= मैले	स्यात्	= हुने छ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो
नाम पञ्चदशोऽध्यायः॥ १५॥

हरिः ॐ तत्सत्   हरिः ॐ तत्सत्   हरिः ॐ तत्सत्

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ षोडशोऽध्यायः

प्रधान-विषय—१ देखि ५ सम्म फलसहित दैवी र आसुरी सम्पदाको कथन, (६—२०) आसुरी सम्पदाभएकाहरूको लक्षण र तिनको अधोगतिको कथन, (२१—२४) शास्त्रविपरीत आचरणहरूलाई त्याग्ने र शास्त्र अनुकूल आचरण गर्न प्रेरणा।

[दैवी सम्पदालाई प्राप्त पुरुषको लक्षणहरूको वर्णन।]

श्रीभगवानुवाच

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम्॥ १ ॥

अभयम्, सत्त्वसंशुद्धिः, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः, दानम्, दमः, च, यज्ञः, च, स्वाध्यायः, तपः, आर्जवम्॥ १ ॥

त्यस पश्चात् श्रीकृष्णभगवान् फेरि भन्नुहुन्छ कि हे अर्जुन! दैवी सम्पदा जुन पुरुषलाई प्राप्त छ तथा जसलाई आसुरी सम्पदा प्राप्त छ, तिनको लक्षण फरक-फरक भन्दछु, ती मध्ये —

अभयम् = भयरहित,
सत्त्वसंशुद्धिः = अन्तःकरणको पूर्ण निर्मलता,
ज्ञानयोगव्यवस्थितिः = तत्त्वज्ञानको लागि ध्यानयोगमा निरन्तर दृढ स्थिति[1]
च = र
दानम् = सात्त्विकदान[2],
दमः = इन्द्रियहरूको दमन,
यज्ञः = भगवान्, देवता र गुरुजनको पूजा तथा अग्निहोत्र आदि उत्तम कर्महरूको आचरण (एवं)
स्वाध्यायः = वेद-शास्त्रको पठन-पाठन (र)

१- परमात्माको स्वरूपलाई तत्त्वसाथ जान्नका लागि सच्चिदानन्दघन परमात्माको स्वरूपमा एकैभावले ध्यानको निरन्तर गाढा स्थितिको नाम नै 'ज्ञानयोगव्यवस्थिति' भन्ने बुझ्नुपर्दछ।

२- गीता अध्याय १७ श्लोक २० मा जसको विस्तार गरिएको छ।

तपः	= भगवान्‌को नाम र गुणहरूको कीर्तन, स्वधर्मपालनको लागि कष्ट सहनु	**च**	= र
		आर्जवम्	= शरीर तथा इन्द्रियहरू सहित अन्तःकरणको सरलता—

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्॥ २॥

अहिंसा, सत्यम्, अक्रोधः, त्यागः, शान्तिः, अपैशुनम्,
दया, भूतेषु, अलोलुप्त्वम्, मार्दवम्, ह्रीः, अचापलम्॥ २॥

तथा—

अहिंसा	= मन, वाणी र शरीरले कुनै प्रकार पनि कसैलाई कष्ट नदिनु,	**अपैशुनम्**	= कसैको पनि निन्दा आदि नगर्नु,
		भूतेषु	= सबै भूतप्राणीमा
		दया	= हेतुरहित दया,
सत्यम्	= यथार्थ र प्रिय बोली*	**अलोलुप्त्वम्**	= इन्द्रियको विषयका साथ संयोग हुनाले पनि तिनमा आसक्ति नहुनु,
अक्रोधः	= आफ्नो कुभलो गर्नेप्रति पनि क्रोध नहुनु,	**मार्दवम्**	= कोमलता,
त्यागः	= कर्ममा कर्तापनको अभिमानको त्याग,	**ह्रीः**	= लोक र शास्त्रबाट विरुद्ध आचरणमा लज्जा (र)
शान्तिः	= अन्तःकरणको उपरति अर्थात् चित्तको चंचलताको अभाव,	**अचापलम्**	= व्यर्थ चेष्टाहरूको अभाव—

* अन्तःकरण र इन्द्रियहरूद्वारा जस्तो निश्चय गरिएको छ, त्यस्तै नै प्रिय शब्दहरूमा भन्नुको नाम 'सत्यभाषण' हो।

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत॥ ३॥

तेजः, क्षमा, धृतिः, शौचम्, अद्रोहः, नातिमानिता,
भवन्ति, सम्पदम्, दैवीम्, अभिजातस्य, भारत॥ ३॥

तथा—

तेजः	=	तेज[1]	**नातिमानिता**	=	आफूमा पूज्यताको अभिमानको अभाव-(यी सबै त)
क्षमा	=	क्षमा,	**भारत**	=	हे अर्जुन!
धृतिः	=	धैर्य,	**दैवीम्, सम्पदम्**	=	दैवी सम्पदालाई
शौचम्	=	बाहिरको शुद्धि[2] (एवं)	**अभिजातस्य**	=	लिएर उत्पन्न भएका पुरुषका (लक्षण)
अद्रोहः	=	कसैमा पनि शत्रुभाव नहुनु (र)	**भवन्ति**	=	हुन्।

[संक्षेपमा आसुरी सम्पदाको निरूपण।]

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम्॥ ४॥

दम्भः, दर्पः, अभिमानः, च, क्रोधः, पारुष्यम्, एव, च,
अज्ञानम्, च, अभिजातस्य, पार्थ, सम्पदम्, आसुरीम्॥ ४॥

र—

पार्थ	=	हे पार्थ!	**अभिमानः**	=	अभिमान
दम्भः	=	दम्भ,	**च**	=	तथा
दर्पः	=	घमण्ड	**क्रोधः**	=	क्रोध,
च	=	र	**पारुष्यम्**	=	कठोरता

१- श्रेष्ठ पुरुषहरूको त्यस शक्तिको नाम 'तेज' हो कि जसको प्रभावले तिनको सामुन्ने विषयासक्त र नीच प्रकृतिवाला मनुष्य पनि प्रायः अन्यायाचरणदेखि पछि हटेर तिनको कथनानुसार श्रेष्ठ कर्महरूमा प्रवृत्त हुन्छन्।

२- गीता अध्याय १३ श्लोक ७ को टिप्पणी हेर्नुहोस्।

च	= र	**सम्पदम्**	= सम्पदालाई
अज्ञानम्	= अज्ञान		
एव	= पनि—(यी सबै)	**अभिजातस्य**	= लिएर उत्पन्न भएका पुरुषका (लक्षण हुन्)।
आसुरीम्	= आसुरी		

[दैवी सम्पदाको फल मुक्ति तथा आसुरी सम्पदाको फल बन्धन बताउनु।]

दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता।
मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव॥ ५॥

दैवी, सम्पत्, विमोक्षाय, निबन्धाय, आसुरी, मता,
मा, शुचः, सम्पदम्, दैवीम्, अभिजातः, असि, पाण्डव॥ ५॥

ती दुबै प्रकारका सम्पदाहरूमा—

दैवी, सम्पत्	= दैवी सम्पदा	**पाण्डव**	= हे अर्जुन! (तिमी)
विमोक्षाय	= मुक्तिको लागि (र)	**मा, शुचः**	= शोक नगर;
		(यतः)	= किनकि (तिमी)
आसुरी	= आसुरी सम्पदा		
निबन्धाय	= बन्धनको लागि	**दैवीम्, सम्पदम्**	= दैवी सम्पदालाई
मता	= मानिएको छ।	**अभिजातः**	= लिएर उत्पन्न भएका
(अतः)	= यसर्थ	**असि**	= छौ।

[दैव र आसुर—यी दुबैको सर्गहरूको संकेत गर्दै आसुर-सर्गलाई विस्तारपूर्वक सुन्नको लागि आज्ञा।]

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु॥ ६॥

द्वौ, भूतसर्गौ, लोके, अस्मिन्, दैवः, आसुरः, एव, च,
दैवः, विस्तरशः, प्रोक्तः, आसुरम्, पार्थ, मे, शृणु॥ ६॥

र—

पार्थ	= हे अर्जुन!	**भूतसर्गौ**	= भूतहरूको सृष्टि अर्थात् मनुष्यसमुदाय
अस्मिन्	= यस		
लोके	= लोकमा	**द्वौ एव**	= दुई नै प्रकारको छ,

	(एउटा त)	प्रोक्तः	= बताएँ, (अब तिमी)
दैवः	= दैवी-प्रकृति भएका		
च	= र (दोस्रो)		
आसुरः	= आसुरी-प्रकृतिवाला (तीमध्ये)	आसुरम्	= आसुरी-प्रकृति भएका मनुष्यसमुदायलाई पनि विस्तारपूर्वक
दैवः	= दैवी-प्रकृति भएका (त)	मे	= मबाट
विस्तरशः	= विस्तारपूर्वक	शृणु	= सुन।

[आसुरी सम्पदा भएकाहरूमा सदाचारको अभावको वर्णन।]

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते॥ ७॥

प्रवृत्तिम्, च, निवृत्तिम्, च, जनाः, न, विदुः, आसुराः,
न, शौचम्, न, अपि, च, आचारः, न, सत्यम्, तेषु, विद्यते॥ ७॥

हे अर्जुन!—

आसुराः	= आसुर-स्वभाव भएका	न	= न (त)
जनाः	= मनुष्य	शौचम्	= बाहिर-भित्रको शुद्धि छ,
प्रवृत्तिम्	= प्रवृत्ति		
च	= र	न	= न
निवृत्तिम्	= निवृत्ति— (यी दुबैलाई)	आचारः	= श्रेष्ठ आचरण छ
		च	= र
च	= पनि	न	= न
		सत्यम्	= सत्यवचन
न विदुः	= जान्दैनन्। (यसर्थ)	अपि	= नै
तेषु	= तिनमा	विद्यते	= छ।

[आसुरी सम्पदा भएकाहरूको नास्तिकताको वर्णन।]

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम्॥ ८॥

असत्यम्, अप्रतिष्ठम्, ते, जगत्, आहुः, अनीश्वरम्,
अपरस्परसम्भूतम्, किम्, अन्यत्, कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

तथा—

ते	= ती आसुरी प्रकृति भएका मनुष्य	अपरस्परसम्भूतम्	= स्वतः केवल स्त्री–पुरुषको संयोगबाट उत्पन्न भएको हो, (अतएव)
आहुः	= भन्दछन् (कि)		
जगत्	= जगत्		
अप्रतिष्ठम्	= आश्रयरहित,	कामहैतुकम् (एव)	= केवल काम नै यसको कारण हो।
असत्यम्	= सर्वथा असत्य (र)	अन्यत्	= यसबाहेक (अर्को)
अनीश्वरम्	= बिना ईश्वर,	किम्	= के छ ?

[आसुरी प्रकृति भएकाहरूको दुराचारको वर्णन।]

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

एताम्, दृष्टिम्, अवष्टभ्य, नष्टात्मानः, अल्पबुद्धयः,
प्रभवन्ति, उग्रकर्माणः, क्षयाय, जगतः, अहिताः ॥ ९ ॥

यस प्रकार—

एताम्	= यस	अहिताः	= सबैको अहित गर्ने
दृष्टिम्	= मिथ्या ज्ञानलाई		
अवष्टभ्य	= अवलम्बन गरेर—	उग्रकर्माणः	= क्रूरकर्मी मनुष्य (केवल)
नष्टात्मानः	= जसको स्वभाव नष्ट भएको छ (तथा)	जगतः	= जगत्को
अल्पबुद्धयः	= जसको बुद्धि मन्द छ (ती)	क्षयाय	= विनाशको लागि नै
		प्रभवन्ति	= समर्थ हुन्छन्।

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः।
मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥

कामम्, आश्रित्य, दुष्पूरम्, दम्भमानमदान्विताः,
मोहात्, गृहीत्वा, असद्ग्राहान्, प्रवर्तन्ते, अशुचिव्रताः ॥ १० ॥

र ती—

दम्भमान-मदान्विताः	= दम्भ, मान र मदले युक्त मनुष्य	**असद्ग्राहान्**	= मिथ्या सिद्धान्तलाई
दुष्पूरम्	= कसै गरी पनि पूरा नहुने	**गृहीत्वा**	= ग्रहण गरेर (र)
कामम्	= कामनाहरूको	**अशुचिव्रताः**	= भ्रष्ट आचरणलाई धारण गरी (संसारमा)
आश्रित्य	= आश्रय लिएर		
मोहात्	= अज्ञानबाट	**प्रवर्तन्ते**	= विचरण गर्दछन् ।

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

चिन्ताम्, अपरिमेयाम्, च, प्रलयान्ताम्, उपाश्रिताः,
कामोपभोगपरमाः, एतावत्, इति, निश्चिताः ॥ ११ ॥

तथा ती—

प्रलयान्ताम्	= मृत्युपर्यन्त रहने	**कामोपभोगपरमाः**	= विषयभोग भोग्नमा तत्पर रहने
अपरिमेयाम्	= असंख्य	**च**	= र
		एतावत्	= 'यति नै सुख हो'
चिन्ताम्	= चिन्ताहरूको	**इति**	= यस प्रकार
उपाश्रिताः	= आश्रय लिने,	**निश्चिताः**	= मान्ने खालका हुन्छन् ।

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥

आशापाशशतैः, बद्धाः, कामक्रोधपरायणाः,
ईहन्ते, कामभोगार्थम्, अन्यायेन, अर्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥

यसैले ती—

आशापाशशतैः	= आशाको सयकडौं पासोले	**कामभोगार्थम्**	= विषय-भोगको लागि
बद्धाः	= बाँधिएका मनुष्य	**अन्यायेन**	= अन्यायपूर्वक
कामक्रोधपरायणाः	= काम-क्रोधको परायण भएर	**अर्थसञ्चयान्**	= धन आदि पदार्थलाई संग्रह गर्ने
		ईहन्ते	= चेष्टा रहन्छन्।

[आसुरी प्रकृति भएकाहरूको ममता र अहंकारयुक्त अनेकौं मनोरथको वर्णन।]

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम्।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम्॥ १३॥

इदम्, अद्य, मया, लब्धम्, इमम्, प्राप्स्ये, मनोरथम्,
इदम्, अस्ति, इदम्, अपि, मे, भविष्यति, पुनः, धनम्॥ १३॥

र यो सोच्दछन् कि—

मया	= मैले	**मे**	= मसँग
अद्य	= आज	**इदम्**	= यो (यति)
इदम्	= यो	**धनम्**	= धन
लब्धम्	= प्राप्त गरेको छु (र अब)	**अस्ति**	= छ (र)
		पुनः	= फेरि
इमम्	= यस	**अपि**	= पनि
मनोरथम्	= मनोरथलाई	**इदम्**	= यो
प्राप्स्ये	= प्राप्त गर्ने छु।	**भविष्यति**	= हुने छ।

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी॥ १४॥

असौ, मया, हतः, शत्रुः, हनिष्ये, च, अपरान्, अपि,
ईश्वरः, अहम्, अहम्, भोगी, सिद्धः, अहम्, बलवान्, सुखी॥ १४॥

तथा—

असौ	= त्यो	**च**	= र (ती)
शत्रुः	= शत्रु	**अपरान्**	= अरू शत्रुहरूलाई
मया	= मद्वारा	**अपि**	= पनि
हतः	= मारियो	**अहम्**	= म

हनिष्ये = मार्नेछु।
अहम् = म
ईश्वरः = ईश्वर हुँ,
भोगी = ऐश्वर्यलाई भोग्नेवाला हुँ।
अहम् = म
सिद्धः = सबै सिद्धिहरूले युक्त छु (र)
बलवान् = बलवान् (तथा)
सुखी = सुखी छु।

[आसुरी प्रकृति भएकाहरूलाई घोर नरकको प्राप्ति।]

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः॥ १५ ॥
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ॥ १६ ॥

आढ्यः, अभिजनवान्, अस्मि, कः, अन्यः, अस्ति, सदृशः, मया,
यक्ष्ये, दास्यामि, मोदिष्ये, इति, अज्ञानविमोहिताः॥ १५॥
अनेकचित्तविभ्रान्ताः, मोहजालसमावृताः,
प्रसक्ताः, कामभोगेषु, पतन्ति, नरके, अशुचौ॥ १६॥

तथा म—

आढ्यः = निकै धनी (र)
अभिजनवान् = ठूलो कुटुम्बवाला
अस्मि = हुँ।
मया = मेरो
सदृशः = समान
अन्यः = अर्को
कः = को
अस्ति = छ? (म)
यक्ष्ये = यज्ञ गर्छु,
दास्यामि = दान दिन्छु (र)
मोदिष्ये = मोज-मस्ती गर्छु।
इति = यस प्रकार
अज्ञानविमोहिताः = अज्ञानले मोहित रहने (तथा)
अनेकचित्तविभ्रान्ताः = अनेक प्रकारले भ्रमित चित्त भएका
मोहजालसमावृताः = मोहरूपी जालले ढाकेका (र)
कामभोगेषु = विषयभोगहरूमा
प्रसक्ताः = अत्यन्त आसक्त (आसुरहरू)
अशुचौ = महान् अपवित्र
नरके = नरकमा
पतन्ति = खस्छन्।

[आसुरी प्रकृति भएकाहरूको लक्षण।]

आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्॥ १७॥

आत्मसम्भाविताः, स्तब्धाः, धनमानमदान्विताः,
यजन्ते, नामयज्ञैः, ते, दम्भेन, अविधिपूर्वकम्॥ १७॥

तथा—

ते = ती
आत्मसम्भाविताः = आफूले आफैँलाई नै श्रेष्ठ मान्ने
स्तब्धाः = घमण्डी पुरुष
धनमानमदान्विताः = धन र मानको मदले युक्त भएर
नामयज्ञैः = केवल नाममात्रको यज्ञद्वारा
दम्भेन = पाखण्डीपनले
अविधिपूर्वकम् = शास्त्रविधिरहित
यजन्ते = यजन गर्दछन्।

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः॥ १८॥

अहङ्कारम्, बलम्, दर्पम्, कामम्, क्रोधम्, च, संश्रिताः,
माम्, आत्मपरदेहेषु, प्रद्विषन्तः, अभ्यसूयकाः॥ १८॥

तथा ती—

अहङ्कारम् = अहंकार,
बलम् = बल,
दर्पम् = घमण्ड,
कामम् = कामना, (र)
क्रोधम् = क्रोध आदिका
संश्रिताः = परायण
च = र
अभ्यसूयकाः = अर्काको निन्दा गर्ने पुरुष
आत्मपरदेहेषु = आफ्नो र अर्काको शरीरमा (स्थित)
माम् = म अन्तर्यामीसित
प्रद्विषन्तः = द्वेष गर्ने हुन्छन्।

[द्वेष गर्ने नराधमहरूलाई आसुरी योनिहरूको प्राप्ति।]

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान्।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु॥ १९॥

तान्, अहम्, द्विषतः, क्रूरान्, संसारेषु, नराधमान्,
क्षिपामि, अजस्रम्, अशुभान्, आसुरीषु, एव, योनिषु॥ १९॥

2246 Gita Padched (Nepali)_Section_13_Back

यस्ता—

तान्	= ती	संसारेषु	= संसारमा
द्विषतः	= द्वेष गर्ने	अजस्रम्	= बारम्बार
अशुभान्	= पापाचारी (र)	आसुरीषु	= आसुरी
क्रूरान्	= क्रूरकर्मी	योनिषु	= योनिहरूमा
नराधमान्	= नराधमहरूलाई	एव	= नै
अहम्	= म	क्षिपामि	= पारिदिन्छु।

[आसुरी स्वभाव भएकाहरूलाई अधोगति प्राप्त हुनुको वर्णन।]

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्॥ २०॥

आसुरीम्, योनिम्, आपन्नाः, मूढाः, जन्मनि, जन्मनि,
माम्, अप्राप्य, एव, कौन्तेय, ततः, यान्ति, अधमाम्, गतिम्॥ २०॥

यसैले—

कौन्तेय	= हे अर्जुन!	योनिम्	= योनिलाई
मूढाः	= ती मूर्ख	आपन्नाः	= प्राप्त गर्दछन्, (फेरि)
माम्	= मलाई	ततः	= त्यसभन्दा पनि
अप्राप्य	= प्राप्त नगरी	अधमाम्	= अति नीच
एव*	= नै	गतिम्	= गतिलाई
जन्मनि	= जन्म–	यान्ति	= प्राप्त गर्दछन् अर्थात् घोर नरकहरूमा पर्दछन्।
जन्मनि	= जन्ममा		
आसुरीम्	= आसुरी		

[आसुरी सम्पदाको प्रमुख लक्षण—काम, क्रोध र लोभलाई नरकको ढोका बताउनु।]

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्॥ २१॥

त्रिविधम्, नरकस्य, इदम्, द्वारम्, नाशनम्, आत्मनः,
कामः, क्रोधः, तथा, लोभः, तस्मात्, एतत्, त्रयम्, त्यजेत्॥ २१॥

* यहाँ ''एव'' पद दिएर मानौं भगवान् पश्चात्ताप गर्दै हुनुहुन्छ कि यस मनुष्य-शरीरलाई पाएर मेरो प्राप्तिको अवसर मिलेथ्यो, यस्तो सुवर्ण-अवसरलाई गुमाएर, यी अज्ञानीजन घोर गतिलाई प्राप्त गर्दै छन्।

र हे अर्जुन!—

कामः = काम		**आत्मनः** = आत्माको	
क्रोधः = क्रोध		**नाशनम्** = नाश गर्ने अर्थात् त्यसलाई अधोगतिमा लैजान्छन्।	
तथा = तथा			
लोभः = लोभ—			
इदम् = यी		**तस्मात्** = अतएव	
त्रिविधम् = तीन प्रकारका		**एतत्** = यी	
नरकस्य = नरकको		**त्रयम्** = तीनैलाई	
द्वारम् = द्वार[1]		**त्यजेत्** = त्यागिदिनुपर्दछ।	

[श्रेयसाधनहरूबाट परम गतिको प्राप्ति।]

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम्॥ २२॥

एतैः, विमुक्तः, कौन्तेय, तमोद्वारैः, त्रिभिः, नरः,
आचरति, आत्मनः, श्रेयः, ततः, याति, पराम्, गतिम्, ॥ २२॥

किनकि—

कौन्तेय = हे अर्जुन!	**आचरति** = आचरण गर्दछ[3]
एतैः = यी	**ततः** = यसैले (त्यो)
त्रिभिः = तीनै	**पराम्** = परम
तमोद्वारैः = नरकका द्वारबाट	**गतिम्** = गतिलाई
विमुक्तः = मुक्त[2]	
नरः = पुरुष	**याति** = प्राप्त गर्दछ अर्थात् मलाई प्राप्त गर्दछ।
आत्मनः = आफ्नो	
श्रेयः = कल्याणको	

[शास्त्रविधिलाई त्यागेर इच्छानुसार कर्म गर्नेहरूको निन्दा।]

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्॥ २३॥

१- सर्व अनर्थहरूको मूल र नर्कको प्राप्तिमा हेतु हुनाले यहाँ काम, क्रोध र लोभलाई 'नर्कको ढोका' भनिएको छ।

२-अर्थात् काम, क्रोध र लोभ आदि विकारहरूले ''मुक्त'' भएका।

३- आफ्नो उद्धारका लागि भगवदाज्ञानुसार विचरण गर्नु नै 'आफ्नो कल्याणको आचरण गर्नु' हो।

यः, शास्त्रविधिम्, उत्सृज्य, वर्तते, कामकारतः,
न, सः, सिद्धिम्, अवाप्नोति, न, सुखम्, न, पराम्, गतिम्॥ २३॥

र—

यः	= जो पुरुष	**सिद्धिम्**	= सिद्धिलाई
शास्त्रविधिम्	= शास्त्रविधिलाई	**अवाप्नोति**	= प्राप्त गर्दछ,
उत्सृज्य	= त्यागेर	**न**	= न
कामकारतः	= आफ्नो इच्छाले मनोमानी	**पराम्**	= परम
वर्तते	= आचरण गर्दछ,	**गतिम्**	= गतिलाई (र)
सः	= त्यो	**न**	= न
न	= न	**सुखम्**	= सुखलाई नै।

[शास्त्रानुकूल कर्म गर्नको लागि प्रेरणा।]

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि॥ २४॥

तस्मात्, शास्त्रम्, प्रमाणम्, ते, कार्याकार्यव्यवस्थितौ,
ज्ञात्वा, शास्त्रविधानोक्तम्, कर्म, कर्तुम्, इह, अर्हसि॥ २४॥

तस्मात्	= यसैले	**प्रमाणम्**	= प्रमाण हो।
ते	= तिम्रा लागि	**(एवम्)**	= यस्तो
इह	= यहाँ	**ज्ञात्वा**	= जानेर (तिमी)
कार्याकार्यव्यवस्थितौ	= कर्तव्य र अकर्तव्यको व्यवस्थामा	**शास्त्रविधानोक्तम्**	= शास्त्रविधिले नियत
		कर्म	= कर्म (नै)
		कर्तुम्	= गर्न
शास्त्रम्	= शास्त्र (नै)	**अर्हसि**	= योग्य छौ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसम्पद्विभागयोगो
नाम षोडशोऽध्यायः॥ १६॥

हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत्

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ सप्तदशोऽध्यायः

प्रधान-विषय—१ देखि ६ सम्म श्रद्धा र शास्त्रविपरीत घोर तप गर्नेहरूको विषय, (७—२२) आहार, यज्ञ, तप र दानको फरक-फरक भेद, (२३—२८) ॐ, तत्, सत्‌को प्रयोगको व्याख्या।

[शास्त्रविधिलाई त्यागेर श्रद्धाले पूजा गर्ने पुरुषहरूको निष्ठाको विषयमा अर्जुनको प्रश्न।]

अर्जुन उवाच

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः॥ १॥

ये, शास्त्रविधिम्, उत्सृज्य, यजन्ते, श्रद्धया, अन्विताः,
तेषाम्, निष्ठा, तु, का, कृष्ण, सत्त्वम्, आहो, रजः, तमः॥ १॥

यस प्रकार भगवान्‌का वचनहरूलाई सुनेर अर्जुन भन्दछन्—

कृष्ण	= हे कृष्ण!	**तेषाम्**	= तिनको
ये	= जो मनुष्य	**निष्ठा**	= स्थिति
शास्त्रविधिम्	= शास्त्रविधिलाई	**तु**	= फेरि
उत्सृज्य	= त्यागेर	**का**	= कस्तो हुन्छ?
श्रद्धया	= श्रद्धाले	**सत्त्वम्**	= सात्त्विकी हुन्छ
अन्विताः	= युक्त भई	**आहो**	= अथवा
यजन्ते	= देवादिको पूजा गर्दछन्,	**रजः**	= राजसी (वा)
		तमः	= तामसी?

[गुणहरूअनुसार तीन प्रकारका स्वाभाविकी श्रद्धाको वर्णन।]

श्रीभगवानुवाच

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु॥ २॥

त्रिविधा, भवति, श्रद्धा, देहिनाम्, सा, स्वभावजा,
सात्त्विकी, राजसी, च, एव, तामसी, च, इति, ताम्, शृणु ॥ २ ॥

यसरी अर्जुनले सोधेपछि श्रीकृष्णभगवान् भन्नुहुन्छ—हे अर्जुन!—

देहिनाम्	= मनुष्यहरूको	**च**	= तथा
सा	= { त्यो (शास्त्रीय संस्कारले रहित केवल)	**तामसी**	= तामसी—
		इति	= यस्ता
		त्रिविधा	= तीनै प्रकारको
स्वभावजा	= स्वभावद्वारा उत्पन्न*	**एव**	= नै
श्रद्धा	= श्रद्धा	**भवति**	= हुन्छ ।
सात्त्विकी	= सात्त्विकी	**ताम्**	= तिनलाई (तिमी)
च	= र	**(मत्तः)**	= मबाट
राजसी	= राजसी	**शृणु**	= सुन।

[श्रद्धा अनुसार पुरुषको स्वरूप।]

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

सत्त्वानुरूपा, सर्वस्य, श्रद्धा, भवति, भारत,
श्रद्धामयः, अयम्, पुरुषः, यः, यच्छ्रद्धः, सः, एव, सः ॥ ३ ॥

भारत	= हे भारत!	**श्रद्धामयः**	= श्रद्धामय छ,
सर्वस्य	= सबै मनुष्यहरूको	**(अतः)**	= यसर्थ
श्रद्धा	= श्रद्धा	**यः**	= जो मनुष्य
सत्त्वानुरूपा	= { तिनका अन्तःकरण अनुरूप	**यच्छ्रद्धः**	= जस्तो श्रद्धा भएको छ,
भवति	= हुन्छ ।	**सः**	= त्यो स्वयं
अयम्	= यो	**एव**	= पनि
पुरुषः	= मनुष्य	**सः**	= त्यही हुन्छ ।

* अनन्त जन्महरूमा गरिएका कर्महरूका सञ्चित संस्कारद्वारा उत्पन्न भएको श्रद्धा 'स्वभावजा श्रद्धा' मानिन्छ।

[देव, यक्ष र प्रेत आदिको पूजाद्वारा त्रिविध श्रद्धायुक्त पुरुषको पहिचान।]

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः॥ ४॥

यजन्ते, सात्त्विकाः, देवान्, यक्षरक्षांसि, राजसाः,
प्रेतान्, भूतगणान्, च, अन्ये, यजन्ते, तामसाः, जनाः ॥ ४॥

तिनमा—

सात्त्विकाः	= सात्त्विक पुरुष	**अन्ये**	= अन्य (जो)
देवान्	= देवताहरूलाई	**तामसाः**	= तामस
यजन्ते	= पूज्दछन्,	**जनाः**	= मनुष्य छन्, (ती)
राजसाः	= राजस पुरुष	**प्रेतान्**	= प्रेत
यक्षरक्षांसि	= यक्ष र राक्षसहरूलाई (तथा)	**च**	= र
		भूतगणान्	= भूतगणहरूलाई
		यजन्ते	= पूज्दछन्।

[शास्त्र-विरुद्ध घोर तप गर्नेहरूको निन्दा।]

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः।
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः॥ ५॥

अशास्त्रविहितम्, घोरम्, तप्यन्ते, ये, तपः, जनाः,
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः, कामरागबलान्विताः ॥ ५॥

र हे अर्जुन!—

ये	= जो	**दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः**	= दम्भ र अहंकारले युक्त (एवं)
जनाः	= मनुष्य		
अशास्त्रविहितम्	= शास्त्रविधिले रहित (केवल मनः-कल्पित)	**कामरागबलान्विताः**	= कामना, आसक्ति र बलको अभिमानले पनि युक्त छन्—
घोरम्	= घोर		
तपः	= तपलाई		
तप्यन्ते	= तप्दछन् (तथा)		

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान्॥ ६॥

कर्शयन्तः, शरीरस्थम्, भूतग्रामम्, अचेतसः, माम्, च, एव, अन्तःशरीरस्थम्, तान्, विद्धि, आसुरनिश्चयान्॥ ६॥

तथा जो—

शरीरस्थम्	= शरीररूपले स्थित	**कर्शयन्तः**	= सताउँदछन्[२],
भूतग्रामम्	= भूत-समुदायलाई[१]	**तान्**	= ती
च	= र	**अचेतसः**	= अज्ञानीलाई (तिमी)
अन्तःशरीरस्थम्	= { अन्तःकरणमा स्थित	**आसुरनिश्चयान्**	= { आसुर-स्वभावयुक्त
माम्	= म परमात्मालाई		
एव	= पनि	**विद्धि**	= जान।

[आहार, यज्ञ, तप र दानको भेदलाई सुन्नको लागि भगवान्‌को आज्ञा।]

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु॥ ७॥

आहारः, तु, अपि, सर्वस्य, त्रिविधः, भवति, प्रियः, यज्ञः, तपः, तथा, दानम्, तेषाम्, भेदम्, इमम्, शृणु॥ ७॥

र हे अर्जुन! जसरी श्रद्धा तीन प्रकारका हुन्छन्, त्यसरी नै—

आहारः	= भोजन	**प्रियः**	= प्रिय
अपि	= पनि	**भवति**	= हुन्छ।
सर्वस्य	= { सबैलाई (आफ्नो-आफ्नो प्रकृति अनुसार)	**तु**	= र
		तथा	= त्यसरी नै
		यज्ञः	= यज्ञ,
त्रिविधः	= तीन प्रकारको	**तपः**	= तप (र)

१-अर्थात् शरीर, मन र इन्द्रिय आदिको रूपमा परिणत भएका आकाश आदि पाँच भूतलाई।

२- शास्त्रविरुद्ध उपवास आदि घोर आचरणद्वारा शरीरलाई सुकाउनु र भगवान्‌को अंशस्वरूप जीवात्मालाई सताउनु, भूतसमुदाय तथा अन्तर्यामी परमात्मालाई 'सताउनु' हो।

दानम्	=	दान (पनि तीन-तीन प्रकारका हुन्छन्)	**इमम्**	=	यस (छुट्टा-छुट्टै)
			भेदम्	=	भेदलाई (तिमी मबाट)
तेषाम्	=	तिनको	**शृणु**	=	सुन।

[सात्त्विक आहारको लक्षण।]

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः,
रस्याः, स्निग्धाः, स्थिराः, हृद्याः, आहाराः, सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

आयुःसत्त्व-बलारोग्य-सुखप्रीति-विवर्धनाः	=	आयु, बुद्धि, बल, आरोग्य, सुख र प्रीतिलाई बढाउने,			(तथा)
			हृद्याः	=	स्वभावले नै मनलाई रुचिकर-(यस्तो)
रस्याः	=	रसयुक्त,	**आहाराः**	=	आहार अर्थात् भोजन गर्ने पदार्थ
स्निग्धाः	=	चिल्लोयुक्त (र)	**सात्त्विकप्रियाः**	=	सात्त्विक पुरुषलाई प्रिय लाग्दछ।
स्थिराः	=	अडिलो रहने*			

[राजस आहारको लक्षण।]

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः,
आहाराः, राजसस्य, इष्टाः, दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

र—

कट्वम्ल-लवणात्युष्ण-तीक्ष्ण-रूक्षविदाहिनः	=	तीतो, अमिलो, नुनिलो, सारै तातो तिख्खर रूखो, दाहकारक			(र)
			दुःखशोक-आमयप्रदाः	=	दुःख, चिन्ता तथा रोगहरूलाई उत्पन्न गर्ने

* जुन भोजनको सार शरीरमा लामो समयसम्म रहन्छ, त्यसलाई स्थिर रहने भनेर भनिन्छ।

आहाराः	= आहार अर्थात् भोजन गर्ने पदार्थ	**राजसस्य**	= राजस पुरुषलाई
		इष्टाः	= प्रिय लाग्दछ।

[तामस आहारको लक्षण।]

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत्।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्॥ १०॥

यातयामम्, गतरसम्, पूति, पर्युषितम्, च, यत्,
उच्छिष्टम्, अपि, च, अमेध्यम्, भोजनम्, तामसप्रियम्, ॥ १०॥

तथा—

यत्	= जो	**उच्छिष्टम्**	= जुठो छ
भोजनम्	= भोजन	**च**	= तथा (जो)
यातयामम्	= आधा पाकेको,	**अमेध्यम्**	= अपवित्र
गतरसम्	= रसरहित,	**अपि**	= पनि छ,
पूति	= दुर्गन्धयुक्त,	**(तत्)**	= त्यो भोजन
पर्युषितम्	= बासी	**तामसप्रियम्**	= तामस पुरुषलाई प्रिय लाग्दछ।
च	= र		

[सात्त्विक यज्ञको लक्षण।]

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः॥ ११॥

अफलाकाङ्क्षिभिः, यज्ञः, विधिदृष्टः, यः, इज्यते,
यष्टव्यम्, एव, इति, मनः, समाधाय, सः, सात्त्विकः॥ ११॥

र हे अर्जुन!—

यः	= जो	**इति**	= यस प्रकार
विधिदृष्टः	= शास्त्रविधिले नियत,	**मनः**	= मनलाई
यज्ञः	= यज्ञ	**समाधाय**	= समाहित गरेर,
यष्टव्यम्, एव	= गर्नु नै कर्तव्य हो—	**अफलाकाङ्क्षिभिः**	= फल नचाहने पुरुषहरूद्वारा

इज्यते	= गरिन्छ,	**सात्त्विकः**	= सात्त्विक हो।
सः	= त्यो (यज्ञ)		

[राजस यज्ञको लक्षण।]

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम्॥ १२॥

अभिसन्धाय, तु, फलम्, दम्भार्थम्, अपि, च, एव, यत्, इज्यते, भरतश्रेष्ठ, तम्, यज्ञम्, विद्धि, राजसम्॥ १२॥

तु	= तर	**अभिसन्धाय**	= दृष्टिमा राखेर
भरतश्रेष्ठ	= हे अर्जुन!	**यत्**	= जो यज्ञ
दम्भार्थम्, एव	= केवल दम्भाचरण-को लागि नै	**इज्यते**	= गरिन्छ,
		तम्	= त्यस
च	= अथवा	**यज्ञम्**	= यज्ञलाई (तिमी)
फलम्	= फललाई	**राजसम्**	= राजस
अपि	= पनि	**विद्धि**	= जान।

[तामस यज्ञको लक्षण।]

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते॥ १३॥

विधिहीनम्, असृष्टान्नम्, मन्त्रहीनम्, अदक्षिणम्, श्रद्धाविरहितम्, यज्ञम्, तामसम्, परिचक्षते॥ १३॥

तथा—

विधिहीनम्	= शास्त्रविधिले हीन,	**श्रद्धाविरहितम्**	= बिनाश्रद्धा गरिने
असृष्टान्नम्	= अन्नदानले रहित,		
मन्त्रहीनम्	= बिनामन्त्र,	**यज्ञम्**	= यज्ञलाई
अदक्षिणम्	= बिनादक्षिणा (र)	**तामसम्**	= तामस यज्ञ
		परिचक्षते	= भन्दछन्।

[शारीरिक तपको लक्षण।]

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते॥ १४॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनम्, शौचम्, आर्जवम्,
ब्रह्मचर्यम्, अहिंसा, च, शारीरम्, तपः, उच्यते॥ १४॥

तथा हे अर्जुन!—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनम्	= देवता, ब्राह्मण, गुरु[1] र ज्ञानीजनहरूको पूजा,	**ब्रह्मचर्यम्**	= ब्रह्मचर्य
		च	= र
		अहिंसा	= अहिंसा—(यी)
		शारीरम्	= शरीरसम्बन्धी
शौचम्	= पवित्रता,	**तपः**	= तप
आर्जवम्	= सरलता,	**उच्यते**	= भनिन्छ।

[वाणीसम्बन्धी तपको लक्षण।]

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥ १५॥

अनुद्वेगकरम्, वाक्यम्, सत्यम्, प्रियहितम्, च, यत्,
स्वाध्यायाभ्यसनम्, च, एव, वाङ्मयम्, तपः, उच्यते॥ १५॥

यत्	= जो	**वाक्यम्**	= वचन छ[2]
अनुद्वेगकरम्	= उद्वेग नगर्ने,	**च**	= तथा (जो)
प्रियहितम्	= प्रिय र हितकारक	**स्वाध्याय-अभ्यसनम्**	= वेद-शास्त्रहरूको पठनको एवं परमेश्वरको नाम-जपको अभ्यास छ—
च	= एवं		
सत्यम्	= यथार्थ		

१- यहाँ 'गुरु' शब्दले माता, पिता, आचार्य र वृद्ध एवं कुनै पनि किसिमले आफूभन्दा ठूला छन्, ती सबैलाई बुझ्नुपर्दछ।

२- मन र इन्द्रियहरूद्वारा जस्तो अनुभव गरिएको छ, ठीक त्यस्तै भन्नुको नाम 'यथार्थ भाषण (वचन)' हो।

(तत्) एव	= त्यहि	**तपः**	= तप
वाङ्मयम्	= वाणीसम्बन्धी	**उच्यते**	= भनिन्छ।

[मानसिक तपको लक्षण।]

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

मनःप्रसादः, सौम्यत्वम्, मौनम्, आत्मविनिग्रहः,
भावसंशुद्धिः, इति, एतत्, तपः, मानसम्, उच्यते ॥ १६ ॥

तथा—

मनःप्रसादः	= मनको प्रसन्नता,	**भावसंशुद्धिः**	= अन्तःकरणको भावहरूको सुन्दर पवित्रता—
सौम्यत्वम्	= शान्त भाव,		
मौनम्	= भगवच्चिन्तन गर्ने स्वभाव,	**इति**	= यस प्रकार
		एतत्	= यो
		मानसम्	= मनसम्बन्धी
आत्मविनिग्रहः	= मनको निग्रह (र)	**तपः**	= तपस्या
		उच्यते	= भनिन्छ।

[सात्त्विक तपको लक्षण।]

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

श्रद्धया, परया, तप्तम्, तपः, तत्, त्रिविधम्, नरैः,
अफलाकाङ्क्षिभिः, युक्तैः, सात्त्विकम्, परिचक्षते ॥ १७ ॥

तर हे अर्जुन!—

अफलाकाङ्क्षिभिः	= फललाई नचाहने	**नरैः**	= पुरुषहरूद्वारा
		परया	= परम
युक्तैः	= योगी	**श्रद्धया**	= श्रद्धाद्वारा

वा = अथवा
परस्य = अर्काको
उत्सादनार्थम् = अनिष्ट गर्नको लागि
क्रियते = गरिन्छ—
तत् = त्यो तप
तामसम् = तामस
उदाहृतम् = भनिएको छ।

[सात्त्विक दानको लक्षण।]

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्॥ २०॥

दातव्यम्, इति, यत्, दानम्, दीयते, अनुपकारिणे,
देशे, काले, च, पात्रे, च, तत्, दानम्, सात्त्विकम्, स्मृतम्॥ २०॥

दातव्यम् = दान दिनु नै कर्तव्य हो—
इति = यस्तो भावले
यत् = जो
दानम् = दान
देशे = देश[1]
च = तथा
काले = काल[2]
च = र
पात्रे = पात्रको [3] प्राप्त हुँदा
अनुपकारिणे = उपकार नगर्ने प्रति (निष्कामभावले)
दीयते = दिइन्छ,
तत् = त्यो
दानम् = दान
सात्त्विकम् = सात्त्विक
स्मृतम् = भनिएको छ।

[राजस दानको लक्षण।]

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम्॥ २१॥

१.-२. जुन देश-कालमा जुन वस्तुको अभाव हुन्छ, त्यही देश-कालमा त्यस वस्तुद्वारा प्राणीहरूको सेवा गर्नका लागि योग्य मानिन्छ।

३. भोका, अनाथ, दुःखी, रोगी र असमर्थ तथा भिक्षुक आदि त अन्न, वस्त्र र औषधि एवं जुन वस्तुको जसलाई अभाव छ, त्यस वस्तुद्वारा सेवा गर्नका लागि योग्य पात्र मानिन्छन् भने श्रेष्ठ आचरणवाला विद्वान् ब्राह्मणजन धनादि सबै प्रकारको पदार्थद्वारा सेवा गर्नको लागि 'योग्य पात्र' सम्झिन्छ।

तप्तम्	= गरिएका	तपः	= तपलाई
तत्	= त्यस (पूर्वोक्त)	सात्त्विकम्	= सात्त्विक
त्रिविधम्	= तीन प्रकारका	परिचक्षते	= भन्दछन्।

[राजस तपको लक्षण।]

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम्॥ १८॥

सत्कारमानपूजार्थम्, तपः, दम्भेन, च, एव, यत्,
क्रियते, तत्, इह, प्रोक्तम्, राजसम्, चलम्, अध्रुवम्॥ १८॥

यत्	= जो	क्रियते	= गरिन्छ,
तपः	= तप	तत्	= त्यो
सत्कारमानपूजार्थम्	= { सत्कार, मान र पूजाको लागि (तथा)	अध्रुवम्	= अनिश्चित* (एवं)
च, एव	= { अन्य कुनै स्वार्थको लागि पनि स्वभावले	चलम्	= { क्षणिक फल भएको तप
(वा)	= या	इह	= यहाँ
दम्भेन	= पाखण्डले	राजसम्	= राजस
		प्रोक्तम्	= भनिएको छ।

[तामस तपको लक्षण।]

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्॥ १९॥

मूढग्राहेण, आत्मनः, यत्, पीडया, क्रियते, तपः,
परस्य, उत्सादनार्थम्, वा, तत्, तामसम्, उदाहृतम्॥ १९॥

र—

यत्	= जो	आत्मनः	= { मन, वाणी र शरीरको
तपः	= तप		
मूढग्राहेण	= मूढतापूर्वक हठले,	पीडया	= पीडासहित

* 'अनिश्चित फल दिने' त्यसलाई भनिन्छ कि जसको फल हुनु र नहुनुमा शङ्का होस्।

यत्, तु, प्रत्युपकारार्थम्, फलम्, उद्दिश्य, वा, पुनः,
दीयते, च, परिक्लिष्टम्, तत्, दानम्, राजसम्, स्मृतम्॥ २१॥

तु	= तर	**उद्दिश्य**	= दृष्टिमा राखेर[3]
यत्	= जो (दान)	**पुनः**	= फेरि
परिक्लिष्टम्	= क्लेशपूर्वक[1]		
च	= तथा	**दीयते**	= दिइन्छ,
प्रत्युपकारार्थम्	= प्रत्युपकारको प्रयोजनले[2]	**तत्**	= त्यो
		दानम्	= दान
वा	= अथवा	**राजसम्**	= राजस
फलम्	= फललाई	**स्मृतम्**	= भनिएको छ।

[तामस दानको लक्षण।]

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्॥ २२॥

अदेशकाले, यत्, दानम्, अपात्रेभ्यः, च, दीयते,
असत्कृतम्, अवज्ञातम्, तत्, तामसम्, उदाहृतम्॥ २२॥

यत्	= जुन	**च**	= र
दानम्	= दान	**अपात्रेभ्यः**	= कुपात्रप्रति[4]
असत्कृतम्	= बिनासत्कार	**दीयते**	= दिइन्छ,
(वा)	= अथवा	**तत्**	= त्यो दान
अवज्ञातम्	= तिरस्कारपूर्वक	**तामसम्**	= तामस
अदेशकाले	= अयोग्य देश-कालमा	**उदाहृतम्**	= भनिएको छ।

१- जस्तो प्रायः वर्तमान समयको चन्दा-चिठ्ठा आदिमा धन दिने गरिन्छ।

२-अर्थात् दानका बदलामा आफ्नो सांसारिक कार्य सिद्ध गर्नको आशाले।

३- अर्थात् मान, प्रतिष्ठा, बढोत्तरी र स्वर्गादि प्राप्तिका लागि अथवा रोगादिको छुटकाराको लागि।

४- अर्थात् मद्य-मांसादि अभक्ष्य वस्तुहरू खाने एवं चोरी-जारी आदि नीच कर्म गर्नेहहरूको लागि।

[ॐ तत्सत्को महिमा।]

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा॥ २३॥

ॐ, तत्, सत्, इति, निर्देशः, ब्रह्मणः, त्रिविधः, स्मृतः,
ब्राह्मणाः, तेन, वेदाः, च, यज्ञाः, च, विहिताः, पुरा॥ २३॥

र हे अर्जुन!—

ॐ	= ॐ,	**तेन**	= त्यसैबाट
तत्	= तत्,	**पुरा**	= सृष्टिको सुरुआतमा
सत्	= सत्—	**ब्राह्मणाः**	= ब्राह्मण
इति	= यस्ता (यी)	**च**	= र
त्रिविधः	= तीन प्रकारका	**वेदाः**	= वेद
ब्रह्मणः	= सच्चिदानन्दघन ब्रह्मको	**च**	= तथा
निर्देशः	= नाम	**यज्ञाः**	= यज्ञादि
स्मृतः	= भनिएको छ;	**विहिताः**	= रचिए।

[ॐकारको प्रयोगको व्याख्या।]

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्॥ २४॥

तस्मात्, ओम्, इति, उदाहृत्य, यज्ञदानतपःक्रियाः,
प्रवर्तन्ते, विधानोक्ताः, सततम्, ब्रह्मवादिनाम्॥ २४॥

तस्मात्	= यसर्थ	**सततम्**	= सदा
ब्रह्मवादिनाम्	= वेदमन्त्रको उच्चारण गर्ने श्रेष्ठ पुरुषहरूको	**ओम्**	= 'ॐ'
		इति	= यस (परमात्माको नामलाई)
विधानोक्ताः	= शास्त्रविधिले नियत	**उदाहृत्य**	= उच्चारण गरेर (नै)
यज्ञदानतपःक्रियाः	= यज्ञ, दान र तपरूपी क्रियाहरू	**प्रवर्तन्ते**	= आरम्भ गरिन्छन्।

[तत् शब्दको प्रयोगको व्याख्या।]

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

तत्, इति, अनभिसन्धाय, फलम्, यज्ञतपःक्रियाः,
दानक्रियाः, च, विविधाः, क्रियन्ते, मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

र—

तत्	=	तत् अर्थात् 'तत्' नामले भनिएका यी सबै परमात्माकै हुन्,	**यज्ञतपःक्रियाः**	=	यज्ञ, तपरूप क्रियाहरू
			च	=	तथा
			दानक्रियाः	=	दानरूप क्रियाहरू
इति	=	यस (भावले)	**मोक्षकाङ्क्षिभिः**	=	कल्याणको इच्छा भएका पुरुषहरूद्वारा
फलम्	=	फललाई			
अनभिसन्धाय	=	चाहना नगरी			
विविधाः	=	नाना प्रकारका	**क्रियन्ते**	=	गरिन्छन्।

[सत् शब्दको प्रयोगको व्याख्या।]

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

सद्भावे, साधुभावे, च, सत्, इति, एतत्, प्रयुज्यते,
प्रशस्ते, कर्मणि, तथा, सत्, शब्दः, पार्थ, युज्यते ॥ २६ ॥

र—

सत्	=	'सत्'—	**साधुभावे**	=	श्रेष्ठभावमा
इति	=	यस प्रकार	**प्रयुज्यते**	=	प्रयोग गरिन्छ
एतत्	=	यो (परमात्माको नाम)	**तथा**	=	तथा
सद्भावे	=	सत्यभावमा	**पार्थ**	=	हे पार्थ!
च	=	र	**प्रशस्ते**	=	उत्तम

कर्मणि	= कर्ममा (पनि)	**शब्दः**	= शब्दको
सत्	= 'सत्'	**युज्यते**	= प्रयोग गरिन्छ।

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते॥ २७॥

यज्ञे, तपसि, दाने, च, स्थितिः, सत्, इति, च, उच्यते,
कर्म, च, एव, तदर्थीयम्, सत्, इति, एव, अभिधीयते॥ २७॥

च	= तथा	**इति**	= यस प्रकार
यज्ञे	= यज्ञ,	**उच्यते**	= भनिन्छ
तपसि	= तप	**च**	= र
च	= र	**तदर्थीयम्**	= { त्यस परमात्माको लागि गरिएका
दाने	= दानमा		
(या)	= जो	**कर्म**	= कर्म
स्थितिः	= स्थिति छ,	**एव**	= निश्चयपूर्वक
(सा)	= त्यो	**सत्**	= सत्—
एव	= पनि	**इति**	= यस्तो
सत्	= 'सत्'	**अभिधीयते**	= भनिएको छ।

[अश्रद्धाद्वारा गरिएका यज्ञादि कर्महरूलाई यस लोक र परलोकमा निष्फल र असत् बताउनु।]

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह॥ २८॥

अश्रद्धया, हुतम्, दत्तम्, तपः, तप्तम्, कृतम्, च, यत्,
असत्, इति, उच्यते, पार्थ, न, च, तत्, प्रेत्य, नो, इह॥ २८॥

र—

पार्थ	= हे अर्जुन!	**हुतम्**	= हवन,
अश्रद्धया	= { बिना श्रद्धा गरिएका	**दत्तम्**	= { दिइएको दान (एवं)

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथाष्टादशोऽध्यायः

प्रधान-विषय—१ देखि १२ सम्म त्यागको विषय, (१३—१८) कर्म हुनुमा सांख्यसिद्धान्तको वर्णन, (१९—४०) तीनै गुणहरूको अनुसार ज्ञान, कर्म, कर्ता, बुद्धि, धृति र सुखको छुट्टा-छुट्टै भेद, (४१—४८) फलसहित वर्ण-धर्मको विषय, (४९—५५) ज्ञाननिष्ठाको विषय, (५६—६६) भक्तिसहित निष्काम कर्मयोगको विषय, (६७—७८) श्रीगीताजीको माहात्म्य।

[संन्यास र त्यागको तत्त्व जान्नको लागि अर्जुनको इच्छा।]

अर्जुन उवाच

सन्न्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन॥ १॥

सन्न्यासस्य, महाबाहो, तत्त्वम्, इच्छामि, वेदितुम्,
त्यागस्य, च, हृषीकेश, पृथक्, केशिनिषूदन॥ १॥

त्यसपछि अर्जुन भन्दछन्—

महाबाहो	=	हे महाबाहो!	**त्यागस्य**	=	त्यागको
हृषीकेश	=	हे अन्तर्यामी!	**तत्त्वम्**	=	तत्त्वलाई
केशिनिषूदन	=	हे वासुदेव! (म)	**पृथक्**	=	छुट्टा-छुट्टै
सन्न्यासस्य	=	संन्यास	**वेदितुम्**	=	जान्न
च	=	र	**इच्छामि**	=	चाहन्छु।

[त्यागको विषयमा अन्य चार सिद्धान्तहरूको वर्णन।]

श्रीभगवानुवाच

काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः॥ २॥

तप्तम्	= तपिएको	उच्यते	= भनिन्छ; (यसैले)
तपः	= तप	तत्	= त्यो
च	= र	नो	= न (त)
यत्	= जो (जति पनि)	इह	= यस लोकमा (लाभदायक छ),
कृतम्	= गरिएका शुभ कर्म छ—	च	= र
(तत्)	= ती समस्त	न	= न
असत्	= 'असत्'—	प्रेत्य	= मृत्युपछि नै।
इति	= यस प्रकार		

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो
नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत्

काम्यानाम्, कर्मणाम्, न्यासम्, सन्न्यासम्, कवयः, विदुः,
सर्वकर्मफलत्यागम्, प्राहुः, त्यागम्, विचक्षणाः ॥ २ ॥

यसरी अर्जुनले सोधेपछि श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ, हे अर्जुन! कति नै—

कवयः	= पण्डितजन (त) (तथा अन्य)	**विचक्षणाः**	= विचारकुशल पुरुष
काम्यानाम्	= काम्य[1]	**सर्वकर्मफलत्यागम्**	= सबै कर्महरूको फलको त्यागलाई[2]
कर्मणाम्	= कर्महरू	**त्यागम्**	= त्याग
न्यासम्	= त्यागलाई	**प्राहुः**	= भन्दछन्।
सन्न्यासम्	= संन्यास		
विदुः	= सम्झन्छन्		

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

त्याज्यम्, दोषवत्, इति, एके, कर्म, प्राहुः, मनीषिणः,
यज्ञदानतपःकर्म, न, त्याज्यम्, इति, च, अपरे ॥ ३ ॥

तथा—

एके	= एकाथरी	**च**	= र
मनीषिणः	= विद्वान्	**अपरे**	= अर्काथरी विद्वान्
इति	= यस्तो	**इति**	= यो
प्राहुः	= भन्दछन् (कि)	**(आहुः)**	= भन्दछन् (कि)
कर्म	= कर्ममात्र		
दोषवत्	= दोषयुक्त छन्, (यसर्थ)	**यज्ञदानतपःकर्म**	= यज्ञ, दान र तपरूपी कर्म
त्याज्यम्	= त्याग्नयोग्य छन्	**न, त्याज्यम्**	= त्याग्नयोग्य छैनन्।

१– स्त्री, पुत्र र धन आदि प्रिय वस्तुहरूको प्राप्तिका लागि तथा रोग-सङ्कटादिको निवृत्तिका लागि जुन यज्ञ, दान, तप र उपासना आदि कर्महरू गरिन्छन्, तिनको नाम 'काम्यकर्म' हो।

२– ईश्वरको भक्ति, देवताहरूको पूजन, मातापितादि गुरुजनहरूको सेवा, यज्ञ, दान र तप तथा वर्णाश्रमअनुसार आजीविकाद्वारा गृहस्थको निर्वाह एवं शरीरसम्बन्धी खानपान इत्यादि जति पनि कर्तव्यकर्म छन्, ती सबैमा यस लोक र परलोकका सम्पूर्ण कामनाहरूको त्यागको नाम 'सबै कर्महरूका फलको त्याग' हो।

[त्यागको विषयमा आफ्नो निश्चय भन्नको लागि भगवान्‌को वर्णन।]

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

निश्चयम्, शृणु, मे, तत्र, त्यागे, भरतसत्तम,
त्यागः, हि, पुरुषव्याघ्र, त्रिविधः, सम्प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

तर—

पुरुषव्याघ्र	= हे पुरुषश्रेष्ठ	**निश्चयम्**	= निश्चय
भरतसत्तम	= अर्जुन!	**शृणु**	= सुन।
तत्र	= संन्यास र त्याग—यी दुईमध्ये पहिलो	**हि**	= किनकि
त्यागे	= त्यागको विषयमा (तिमी)	**त्यागः**	= त्याग (सात्त्विक, राजस र तामस-भेदले)
मे	= मेरो	**त्रिविधः**	= तीन प्रकारका
		सम्प्रकीर्तितः	= बताइएको छ।

[यज्ञ, दान र तपरूप कर्म त्यागको निषेध।]

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

यज्ञदानतपःकर्म, न, त्याज्यम्, कार्यम्, एव, तत्,
यज्ञः, दानम्, तपः, च, एव, पावनानि, मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

तथा—

यज्ञदानतपःकर्म	= यज्ञ, दान र तपरूपी कर्म	**यज्ञः**	= यज्ञ,
न, त्याज्यम्	= त्यागनयोग्य छैनन्, (बरु)	**दानम्**	= दान
तत्	= त्यो (त)	**च**	= र
एव	= अवश्य	**तपः**	= तप—(यी तीन)
कार्यम्	= कर्तव्य हो; किनकि	**एव**	= (कर्म) नै
		मनीषिणाम्	= बुद्धिमान्* पुरुषलाई
		पावनानि	= पवित्र पार्दछन्।

* त्यो मनुष्य 'बुद्धिमान्' हो, जो फल र आसक्तिलाई त्यागेर केवल भगवदर्थ कर्म गर्दछ।

[त्यागको विषयमा आफ्नो निश्चित मत बताउनु।]

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्॥ ६॥

एतानि, अपि, तु, कर्माणि, सङ्गम्, त्यक्त्वा, फलानि, च,
कर्तव्यानि, इति, मे, पार्थ, निश्चितम्, मतम्, उत्तमम्॥ ६॥

तसर्थ—

पार्थ	=	हे पार्थ!	**फलानि**	=	फललाई
एतानि	=	यी यज्ञ, दान र तपरूपी कर्मलाई	**त्यक्त्वा**	=	त्यागेर (अवश्य)
तु	=	तथा			
(अन्यानि)	=	अरू	**कर्तव्यानि**	=	गर्नुपर्दछ;
अपि	=	पनि	**इति**	=	यो
कर्माणि	=	सम्पूर्ण कर्तव्यकर्मलाई	**मे**	=	मेरो
			निश्चितम्	=	निश्चय गरिएको
सङ्गम्	=	आसक्ति	**उत्तमम्**	=	उत्तम
च	=	र	**मतम्**	=	मत हो।

[तामस त्यागको लक्षण।]

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः॥ ७॥

नियतस्य, तु, सन्न्यासः, कर्मणः, न, उपपद्यते,
मोहात्, तस्य, परित्यागः, तामसः, परिकीर्तितः॥ ७॥

निषिद्ध र काम्य- कर्महरूको त स्वरूपबाटै त्याग गर्नु उचित नै छ—

तु	=	तर	**न, उपपद्यते**	=	उचित हुँदैन। (यसर्थ)
नियतस्य	=	नियत*			
कर्मणः	=	कर्मलाई	**मोहात्**	=	मोहको कारण
सन्न्यासः	=	स्वरूपबाटै त्याग्नु	**तस्य**	=	त्यसको

* यसै अध्यायको श्लोक ४८ को टिप्पणीमा यसको अर्थ हेर्नुहोस्।

परित्यागः	=	त्याग गरिदिनु	**परिकीर्तितः**	=	त्याग भनिएको छ।
तामसः	=	तामस			

[राजस त्यागको लक्षण।]

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्॥ ८॥

दुःखम्, इति, एव, यत्, कर्म, कायक्लेशभयात्, त्यजेत्,
सः, कृत्वा, राजसम्, त्यागम्, न, एव, त्यागफलम्, लभेत्॥ ८॥

र यदि कुनै मनुष्य—

यत्	=	जो (जति)			(कर्तव्य कर्मको)
कर्म	=	कर्म छ,	**त्यजेत्**	=	त्याग गर्छन्, (त)
(तत्)	=	ती सबै	**सः**	=	त्यो (यस्तो)
दुःखम्, एव	=	दुःखरूप नै छ—	**राजसम्**	=	राजस
इति	=	यस्तो (सम्झेर यदि कोही)	**त्यागम्**	=	त्याग
			कृत्वा	=	गरेर
			त्यागफलम्	=	त्यागको फललाई
कायक्लेशभयात्	=	शारीरिक क्लेशको डरले	**एव**	=	कुनै पनि प्रकारले
			न, लभेत्	=	पाउँदैन।

[सात्त्विक त्यागको लक्षण।]

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥ ९॥

कार्यम्, इति, एव, यत्, कर्म, नियतम्, क्रियते, अर्जुन,
सङ्गम्, त्यक्त्वा, फलम्, च, एव, सः, त्यागः, सात्त्विकः, मतः॥ ९॥

र—

अर्जुन	=	हे अर्जुन!	**कार्यम्**	=	गर्नु कर्तव्य हो—
यत्	=	जो	**इति, एव**	=	यसै भावले
नियतम्	=	शास्त्रअनुसार	**सङ्गम्**	=	आसक्ति
कर्म	=	कर्म	**च**	=	र

फलम्	= फलको	**सात्त्विकः**	= सात्त्विक
त्यक्त्वा	= त्याग गरेर		
क्रियते	= गरिन्छ—	**त्यागः**	= त्याग
सः, एव	= त्यही नै	**मतः**	= मानिएको छ।

[सात्त्विक त्यागीको लक्षणहरूको वर्णन।]

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः॥ १०॥

न, द्वेष्टि, अकुशलम्, कर्म, कुशले, न, अनुषज्जते,
त्यागी, सत्त्वसमाविष्टः, मेधावी, छिन्नसंशयः॥ १०॥

र हे अर्जुन! जो मनुष्य—

अकुशलम्	= अकुशल	**सत्त्वसमाविष्टः**	= शुद्ध सत्त्वगुणले युक्त पुरुष
कर्म	= कर्मसित (त)		
न, द्वेष्टि	= द्वेष गर्दैन (र)	**छिन्नसंशयः**	= सन्देहरहित,
कुशले	= कुशल कर्ममा		
न, अनुषज्जते	= आसक्त हुँदैन—(त्यो)	**मेधावी**	= बुद्धिमान् (र)
		त्यागी	= सच्चा त्यागी हो।

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥ ११॥

न, हि, देहभृता, शक्यम्, त्यक्तुम्, कर्माणि, अशेषतः,
यः, तु, कर्मफलत्यागी, सः, त्यागी, इति, अभिधीयते॥ ११॥

हि	= किनकि	**न, शक्यम्**	= सम्भव छैन;
देहभृता	= शरीरधारी कुनै पनि मनुष्यद्वारा	**(तस्मात्)**	= तसर्थ
		यः	= जो
अशेषतः	= सम्पूर्णरूपबाट	**कर्मफलत्यागी**	= कर्मफलको त्यागी छ,
कर्माणि	= सबै कर्मको		
त्यक्तुम्	= त्याग गर्न	**सः, तु**	= त्यही

पञ्च	= पाँच	साङ्ख्ये	= सांख्यशास्त्रमा
कारणानि	= कारणहरू	प्रोक्तानि	= बताइएका छन्,
कृतान्ते	= कर्महरूको अन्त गर्नका लागि उपाय बताउने	(तानि)	= तिनलाई (तिमी)
		मे	= मबाट
		निबोध	= राम्रोसित जान।

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्॥ १४॥

अधिष्ठानम्, तथा, कर्ता, करणम्, च, पृथग्विधम्,
विविधाः, च, पृथक्, चेष्टाः, दैवम्, च, एव, अत्र, पञ्चमम्॥ १४॥

र हे अर्जुन!—

अत्र	= यस विषयमा अर्थात् कर्महरूको सिद्धिमा	च	= एवं
		विविधाः	= नानाथरीका
अधिष्ठानम्	= अधिष्ठान[1]	पृथक्	= अलग-अलग
च	= र	चेष्टाः	= चेष्टाहरू (र)
कर्ता	= कर्ता	तथा	= त्यस्तै
च	= तथा	एव	= नै
पृथग्विधम्	= भिन्न-भिन्न प्रकारका	पञ्चमम्	= पाँचौँ कारण
करणम्	= करण[2]	दैवम्	= दैव हो।[3]

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः॥ १५॥

शरीरवाङ्मनोभिः, यत्, कर्म, प्रारभते, नरः,
न्याय्यम्, वा, विपरीतम्, वा, पञ्च, एते, तस्य, हेतवः॥ १५॥

---

१. जसको आश्रयमा कर्म गरिन्छ, त्यसको नाम 'अधिष्ठान' हो।

२. जुनजुन इन्द्रियहरू र साधनहरूद्वारा कर्म गरिन्छ, तिनको नाम 'करण' हो। यस प्रकार यसै अध्यायको श्लोक १८ मा आएको ''करण'' शब्दको पनि यही अर्थ सम्झनु पर्दछ।

३. पूर्वकृत शुभाशुभ कर्महरूका संस्कारको नाम 'दैव' हो।

त्यागी	= त्यागी हो—	अभिधीयते	= बताइएको छ।
इति	= यो		

[त्यागी पुरुषहरूको महत्त्वको प्रतिपादन।]

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्॥ १२॥

अनिष्टम्, इष्टम्, मिश्रम्, च, त्रिविधम्, कर्मणः, फलम्, भवति, अत्यागिनाम्, प्रेत्य, न, तु, सन्न्यासिनाम्, क्वचित्॥ १२॥

तथा—

अत्यागिनाम्	= कर्मफलको त्याग नगर्ने मनुष्यहरूको	फलम्	= फल
		प्रेत्य	= मृत्युपश्चात् (अवश्य)
		भवति	= हुन्छ (भोग्नुपर्छ),
कर्मणः	= कर्महरूको (त)	तु	= तर
इष्टम्	= इष्ट,	सन्न्यासिनाम्	= कर्मफलको त्याग गरिदिने मनुष्यहरूको (कर्मको फल)
अनिष्टम्	= अनिष्ट		
च	= र		
मिश्रम्	= मिश्र सम्मिलित-		
(इति)	= यस्ता	क्वचित्	= कुनै समयमा पनि
त्रिविधम्	= तीन प्रकारका	न	= हुँदैन (भोग्नुपर्दैन)।

[सम्पूर्ण कर्म हुनुमा अधिष्ठानादि पंच कारणहरूको निरूपण।]

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम्॥ १३॥

पञ्च, एतानि, महाबाहो, कारणानि, निबोध, मे, साङ्ख्ये, कृतान्ते, प्रोक्तानि, सिद्धये, सर्वकर्मणाम्॥ १३॥

र—

महाबाहो	= हे महाबाहो!	सिद्धये	= सिद्धिको*
सर्वकर्मणाम्	= सम्पूर्ण कर्मको	एतानि	= यो

* अर्थात् सम्पूर्ण कर्म सिद्ध हुनु।

किनकि—

नरः = मनुष्य		**यत्, कर्म**	= जे जति पनि कर्म
शरीरवाङ्मनोभिः = { मन, वाणी र शरीरद्वारा		**प्रारभते**	= गर्दछ—
		तस्य	= त्यसका
न्याय्यम्	= शास्त्रअनुकूल	**एते**	= यी
वा	= अथवा	**पञ्च**	= पाँचौँ
विपरीतम्, वा	= विपरीत	**हेतवः**	= कारण हुन्।

[आत्मालाई कर्ता सम्झनेहरूको निन्दा।]

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

तत्र, एवम्, सति, कर्तारम्, आत्मानम्, केवलम्, तु, यः,
पश्यति, अकृतबुद्धित्वात्, न, सः, पश्यति, दुर्मतिः ॥ १६ ॥

तु	= परंतु	**केवलम्**	= केवल शुद्धस्वरूप
एवम्	= यस्तो	**आत्मानम्**	= आत्मालाई
सति	= हुँदा पनि	**कर्तारम्**	= कर्ता
यः	= जो मनुष्य	**पश्यति**	= सम्झन्छ,
अकृतबुद्धित्वात्	= { अशुद्धबुद्धि* हुनाको कारण	**सः**	= त्यो
		दुर्मतिः	= { मलिन बुद्धि भएका अज्ञानी
तत्र	= { त्यस विषयमा यानी कर्म हुनुमा	**न, पश्यति**	= यथार्थ सम्झदैन।

[कर्तृत्व अभिमानले रहित भएर कर्म गर्नेहरू प्रशंसा।]

यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥

* सत्सङ्ग र शास्त्रको अभ्यासबाट एवं भगवदर्थ कर्म र उपासना गर्नाले मनुष्यको बुद्धि शुद्ध हुन्छ, यसर्थ जो उपर्युक्त साधनहरूले रहित छ, त्यसको 'बुद्धि अशुद्ध' छ यस्तो सम्झनुपर्दछ।

यस्य, न, अहङ्कृतः, भावः, बुद्धिः, यस्य, न, लिप्यते,
हत्वा, अपि, सः, इमान्, लोकान्, न, हन्ति, न, निबध्यते ॥ १७ ॥

र हे अर्जुन!—

यस्य	= जुन पुरुषको (अन्तःकरणमा)		हुँदैन;
		सः	= त्यो पुरुष
अहङ्कृतः	= 'म कर्ता हुँ' (यस्तो)	**इमान्**	= यी
		लोकान्	= सबै लोकहरूलाई
भावः	= भाव	**हत्वा**	= मारेर
न	= छैन (तथा)	**अपि**	= पनि (वास्तवमा)
यस्य	= जसको	**न**	= न (त)
बुद्धिः	= बुद्धि (सांसारिक पदार्थ र कर्ममा)	**हन्ति**	= मार्दछ (र)
		न	= न
न, लिप्यते	= लिप्त	**निबध्यते**	= पापले बाँधिन्छ* ।

[कर्म-प्रेरणा र कर्म-संग्रहको स्वरूप।]

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः ॥ १८ ॥

ज्ञानम्, ज्ञेयम्, परिज्ञाता, त्रिविधा, कर्मचोदना,
करणम्, कर्म, कर्ता, इति, त्रिविधः, कर्मसङ्ग्रहः ॥ १८ ॥

---

* जसरी अग्नि, वायु र पानीद्वारा प्रारब्धवश कुनै प्राणीको हिंसा भएको देखिन आयो भने पनि त्यो हिंसा होइन, त्यसैगरी जुन पुरुषको देहमा अभिमान छैन र स्वार्थरहित केवल संसारको हितका लागि जसका सम्पूर्ण क्रिया र प्रयासहरू हुन्छन्, त्यस पुरुषको शरीर अथवा इन्द्रियहरूद्वारा यदि कुनै प्राणीको हिंसा भएको लोकदृष्टिमा देखियो भने पनि त्यो वास्तवमा हिंसा होइन, किनकि आसक्ति, स्वार्थ र अहङ्कार नहुँदा कुनै पनि प्राणीको हिंसा हुन सक्दैन। साथै, बिना कर्तृत्वाभिमान गरिएको कर्म वास्तवमा अकर्म नै हो। तसर्थ, त्यो पुरुष पापले बाँधिदैन।

तथा हे अर्जुन!—

परिज्ञाता	=	ज्ञाता[१]	कर्ता	=	कर्ता,[४]
ज्ञानम्	=	ज्ञान[२] (र)	करणम्	=	करण (तथा)
ज्ञेयम्	=	ज्ञेय[३]	कर्म	=	क्रिया[५] —
त्रिविधा	=	यी तीन प्रकारका	इति	=	यी
कर्मचोदना	=	कर्म-प्रेरणा (हुन्) (र)	त्रिविधः	=	तीन प्रकारका
			कर्मसङ्ग्रहः	=	कर्म-संग्रह हुन्।

[ज्ञान, कर्म र कर्ताको त्रिविध भेद बताउन प्रस्तावना।]

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः।
प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपि॥ १९॥

ज्ञानम्, कर्म, च, कर्ता, च, त्रिधा, एव, गुणभेदतः,
प्रोच्यते, गुणसङ्ख्याने, यथावत्, शृणु, तानि, अपि॥ १९॥

ती—

गुणसङ्ख्याने	=	गुणहरूको संख्या उल्लेख गरिने शास्त्रमा	त्रिधा	=	तीन-तीन प्रकारको
			एव	=	नै
ज्ञानम्	=	ज्ञान			
च	=	र	प्रोच्यते	=	बताइएका छन्;
कर्म	=	कर्म	तानि	=	तिनलाई
च	=	तथा	अपि	=	पनि (तिमी मबाट)
कर्ता	=	कर्ता	यथावत्	=	यथार्थरूपमा
गुणभेदतः	=	गुणहरूको भेदबाट	शृणु	=	सुन

१-जान्नेहरूको नाम "ज्ञाता" हो।
२-जसद्वारा जानिन्छ त्यसको नाम "ज्ञान" हो।
३-जान्नयोग्य वस्तुको नाम "ज्ञेय" हो।
४-कर्म गर्नेहरूको नाम "कर्ता" हो।
५-गर्नुको नाम "क्रिया" हो।

[सात्त्विक ज्ञानको लक्षण।]

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्॥ २०॥

सर्वभूतेषु, येन, एकम्, भावम्, अव्ययम्, ईक्षते,
अविभक्तम्, विभक्तेषु, तत्, ज्ञानम्, विद्धि, सात्त्विकम्॥ २०॥

हे अर्जुन!—

येन	= जुन ज्ञानद्वारा (मनुष्य)	**अविभक्तम्**	= विभागरहित (समभावले स्थित)
विभक्तेषु	= भिन्न-भिन्न	**ईक्षते**	= देख्दछ,
सर्वभूतेषु	= सबै भूतहरूमा	**तत्**	= त्यस
एकम्	= एक	**ज्ञानम्**	= ज्ञानलाई (भने तिमी)
अव्ययम्	= अविनाशी	**सात्त्विकम्**	= सात्त्विक
भावम्	= परमात्मभावलाई	**विद्धि**	= जान।

[राजस ज्ञानको लक्षण।]

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान्।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्॥ २१॥

पृथक्त्वेन, तु, यत्, ज्ञानम्, नानाभावान्, पृथग्विधान्,
वेत्ति, सर्वेषु, भूतेषु, तत्, ज्ञानम्, विद्धि, राजसम्॥ २१॥

तु	= तर	**नानाभावान्**	= अनेक भावहरूलाई
यत्	= जो	**पृथक्त्वेन**	= अलग-अलग
ज्ञानम्	= ज्ञान अर्थात् जुन ज्ञानद्वारा मनुष्य	**वेत्ति**	= जान्दछ,
सर्वेषु	= सम्पूर्ण	**तत्**	= त्यस
भूतेषु	= भूतहरूमा	**ज्ञानम्**	= ज्ञानलाई (तिमी)
पृथग्विधान्	= भिन्न-भिन्न प्रकारका	**राजसम्**	= राजस
		विद्धि	= जान।

[तामस ज्ञानको लक्षण।]

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम्।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम्॥ २२॥

यत्, तु, कृत्स्नवत्, एकस्मिन्, कार्ये, सक्तम्, अहैतुकम्,
अतत्त्वार्थवत्, अल्पम्, च, तत्, तामसम्, उदाहृतम्॥ २२॥

तु	=	तर	**अहैतुकम्**	=	बिना युक्तिवाला,
यत्	=	जो ज्ञान	**अतत्त्वार्थवत्**	=	तात्त्विक अर्थले रहित (र)
एकस्मिन्	=	एक			
कार्ये	=	कार्यरूप शरीरमा (नै)	**अल्पम्**	=	तुच्छ छ—
कृत्स्नवत्	=	सम्पूर्ण सदृश	**तत्**	=	त्यो
सक्तम्	=	आसक्त छ *	**तामसम्**	=	तामस
च	=	तथा (जो)	**उदाहृतम्**	=	भनिएको छ।

[सात्त्विक कर्मको लक्षण।]

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते॥ २३॥

नियतम्, सङ्गरहितम्, अरागद्वेषतः, कृतम्,
अफलप्रेप्सुना, कर्म, यत्, तत्, सात्त्विकम्, उच्यते॥ २३॥

तथा हे अर्जुन!—

यत्	=	जो	**सङ्गरहितम्**	=	कर्तापनको अभिमानले रहित भएको (तथा)
कर्म	=	कर्म			
नियतम्	=	शास्त्रविधिले निर्धारित गरिएको (र)	**अफलप्रेप्सुना**	=	फलको चाहना नगर्ने पुरुषद्वारा

* अर्थात् जुन विपरीत ज्ञानद्वारा मनुष्य एक क्षणभंगुर नाशवान् शरीरलाई नै आत्मा मानेर त्यसमा सर्वस्व झैं ''आसक्त रहन्छ''।

अरागद्वेषतः	= बिना राग–द्वेष	**सात्त्विकम्**	= सात्त्विक
कृतम्	= गरिएको छ—		
तत्	= त्यो	**उच्यते**	= भनिन्छ।

[राजस कर्मको लक्षण।]

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्॥ २४॥

यत्, तु, कामेप्सुना, कर्म, साहङ्कारेण, वा, पुनः,
क्रियते, बहुलायासम्, तत्, राजसम्, उदाहृतम्॥ २४॥

तु	= तर	**वा**	= वा
यत्	= जो		
कर्म	= कर्म	**साहङ्कारेण**	= { अहंकारयुक्त मनुष्यद्वारा
बहुलायासम्	= { निकै परिश्रमले युक्त हुन्छ	**क्रियते**	= गरिन्छ,
पुनः	= तथा	**तत्**	= त्यो कर्म
कामेप्सुना	= { भोगलाई चाहने मनुष्यद्वारा	**राजसम्**	= राजस
		उदाहृतम्	= भनिन्छ।

[तामस कर्मको लक्षण।]

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम्।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते॥ २५॥

अनुबन्धम्, क्षयम्, हिंसाम्, अनवेक्ष्य, च, पौरुषम्,
मोहात्, आरभ्यते, कर्म, यत्, तत्, तामसम्, उच्यते॥ २५॥

तथा—

यत्	= जो	**च**	= र
कर्म	= कर्म	**पौरुषम्**	= सामर्थ्यलाई
अनुबन्धम्	= परिणाम,	**अनवेक्ष्य**	= विचार नगरी
क्षयम्	= हानि,	**मोहात्**	= केवल अज्ञानले
हिंसाम्	= हिंसा	**आरभ्यते**	= आरम्भ गरिन्छ,

तत्	= त्यो कर्म
तामसम्	= तामस
उच्यते	= भनिन्छ।

[सात्त्विक कर्ताको लक्षण।]

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते॥ २६ ॥

मुक्तसङ्गः, अनहंवादी, धृत्युत्साहसमन्वितः,
सिद्ध्यसिद्ध्योः, निर्विकारः, कर्ता, सात्त्विकः, उच्यते॥ २६ ॥

तथा हे अर्जुन! जो—

कर्ता	= कर्ता
मुक्तसङ्गः	= संगरहित,
अनहंवादी	= अहंकारपूर्ण वचन नबोल्ने,
धृत्युत्साह-समन्वितः	= धैर्य र उत्साहले युक्त (तथा)
सिद्ध्यसिद्ध्योः	= कार्यको सिद्धि हुनु र नहुनुमा
निर्विकारः	= हर्ष-शोकादि विकारहरूले रहित छ—(त्यो)
सात्त्विकः	= सात्त्विक
उच्यते	= भनिन्छ।

[राजस कर्ताको लक्षण।]

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः॥ २७॥

रागी, कर्मफलप्रेप्सुः, लुब्धः, हिंसात्मकः, अशुचिः,
हर्षशोकान्वितः, कर्ता, राजसः, परिकीर्तितः॥ २७॥

र जो—

कर्ता	= कर्ता
रागी	= आसक्तिले युक्त,
कर्मफलप्रेप्सुः	= कर्मको फललाई चाहना गर्ने (र)
लुब्धः	= लोभी छ (तथा)
हिंसात्मकः	= अरूलाई कष्ट दिने स्वभावको,
अशुचिः	= अपवित्र (र)
हर्षशोकान्वितः	= हर्ष-शोकले लिप्त छ—(त्यो)
राजसः	= राजस
परिकीर्तितः	= भनिएको छ।

[तामस कर्ताको लक्षण।]

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

अयुक्तः, प्राकृतः, स्तब्धः, शठः, नैष्कृतिकः, अलसः,
विषादी, दीर्घसूत्री, च, कर्ता, तामसः, उच्यते ॥ २८ ॥

तथा जो—

कर्ता	= कर्ता	**विषादी**	= शोक गर्ने
अयुक्तः	= असक्षम,	**अलसः**	= अल्छी
प्राकृतः	= शिक्षाले रहित,	**च**	= र
स्तब्धः	= घमण्डी,		
शठः	= धूर्त	**दीर्घसूत्री**	= { जुम्सो* छ— (त्यो)
नैष्कृतिकः	= { र अर्काको जीविकाको नाश गर्ने (तथा)	**तामसः**	= तामस
		उच्यते	= भनिन्छ।

[बुद्धि र धृतिको त्रिविध भेदहरूलाई बताउन प्रस्तावना।]

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ २९ ॥

बुद्धेः, भेदम्, धृतेः, च, एव, गुणतः, त्रिविधम्, शृणु,
प्रोच्यमानम्, अशेषेण, पृथक्त्वेन, धनञ्जय ॥ २९ ॥

तथा—

धनञ्जय	= { हे धनंजय! (अब तिमी)	**एव**	= पनि
		गुणतः	= गुणहरूअनुसार
बुद्धेः	= बुद्धिको	**त्रिविधम्**	= तीन प्रकारको
च	= र	**भेदम्**	= भेद
धृतेः	= धृतिको	**(मया)**	= मद्वारा

* 'जुम्सो' त्यसलाई भनिन्छ, जसले थोरै समयमा हुन सक्ने सामान्य कार्यलाई पनि पछि गर्छु, यस्तो आशाले लामो समयसम्म पूरा गर्दैन।

अशेषेण	= सम्पूर्णतासाथ	**प्रोच्यमानम्**	= बताउँदै छु
पृथक्त्वेन	= विभागपूर्वक	**शृणु**	= सुन।

[सात्त्विकी बुद्धिको लक्षण।]

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥

प्रवृत्तिम्, च, निवृत्तिम्, च, कार्याकार्ये, भयाभये,
बन्धम्, मोक्षम्, च, या, वेत्ति, बुद्धिः, सा, पार्थ, सात्त्विकी ॥ ३० ॥

पार्थ	= हे पार्थ !	**च**	= तथा
या	= जो बुद्धि	**बन्धम्**	= बन्धन
प्रवृत्तिम्	= प्रवृत्तिमार्ग[१]	**च**	= र
च	= र	**मोक्षम्**	= मोक्षलाई
निवृत्तिम्	= निवृत्तिमार्गलाई[२]	**वेत्ति**	= यथार्थ जान्दछ—
कार्याकार्ये	= { कर्तव्य र	**सा**	= त्यो
	अकर्तव्यलाई,	**बुद्धिः**	= बुद्धि
भयाभये	= भय र अभयलाई	**सात्त्विकी**	= सात्त्विकी हो।

[राजसी बुद्धिको लक्षण।]

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

यया, धर्मम्, अधर्मम्, च, कार्यम्, च, अकार्यम्, एव, च,
अयथावत्, प्रजानाति, बुद्धिः, सा, पार्थ, राजसी ॥ ३१ ॥

१- गृहस्थमा रहेरै फल र आसक्तिलाई त्यागी भगवदर्पणबुद्धिले केवल लोकशिक्षाका लागि राजा जनकले जस्तै व्यवहार गर्नुको नाम 'प्रवृत्तिमार्ग' हो।

२- देहाभिमानलाई त्यागेर केवल सच्चिदानन्दघन परमात्मामा एकीभावले स्थित भएका श्रीशुकदेवजी र सनकादिकहरूजस्तै संसारदेखि मुक्त भएर विचरण गर्नुको नाम 'निवृत्तिमार्ग' हो।

र—

पार्थ	=	हे पार्थ! (मनुष्य)	**अकार्यम्**	=	अकर्तव्यलाई
यया	=	जुन बुद्धि द्वारा	**एव**	=	पनि
धर्मम्	=	धर्म	**अयथावत्**	=	अवास्तविक (झुटो)
च	=	र	**प्रजानाति**	=	जान्दछ,
अधर्मम्	=	अधर्मलाई	**सा**	=	त्यो
च	=	तथा	**बुद्धिः**	=	बुद्धि
कार्यम्	=	कर्तव्य	**राजसी**	=	राजसी हो।
च	=	र			

[तामसी बुद्धिको लक्षण।]

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी॥ ३२॥

अधर्मम्, धर्मम्, इति, या, मन्यते, तमसा, आवृता,
सर्वार्थान्, विपरीतान्, च, बुद्धिः, सा, पार्थ, तामसी॥ ३२॥

र—

पार्थ	=	हे अर्जुन!	**च**	=	तथा (यसैगरी अन्य)
या	=	जो	**सर्वार्थान्**	=	सम्पूर्ण पदार्थलाई पनि
तमसा	=	तमोगुणले	**विपरीतान्**	=	विपरीत
आवृता	=	ढाकिएको बुद्धि	**(मन्यते)**	=	मान्दछ,
अधर्मम्	=	अधर्मलाई (पनि)	**सा**	=	त्यो
धर्मम्	=	'यो धर्म हो'	**बुद्धिः**	=	बुद्धि
इति	=	यस्तो	**तामसी**	=	तामसी हो।
मन्यते	=	मान्दछ			

[सात्त्विकी धृतिको लक्षण।]

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी॥ ३३॥

धृत्या, यया, धारयते, मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः,
योगेन, अव्यभिचारिण्या, धृतिः, सा, पार्थ, सात्त्विकी॥ ३३॥

र—

पार्थ = हे पार्थ!
यया = जुन
अव्यभिचारिण्या = अव्यभिचारिणी[१]
धृत्या = { धारणशक्तिले (मनुष्य)
योगेन = ध्यानयोगद्वारा
मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः = { मन, प्राण र इन्द्रियहरूको क्रियालाई[२]
धारयते = धारण गर्दछ,
सा = त्यो
धृतिः = धृति
सात्त्विकी = सात्त्विकी हो।

[राजसी धृतिको लक्षण।]

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

यया, तु, धर्मकामार्थान्, धृत्या, धारयते, अर्जुन,
प्रसङ्गेन, फलाकाङ्क्षी, धृतिः, सा, पार्थ, राजसी ॥ ३४ ॥

तु = तर
पार्थ = हे पृथापुत्र
अर्जुन = अर्जुन!
फलाकाङ्क्षी = { फलको इच्छा भएका मनुष्य
यया = जुन
धृत्या = धारणशक्तिद्वारा
प्रसङ्गेन = अत्यन्त आसक्तिले
धर्मकामार्थान् = { धर्म, अर्थ र कामलाई
धारयते = धारण गर्दछ,
सा = त्यो
धृतिः = धारणशक्ति
राजसी = राजसी हो।

[तामसी धृतिको लक्षण।]

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥

---

१. जसरी खेलमा आसक्ति भएको बालकलाई विद्याको अभ्यास मूर्खताको कारण सुरुमा विषसमान आभास हुन्छ, त्यसरी नै विषयमा आसक्ति भएका पुरुषहरूका लागि भगवद्भजन, ध्यान, सेवा आदि साधनाहरूको अभ्यास मर्म नजानेर सुरुमा 'विषसमान' हुन्छ।

२. बल, वीर्य, बुद्धि, धन, उत्साह र परलोक नाशक हुनाले विषय र इन्द्रियहरूको संयोगले हुने सुखलाई 'परिणाममा विषसमान' मानिएको छ।

यया, स्वप्नम्, भयम्, शोकम्, विषादम्, मदम्, एव, च,
न, विमुञ्चति, दुर्मेधाः, धृतिः, सा, पार्थ, तामसी ॥ ३५ ॥

तथा—

पार्थ	=	हे पार्थ !	**विषादम्**	=	दुःखलाई (तथा)
दुर्मेधाः	=	दुष्ट बुद्धिवाला मनुष्य	**मदम्**	=	उन्मत्ततालाई
यया	=	जुन	**एव**	=	पनि
(धृत्या)	=	धारणशक्तिद्वारा	**न, विमुञ्चति**	=	छोड्दैन अर्थात् धारण गरिरहन्छ—
स्वप्नम्	=	निद्रा,	**सा**	=	त्यो
भयम्	=	डर,	**धृतिः**	=	धारणशक्ति
शोकम्	=	चिन्ता	**तामसी**	=	तामसी हो।
च	=	र			

[तीनै गुणहरू अनुसार सुखको भेदहरूलाई सुन्नको लागि भगवान्को आज्ञा एवं सात्त्विक सुखको लक्षण।]

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

सुखम्, तु, इदानीम्, त्रिविधम्, शृणु, मे, भरतर्षभ,
अभ्यासात्, रमते, यत्र, दुःखान्तम्, च, निगच्छति ॥ ३६ ॥
यत्, तत्, अग्रे, विषम्, इव, परिणामे, अमृतोपमम्,
तत्, सुखम्, सात्त्विकम्, प्रोक्तम्, आत्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

भरतर्षभ	=	हे भरतश्रेष्ठ !	**मे**	=	मबाट
इदानीम्	=	अब	**शृणु**	=	सुन।
त्रिविधम्	=	तीन प्रकारका	**यत्र**	=	जुन सुखमा (साधक मनुष्य)
सुखम्	=	सुख			
तु	=	पनि (तिमी)	**अभ्यासात्**	=	भजन, ध्यान र

सेवा आदिको अभ्यासद्वारा
रमते = रमाउँछ
च = र (जसबाट)
दुःखान्तम् = दुःखको अन्तलाई
निगच्छति = प्राप्त गर्छ—
यत् = जो (यस्तो सुख छ),
तत् = त्यो
अग्रे = आरम्भकालमा (यद्यपि)
विषम् = विष
इव = तुल्य प्रतीत
हुन्छ[१], (तर)
परिणामे = परिणाममा
अमृतोपमम् = अमृत तुल्य छ;
(अतः) = यसर्थ
तत् = त्यो
आत्मबुद्धिप्रसादजम् = परमात्मविषयक बुद्धिको प्रसादबाट उत्पन्न भएको
सुखम् = सुख
सात्त्विकम् = सात्त्विक
प्रोक्तम् = बताइएको छ।

[राजस सुखको लक्षण।]

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम्॥ ३८ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगात्, यत्, तत्, अग्रे, अमृतोपमम्, परिणामे, विषम्, इव, तत्, सुखम्, राजसम्, स्मृतम्॥ ३८॥

र—

यत् = जो
सुखम् = सुख
विषयेन्द्रियसंयोगात् = विषय र इन्द्रियहरूको संयोगले
(भवति) = हुन्छ,
तत् = त्यो
अग्रे = पहिलो-भोगकालमा
अमृतोपमम् = अमृत तुल्य प्रतीत भएर पनि
परिणामे = परिणाममा
विषम् = विष[२]

१-जैसे खेलमें आसक्तिवाले बालकको विद्याका अभ्यास मूढ़ताके कारण प्रथम विषके तुल्य भासता है, वैसे ही विषयोंमें आसक्तिवाले पुरुषोंको भगवद्भजन, ध्यान, सेवा आदि साधनोंका अभ्यास मर्म न जाननेके कारण प्रथम "विषके तुल्य प्रतीत होता" है।

२-बल, वीर्य, बुद्धि, धन, उत्साह और परलोकका नाशक होनेसे विषय और इन्द्रियोंके संयोगसे होनेवाले सुखको परिणाममें "विषके तुल्य" कहा है।

इव	= तुल्य छ;	**राजसम्**	= राजस
(अतः)	= यसर्थ		
तत्	= त्यो सुख	**स्मृतम्**	= बताइएको छ।

[तामस सुखको लक्षण।]

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम्॥ ३९॥

यत्, अग्रे, च, अनुबन्धे, च, सुखम्, मोहनम्, आत्मनः,
निद्रालस्यप्रमादोत्थम्, तत्, तामसम्, उदाहृतम्॥ ३९॥

तथा—

यत्	= जो	**मोहनम्**	= मोहित गर्नेवाला छ—
सुखम्	= सुख		
अग्रे	= भोगकालमा	**तत्**	= त्यो
च	= तथा	**निद्रालस्य-प्रमादोत्थम्**	= निद्रा, आलस्य र प्रमादबाट उत्पन्न (सुख)
अनुबन्धे	= परिणाममा		
च	= पनि	**तामसम्**	= तामस
आत्मनः	= आत्मालाई	**उदाहृतम्**	= भनिएको छ।

[तीनै गुणहरूको प्रसंगको उपसंहार।]

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः॥ ४०॥

न, तत्, अस्ति, पृथिव्याम्, वा, दिवि, देवेषु, वा, पुनः,
सत्त्वम्, प्रकृतिजैः, मुक्तम्, यत्, एभिः, स्यात्, त्रिभिः, गुणैः॥ ४०॥

पृथिव्याम्	= पृथ्वीमा	**देवेषु**	= देवताहरूमा
वा	= अथवा	**पुनः**	= तथा त्यसबाहेक अन्यत्र कतै पनि
दिवि	= आकाशमा		
वा	= अथवा	**तत्**	= त्यो (यस्तो कुनै पनि)

सत्त्वम्	= सत्त्व	एभिः	= यी
		त्रिभिः	= तीनै
न अस्ति	= छैन,	गुणैः	= गुणहरूबाट
यत्	= जो	मुक्तम्	= रहित
प्रकृतिजैः	= प्रकृतिबाट उत्पन्न	स्यात्	= होस्।

[वर्ण-धर्मको विषय आरम्भ।]

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्, शूद्राणाम्, च, परन्तप,
कर्माणि, प्रविभक्तानि, स्वभावप्रभवैः, गुणैः ॥ ४१ ॥

यसर्थ—

परन्तप	= हे परन्तप!	कर्माणि	= कर्म
ब्राह्मणक्षत्रिय-विशाम्	= ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्यहरूको	स्वभावप्रभवैः	= स्वभावले उत्पन्न
च	= तथा	गुणैः	= गुणहरूद्वारा
शूद्राणाम्	= शूद्रहरूको	प्रविभक्तानि	= विभक्त गरिएका छन्।

[ब्राह्मणको स्वाभाविक कर्महरूको वर्णन]

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्॥ ४२ ॥

शमः, दमः, तपः, शौचम्, क्षान्तिः, आर्जवम्, एव, च,
ज्ञानम्, विज्ञानम्, आस्तिक्यम्, ब्रह्मकर्म, स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

शमः	= अन्तःकरणको निग्रह गर्नु;	तपः	= धर्म पालनको लागि कष्ट सहनु;
दमः	= इन्द्रियहरूको दमन गर्नु;	शौचम्	= बाहिर-भित्रबाट शुद्ध* रहनु;

* गीता अ० १३ श्लोक ७ को टिप्पणीमा हेर्नुहोस्।

क्षान्तिः	= अर्काको अपराधलाई क्षमा गर्नु;		गराउनु
		च	= र
आर्जवम्	= मन, इन्द्रिय र शरीरलाई सरल राख्नु;	**विज्ञानम्**	= परमात्माको तत्त्वको अनुभव गर्नु— (यी सबै)
आस्तिक्यम्	= वेद, शास्त्र, ईश्वर र परलोक आदिमा श्रद्धा राख्नु;	**एव**	= नै
ज्ञानम्	= वेद-शास्त्रहरूको अध्ययन-अध्यापन	**ब्रह्मकर्म, स्वभावजम्**	= ब्राह्मणको स्वाभाविक कर्म हुन्।

[क्षत्रियको स्वाभाविक कर्महरूको वर्णन।]

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्॥ ४३॥

शौर्यम्, तेजः, धृतिः, दाक्ष्यम्, युद्धे, च, अपि, अपलायनम्,
दानम्, ईश्वरभावः, च, क्षात्रम्, कर्म, स्वभावजम्॥ ४३॥

र—

शौर्यम्	= शूर-वीरता,	**दानम्**	= दान दिनु
तेजः	= तेज,	**च**	= र
धृतिः	= धैर्य,	**ईश्वरभावः**	= स्वामिभाव*-(यी सबै नै)
दाक्ष्यम्	= चतुरता		
च	= र		
युद्धे	= युद्धमा	**क्षात्रम्**	= क्षत्रियका
अपि	= पनि	**स्वभावजम्**	= स्वाभाविक
अपलायनम्	= नभाग्नु,	**कर्म**	= कर्म हुन्।

[वैश्य र शूद्रको स्वाभाविक कर्मको वर्णन।]

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्॥ ४४॥

* अर्थात् निःस्वार्थभावले सबैको हित सोचेर शास्त्राज्ञानुसार शासनद्वारा प्रेम सहित पुत्रतुल्य प्रजालाई पालन गर्ने भाव।

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यम्, वैश्यकर्म, स्वभावजम्,
परिचर्यात्मकम्, कर्म, शूद्रस्य, अपि, स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

तथा—

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यम्	=	खेती, गाईपालन र क्रय-विक्रयरूप सत्य-व्यवहार*(यी)	**परिचर्यात्मकम्**	=	सबै वर्णको सेवा गर्नु
			शूद्रस्य	=	शूद्रको
			अपि	=	पनि
वैश्यकर्म, स्वभावजम्	=	वैश्यका स्वाभाविक कर्म हुन्। (तथा)	**स्वभावजम्**	=	स्वाभाविक
			कर्म	=	कर्म हो।

[आ-आफ्नो वर्ण-धर्मको पालनले परम सिद्धिको प्राप्ति एवं त्यसको विधि।]

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

स्वे, स्वे, कर्मणि, अभिरतः, संसिद्धिम्, लभते, नरः,
स्वकर्मनिरतः, सिद्धिम्, यथा, विन्दति, तत्, शृणु ॥ ४५ ॥

र यी—

स्वे, स्वे	=	आ-आफ्ना (स्वाभाविक)	**स्वकर्मनिरतः**	=	आफ्नो स्वाभाविक कर्महरूमा लागेका मनुष्य
कर्मणि	=	कर्महरूमा			
अभिरतः	=	तत्परतासाथ लागेका	**यथा**	=	जुन किसिमले कर्म गरी
नरः	=	मनुष्य	**सिद्धिम्**	=	परम सिद्धिलाई
संसिद्धिम्	=	भगवत्प्राप्तिरूप परम सिद्धिलाई	**विन्दति**	=	प्राप्त गर्दछ,
			तत्	=	त्यस विधिलाई (तिमी)
लभते	=	प्राप्त गर्दछन्।	**शृणु**	=	सुन।

* वस्तुहरू खरीद बिक्री गर्दा तौल, नाप र गन्ती गर्दा कम दिनु अथवा धेरै दिनु एवं वस्तु बदलेर वा एउटा वस्तुको साटो अर्को खराब वस्तु मिसाएर दिनु अथवा राम्रो लिनु, नाफा, दलाली ठहऱ्याएर तिनीहरूबाट अधिक दाम लिनु वा कम दिनु अथवा झुट, कपट, चोरी र जबर्जस्ती वा अन्य कुनै प्रकारले अर्काको हकलाई ग्रहण गर्नु आदि दोषहरूले रहित जुन सत्यतापूर्वक पवित्र वस्तुहरूको व्यापार छ, त्यसको नाम 'सत्यव्यवहार' हो।

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

यतः, प्रवृत्तिः, भूतानाम्, येन, सर्वम्, इदम्, ततम्,
स्वकर्मणा, तम्, अभ्यर्च्य, सिद्धिं, विन्दति, मानवः ॥ ४६ ॥

हे अर्जुन!—

यतः	=	जुन परमेश्वरबाट	**तम्**	=	ती परमेश्वरलाई
भूतानाम्	=	सम्पूर्ण प्राणीहरूको	**स्वकर्मणा**	=	आफ्नो स्वाभाविक कर्महरूद्वारा
प्रवृत्तिः	=	उत्पत्ति भएको छ (र)			
येन	=	जसबाट	**अभ्यर्च्य**	=	पूजा गरेर[2]
इदम्	=	यो	**मानवः**	=	मनुष्य
सर्वम्	=	समस्त (जगत्)	**सिद्धिम्**	=	परम सिद्धिलाई
ततम्	=	व्याप्त छ*,	**विन्दति**	=	प्राप्त गर्दछ।

[स्वधर्म-पालनको प्रशंसा।]

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

श्रेयान्, स्वधर्मः, विगुणः, परधर्मात्, स्वनुष्ठितात्,
स्वभावनियतम्, कर्म, कुर्वन्, न, आप्नोति, किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

तसर्थ—

स्वनुष्ठितात्	=	राम्ररी अनुष्ठान गरिएको	**विगुणः**	=	गुणरहित
			(अपि)	=	भए पनि
परधर्मात्	=	अर्काको धर्मभन्दा	**स्वधर्मः**	=	आफ्नो धर्म

१–जसरी बरफ जलबाट व्याप्त छ, त्यसरी नै सम्पूर्ण संसार सच्चिदानन्दघन परमात्माबाट व्याप्त छ।

२–जसरी पतिव्रता स्त्री पतिलाई नै सर्वस्व ठानेर पतिको चिन्तन गर्दै पतिकै आज्ञानुसार पतिकै लागि मन, वचन, शरीरले कर्म गर्दछिन्, त्यसैगरी परमेश्वरलाई नै सर्वस्व ठान्दै परमेश्वरको चिन्तन गर्दै परमेश्वरकै आज्ञानुसार मन, वाणी र शरीरद्वारा परमेश्वरकै लागि स्वाभाविक कर्तव्य-कर्मको आचरण गर्नु 'कर्मद्वारा परमेश्वरलाई पुज्नु' हो।

श्रेयान्	=	श्रेष्ठ छ;	कुर्वन्	=	गर्दा (मनुष्य)
(यस्मात्)	=	किनकि	किल्बिषम्	=	पापलाई
स्वभावनियतम्	=	स्वभावले नियत गरिएका	न	=	न
कर्म	=	स्वधर्मरूप कर्मलाई	आप्नोति	=	प्राप्त हुन्छ।

[स्वधर्म त्यागको निषेध।]

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

सहजम्, कर्म, कौन्तेय, सदोषम्, अपि, न, त्यजेत्, सर्वारम्भाः, हि, दोषेण, धूमेन, अग्निः, इव, आवृताः ॥ ४८ ॥

अतएव—

कौन्तेय	=	हे कुन्तीपुत्र!	धूमेन	=	धुवाँले
सदोषम्	=	दोषयुक्त भए	अग्निः	=	अग्नि
अपि	=	पनि	इव	=	झैं
सहजम्	=	सहज*	सर्वारम्भाः	=	सबै कर्म (कुनै-न-कुनै)
कर्म	=	कर्मलाई			
न त्यजेत्	=	त्याग्नुहुँदैन;	दोषेण	=	दोषले
हि	=	किनकि	आवृताः	=	युक्त छन्।

[संन्यासयोगबाट परम सिद्धिको प्राप्ति।]

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

---

* प्रकृतिका अनुसार शास्त्रविधिले निश्चित गरेका जुन वर्णाश्रमका धर्म र सामान्य धर्मरूपी स्वाभाविक कर्म छन्, तिनैलाई यहाँ 'स्वधर्म', 'सहजकर्म', 'स्वकर्म', 'नियतकर्म', 'स्वभावजकर्म', र 'स्वभावनियतकर्म' इत्यादि नामले बताइएको छ।

असक्तबुद्धिः, सर्वत्र, जितात्मा, विगतस्पृहः,
नैष्कर्म्यसिद्धिम्, परमाम्, सन्न्यासेन, अधिगच्छति॥ ४९॥

तथा हे अर्जुन!—

सर्वत्र	= सर्वत्र	**सन्न्यासेन**	= सांख्ययोगद्वारा
असक्तबुद्धिः	= आसक्तिरहित बुद्धि भएका,	**परमाम्**	= त्यस परम
विगतस्पृहः	= स्पृहारहित (र)	**नैष्कर्म्यसिद्धिम्**	= नैष्कर्म्य सिद्धिलाई
जितात्मा	= जितिएको अन्तः-करण भएका पुरुष	**अधिगच्छति**	= प्राप्त गर्दछन्।

[ज्ञानको परानिष्ठाको वर्णन गर्ने प्रतिज्ञा।]

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा॥ ५०॥

सिद्धिम्, प्राप्तः, यथा, ब्रह्म, तथा, आप्नोति, निबोध, मे,
समासेन, एव, कौन्तेय, निष्ठा, ज्ञानस्य, या, परा॥ ५०॥

यसर्थ—

या	= जो (कि)	**ब्रह्म**	= ब्रह्मलाई
ज्ञानस्य	= ज्ञानयोगको	**आप्नोति**	= प्राप्त गर्दछ,
परा	= सर्वोच्च	**तथा**	= त्यस प्रकार
निष्ठा	= निष्ठा छ,	**कौन्तेय**	= हे कुन्तीपुत्र! (तिमी)
सिद्धिम्	= त्यस नैष्कर्म्यसिद्धिलाई	**समासेन**	= संक्षेपमा
		एव	= नै
यथा	= जुन प्रकारले	**मे**	= मबाट
प्राप्तः	= प्राप्त गरेर मनुष्य	**निबोध**	= सम्झ।

[ज्ञानयोग अनुसार भगवत्प्राप्तिको पात्र बन्ने विधि।]

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च॥ ५१॥

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः॥ ५२॥
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते॥ ५३॥

बुद्ध्या, विशुद्धया, युक्तः, धृत्या, आत्मानम्, नियम्य, च,
शब्दादीन्, विषयान्, त्यक्त्वा, रागद्वेषौ, व्युदस्य, च ॥ ५१ ॥
विविक्तसेवी, लघ्वाशी, यतवाक्कायमानसः,
ध्यानयोगपरः, नित्यम्, वैराग्यम्, समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥
अहङ्कारम्, बलम्, दर्पम्, कामम्, क्रोधम्, परिग्रहम्,
विमुच्य, निर्ममः, शान्तः, ब्रह्मभूयाय, कल्पते ॥ ५३ ॥

हे अर्जुन!—

विशुद्धया	= विशुद्ध	**नियम्य**	= संयम गरेर
बुद्ध्या	= बुद्धिले	**यतवाक्कायमानसः**	= मन, वाणी र शरीरलाई वशमा गर्ने,
युक्तः	= युक्त (तथा)	**रागद्वेषौ**	= राग-द्वेषलाई
लघ्वाशी	= हलका, सात्त्विक र नियमित भोजन गर्ने,	**व्युदस्य**	= सर्वथा नष्ट गरेर
शब्दादीन्	= शब्दादि	**वैराग्यम्**	= राम्रोसित दृढ़ वैराग्यको
विषयान्	= विषयहरूको	**समुपाश्रितः**	= आश्रय लिने
त्यक्त्वा	= त्याग गरेर	**च**	= तथा
विविक्तसेवी	= एकान्त र शुद्ध देशको सेवन गर्ने,	**अहङ्कारम्**	= अहंकार
		बलम्	= बल,
धृत्या	= सात्त्विक धारणशक्तिद्वारा*	**दर्पम्**	= घमण्ड,
		कामम्	= काम,
आत्मानम्	= अन्तःकरण र इन्द्रियहरूको	**क्रोधम्**	= क्रोध
		च	= र

* गीता अध्याय १८ श्लोक ३३ मा जसको विस्तार छ।

परिग्रहम्	= परिग्रहको	शान्तः	= शान्तियुक्त पुरुष
विमुच्य	= त्याग गरेर	ब्रह्मभूयाय	= सच्चिदानन्दघन ब्रह्ममा अभिन्नभावले स्थित हुने
नित्यम्	= निरन्तर	कल्पते	= पात्र बन्दछ।
ध्यानयोगपरः	= ध्यानयोगको परायण रहने,		
निर्ममः	= ममतारहित (र)		

[ज्ञानयोगले परा भक्तिको प्राप्ति।]

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्॥ ५४॥

ब्रह्मभूतः, प्रसन्नात्मा, न, शोचति, न, काङ्क्षति,
समः, सर्वेषु, भूतेषु, मद्भक्तिम्, लभते, पराम्, ॥ ५४॥

फेरि त्यो—

ब्रह्मभूतः	= सच्चिदानन्दघन ब्रह्ममा एकीभावले स्थित,	न	= न (कसैको)
प्रसन्नात्मा	= प्रसन्न मन भएका योगी	काङ्क्षति	= आकांक्षा नै गर्दछ। (त्यस्तो)
न	= न (त कसैका लागि)	सर्वेषु	= समस्त
शोचति	= शोक गर्दछ (र)	भूतेषु	= प्राणीहरूमा
		समः	= समभाव भएका[१] योगी
		पराम्, मद्भक्तिम्	= मेरो पराभक्तिलाई[२]
		लभते	= प्राप्त गर्दछ।

[पराभक्तिबाट भगवत्प्राप्ति।]

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्॥ ५५॥

१-गीता अध्याय ६ श्लोक २९ मा हेर्नुहोस्।

२-जुन तत्त्वज्ञानको पराकाष्ठा छ तथा जसलाई प्राप्त गरेपछि केही जान्न बाँकी रहँदैन, त्यही ज्ञान यहाँ 'पराभक्ति', 'ज्ञानको परानिष्ठा', 'परम नैष्कर्म्यसिद्धि' र 'परमसिद्धि' आदि नामले भनिएको छ।

भक्त्या, माम्, अभिजानाति, यावान्, यः, च, अस्मि, तत्त्वतः,
ततः, माम्, तत्त्वतः, ज्ञात्वा, विशते, तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

र त्यस—

भक्त्या	= परा‌भक्तिद्वारा (त्यो)	**तत्त्वतः, अभिजानाति**	= ठीक जस्ताको तस्तै तत्त्वपूर्वक जान्दछ, (तथा)
माम्	= म परमात्मालाई	**ततः**	= त्यस भक्तिले
(अहम्)	= म	**माम्**	= मलाई
		तत्त्वतः	= तत्त्वसाथ
यः	= जो छु	**ज्ञात्वा**	= जानेर
च	= र	**तदनन्तरम्**	= तत्कालै
यावान्	= जत्रो	**विशते**	= ममा समाहित हुन्छ।
अस्मि	= छु,		

[भक्तिसहित निष्काम कर्मयोगबाट भगवत्प्राप्ति।]

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

सर्वकर्माणि, अपि, सदा, कुर्वाणः, मद्व्यपाश्रयः,
मत्प्रसादात्, अवाप्नोति, शाश्वतम्, पदम्, अव्ययम्, ॥ ५६ ॥

र—

मद्व्यपाश्रयः	= मेरो परायण भएका कर्मयोगी (त)	**मत्प्रसादात्**	= मेरो कृपाले
		शाश्वतम्	= सनातन
सर्वकर्माणि	= सम्पूर्ण कर्महरूलाई		
सदा	= सदा	**अव्ययम्**	= अविनाशी
कुर्वाणः	= गरिरहेर	**पदम्**	= परम पदलाई
अपि	= पनि	**अवाप्नोति**	= प्राप्त गर्दछ।

[भक्तिसहित निष्काम कर्मयोग अनुष्ठानको लागि भगवान्को आज्ञा।]

चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

चेतसा, सर्वकर्माणि, मयि, सन्न्यस्य, मत्परः,
बुद्धियोगम्, उपाश्रित्य, मच्चित्तः, सततम्, भव ॥ ५७ ॥

यसर्थ हे अर्जुन तिमी!—

सर्वकर्माणि	= सबै कर्महरूलाई	**उपाश्रित्य**	= अवलम्बन गरेर
चेतसा	= मनले	**मत्परः**	= मेरो परायण (र)
मयि	= ममा	**सततम्**	= निरन्तर
सन्न्यस्य	= अर्पण गरेर * (तथा)	**मच्चित्तः**	= ममा चित्त लगाउने
बुद्धियोगम्	= समबुद्धिरूप योगलाई	**भव**	= बन।

[भगवच्चिन्तनबाट उद्धार र भगवदाज्ञाको त्यागबाट अधोगति।]

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि।
अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

मच्चित्तः, सर्वदुर्गाणि, मत्प्रसादात्, तरिष्यसि,
अथ, चेत्, त्वम्, अहङ्कारात्, न, श्रोष्यसि, विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

उपर्युक्त प्रकारले—

मच्चित्तः	= ममा चित्त लगाएर	**चेत्**	= यदि
त्वम्	= तिमी	**अहङ्कारात्**	= अहंकारको कारण (मेरा वचनलाई)
मत्प्रसादात्	= मेरो कृपाले		
सर्वदुर्गाणि	= समस्त संकटलाई (अनायासै)	**न श्रोष्यसि**	= सुन्दैनौं (त)
तरिष्यसि	= पार गर्ने छौ	**विनङ्क्ष्यसि**	= नष्ट हुनेछौ अर्थात् परमार्थबाट भ्रष्ट हुने छौ।
अथ	= र		

[प्रकृतिको प्रबलताको कारण स्वाभाविक कर्मको त्यागमा सामर्थ्यको अभाव बताउनु।]

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

---

* गीता अध्याय ९ श्लोक २७मा जसको विधि बनिएको छ।

यत्, अहङ्कारम्, आश्रित्य, न, योत्स्ये, इति, मन्यसे,
मिथ्या, एषः, व्यवसायः, ते, प्रकृतिः, त्वाम्, नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

र—

यत्	= जो (तिमी)	**एषः**	= यो
अहङ्कारम्	= अहंकारको	**व्यवसायः**	= निश्चय
आश्रित्य	= आश्रय लिएर	**मिथ्या**	= मिथ्या छ;
इति	= यो	**(यतः)**	= किनकि (तिम्रो)
मन्यसे	= मानिरहेका छौ (कि)	**प्रकृतिः**	= स्वभाव
न, योत्स्ये	= { 'म युद्ध गर्दिन',	**त्वाम्**	= तिमीलाई
ते	= तिम्रो	**नियोक्ष्यति**	= { जबर्जस्ती युद्धमा लगाइदिन्छ।

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

स्वभावजेन, कौन्तेय, निबद्धः, स्वेन, कर्मणा,
कर्तुम्, न, इच्छसि, यत्, मोहात्, करिष्यसि, अवशः, अपि, तत् ॥ ६० ॥

र—

कौन्तेय	= हे कुन्तीपुत्र !	**अपि**	= पनि
यत्	= जुन कर्मलाई (तिमी)	**स्वेन**	= आफ्नो (पूर्वकृत)
मोहात्	= मोहको कारण	**स्वभावजेन**	= स्वाभाविक
कर्तुम्	= गर्न	**कर्मणा**	= कर्मले
न	= न	**निबद्धः**	= बाँधिएर
इच्छसि	= चाहन्छ,	**अवशः**	= परवश भई
तत्	= त्यसलाई	**करिष्यसि**	= गर्ने छौ।

[सबैको हृदयमा अन्तर्यामी परमात्माको व्यापकताको वर्णन।]

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

ईश्वरः, सर्वभूतानाम्, हृद्देशे, अर्जुन, तिष्ठति,
भ्रामयन्, सर्वभूतानि, यन्त्रारूढानि, मायया ॥ ६१ ॥

किनकि—

अर्जुन	= हे अर्जुन!		(तिनका कर्म अनुसार)
यन्त्रारूढानि	= शरीररूप यन्त्रमा आरूढ भएका	**भ्रामयन्**	= भ्रमण गराउँदै
सर्वभूतानि	= सम्पूर्ण प्राणीलाई	**सर्वभूतानाम्**	= सबै प्राणीहरूको
ईश्वरः	= अन्तर्यामी परमेश्वर	**हृद्देशे**	= हृदयमा
मायया	= आफ्नो मायाले	**तिष्ठति**	= स्थित हुनुहुन्छ।

[ईश्वरको शरण जान्नका लागि आज्ञा र त्यसको फल।]

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

तम्, एव, शरणम्, गच्छ, सर्वभावेन, भारत,
तत्प्रसादात्, पराम्, शान्तिम्, स्थानम्, प्राप्स्यसि, शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

यसर्थ—

भारत	= हे भारत! (तिमी)	**तत्प्रसादात्**	= त्यस परमात्माको कृपाले (नै तिमी)
सर्वभावेन	= सबै प्रकारले		
तम्	= त्यस परमेश्वरको	**पराम्**	= परम
एव	= नै	**शान्तिम्**	= शान्तिलाई (तथा)
		शाश्वतम्	= सनातन
शरणम्	= शरणमा*	**स्थानम्**	= परम धामलाई
गच्छ	= जाऊ।	**प्राप्स्यसि**	= प्राप्त गर्नेछौ।

* लज्जा, भय, मान, प्रतिष्ठा र आसक्तिलाई त्यागेर एवं शरीर र संसारमा अहंता, ममताले रहित भएर केवल एक परमात्मालाई नै परम आश्रय, परमगति र सर्वस्व सम्झनु तथा अनन्यभावले अतिशय श्रद्धा, भक्ति र प्रेमपूर्वक निरन्तर भगवान्का नाम, गुण, प्रभाव र स्वरूपको चिन्तन गरिरहनु एवं भगवान्को भजन, स्मरण गरेर नै उनको आज्ञानुसार कर्तव्यकर्महरूलाई निःस्वार्थभावले केवल परमेश्वरका लागि आचरण गर्नु यो 'सबै प्रकारले परमात्माकै शरण' हुनु हो।

[उपदेशको उपसंहार।]

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु॥ ६३॥

इति, ते, ज्ञानम्, आख्यातम्, गुह्यात्, गुह्यतरम्, मया,
विमृश्य, एतत्, अशेषेण, यथा, इच्छसि, तथा, कुरु॥ ६३॥

इति	= यस प्रकार (यो)	**एतत्**	= यस रहस्ययुक्त ज्ञानलाई
गुह्यात्	= गोपनीयभन्दा (पनि)	**अशेषेण**	= पूर्णतया
गुह्यतरम्	= अति गोपनीय	**विमृश्य**	= राम्ररी विचार गरेर,
ज्ञानम्	= ज्ञान	**यथा**	= जस्तो
मया	= मैले	**इच्छसि**	= चाहन्छौ
ते	= तिमीलाई	**तथा**	= त्यस्तै
आख्यातम्	= भनिदिए। (अब तिमी)	**कुरु**	= गर।

[पुनः समस्त गीताको साररूप सर्वगुह्यतम रहस्य सुन्नको लागि आज्ञा।]

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम्॥ ६४॥

सर्वगुह्यतमम्, भूयः, शृणु, मे, परमम्, वचः,
इष्टः, असि, मे, दृढम्, इति, ततः, वक्ष्यामि, ते, हितम्॥ ६४॥

यति भन्दा पनि अर्जुनको कुनै उत्तर नआएको कारण श्रीकृष्णभगवान् फेरि भन्नुहुन्छ कि हे अर्जुन!—

सर्वगुह्यतमम्	= सम्पूर्ण गोपनीयभन्दा अति गोपनीय	**मे**	= मेरो
		दृढम्	= अतिशय
मे	= मेरो	**इष्टः**	= प्रिय
परमम्	= परम रहस्ययुक्त	**असि**	= छौ,
वचः	= वचनलाई (तिमी)		
भूयः	= फेरि (पनि)	**ततः**	= यसैले
शृणु	= सुन। (तिमी)	**इति**	= यो

हितम्	= { परम हितकारक वचन (म)	ते	= तिमीलाई
		वक्ष्यामि	= भन्दछु।

[भगवान्को भक्ति गर्नको लागि आज्ञा र त्यसका फल।]

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

मन्मनाः, भव, मद्भक्तः, मद्याजी, माम्, नमस्कुरु,
माम्, एव, एष्यसि, सत्यम्, ते, प्रतिजाने, प्रियः, असि, मे ॥ ६५ ॥

हे अर्जुन! तिमी—

मन्मनाः	= ममा मन लगाउने	माम्	= मलाई
भव	= होऊ,	एव	= नै
मद्भक्तः	= मेरो भक्त	एष्यसि	= प्राप्त गर्दछौ (यो म)
(भव)	= बन,	ते	= तिमीसित
मद्याजी	= { मेरो पूजा गर्ने	सत्यम्	= सत्य
		प्रतिजाने	= प्रतिज्ञा गर्दछु,
(भव)	= होऊ (र)	(यतः)	= किनकि (तिमी)
माम्	= मलाई	मे	= मेरो
नमस्कुरु	= प्रणाम गर।	प्रियः	= अत्यन्त प्रिय
(एवम्)	= यस्तो गर्नाले (तिमी)	असि	= छौ।

[सर्व धर्मको आश्रय त्यागेर केवल भगवत्-शरण हुनलाई आज्ञा।]

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

सर्वधर्मान्, परित्यज्य, माम्, एकम्, शरणम्, व्रज,
अहम्, त्वा, सर्वपापेभ्यः, मोक्षयिष्यामि, मा, शुचः ॥ ६६ ॥

यसर्थ—

सर्वधर्मान्	= { सम्पूर्ण धर्महरूलाई अर्थात् सम्पूर्ण कर्तव्यकर्महरूलाई		(ममा)
		परित्यज्य	= त्यागेर (तिमी केवल)
		एकम्	= एक

माम्	= म सर्वशक्तिमान् सर्वाधार परमेश्वरको नै	**अहम्**	= म
		त्वा	= तिमीलाई
		सर्वपापेभ्यः	= सम्पूर्ण पापबाट
शरणम्	= शरणमा[1]	**मोक्षयिष्यामि**	= मुक्त गरिदिन्छ, (तिमी)
व्रज	= आऊ।	**मा, शुचः**	= शोक नगर।

[चतुर्विध अनधिकारी प्रति गीताको उपदेश नगर्न कथन।]

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

इदम्, ते, न, अतपस्काय, न, अभक्ताय, कदाचन,
न, च, अशुश्रूषवे, वाच्यम्, न, च, माम्, यः, अभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

हे अर्जुन! यस प्रकार—

ते	= तिमीले	**न**	= न
इदम्	= यो गीतारूप रहस्यमय उपदेश	**अशुश्रूषवे**	= सुन्न इच्छा नगर्नेसित नै
कदाचन	= कुनै पनि कालमा	**(वाच्यम्)**	= भन्न हुन्छ;
न	= न (त)	**च**	= तथा
अतपस्काय	= तपरहित मनुष्यलाई	**यः**	= जो
वाच्यम्	= भन्न हुन्छ,	**माम्**	= ममा
न	= न	**अभ्यसूयति**	= दोषदृष्टि राख्दछ,
अभक्ताय	= भक्तिरहितलाई[2]	**(तस्मै)**	= त्यससित (त कहिल्यै)
च	= र	**न**	= भन्न हुँदैन।

[श्रीगीताजीको प्रचारको माहात्म्य।]

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

१–यसै अध्यायको श्लोक ६२ को टिप्पणीमा 'शरण' को भाव हेर्नुस्।

२–वेद, शास्त्र र परमेश्वर तथा महात्मा र गुरुजनहरूमा श्रद्धा, प्रेम र पूज्यभावको नाम 'भक्ति' हो।

यः, इमम्, परमम्, गुह्यम्, मद्भक्तेषु, अभिधास्यति,
भक्तिम्, मयि, पराम्, कृत्वा, माम्, एव, एष्यति,असंशयः ॥ ६८ ॥

किनकि—

यः	= जो पुरुष	मद्भक्तेषु	= मेरो भक्तहरूमा
मयि	= ममा	अभिधास्यति	= भन्दछ*,
पराम्	= परम	(सः)	= त्यो
भक्तिम्	= प्रेम	माम्	= मलाई
कृत्वा	= गर्दै	एव	= नै
इमम्	= यस	एष्यति	= प्राप्त गर्दछ—
परमम्	= परम		
गुह्यम्	= रहस्ययुक्त गीताशास्त्रलाई	असंशयः	= यसमा कुनै संदेह छैन।

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि॥ ६९ ॥

न, च, तस्मात्, मनुष्येषु, कश्चित्, मे, प्रियकृत्तमः,
भविता, न, च, मे, तस्मात्, अन्यः, प्रियतरः, भुवि ॥ ६९ ॥

तस्मात्	= त्यसभन्दा धेरै	च	= तथा
मे	= मेरो	भुवि	= पृथ्वीभरमा
प्रियकृत्तमः	= प्रिय कार्य गर्ने	तस्मात्	= त्यसभन्दा धेरै
मनुष्येषु	= मनुष्यहरूमा	मे	= मेरो
कश्चित्	= कोही	प्रियतरः	= प्रिय
च	= पनि	अन्यः	= अर्को कोही
न	= छैन;	भविता	= भविष्यमा हुने पनि
		न	= छैन।

* अर्थात् निष्कामभावले प्रेमपूर्वक मेरो भक्तलाई पढाउने अर्थात् अर्थसहित् व्याख्याद्वारा यसको प्रचार गर्ने छ।

[श्रीगीताजीको पठनको माहात्म्य।]

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः॥ ७० ॥

अध्येष्यते, च, यः, इमम्, धर्म्यम्, संवादम्, आवयोः,
ज्ञानयज्ञेन, तेन, अहम्, इष्टः, स्याम्, इति, मे, मतिः॥ ७० ॥

यः	= जो पुरुष	**च**	= पनि
इमम्	= यस	**अहम्**	= म
धर्म्यम्	= धर्ममय	**ज्ञानयज्ञेन**	= ज्ञानयज्ञले*
आवयोः	= हामी दुबैको	**इष्टः**	= पूजित
संवादम्	= संवादरूप गीताशास्त्रलाई	**स्याम्**	= हुने छु—
		इति	= यस्तो
अध्येष्यते	= पढ्दछ,	**मे**	= मेरो
तेन	= त्यसद्वारा	**मतिः**	= मत छ।

[श्रीगीताजीको श्रवणको माहात्म्य।]

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः।
सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम्॥ ७१ ॥

श्रद्धावान्, अनसूयः, च, शृणुयात्, अपि, यः, नरः,
सः, अपि, मुक्तः, शुभान्, लोकान्, प्राप्नुयात्, पुण्यकर्मणाम्॥ ७१ ॥

यः	= जो	**सः**	= त्यो
नरः	= मनुष्य	**अपि**	= पनि (पापबाट)
श्रद्धावान्	= श्रद्धायुक्त	**मुक्तः**	= मुक्त भएर
च	= र		
अनसूयः	= दोष-दृष्टिले रहित भएर (यस गीताशास्त्रको)	**पुण्यकर्मणाम्**	= उत्तम कर्म गर्नेहरूको
		शुभान्	= श्रेष्ठ
शृणुयात्, अपि	= श्रवण पनि गर्दछ,	**लोकान्**	= लोकलाई
		प्राप्नुयात्	= प्राप्त गर्दछ।

* गीता अध्याय ४ श्लोक ३३ को अर्थ हेर्नुहोस्।

[गीताश्रवणबाट अर्जुनको मोह नष्ट भयो वा भएन—
यो जान्नको लागि भगवान्‌को प्रश्न।]

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा।
कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय॥ ७२॥

कच्चित्, एतत्, श्रुतम्, पार्थ, त्वया, एकाग्रेण, चेतसा,
कच्चित्, अज्ञानसम्मोहः, प्रनष्टः, ते, धनञ्जय॥ ७२॥

**यस प्रकार गीताको माहात्म्य बताई आनन्दकन्द भगवान्
श्रीकृष्णचन्द्रले अर्जुनसित सोध्नुभयो—**

पार्थ	= हे पार्थ!	**धनञ्जय**	= हे धनंजय!
कच्चित्	= के	**कच्चित्**	= के
एतत्	= यस गीताशास्त्रलाई	**ते**	= तिम्रो
त्वया	= तिमीले		
एकाग्रेण, चेतसा	= एकाग्रचित्तले	**अज्ञानसम्मोहः**	= अज्ञानजनित मोह
श्रुतम्	= सुन्यौ? (र)	**प्रनष्टः**	= नष्ट भयो?

[आफ्नो मोहको नाश तथा स्मृति प्राप्ति गरी अर्जुन संशयरहित हुन जानु
एवं आज्ञापालनको प्रतिज्ञा गर्नु।]

अर्जुन उवाच

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव॥ ७३॥

नष्टः, मोहः, स्मृतिः, लब्धा, त्वत्प्रसादात्, मया, अच्युत,
स्थितः, अस्मि, गतसन्देहः, करिष्ये, वचनम्, तव॥ ७३॥

यस प्रकार भगवान्‌ले सोधेपछि अर्जुन भन्दछन्—

अच्युत	= हे अच्युत!	**स्मृतिः**	= स्मृति
त्वत्प्रसादात्	= हजुरको कृपाले	**लब्धा**	= प्राप्त गरेको छु, (अब म)
(मम)	= मेरो		
मोहः	= मोह	**गतसन्देहः**	= सन्देहरहित भएर
नष्टः	= नष्ट भयो (र)	**स्थितः**	= स्थित
मया	= मैले	**अस्मि**	= छु, (अतः)

तव	= हजुरको	**करिष्ये**	= पालन गर्नेछु।
वचनम्	= आज्ञालाई		

[श्रीकृष्ण र अर्जुनको संवादको महिमा।]

संजय उवाच

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम्॥ ७४॥

इति, अहम्, वासुदेवस्य, पार्थस्य, च, महात्मनः,
संवादम्, इमम्, अश्रौषम्, अद्भुतम्, रोमहर्षणम्॥ ७४॥

त्यसपछि संजय भन्दछन्—हे राजन्!—

इति	= यसप्रकार	**इमम्**	= यस
अहम्	= मैले	**अद्भुतम्**	= अद्भुत रहस्ययुक्त
वासुदेवस्य	= श्रीवासुदेवको		
च	= र	**रोमहर्षणम्**	= रोमाञ्चकारी
महात्मनः	= महात्मा	**संवादम्**	= संवादलाई
पार्थस्य	= अर्जुनको	**अश्रौषम्**	= सुनें।

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम्।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम्॥ ७५॥

व्यासप्रसादात्, श्रुतवान्, एतत्, गुह्यम्, अहम्, परम्,
योगम्, योगेश्वरात्, कृष्णात् साक्षात्, कथयतः, स्वयम्,॥ ७५॥

जस्तै कि—

व्यासप्रसादात्	= श्रीव्यासजीको कृपाबाट (दिव्य दृष्टि पाएर)	**गुह्यम्**	= गोपनीय
		योगम्	= योगलाई (अर्जुनका प्रति)
अहम्	= मैले		
एतत्	= यस	**कथयतः**	= बताउनु भएको
परम्	= परम	**स्वयम्**	= स्वयं

योगेश्वरात्	= योगेश्वर	साक्षात्	= प्रत्यक्ष
कृष्णात्	= भगवान् श्रीकृष्णबाट	श्रुतवान्	= सुनेको छु।

[श्रीकृष्ण र अर्जुनको संवादबाट संजय हर्षित हुनु।]

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम्।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

राजन्, संस्मृत्य, संस्मृत्य, संवादम्, इमम्, अद्भुतम्,
केशवार्जुनयोः, पुण्यम्, हृष्यामि, च, मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

यसर्थ—

राजन्	= हे राजन्!	अद्भुतम्	= अद्भुत
केशवार्जुनयोः	= { भगवान् श्रीकृष्ण र अर्जुनको	संवादम्	= संवादलाई
		संस्मृत्य, संस्मृत्य	= { पुनः-पुनः स्मरण गरेर (म)
इमम्	= यस (रहस्ययुक्त)		
पुण्यम्	= कल्याणकारक	मुहुर्मुहुः	= बारम्बार
च	= र	हृष्यामि	= हर्षित भइरहेको छु।

[भगवान्को विश्वरूपको स्मरण गरी संजय हर्षित हुनु।]

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः।
विस्मयो मे महान् राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

तत्, च, संस्मृत्य, संस्मृत्य, रूपम्, अति, अद्भुतम्, हरेः,
विस्मयः, मे, महान्, राजन्, हृष्यामि, च, पुनः, पुनः ॥ ७७ ॥

तथा—

राजन्	= हे राजन्!	रूपम्	= रूपलाई
हरेः	= श्रीहरिको*	च	= पनि
तत्	= त्यस	संस्मृत्य, संस्मृत्य	= { पुनः-पुनः स्मरण गरेर
अति	= अत्यन्त		
अद्भुतम्	= विलक्षण	मे	= मेरो (चित्तमा)

* जसको स्मरण गर्नाले पापहरूको नाश हुन्छ उसैको नाम ''हरि'' हो।

महान्	=	ठूलो	(अहम्)	=	म
विस्मयः	=	आश्चर्य (लाग्छ)	पुनः, पुनः	=	बारम्बार
च	=	र	हृष्यामि	=	हर्षित भइरहेको छु।

[श्रीकृष्ण र अर्जुनको प्रभावको कथन।]

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम॥ ७८॥

यत्र, योगेश्वरः, कृष्णः, यत्र, पार्थः, धनुर्धरः,
तत्र, श्रीः, विजयः, भूतिः, ध्रुवा, नीतिः, मतिः, मम॥ ७८॥

हे राजन्! विशेष के भनौँ!—

यत्र	=	जहाँ	श्रीः	=	श्री,
योगेश्वरः	=	योगेश्वर	विजयः	=	विजय,
कृष्णः	=	भगवान् श्रीकृष्ण छन् (र)	भूतिः	=	विभूति (र)
			ध्रुवा	=	अचल
यत्र	=	जहाँ	नीतिः	=	नीति छ—
धनुर्धरः	=	गाण्डीव-धनुषधारी	(इति)	=	यस्तो
पार्थः	=	अर्जुन छन्,	मम	=	मेरो
तत्र	=	त्यहीँ नै	मतिः	=	विचार छ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसन्न्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥

हरिः ॐ तत्सत्   हरिः ॐ तत्सत्   हरिः ॐ तत्सत्

आरती

जय भगवद्गीते, जय भगवद्गीते।
हरि-हिय-कमल-विहारिणि, सुन्दर सुपुनीते ॥ जय० ॥

कर्म-सुमर्म-प्रकाशिनि, कामासक्तिहरा।
तत्त्वज्ञान-विकाशिनि, विद्या ब्रह्म परा ॥ जय० ॥

निश्चल-भक्ति-विधायिनि, निर्मल, मलहारी।
शरण-रहस्य-प्रदायिनि, सब विधि सुखकारी ॥ जय० ॥

राग-द्वेष-विदारिणि, कारिणि मोद सदा।
भव-भय-हारिणि, तारिणि, परमानन्दप्रदा ॥ जय० ॥

आसुर-भाव-विनाशिनि, नाशिनि तम-रजनी।
दैवी सद्गुणदायिनि, हरि-रसिका सजनी ॥ जय० ॥

समता, त्याग सिखावनि, हरि-मुखकी बानी।
सकल शास्त्रकी स्वामिनि, श्रुतियोंकी रानी ॥ जय० ॥

दया-सुधा बरसावनि मातु! कृपा कीजै।
हरि-पद-प्रेम दान कर अपनो कर लीजै ॥ जय० ॥

श्रीपरमात्मने नमः

श्रीमद्भगवद्गीता-माहात्म्य

गीताशास्त्रमिदं पुण्यं यः पठेत्प्रयतः पुमान्।
विष्णोः पदमवाप्नोति भयशोकादिवर्जितः॥ १॥
गीताध्ययनशीलस्य प्राणायामपरस्य च।
नैव सन्ति हि पापानि पूर्वजन्मकृतानि च॥ २॥
मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिने दिने।
सकृद्गीताम्भसि स्नानं संसारमलनाशनम्॥ ३॥
गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता॥ ४॥
भारतामृतसर्वस्वं विष्णोर्वक्त्राद्विनिःसृतम्।
गीतागङ्गोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते॥ ५॥
सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत्॥ ६॥
एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीत-
मेको देवो देवकीपुत्र एव।
एको मन्त्रस्तस्य नामानि यानि
कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवा॥ ७॥

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

त्यागबाट भगवत्प्राप्ति

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः॥
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥

गृहस्थाश्रममा रहेर पनि मनुष्यले त्यागद्वारा परमात्मालाई प्राप्त गर्न सक्दछ। परमात्मालाई प्राप्त गर्नका लागि 'त्याग' नै मुख्य साधन हो। अतएव सात श्रेणीमा विभक्त गरेर त्यागका लक्षणलाई सङ्क्षेपमा लेखिन्छ।

(१) निषिद्ध कर्महरूको सर्वथा त्याग।

चोरी, व्यभिचार, झुट, कपट, छल, जबर्जस्ती, हिंसा, अभक्ष्यभोजन र प्रमाद आदि शास्त्रविरुद्ध नीच कर्महरूलाई मन, वाणी र शरीरले कुनै पनि प्रकारले नगर्नु, यो पहिलो श्रेणीको त्याग हो।

(२) काम्य कर्महरूको त्याग।

स्त्री, पुत्र र धन आदि प्रिय वस्तुहरूको प्राप्तिको उद्देश्यले एवं रोग-सङ्कटादि निवृत्तिको उद्देश्यले गरिने यज्ञ, दान, तप र उपासनादि सकाम कर्महरूलाई आफ्नो स्वार्थका लागि नगर्नु*, यो अर्को श्रेणीको त्याग हो।

(३) तृष्णाको सर्वथा त्याग।

मान, वृद्धि, प्रतिष्ठा एवं स्त्री, पुत्र र धनादि जेजति अनित्य पदार्थ प्रारब्धअनुसार प्राप्त भएका छन्, तिनको वृद्धिको इच्छालाई भगवद्प्राप्तिमा बाधक सम्झिएर त्यसको त्याग गर्नु, यो तेस्रो श्रेणीको त्याग हो।

---

* यदि कुनै लौकिक तथा शास्त्रीय यस्तो कर्म संयोगवश प्राप्त होओस्, जुन स्वरूपले त सकाम होस्, तर त्यसलाई नगर्दा कसैलाई कष्ट पुगेको छ, या कर्मोपासनाको परम्परामा कुनै प्रकारको बाधा आएको छ भने स्वार्थको त्याग गरेर केवल लोक-सङ्ग्रहका लागि त्यसलाई गर्नु सकाम कर्म होइन।

(४) स्वार्थको लागि अरूबाट सेवा गराउनुको त्याग।

आफ्नो सुखका लागि कसैको पनि धनादि पदार्थहरूको अथवा सेवा गराउनका लागि याचना गर्नु एवं बिनायाचना दिइएका पदार्थहरूलाई अथवा गरिएको सेवालाई स्वीकार गर्नु तथा कुनै पनि प्रकारले कसैसित आफ्नो स्वार्थ सिद्ध गर्ने मनमा इच्छा राख्नु इत्यादि जुन स्वार्थका लागि अरुबाट सेवा गराउने भाव छन्, ती सबैको त्याग गर्नु* यो चौथो श्रेणीको त्याग हो।

(५) सम्पूर्ण कर्तव्यकर्ममा आलस्य र फलको इच्छा सर्वथा त्याग।

ईश्वरको भक्ति, देवताहरूको पूजन, मातापितादि गुरुजनहरूको सेवा, यज्ञ, दान, तप तथा वर्णाश्रमअनुसार आजीविकाद्वारा गृहस्थको निर्वाह एवं शरीरसम्बन्धी खानपान इत्यादि जति कर्तव्यकर्म छन्, ती सबैमा आलस्य र सबै प्रकारका कामनाको त्याग गर्नु।

(क) ईश्वर-भक्तिमा आलस्यको त्याग।

आफ्नो जीवनको परमकर्तव्य मानेर परमदयालु, सबैका सुहृद्, परमप्रेमी, अन्तर्यामी परमेश्वरका गुण, प्रभाव र प्रेमको रहस्यमय कथाको श्रवण, मनन र पठनपाठन गर्नु तथा आलस्यरहित भएर उहाँका पुनीत नामको उत्साहपूर्वक ध्यानसहित निरन्तर जप गर्नु।

(ख) ईश्वर-भक्तिमा कामनाको त्याग।

यस लोक र परलोकका सम्पूर्ण भोगहरूलाई क्षणभङ्गुर, नाशवान् र भगवान्को भक्तिमा बाधक सम्झिएर कुनै पनि वस्तु प्राप्तिका लागि

* यदि कुनै यस्तो अवसर योग्यताले प्राप्त होस् कि शरीरसम्बन्धी सेवा अथवा भोजनादि पदार्थहरूलाई स्वीकार नगर्दा कसैलाई कष्ट पुगेको होस् या लोकशिक्षामा कुनै किसिमको बाधा आएको होस्, त्यस अवसरमा स्वार्थलाई त्यागेर केवल तिनको प्राप्तिका लागि सेवादि स्वीकार गर्नु दोषयुक्त हुँदैन, किनकि स्त्री, पुत्र र नोकर आदिद्वारा गरिएको सेवा एवं बन्धुबान्धव र मित्र आदिद्वारा दिइएका भोजनादि पदार्थ स्वीकार नगर्दा तिनलाई कष्ट हुन एवं लोकमर्यादामा बाधा पर्न सम्भव छ।

न त भगवान्‌सित प्रार्थना गर्नु र न मनमा नै इच्छा राख्नु तथा कुनै प्रकारको सङ्‌कट आउँदा पनि त्यसको निवारणका लागि भगवान्‌सित प्रार्थना नगर्नु तथा न मनमा इच्छा नै राख्नु अथवा हृदयमा यस्तो भाव राख्नु कि चाहे प्राणै जाओस्, तर यस मिथ्या जीवनका लागि विशुद्ध भक्तिमा कलङ्‌क लगाउनु उचित होइन। जस्तैः भक्त प्रह्लादले पिताद्वारा सारै सताइँदा पनि आफ्नो कष्ट निवारणका लागि भगवान्‌सित प्रार्थना गरेनन्। आफ्नो अनिष्ट गर्नेलाई पनि 'भगवान्‌ले तिम्रो नराम्रो गरून्' जस्ता कुनै पनि कठोर शब्दले श्राप नदिनु र उनीहरूको अनिष्ट हुने कुरा मनमा इच्छा पनि नराख्नू। भगवान्‌को भक्तिको अभिमानमा आएर कसैलाई वरदान आदि पनि नदिनू, जस्तो कि 'भगवान्‌ले तिमीलाई आरोग्य दिऊन्', 'भगवान्‌ले तिम्रो दुःख दूर गरून्', 'भगवान्‌ले तिम्रो आयु बढाऊन्' आदि।

चिठीपत्रमा पनि सकाम शब्दहरू नलेख्नू, अर्थात् 'अठे उठे श्रीठाकुरजी सहाय छै' 'ठाकुरजी बिक्री चलासी', 'ठाकुरजी वर्षा करसी', 'ठाकुरजी आराम करसी' इत्यादि सांसारिक वस्तुहरूका लागि ठाकुरजीसित प्रार्थना गर्ने बहानामा सकाम शब्द मारवाडीसमाजमा प्रायः लेखिन्छ। त्यसरी नलेखेर 'श्रीपरमेश्वरको भजन सार हो' जस्ता निष्काम माङ्‌गलिक शब्द लेख्नु तथा यसबाहेक अन्य कुनै प्रकारले पनि लेख्दा वा बोल्दा आदिमा सकाम शब्दहरूको प्रयोग नगर्नु।

(ग) देवताहरूको पूजनमा आलस्य र कामनाको त्याग।

शास्त्र-मर्यादाले अथवा लोक-मर्यादाले पूज्नयोग्य देवताहरूलाई पूज्ने निश्चित समय आउँदा तिनको पूजन गर्नका लागि भगवान्‌को आज्ञा छ एवं भगवान्‌को आज्ञाको पालन गर्नु परमकर्तव्य हो भन्ने सम्झिएर उत्साहपूर्वक विधिसहित तिनको पूजन गर्नु एवं उनीहरूबाट कुनै पनि प्रकारको कामना नगर्नु।

तिनको पूजनको उद्देश्यले नगर तथा बहीखाता आदिमा पनि

सकाम शब्द नलेख्नू, अर्थात् जस्तो मारवाडीसमाजमा नयाँ बसाइको दिनमा अथवा दीपमालिकाको दिनमा श्रीलक्ष्मीजीको पूजन गरेर 'श्रीलक्ष्मीजी लाभ मोकलो देसी', 'भण्डार भरपूर राखसी', 'ऋद्धि-सिद्धि करसी', 'श्रीकालीजीके आसरे', 'श्रीगङ्गाजीको आसरे' जस्तो थुप्रै सकाम शब्द लेखिन्छ। त्यस्तो नलेखेर 'श्रीलक्ष्मीनारायणजी सबै ठाउँमा विराजमान हुनुहुन्छ' तथा 'अत्यन्त आनन्द र उत्साहसहित श्रीलक्ष्मीजीको पूजन भयो' इत्यादि निष्काम माङ्गलिक शब्द लेख्नु र नित्य नगदखाता, प्रतिलिपि आदिको सुरुआतमा पनि त्यसैगरी नै लेख्नू।

(घ) माता-पितादि गुरुजनहरूको सेवामा आलस्य र कामनाको त्याग।

माता, पिता, आचार्य एवं अन्य पूजनीयहरू वर्ण, आश्रम, अवस्था र गुणहरूमा कुनै पनि किसिमले आफूभन्दा ठूला छन् भने ती सबैको सम्पूर्ण प्रकारले नित्य सेवा गर्नु र उनीहरूलाई नित्य प्रणाम गर्नु मनुष्यको परम कर्तव्य हो। यस भावलाई हृदयमा राखेर आलस्यलाई सर्वथा त्यागेर निष्कामभावले उत्साहपूर्वक भगवदाज्ञानुसार तिनको सेवा गर्नका लागि तत्पर रहनू।

(ङ) यज्ञ, दान र तप आदि शुभ कर्महरूमा आलस्य र कामनाको त्याग।

पञ्चमहायज्ञादि* नित्यकर्म एवं अरू नैमित्तिक कर्मरूपी यज्ञादि गर्नु तथा अन्न, वस्त्र, विद्या, औषधी र धनादि पदार्थहरूको दानद्वारा सम्पूर्ण जीवहरूलाई यथायोग्य सुख पुऱ्याउनका लागि मन, वाणी र शरीरले आफ्नो शक्तिअनुसार चेष्टा गर्नु आदि शास्त्रअनुसार कर्महरूमा यस लोक र परलोकका सम्पूर्ण भोगहरूको कामनालाई सर्वथा त्यागेर

* पञ्चमहायज्ञ यी हुन्—देवयज्ञ (अग्निहोत्रादि), ऋषियज्ञ (वेदपाठ, सन्ध्या, गायत्री जपादि), पितृयज्ञ (तर्पण श्रद्धादि), मनुष्ययज्ञ (अतिथिसेवा) र भूतयज्ञ (बलिवैश्वदेव)।

एवं आफ्नो परम कर्तव्य मानेर श्रद्धासहित उत्साहपूर्वक भगवदाज्ञानुसार केवल भगवदर्थ नै तिनको आचरण गर्नू।

(च) आजीविकाद्वारा गृहस्थ-निर्वाहको उपयुक्त कर्महरूमा आलस्य र कामनाको त्याग।

आजीविकाका कर्म, जस्तो वैश्यका लागि कृषि, गौरक्ष्य र वाणिज्य आदि बताइएका छन्, त्यस्तै जसले आफ्नो-आफ्नो वर्ण, आश्रमअनुसार शास्त्रमा विधान गरिएका छन्, ती सबैको पालनाद्वारा संसारको हित गर्दै गृहस्थ निर्वाह गर्नका लागि भगवान्‌को आज्ञा छ। यसर्थ, आफ्नो कर्तव्य मानेर लाभहानिलाई समान ठानेर सबै प्रकारका कामनाहरूको त्याग गर्दै उत्साहपूर्वक उपर्युक्त कर्महरू गर्नू*।

(छ) शरीरसम्बन्धी कर्महरूमा आलस्य र कामनाको त्याग।

शरीर-निर्वाहका लागि शास्त्रोक्त रीतिले भोजन, वस्त्र र औषधादि सेवनरूपी शरीरसम्बन्धी जे कर्म छन्, तिनमा सबै प्रकारका भोगविलासहरूका कामनालाई त्यागेर एवं सुखदुःख, लाभहानि र जीवन-मरण आदिलाई समान सम्झिएर केवल भगवत्प्राप्तिका लागि नै योग्यताअनुसार तिनको आचरण गर्नू।

पूर्वोक्त चार श्रेणीहरूको त्यागसहित यस पाँचौँ श्रेणीको त्यागअनुसार सम्पूर्ण दोषहरूको र सबै प्रकारका कामनाहरूको नाश भएर केवल एक भगवत्प्राप्तिकै तीव्र इच्छा हुनु ज्ञानको पहिलो भूमिकामा परिपक्व अवस्थालाई प्राप्त गरेको पुरुषको लक्षण भन्ने बुझ्नुपर्दछ।

---

* उपर्युक्त भावले गर्ने पुरुषहरूका कर्म लोभरहित हुने कारणले तिनमा कुनै पनि प्रकारका दोष आउँदैन, किनकि आजीविकाका कर्महरूमा लोभ नै विशेषरूपले पाप गराउने कारण हो। यसर्थ, मानिसले गीता अध्याय १८ श्लोक ४४ को टिप्पणीमा जसरी वैश्यप्रति वाणिज्यका दोषहरू त्याग्नका लागि विस्तारपूर्वक लेखिएको छ, त्यसैगरी आ-आफ्ना वर्ण, आश्रमअनुसार सम्पूर्ण कर्महरूमा सबै प्रकारका दोषहरूको त्याग गरेर केवल भगवान्‌को आज्ञा सम्झिएर भगवान्‌का लागि निष्कामभावले नै सम्पूर्ण कर्महरूको आचरण गरोस्।

(६) संसारका सम्पूर्ण पदार्थ र कर्ममा ममता र आसक्तिको सर्वथा त्याग।

धन, भवन र वस्त्रादि सम्पूर्ण वस्तुहरू तथा स्त्री, पुत्र र मित्रादि सम्पूर्ण बान्धवजन एवं मान, बढोत्तरी, प्रतिष्ठा आदि यस लोक र परलोकका जेजति विषयभोगरूपी पदार्थ छन्, ती सबैलाई क्षणभङ्गुर र नाशवान् भएका कारण अनित्य सम्झिएर तिनमा ममता र आसक्ति नहुनु तथा केवल एक सच्चिदानन्दघन परमात्मामा नै अनन्यभावले विशुद्ध प्रेम भएका कारणले मन, वाणी र शरीरद्वारा हुने सम्पूर्ण क्रियाहरूमा र शरीरमा पनि ममता र आसक्तिको सर्वथा अभाव हुन पुग्नु, यो चाहिँ छैठौँ श्रेणीको त्याग हो।*

उक्त छैटौँ श्रेणीको त्यागलाई प्राप्त गरेका पुरुषहरूको संसारका सम्पूर्ण पदार्थहरूमा वैराग्य भएर केवल एक परम प्रेममय भगवान्मा नै अनन्य प्रेम हुन जान्छ। यसर्थ, उनीहरूलाई भगवान्का गुण, प्रभाव र रहस्यले भरिएको विशुद्ध प्रेमका विषयका कथाहरू सुन्न-सुनाउन र मनन गर्न तथा एकान्त स्थानमा रहेर निरन्तर भगवान्को भजन, ध्यान र शास्त्रहरूका मर्मलाई विचार गर्न नै प्रिय लाग्दछ। विषयासक्त मनुष्यहरूमा रहेर हास्य, विलास, प्रमाद, निन्दा, विषयभोग र व्यर्थ कुराकानीमा आफ्नो अमूल्य समयको एक क्षण बिताउनु पनि राम्रो लाग्दैन एवं उनीहरूद्वारा सम्पूर्ण कर्तव्यकर्म भगवान्को स्वरूप र नामको मनन गरिरहँदै बिना आसक्ति केवल भगवदर्थ हुने गर्दछन्।

यसप्रकार, सम्पूर्ण पदार्थहरूमा र कर्महरूमा ममता र आसक्तिको

---

* सम्पूर्ण पदार्थ र कर्महरूमा तृष्णा र फलको इच्छाको त्याग त तेस्रो र पाँचौँ श्रेणीको त्यागमा बताइयो, तर उपर्युक्त त्याग भएपछि पनि तिनमा ममता र आसक्ति बाँकी रहन्छ; जस्तैः भजन, ध्यान र सत्सङ्गको अभ्यासले भरतमुनिको सम्पूर्ण पदार्थहरूमा र कर्महरूमा तृष्णा र फलको इच्छाको त्याग भएर पनि हरिणमा र हरिणलाई पाल्ने कर्ममा ममता र आसक्ति रहिरह्यो। यसर्थ, संसारका सम्पूर्ण पदार्थहरूमा र कर्महरूमा ममता र आसक्तिको त्यागलाई 'छैटौँ श्रेणीको त्याग' भनिएको छ।

त्याग भएर केवल एक सच्चिदानन्दघन परमात्मामा नै विशुद्ध प्रेम रहनु ज्ञानको अर्को भूमिकामा परिपक्व अवस्थालाई प्राप्त गरेको पुरुषको लक्षण हो भन्ने बुझ्नुपर्दछ।

(७) संसार, शरीर र सम्पूर्ण कर्महरूमा सूक्ष्म वासना र अहंभावको सर्वथा त्याग।

संसारका सम्पूर्ण पदार्थ मायाका कार्य हुनाले सर्वथा अनित्य छन् र एक सच्चिदानन्दघन परमात्मा नै सर्वत्र समभावले परिपूर्ण छ भन्ने दृढ निश्चय राखी शरीरसहित संसारका सम्पूर्ण पदार्थहरूमा र सम्पूर्ण कर्महरूमा सूक्ष्म वासनाको सर्वथा अभाव हुनु अर्थात् अन्तःकरणमा तिनको चित्र संस्काररूपले पनि नरहनु एवं शरीरमा अहंभावको सर्वथा अभाव भएर मन, वचन र शरीरद्वारा हुने सम्पूर्ण कर्महरूमा कर्तापनको अभिमान लेशमात्र पनि नरहनु, यो चाहिँ सातौँ श्रेणीको त्याग हो[१]।

यो सातौँ श्रेणीको त्यागरूपी परवैराग्यलाई[२] प्राप्त गरेका पुरुषहरूको अन्तःकरणका वृत्तिहरू सम्पूर्ण संसारबाट अत्यन्त उपराम (मुक्त) हुन्छन्। यदि कुनै कालमा कुनै सांसारिक स्फुरणा हुन पुगे पनि त्यसका संस्कार जम्दैनन्, किनकि उनीहरूको एक सच्चिदानन्दघन वासुदेव परमात्मामा नै अनन्यभावले प्रगाढ स्थिति निरन्तर भइरहेको हुन्छ।

यसर्थ, तिनको अन्तःकरणमा सम्पूर्ण अवगुणहरूको अभाव भई

१. सम्पूर्ण संसारका पदार्थ र कर्महरूमा तृष्णा र फलको इच्छाको एवं ममता र आसक्तिको सर्वथा अभाव हुँदा पनि तिनमा सूक्ष्म वासना र कर्तृत्वाभिमान बाँकी रहन्छ, यसर्थ सूक्ष्म वासना र अहंभाव त्यागलाई 'सातौँ श्रेणीको त्याग' भनिएको छ।

२. पूर्वोक्त छैटौँ श्रेणीको त्यागलाई प्राप्त गरेका पुरुषको त विषयहरूको विशेष संसर्ग हुनाले कदाचित् तिनमा केही आसक्ति हुन पनि सक्छ, तर यस सातौँ श्रेणीको त्यागी पुरुषको विषयहरूसित संसर्ग भए पनि तिनमा आसक्ति हुँदैन; किनभने उसको निश्चयमा एक परमात्मासिवाय अन्य कुनै पनि वस्तु रहनै सक्दैन, यसर्थ यस त्यागलाई 'परावैराग्य' भनिएको हो।

अहिंसा १, सत्य २, अस्तेय ३, ब्रह्मचर्य ४, अपैशुनता ५, लज्जा, अमानित्व ६, निष्कपटता, शौच ७, सन्तोष ८, तितिक्षा ९, सत्सङ्ग, सेवा, यज्ञ, दान, तप १०, स्वाध्याय ११, शम १२, दम १३, विनय, आर्जव १४, दया १५, श्रद्धा १६, विवेक १७, वैराग्य १८, एकान्तवास, अपरिग्रह १९, समाधान २०, उपरामता,
तेज २१, क्षमा २२, धैर्य २३, अद्रोह २४, अभय २५, निरहंकारता, शान्ति २६ र ईश्वरमा अनन्य भक्ति इत्यादि सद्गुणहरूको आविर्भाव स्वभावतः भइहाल्छ। यसप्रकार, शरीरसहित सम्पूर्ण पदार्थहरूमा र कर्महरूमा वासना र अहंभावको अत्यन्त अभाव भएर एक सच्चिदानन्दघन परमात्माको स्वरूपमा नै एकभावले नित्य-निरन्तर दृढ स्थिति रहनु

---

१. मन, वाणी र शरीरले कुनै पनि किसिमले कसैलाई पनि कष्ट नदिनु। २. अन्तःकरण र इन्द्रियहरूद्वारा जे निश्चय गरिएको छ, त्यसलाई जस्ताको त्यस्तै प्रिय शब्दमा भन्नु। ३. चोरीको सर्वथा अभाव। ४. आठ प्रकारका विशेष मैथुन। ५. कसैको पनि निन्दा नगर्नु। ६. सत्कार, मान र पूजादिको चाहना नहुनु। ७. बाहिर र भित्रको पवित्रता (सत्यतापूर्वक शुद्ध व्यवहारद्वारा द्रव्यको र त्यसको अन्नले आहारको एवं यथायोग्य व्यवहारद्वारा आचरण गर्नु अनि जल-मृत्तिकादिद्वारा शरीरको शुद्धि गर्नुलाई बाहिरको शुद्धि भनिन्छ भने राग-द्वेष तथा कपटादि विकारहरूको नाश भएर अन्तःकरण स्वच्छ र शुद्ध हुनु भित्रको शुद्धि मानिन्छ।) ८. तृष्णाको सर्वथा अभाव। ९. तातो-चिसो, सुख-दुःख आदि द्वन्द्वहरूलाई सहन गर्नु। १०. स्वधर्म-पालनका लागि कष्ट सहनु। ११. वेद र सत्-शास्त्रहरूको अध्ययन एवं भगवान्का नाम र गुणहरूको कीर्तन। १२. मन वशमा हुनु। १३. इन्द्रियहरू वशमा हुनु। १४. शरीर र इन्द्रियहरूसहित अन्तःकरणको सरलता। १५. दुःखीहरूमा करुणा। १६. वेद, शास्त्र, महात्मा, गुरु र परमेश्वरका वचनहरूमा प्रत्यक्षजस्तै विश्वास। १७. सत् र असत् पदार्थहरूको यथार्थ ज्ञान। १८. ब्रह्मलोकसम्मका सम्पूर्ण पदार्थहरूमा आसक्तिको अत्यन्त अभाव। १९. ममत्वबुद्धिद्वारा सङ्ग्रहको अभाव। २०. अन्तःकरणमा संशय र विक्षेपको अभाव। २१. श्रेष्ठ पुरुषहरूको त्यस शक्तिको नाम तेज हो, जसको प्रभावले विषयासक्त र नीच प्रकृतिवाला मनुष्य पनि प्रायः पापाचरणबाट रोकिएर तिनकै कथनानुसार श्रेष्ठ कर्महरूमा प्रवृत्त हुन्छन्। २२. आफ्नो अपराध गर्नेलाई कुनै पनि प्रकारले दण्ड दिने भाव नराख्नु। २३. भारी विपत्ति आउँदा पनि आफ्नो अवस्थाबाट चलायमान नहुनु। २४. आफूसित द्वेष गर्नेसित पनि द्वेष नगर्नु। २५. भयको सर्वथा अभाव। २६. इच्छा र वासनाहरूको अत्यन्त अभाव हुनु र अन्तःकरणमा नित्य-निरन्तर प्रसन्नता रहनु।

ज्ञानको तेस्रो भूमिकामा परिपक्व अवस्थालाई प्राप्त गरेको पुरुषका लक्षण हुन्।

उपर्युक्त गुणहरूमध्ये कति त पहिलो र दोस्रो भूमिकामै प्राप्त हुन्छन्, तर सम्पूर्ण गुणहरूको आविर्भाव त प्रायः तेस्रो भूमिकामै हुन्छ, किनकि यो सबै भगवत्प्राप्तिको अति नजिक पुग्ने पुरुषहरूको लक्षण एवं भगवत्स्वरूपको साक्षात् ज्ञानको हेतु हो; यसर्थ श्रीकृष्ण भगवान्ले प्रायः यिनै गुणहरूलाई श्रीगीताजीका तेह्रौँ अध्यायमा श्लोक ७ देखि ११ सम्म ज्ञानका नामले तथा सोह्रौँ अध्यायमा श्लोक १ देखि ३ सम्म दैवीसम्पदाका नामले भन्नुभएको छ।

साथै, ती गुणहरूलाई शास्त्रकारहरूले सामान्य धर्म मानेका छन्। यसर्थ, मनुष्यमात्रको यिनमा अधिकार छ, अतएव उपर्युक्त सद्गुणहरूलाई आफ्नो अन्तःकरणमा आविर्भाव गर्नका लागि सबैले भगवान्को शरण परेर विशेषरूपले प्रयास गर्नुपर्दछ।

उपसंहार

यो लेखमा सात श्रेणीका त्यागद्वारा भगवत्प्राप्ति हुने बताइएको छ। तीमध्ये प्रथम ५ श्रेणीका त्यागसम्म त ज्ञानको प्रथम भूमिकाका लक्षण र छैठौँ श्रेणीको त्यागसम्म दोस्रो भूमिकाका लक्षण एवं सातौँ श्रेणीको त्यागसम्म तेस्रो भूमिकाका लक्षण बताइएका छन्। उक्त तेस्रो भूमिकामा परिपक्व अवस्थालाई प्राप्त गरेको पुरुषले तत्कालै सच्चिदानन्दघन परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ। त्यसपछि, उसको यस क्षणभङ्गुर, नाशवान्, अनित्य संसारसित केही पनि सम्बन्ध रहँदैन, अर्थात् जसरी सपनामा जागेको पुरुषको सम्बन्ध सपनाको संसारसित केही पनि हुँदैन, त्यसैगरी अज्ञाननिद्राबाट ब्युँझिएको पुरुषको पनि मायाको कार्यरूपी अनित्य संसारसित कुनै सम्बन्ध रहँदैन। यद्यपि लोकदृष्टिमा त्यस ज्ञानी पुरुषको शरीरद्वारा प्रारब्धदेखि सम्पूर्ण कर्महरू भइरहेका देखिन्छन् एवं ती कर्महरूद्वारा संसारमा निकै लाभ पुग्दछ, किनकि कामना, आसक्ति र कर्तृत्वाभिमानले रहित हुनाले त्यस महात्माका मन, वाणी र शरीरद्वारा

गरिएका आचरण लोकमा प्रमाणजस्तै मानिन्छन् भने यस्तै पुरुषहरूका भावहरूले नै शास्त्र बन्दछन्, तर यति सबै भएर पनि त्यो सच्चिदानन्दघन वासुदेवलाई प्राप्त गरेको पुरुष यस त्रिगुणमयी मायादेखि सर्वथा अतीत (पर)छ। यसर्थ, ऊ न त गुणहरूका कार्यरूपी प्रकाश, प्रवृत्ति र निद्रा आदि प्राप्त हुँदा उनी सित द्वेष गर्दछ, न निवृत्त हुँदा तिनको आकाङ्क्षा नै गर्दछ, किनकि सुख-दुःख, लाभ-हानि, मान-अपमान र निन्दा-स्तुति आदिमा एवं माटो ढुङ्गो र सुन आदि सबैमा उसभित्र समानभाव रहन्छ। यसर्थ, त्यस महात्मालाई न त कुनै प्रिय वस्तुको प्राप्तिमा र अप्रिय वस्तुको निवृत्तिमा हर्ष हुन्छ, न कुनै अप्रिय वस्तुको प्राप्ति र प्रिय वस्तुको वियोगमा शोक नै हुन्छ। यदि त्यस धीर पुरुषको शरीर कुनै कारणले हतियारले काटिए पनि वा अन्य प्रकारका ठूला दुःख प्राप्त भए पनि त्यस सच्चिदानन्दघन वासुदेवमा अनन्यभावले स्थित पुरुष त्यस स्थितिबाट यताउता हुँदैन, किनभने उसको अन्तःकरणमा सम्पूर्ण संसार मृगतृष्णाको पानीजस्तै प्रतीत हुन्छ र एक सच्चिदानन्दघन परमात्माबाहेक अन्य कुनै पनि कुराको आभास हुँदैन। यहाँभन्दा कति भनौँ, वास्तवमा त्यस सच्चिदानन्दघन परमात्मालाई प्राप्त गरेको पुरुषको भाव ऊ स्वयंले जान्दछ। मन, बुद्धि र इन्द्रियहरूद्वारा प्रकट गर्ने सामर्थ्य कसैको पनि छैन। अतएव, जति छिटो हुन सक्छ, अज्ञाननिद्राबाट सचेत भएर ती सात श्रेणीहरूमा बताइएका त्यागद्वारा परमात्मालाई प्राप्त गर्नका लागि सत्पुरुषहरूको शरण ग्रहण गरेर तिनकै कथनअनुसार साधना गर्न तत्पर हुनुपर्दछ, किनभने यो अति दुर्लभ मनुष्यको शरीर धेरै जन्मको अन्तमा परम दयालु भगवान्‌को कृपाले प्राप्त हुन्छ। यसर्थ, नाशवान् क्षणभङ्गुर संसारका अनित्य भोगहरूलाई भोग्नमै मात्र आफ्नो जीवनको अमूल्य समय नष्ट गर्नुहुँदैन।

शान्तिः शान्तिः शान्तिः

॥ श्रीहरिः ॥

गीतामा ध्यान-सम्बन्धी श्लोक

अ०	निराकार	निराकार साकार	साकार
२	१७,२०,२१,२३,२४,२५,२८, २९,४५,५५,६९	६१	०
३	१७,२८,४३	३०	०
४	२४,२५,२६,२७,३५	०	६,७,८,९,१०, ११,१३,१४
५	७,८,९,१३,१७,१९,२०,२१,२४,२७,२८	२९	०
६	७,८,१८,२०,२१,२२,२४,२५,२६,२७, २८,२९,३१,३२	१०,१३,१४,३०,४७	०
७	७,१२,१९	१४,३०	०
८	८,९,१०,२०,२१,२२	५,७,१२,१३,१४	०
९	४,५,६,२९	१३,१४,१५,१८, २२,३४	०
१०	२०	३,८,९,१०,१२,३९,४१,४२	०
११	०	१८,३७,३८,५५	७,१७,४६
१२	३	६,७,८,१४	२
१३	११,१२,१४,१५,१७,२२,२४,२७,२८,२९, ३०,३१,३२	१०,१३,१६	०
१४	१९,२३,२७	२६	०
१५	५,१५,१७,१९	४	०
१६	१	०	०
१७	०	०	०
१८	२०,४६,५४,५५,६१,६२	५७,६५,६६	७७

गीतामा भगवत्प्राप्तिका साधनविषयक श्लोकहरूको संख्या

अ० श्लोक

२— १७,२०,२३,२४,२५,३८,४५,४७,४८,४९,५०,५१,५५,५६,५७,
५८,६१,६४,६८,७१ (२०)

३— ७,९,१७,१९,२५,२८,३०,३४ (८)

४— ६,८,९,१०,११,१४,१८,१९,२०,२१,२२,२३,२४,२५,२६,२७,
२८,३४,३८,३९,४१,४२ (२२)

५— २,३,४,५,६,७,८,१०,११,१२,१३,१७,१८,१९,२०,२१,२४,२५,
२६,२८,२९ (२१)

६— १,३,४,७,८,९,१०,१४,१८,२०,२५,२६,२९,३०,३१,३२,३५,४७ (१८)

७— १,७,१२,१४,१६,१९,२३,२८,२९,३० (१०)

८— ५,७,८,९,१३,१४,२२,२४,२७ (९)

९— ४,५,६,९,१३,१४,१५,१७,१८,१९,२२,२५,२६,२७,२९,३०,३१,
३२,३३,३४ (२०)

१०— ३,८,९,१०,१२,१५,२०,३९,४१,४२ (१०)

११— ७,११,१३,१५,१६,१७,१८,१९,२०,३७,३८,३९,४०,४३,४६,५४,५५ (१७)

१२— २,३,६,७,८,९,१०,११,१२,१३,१४,१५,१६,१७,१८,१९ (१६)

१३— २,७,८,९,१०,११,१२,१३,१४,१५,१६,१७,२२,२४,२५,२७,२८,
२९,३०,३१,३२,३३ (२२)

१४— १९,२०,२२,२३,२४,२५,२६,२७ (८)

१५— १,४,५,१५,१९ (५)

१६— १,२,३ (३)

१७— ११,१६,२०,२३,२५,२७ (६)

१८— २,९,१०,११,१७,२०,२३,२६,३३,४२,४६,४९,५५,५६,५७,६२,
६५,६६,६८,७० (२०)

'मनोरञ्जन'को प्रश्न यतिबेला धेरै महत्त्वको हुन गएको छ। घर द्वार फुकेर, धर्म कर्म गुमाएर, शील संकोच र लज्जा मर्यादाको नाश गरेर पनि मनोरञ्जन गर्नु छ। मनोरञ्जनको यसप्रकारको यो महारोग धेरै नवीन हो। तर यो धेरै नै व्यापक हुन गएको छ। .... सिनेमाबाट मानिसहरूले चोरीका नयाँ नयाँ कलाहरू सिके, डाँका गर्न सिके, मदिरा पिउन सिके, निर्लज्जता सिके र भीषण व्यभिचार सिके, तैपनि हामी यसलाई मनोरञ्जन नै मान्दछौँ।

(**सिनेमा—मनोरञ्जन या विनाशका साधन** नामक पुस्तकबाट)

जसरी स्त्रीहरूलाई जेलको कालकोठरीको जस्तै बन्द रहनु उसको लागि हानिकारक छ, त्यसरी नै यो त्यो उसबाट पनि बढेर हानिकर उनलाई स्त्रीलाई उचित नहुने लज्जालाई छोडी पुरुषहरूका साथ निरंकुश रूपले घुम्नु फिर्नु, पार्टीहरूमा सामेल हुनु, परपुरुषसँग निसंकोच भेटघाट गर्नु, सिनेमा र खराब खेल तमासामा जानु, परपुरुषका साथ खानपान नृत्यगीतादि गर्नु आदि हो। नारीसँग रहेको सबैभन्दा मुल्यवान् र आदरणीय सम्पत्ति हो उसको सतीत्व। सतीत्वको रक्षा नै उसको जीवनको सर्वोच्च ध्येय हो।

(**नारी-शिक्षा** नामक पुस्तकबाट)

गोपी प्रेममा रागको अभाव छैन, परन्तु त्यो राग सनै ठाउँबाट एकत्र गरी, भुक्ति र मुक्तिका दुर्लभ प्रलोभन वा पर्वतहरूलाई नाघेर केवल श्रीकृष्णमा अर्पण हुन गएको छ। यो लोक र परलोकमा गोपीहरू श्रीकृष्णका शिवाय अन्य कसैलाई पनि जान्दैनन्।

(**गोपी-प्रेम** नामक पुस्तकबाट)

॥ श्रीहरिः ॥

गीताप्रेसद्वारा प्रकाशित चित्रकथाएँ

868 **भगवान् सूर्य**
1156 **एकादश रुद्र (शिव)**
869 **कन्हैया** (बँगला, तमिल, कन्नड़, मराठी, तेलुगु, गुजराती, ओडिआ भी)
870 **गोपाल** (बँगला, तमिल, तेलुगु, गुजराती, मराठी, कन्नड भी)
871 **मोहन** (बँगला, तमिल, तेलुगु, कन्नड़, अंग्रेजी, मराठी, गुजराती, ओडिआ भी)
872 **श्रीकृष्ण** (बँगला, तमिल, तेलुगु, मराठी, कन्नड़ भी)
1018 **नवग्रह**—(बँगला भी) चित्र एवं परिचय
1016 **रामलला** (तेलुगु, अंग्रेजी भी)
1116 **राजाराम** (तेलुगु, बँगला भी)
862 **मुझे बचाओ, मेरा क्या कसूर ?**
1017 **श्रीराम**—
1394 **भगवान् श्रीराम** (पुस्तकाकार)
1418 **श्रीकृष्णलीला-दर्शन** (पुस्तकाकार)
1278 **दशमहाविद्या** (बँगला भी)
829 **अष्टविनायक** (ओडिआ, मराठी, गुजराती भी)
1214 **मानस-स्तुति-संग्रह**
1343 **हर-हर महादेव** (बँगला भी)
1215 **प्रमुख देवता**
1216 **प्रमुख देवियाँ**
1442 **प्रमुख ऋषि-मुनि** (बँगला भी)
204 **ॐ नमः शिवाय** (द्वादश ज्योतिर्लिंगोंकी कथा) (बँगला, ओडिआ, कन्नड़ भी)
787 **जय हनुमान** (तेलुगु, ओडिआ भी)
779 **दशावतार** (बँगला भी)
1443 **रामायणके प्रमुख पात्र** (तेलुगु भी)
1420 **पौराणिक देवियाँ**
205 **नवदुर्गा** (तेलुगु, गुजराती, असमिया, कन्नड़, अंग्रेजी, ओडिआ, बँगला भी)
1307 **नवदुर्गा**—पॉकेट साइज
1647 **देवीभागवतकी प्रमुख कथाएँ**
1646 **महाभारतके प्रमुख पात्र**
1794 **सत्यप्रेमी हरिश्चन्द्र**
1488 **श्रीमद्भागवतके प्रमुख पात्र** (तेलुगु भी)
1537 **श्रीमद्भागवतकी प्रमुख कथाएँ**
1538 **महाभारतकी प्रमुख कथाएँ**
1032 **बाल-चित्र-रामायण**
537 **बाल-चित्रमय बुद्धलीला**
190 **बाल-चित्रमय श्रीकृष्णलीला**
194 **बाल-चित्रमय चैतन्यलीला** (ओडिआ, बँगला भी)
651 **गोसेवाके चमत्कार** (तेलुगु, तमिल भी)

गीताप्रेस, गोरखपुर—२७३००५

फोन : (०५५१) २३३४७२१, २३३१२५०, २३३१२५१

e-mail : **booksales@gitapress.org**—थोक पुस्तकोंसे सम्बन्धित सन्देश भेजें।
Gita Press website : **www.gitapress.org/gitapressbookshop.in**—सूची-पत्र तथा पुस्तकोंका विवरण पढ़ें एवं गीताप्रेसकी खुदरा पुस्तकें Online डाकसे/ कूरियरसे मँगवायें।